

Міністерство культури України
Департамент культури ВО КМР (КМДА)
Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 6

**Матеріали конференції «VI Наукові читання МІДЦ,
присвячені 1030-річчю хрещення Русі-України
та охороні культурної спадщини»**

Київ – 2018

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталя Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
канд. іст. наук Михайло Сагайдак, д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол № 7 від 29 жовтня 2018 року)

Opus mixtum: № 6 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – Київ, 2018. – 240 с. +
іл.: XXIV с.
ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 6
Тел. 246-47-62
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–5 розміщено на сайті Музею: mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей
ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2018

Зміст

Пам'яті Гліба Юрійовича Івакіна (30.01.1947 – 22.05.2018)

<i>Толочко Петро.</i> Пам'яті Гліба Юрійовича Івакіна	7
Згадуючи Гліба Івакіна	11

Історія, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори

<i>Дятлов Владислав.</i> Презентація Десятинної церкви в путівниках по Києву ХІХ – початку ХХ століття	15
<i>Козюба Віталій.</i> «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку	27
<i>Комар Олексій.</i> Археоманітне датування печі для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви	41
<i>Коренюк Юрій.</i> Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років	66
<i>Левченко Тетяна.</i> Фрагменти фрескового стінопису Десятинної церкви із фондів Національного заповідника «Софія Київська»	78
<i>Луценко Роман.</i> Обряд перепоховання на князівському некрополі Десятинної церкви	83
<i>Малюк Наталя.</i> О фрагменте одного ювелірного изделия X века	88
<i>Пекарська Людмила.</i> Деякі уточнення до складу окремих київських скарбів княжої доби	93
<i>Стерлигова Ирина.</i> Сведения о кладе, найденном в Киеве в 1749 году	103
<i>Хамайко Наталя.</i> «Поховання коня» Х століття із садиби Трубецьких у Києві	105
<i>Чміль Леся.</i> Об'єкти другої половини ХІІІ – початку ХІХ століття з території Михайлівського Золотоверхого монастиря	123

Історія, археологія, мистецтво Давньої Русі

<i>Архипова Єлизавета.</i> Воскомастичний образок «Богоматір Знамення» з колекції Богдана і Варвари Ханенків в Національному музеї історії України	133
<i>Журухіна Олена.</i> Віконне скло давнього Києва (за археологічними джерелами)	145
<i>Писаренко Юрій.</i> 1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола	153
<i>Рычка Владимир.</i> Вещий Олег у стен Царьграда: опыт осмысления летописного сюжета	175
<i>Черненко Олена.</i> Дослідження печі для випалу вапна на дитинці Чернігова (за матеріалами археологічних розкопок 2017 року)	185
<i>Этингоф Ольга.</i> О фресках наоса Георгиевского собора Юрьева монастыря в Новгороде	190

Проблеми музеєфікації та реституції нерухомих пам'яток

<i>Гнера Володимир, Пашковський Олександр.</i> 3D-моделювання в музеєфікації фундаментів Десятинної церкви	202
<i>Титова Олена, Кепін Дмитро.</i> Музеєфікація архітектурно-археологічних пам'яток в Україні	205
<i>Кукуїшко Артур.</i> До передісторії повернення пам'яток історії та культури релігійним громадам	210

Історичні дослідження: біографії, джерела, події

<i>Ананьєва Тетяна.</i> Київська «археологиня» початку ХІХ століття Анна Турчанінова: джерела versus історіографія	217
<i>Орлова Валентина.</i> Відомості про діячів української культури в бібліографічних дослідженнях Київського митрополита Євгенія (Болховітінова)	231
Автори	238

Content

In memory of Glib Yuryiovich Ivakin (30.01.1947 – 22.05.2018)

<i>Tolochko Petro.</i> In memory of Glib Yuryiovich Ivakin	7
Remembering Glib Ivakin	11

The History, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hill

<i>Dyatlov Vladislav.</i> Presentation of Desyatynna Church in guides around Kyiv of 19 th – early 20 th century	15
<i>Kozyuba Vitalii.</i> “Eastern” palace in ancient Kyiv: a new look at the well-known site	27
<i>Komar Oleksii.</i> Archaeological and archeomagnetic dating of firing furnaces for bricks from the Desyatynna churchyard	41
<i>Korenyuk Yuri.</i> Attribution of the remains of wall paintings of the stone buildings on Starokyivska Hill according to the materials of excavations of the Desyatynna Church in 2005–2011	66
<i>Levchenko Tetyana.</i> Fragments of the frescoes of Desyatynna Church from the museum collections of the National Conservation Area “St. Sophia of Kyiv”	78
<i>Lutsenko Roman.</i> Reburial rite at the princely necropolis of Desyatynna Church	83
<i>Malujk Natalia.</i> On the interpretation of the fragment of a jewelry piece of the 10 th century	88
<i>Pekarska Ljudmila.</i> Some refinements to the individual Kyiv hoards of the princely age	93
<i>Sterligova Irina.</i> On the hoard found in Kiev in 1749	103
<i>Khamaiko Natalia.</i> The “Burial of a horse” of the 10 th century from the Trubetskoy’s estate in Kyiv	105
<i>Chmil Lesia.</i> Objects of the second half of the 13 th – beginning of the 19 th centuries from the territory of the Michael’s Golden-Domed Monastery	123

The History, Archaeology, Art of Ancient Rus

<i>Arkhypova Yelyzaveta.</i> The wax-making icon with the image of Our Lady “Znamenia” from collection of Bogdan and Varvara Khanenko in the National Museum of the History of Ukraine	133
<i>Zhurukhina Olena.</i> Window glass of medieval Kyiv (by archaeological sources)	145
<i>Pysarenko Yuriy.</i> The 1030 th anniversary of the baptism of Rus and the 170 th anniversary of the discovery of Zbruch idol	153
<i>Rychka Volodymyr.</i> Oleg the Prophet (Vischiy) by the walls of Tsargorod: The experience of understanding the Chronicle plot	175
<i>Chernenko Olena.</i> The Researching of lime kiln on Chernihiv’s Detinets (according to materials from the archaeological excavations in 2017)	185
<i>Etinhof Olga.</i> On the frescoes from the naos of St. George’s Cathedral in St. George Monastery in Novgorod	190

Problems of museum and restitution of immovable Sites

<i>Gnera Volodymyr, Pashkovskiyi Oleksandr.</i> 3D modeling in the museum design of foundations of the Desaytynna Church	202
<i>Tytova Olena, Kepin Dmytro.</i> The Museification of Architectural and Archaeological Sites in the Ukraine	205
<i>Kukuishko Artur.</i> On the background of the return of historical and cultural sites to the religious communities	210

Historical research: the biographies, sources, events

<i>Ananyeva Tetyana.</i> Kyiv Lady Archaeologist of the Beginning of the 19 th century Anna Turchaninova: sources vs historiography	217
<i>Orlova Valentyna.</i> The evidences about the figures of Ukrainian culture in the bibliographic research of the Kyiv Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov)	231
Authors	238

Пам'яті Гліба Юрійовича Івакіна *In memory of Glib Yuryiovich Ivakin*

Пам'яті Гліба Юрійовича Івакіна **(30.01.1947 – 22.05.2018)**

22 травня 2018 року після тривалої хвороби пішов із життя наш колега і друг – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, кавалер ордена «За заслуги» III ступеня, заступник директора Інституту археології НАН України, провідний фахівець з історії Київської Русі, керівник масштабних розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років, багатьох пам'яток Києва й Чернігова, автор численних наукових праць, які стали значним внеском у вивчення історії і археології середньовічного Києва і Київської Русі, відомий український історик і археолог **Гліб Юрійович Івакін**.

Слово пам'яті про Гліба Івакіна хотілося б розпочати з його родоводу. З одного боку, це своєрідна вдячна шана пращурам, які послали світу такого нащадка, з другого – ключ до розуміння непересічності його особистості. Можна сказати, що Глібу Юрійовичу пощастило з родоводом, у якому зі слов'янською переплелось кілька європейських етнокультурних ліній.

Прадід по матері, Олександр Селенс, був нащадком обрусілих французів, які переселилися в Російську імперію ще на початку XIX ст. Дослужився до статського радника і «предводителя дворянства» в Харківській губернії. Його дружина Софія Гоштофт належала до шляхетного литовського роду. Їхня донька, бабуся Гліба Юрійовича, закінчила гімназію з правом викладання. Вийшла заміж за інженера Людвіга Гасснера, німця за походженням, який здобув спеціальну освіту в Гамбурзі.

По батьковій лінії рід Івакіних походив з лубенських міщан. Сімейна пам'ять зберегла ім'я прадіда – Андрія Гавриловича. Його син Олексій (1883–1942) став відомим ученим і педагогом. Народився в Катеринославі. Був близько знайомий з Д.І. Яворницьким. Закінчив фізико-математичний (1914) і медичний (1916) факультети Харківського університету. У 1925–1930 роках працював професором і завідувачем кафедри анатомії Київського медичного інституту. Очолював створену ним же кафедру анатомії і гістології в Київському державному університеті. Відомий як автор перших підручників з анатомії та біології, написаних українською мовою, як укладач української наукової термінології. Був також кореспондентом Нобелівського комітету в Україні.

Мати, Галина Людвігівна Гасснер (1914–1991), була природженим педагогом. Закінчила філологічний факультет Київського університету і все життя працювала в школах Станіслава (нині – Івано-Франківськ) і Києва. Давала приватні уроки з літератури й музики, оскільки мала ще й консерваторську освіту. У пам'яті Гліба Юрійовича зберігся зоровий образ мами, яка постійно перевіряла учнівські зошити.

Батько, Юрій Олексійович (1916–1983) – відомий шевченкознавець, письменник-сатирик. Вищу освіту здобув у Київському університеті імені Тараса Шевченка

на філологічному факультеті. Захистив докторську дисертацію в Інституті літератури АН УРСР, у якому працював від 1946 року до самої смерті. Учасник Великої Вітчизняної війни. Під час бойових дій у Східній Пруссії дістав тяжке поранення, яке зробило його інвалідом, але, на щастя, не позбавило активного творчого життя. Став блискучим літературознавцем і письменником. Серед його друзів було багато знаних літераторів, художників, істориків архітектури – Микола Бажан, Віктор Некрасов, Олександр Білецький, Максим Рильський, Леонід Первомайський, Леонід Вишеславський, Микола Глущенко, Тетяна Яблонська, Василь Касіян, Михайло Дергус, Юрій Асеев, Юрій Нельговський. Нерідко у квартирі Юрія Івакіна збиралася творча молодь 1960-х років – Іван Драч, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, Юрій Хіміч, Ада Рибачук та інші, де влаштовувала запальні дискусії, читала вірші.

Зі сказаного стає зрозумілим, у якому інтелектуальному оточенні зростав Гліб Івакін. Уже в шкільні роки він добре знав бібліотеку Інституту літератури, з якої приносив батьку літературні та історичні твори, окремі з яких перечитував сам. Це були насамперед мемуари, які почали з'являтися в часи так званої хрущовської «відлиги», а також історичні видання – «Київська старовина», козацькі літописи, «Архив Юго-Западной России» та ін.

У студентські роки Глібу Юрійовичу пощастило познайомитися з відомим українським історіографом, професором М.І. Марченком, якому він також приносив додому книги з академічних бібліотек і часом слухав його розповіді про непросту українську історію. Ще один професор історії В.А. Дядиченко навчив його читанню українського скоропису документів XVI–XVIII ст.

Шлях до науки в Гліба Юрійовича, незважаючи на такі міцні інтелектуальні підмурки, виявився не надто прямим. Після закінчення історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка його призвали до лав Радянської Армії. Служба проходила в Німецькій Демократичній Республіці на посаді командира взводу. Невдовзі перед демобілізацією він потрапив в автокатастрофу, через що затримався на службі і не встиг на аспірантські екзамени в КДУ, де його чекав завідувач кафедри історії України, професор П. Лавров. Довелося йти працювати старшим науковим співробітником у Державний історико-культурний заповідник «Софійський музей» (1973–1974). Там він зацікавився археологією. Брав участь у розкопках експедиції музею, якою керувала І.Ф. Тоцька, а також в експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник П.П. Толочко), у якій уже постійно працював його співкурник К.М. Гупало. У 1974 році, як тільки з'явилася вакансія, перейшов на роботу в Інститут археології, у відділ археології Києва. Наукове спрямування, пов'язане з історією і археологією Києва післямонгольського часу, з огляду на інтерес Г. Івакіна до пізньосередньовічної тематики, було визначене мною. На той час у відділі Києва не було співробітника, котрий би досліджував цей період його історії.

Від 1974 року і до своєї смерті Г.Ю. Івакін працював в Інституті археології, спершу старшим лаборантом, потім молодшим і старшим науковим співробітником, завідувачем відділу археології Києва, а з 2003 року – заступником директора Інституту з наукової роботи. У 1985 році захистив кандидатську дисертацію «Киев во второй половине XIII – первой половине XVI вв.», у 1997 році – докторську за монографією «Історичний розвиток Києва XIII – першої половини XVI ст.» (К., 1996). Двічі, у 1983 і 2002 роках, був удостоєний Державної премії УРСР і України в галузі науки і техніки. У 2004 році отримав звання професора, а в 2009 році – члена-кореспондента НАН України.

Пріоритетний напрям досліджень Г.Ю. Івакіна – стан і розвиток Києва після монголо-татарського погрому 1240 року. Праці вченого вирізняються новаторством, він подолав численні стереотипи, що панували в історіографії щодо розвитку Києва в XIII і наступних століттях. Залучивши широке коло джерел, у тому числі й археологічних, здобутих Київською експедицією, дослідник показав, що, незважаючи на величезні втрати, завдані монголо-татарами в 1240 році, життя Києва поступово відновлювалося в усіх куточках міста та продовжувало розвиватися на засадах давньоруської культурної традиції.

Наукова кар'єра відбулася на тлі інтенсивних і фактично цілорічних досліджень Києва. Г.Ю. Івакін працював у всіх головних історичних районах Києва, де досліджував об'єкти давньоруського та середньовічного часу. До середини 1990-х років брав участь у розкопках давньоруського Подолу, досліджував католицький храм XVII ст. (побудований з матеріалів Десятинної церкви), вірменську церкву XIV–XV ст., де був знайдений скарб монет Володимира Ольгердовича. Результативні розкопки він провів в історичних урочищах Києва Гончари та Кожум'яки XVII–XVIII ст. Йому належить дослідження так званого дуба Перуна, знайденого поблизу Деснянського гирла в 1975 році з добре збереженими дев'ятьма іклами домашнього кабана, вставленими в його стовбур.

У 1996 році очолив Архітектурно-археологічну експедицію, яка здійснила низку масштабних досліджень, націлених на відновлення зруйнованих у XX ст. визначних пам'яток. Найперше це церква Успіння Богородиці Пирогощі (1976–1979, 1996, 1997), де вдалося виявити давньоруські стіни й фундаменти, а також Михайлівський Золотоверхий храм і його садибу (1996–1999), у межах якої знайдено чудові матеріали язичницьких підкурганних поховань, скарб грошових гривен та золотих речей кінця XII – початку XIII ст. Крім того, було відкрито залишки невідомої надбрамної церкви кінця XII ст., а також встановлено час побудови південної «хрещальні» – XII ст., а не XV ст., як вважалось раніше. Знайдено плиту з овруцького шиферу з різьбленим зображенням св. Євстафія Плакиди другої половини XI ст. Упродовж 1996–1999 років Г.Ю. Івакін провів дослідження Успенського собору Печерського монастиря, яким було виявлено нові поховання в шиферних саркофагах, а також Трапезної церкви початку XII ст.

У 2005–2011 роках під керівництвом Г.Ю. Івакіна здійснено (разом з колегами з Ермітажу) нові дослідження решток Десятинної церкви, які дали принципово важливі дані щодо процесу зведення храму та його архітектурного типу. Незважаючи на численні попередні розкопки, новими вдалося знайти чимало архітектурно-будівельних фрагментів, у тому числі величезний блок із фресковим розписом.

Масштабні роботи були здійснені Г.Ю. Івакіним у садибі Старого арсеналу, зумовлені необхідністю створення музейного комплексу «Мистецький арсенал». Тут розкрито кілька сотень поховань, у тому числі в саркофагах, зібрано величезну колекцію поліхромної кераміки, скла, що суттєво поповнюють уявлення про матеріальну культуру киян XVII–XVIII ст.

За час праці Архітектурно-археологічної експедиції виховалася плеяда молодих археологів – учнів Гліба Юрійовича: В.Г. Івакін, Л.В. Чміль, О.В. Оногда, В.К. Козюба, О.В. Манігда, В.І. Баранов.

Специфіка міської археології вимагає постійного контролю та нагляду за новобудовами в місті, вимежування ділянок і вивчення їх у стислі строки через загрозу руйнації будівельними роботами, а збереження пам'яток та історичного об-

личчя столиці – створення охоронних і заповідних зон. Г.Ю. Івакін брав активну участь у розробленні документації щодо створення та вимежовування таких зон; складав наукові записки й обґрунтування, консультував керівництво країни та міста з приводу стану збереження та музеєфікації багатьох пам'яток культурної спадщини столиці та інших міст України. Ці проблеми вимагають постійної співпраці з архітекторами, проектними й будівельними організаціями, керівництвом Києва. Г.Ю. Івакін був членом наглядових рад (член Національного історико-культурного заповідника «Стародавній Чернігів», Національного історико-культурного заповідника «Чигирин») і науково-методичних рад Міністерства культури, Мінрегіонбуду України, Головного управління з охорони культурної спадщини Київської міськдержадміністрації, Національного заповідника «Софія Київська», Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Член ІКОМОСу. Співпрацював з Товариством охорони пам'яток історії та культури, брав активну участь у створенні Зводу пам'яток історії та культури України (вийшли два томи по Києву).

Слід згадати принципову (хоч і невдалу в бюрократичному сенсі) нашу з Глібом Юрійовичем боротьбу проти фальшивого 1000-літнього ювілею Софійського собору в 2011 році, ініційовану керівництвом Софійського заповідника й підтриману адміністрацією президента В. Януковича. Прошли роки, але до цієї авантюрної фальшивки не приєднався жодний авторитетний дослідник.

Будучи завідувачем відділу археології Києва і заступником директора Інституту археології НАНУ, Гліб Юрійович здійснював успішне керівництво плановими темами, підготовкою публікацій, виконував значну роботу як організатор і редактор багатьох видань. Як секретар Українського національного комітету візантиністів у співпраці зі Всесвітньою асоціацією візантиністів займався організацією конференцій, стажувань українських дослідників, налагодженням зв'язків між ученими.

Насамкінець відзначу широку міжнародну співпрацю Г.Ю. Івакіна. Серед його творчих контрагентів можна назвати відомих археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів багатьох країн Європи та США: М.А. Макарова, П.Г. Гайдукова, Л.А. Беляєва, О.О. Гіппіуса, С.А. Іванова, О.І. Комеча, Н.В. Єніосову, О.М. Мельникову, В.В. Сєдова, О.В. Чернецова (Москва), А.М. Кірпи́чкі́кова, С.В. Білецького, О.Є. Мусіна, Є.М. Носова, М. Рождественську та Т. Рождественську, О. Сакса, В.О. Булкіна (Санкт-Петербург), О.М. Левко, Г.В. Штихова, М.О. Плавинського, М. Ткачова (Мінськ), А. Поппе, А. Твардецького (Варшава), М. Волошина, М. Мончинську (Краків), Г. Дагрона, К. Цукермана, Ж.-П. Содіні, М. Казанського, М. Каплана, Ж.-П. Арін'йона (Париж), Дж. Шепарда, Дж. Грехем Кемпбелл, Д. Кідда, С. Франкліна (Великобританія), І. Шевченка, П. Нунна, Р. Оустерхута (США), І. Янссона, С. Теш (Швеція), В. Зайбта (Австрія).

Г.Ю. Івакін – автор понад 300 праць, співавтор фундаментальних колективних досліджень: «Новое в археологии Киева» (К., 1981); «Історія Києва» (К., 1986); «Археология Украинской ССР», т. 3 (К., 1987); «Давня історія України», т. 3 (К., 2000); «Історія українського мистецтва», т. 2 (К., 2010) та ін. Науковий редактор багатьох монографій та збірників.

Петро Толочко

*Від кандидата історичних наук, завідувача сектору
Архітектурної археології Державного Ермітажу
Олега Михайловича Іоаннісяна*

Вот и случилось страшное. Чувствую себя осиротевшим и потерянным. Столько лет мы были одной командой. Даже когда спорили. Но всегда поддерживали друг друга. Наша дружба помогала нам не только работать, но дала возможность сблизить между собой и следующие поколения наших учеников, и это нам зачтется перед Богом.

*Від доктора історичних наук,
провідного наукового співробітника Інституту археології РАН,
головного редактора журналу «Російська археологія»
Леоніда Андрійовича Біляєва*

Вчера, 22 мая, ушел из жизни, после долгой и тяжелой борьбы с болезнью, Глеб Юрьевич Ивакин – выдающийся ученый, яркий и веселый человек. Он очень любил жизнь со всеми ее радостями. И, главное, умел делиться этим жизнелюбием со всеми, кто его окружал. Глеб никогда не пугался трудностей и не отступал перед проблемами и опасностями, умея справляться с ними в рабочем или даже в игровом режиме, без всякого алармизма принимая ответственность.

Его готовность к сотрудничеству, открытость, простота при глубокой интеллигентности делали его ключевой фигурой, желанным участником многих международных проектов, прежде всего проектов российско-украинских. Очень многое осталось неосуществленным – но сколько же было сделано, раскопано, сказано, напечатано! И как внешне легко, красиво, художественно (он был истинным человеком искусства – недаром происходил из семьи, оставившей в нем глубокий след) совершалась им огромная работа!

О Глебе Юрьевиче как большом ученом, исследователе в самом глубоком значении этого слова, мы скажем еще не раз, подробно и с приличествующими случаю ссылками на труды. Но сегодня, с ощущением свежести и тяжести потери, нет места формальным, отредактированным некрологам. В памяти всплывают бесчисленные встречи, праздники мысли и просто праздники (в них он чувствовал себя не менее уверенно) в Киеве и Москве, Санкт-Петербурге и Переяславе-Хмельницком, Херсонесе и Старой Рязани – да разве все перечислишь!

Скажем просто – мы потеряли общего друга, сына Украины и России. Мы скорбим вместе со всеми друзьями в России и Украине, в Крыму и в Европе – всюду, где Глеба знали и искренне, глубоко любили. Сегодня его душа еще не вполне покинула Андреевский спуск и руины Десятинной церкви, мы чувствуем ее присутствие там и сами сохраним его светлый, веселый образ в памяти, пока она вообще будет сохраняться.

Л.А. Беляев
23.05.2018

Від Інституту археології РАН

Glib Ivakin In memoriam

Смерть, небытие – слова, плохо вяжущиеся с образом Глеба Юрьевича Ивакина, каким он нам запомнился. Глеб был сама жизнь. Его наполняла та самая, всем желанная, мягкая сила. Не было более задушевного, открытого к друзьям, свободного в общении человека.

Человек нежной души, он обладал в то же время мощной волей и развитым талантом организатора, руководителя, делового человека. Эти способности, необходимые каждому археологу, никогда не снижались в нем до уровня унылого прагматизма.

Спокойный, неторопливый, рассудительный – Глеб был при этом живым, привыкшим действовать стремительно, легким на подъем. Мы помним десятки встреч с ним, то прилетавшим на лайнере в какую-нибудь из европейских столиц, то приезжавшим через огромное расстояние по проселочным дорогам на тряском экспедиционном автобусе в города Древней Руси. Но где бы он ни появился (как правило, в окружении спутников и единомышленников), он оказывался центром и душой компании, не уважаемым гостем, а достойным хозяином. Он запомнился нам и в родном ему Киеве – на Владимирской и на Подоле, на Контрактовой и на Андреевском спуске, в Чернигове и Переяславе – словом, повсюду, где он радушно встречал друзей-археологов.

Глубокий знаток нашего общего древнерусского наследия, Глеб Юрьевич постоянно стремился вписать его в европейскую (в конечном счете – латинскую) культуру, не вырывая при этом из родной византийской, в основе греческой, почвы, в изучении которой постоянно делал все новые шаги и открытия. Мы издавали, но с глубоким восхищением наблюдали его работы по открытию остатков Михайловского Златоверхого монастыря, Десятинной церкви, Богородицы Пирогощей, Успенского собора Киево-Печерской лавры и других памятников домонгольского Киева – но нам в России не менее близки его поиски основ национальной археологии в более поздние периоды. Всем нам памятни раскопки на киевском Арсенале, во многом положившие начало изучению археологии Нового времени, а также исследования древностей Украины, начиная с позднего XIII века. Признанный крупный ученый у себя на родине, Глеб Юрьевич был хорошо известен и в России, мы охотно печатали его работы в журналах, а опубликованный его стараниями в Киеве, но выполненный в Москве перевод книги американского исследователя Роберта Оустерхаута о византийских строителях стал образцовым примером международного трехстороннего научного сотрудничества.

Его ум ученого не был ни сухим, ни прямолинейным – он был полон интуиции, художественного, творческого чувства. Глеб свободно чувствовал себя как в пространстве археологии, так и древней архитектуры, а также искусства вообще, включая современную живопись (недаром рассказы о богатейшей коллекции его отца долго составляли часть экспедиционного фольклора, а в последние годы жизни нашли выражение в текстах воспоминаний, написанных и опубликованных Глебом, с которыми он успел нас познакомить). Эта художественная, творческая сторона его натуры, присущая отнюдь не каждому ученому,

не давала Глебу Юрьевичу поживати на лаврах – его легко было воспалити новою ідеєю, підбити на дослідницьку авантюру (якість, звичайно залишає люде після 40).

Ми з сочувством, горечью и стремлением помочь (уввы, тщетным) наблюдали его долгую и тяжелую борьбу с болезнью. Выдающийся ученый, он был ярким и веселым человеком, наделенным редким жизнелюбием и, главное, способностью делиться им со всеми, кто его окружал.

Его сократовское лицо запомнится нам как лицо истинного мыслителя. Мы запомним бесчисленные встречи, праздники мысли да и просто праздники – в них он чувствовал себя не менее уверенно.

Мы потеряли общего друга, сына Украины и России. Мы скорбим вместе со всеми друзьями – ведь всюду, где Глеба знали, его искренне любили. Да иначе и быть не могло. Сегодня его душа еще с нами, мы чувствуем ее присутствие. Но и впредь в памяти знавших его останется светлый, веселый образ – останется так долго, как долго будет существовать само понятие исторической памяти.

*Від доктора філософії,
завідувача Бібліотеки та Архіву
імені Тараса Шевченка в Лондоні
Людмили Пекарської*

Гліб Івакін !!!

Яка жахлива новина, як багато він міг ще зробити! Дуже важко на душі ... адже ми всі сподівалися на краще... Мої глибокі співчуття його родині, друзям і колегам.

Величезна втрата... Знаю, що ніякі слова не втішать і не допоможуть... І все ж не можу не сказати кілька слів-спогадів з нашого минулого. Ніби кадри кіноплівки... і бачу бородатого Гліба, його усмішку... Талановитий археолог, хочеться сказати блискучий представник “Київської постійно діючої археологічної експедиції”, якою керував П.П. Толочко і куди я прийшла студенткою на практику... Петро Петрович сказав: “Я направлю тебе в один з найкращих загонів експедиції”.

Загін цей працював на Подолі, у той час прокладали лінію метро від Поштової до Контрактової площі... Перший день моєї практики був теплий і сонячний. Пам’ятаю, як Г. Івакін і К. Гупало доручили мені дуже «важливе завдання» – перемити всю знайдену кераміку, яка купою була звалена в маленькому дворику старої подільської садиби. Я сподівалася побачити і доторкнутися до залишків “київських Помпей”, працювати у шахті метро (!), а тут така проза... Івакін і Гупало, ховаючи посмішки у своїх бородах, сіли на старі табуретки неподалеку, продовжуючи із захопленням гру в шахи... Так ми познайомилися.

Повертаючись думками в ті чудові роки, повні ідей, роботи, археологічного запалу і знахідок (і яких знахідок!) і, звичайно, веселих зустрічей і розмов на Володимирській, і на Старокиївській горі, і на Подолі! Скільки їх було в різних точках Старого й улюбленого всіма Києва... І як в один момент цей Київ порожніє і змінюється, з відходом його вчених і захисників, зберігачів його давніх реліквій.

Я дуже любила цю експедицію, завжди, і вважала її найкращою в Інституті. Кожен з її членів був Особистістю! Як багато всі вони і кожен окремо зробили для Києва, і Гліб був у цьому Сузір'ї!

Він багато зробив в експедиції і продовжив свою роботу вже як заступник директора Інституту археології, але для мене залишився особливо близьким той період, коли і сонце було яскравішим, і небо блакитнішим...

Боляче усвідомлювати, що говорю про Гліба в минулому часі, що більше не побачимося, але я вдячна, що знала його, і багато дуже хороших спогадів залишиться в моїй пам'яті про нього, уже спільних друзів і про той час...

Мчат годы бесконечной чередой,
Что в жизни было – будто не со мной.
И что ни год, то вновь беда,
Друзья мои уходят навсегда...
Как много я могла б отдать,
Чтобы друзей своих живыми увидеть...

Щиро і з глибокими співчуттями,
Люда Пекарська

Історія, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори *History, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hill*

Владислав Дятлов

Презентація Десятинної церкви в путівниках по Києву XIX – початку XX століття

Статтю присвячено презентації Десятинної церкви – давньоруської (989–996), «могилянської» (середини XVII ст.) та «стасівської» (1828–1848) – у путівниках по місту та близьких за жанром виданнях 1795–1917 років. У коротких популярних описах Києва 1795 і 1820 років розповідь про храм складається з основної частини та розпорошених по тексту додаткових відомостей. З 1829 року видавалися книги, які популяризували окремо Десятинну церкву. З 1841 року храм описано в «класичних» путівниках, у яких презентації пам'ятки варіюються від лічених рядків до розлогого мистецтвознавчого нарису.

Ключові слова: Десятинна церква, Київ, путівник, киевознаєство, паломництво.

Статья посвящена презентации Десятинной церкви – древнерусской (989–996), «могилянской» (середины XVII в.) и «стасовской» (1828–1848) – в путеводителях по городу и близким по жанру изданиях 1795–1917 годов. В кратких популярных описаниях Киева 1795 и 1820 годов рассказ о храме состоит из основной части и разбросанных по тексту дополнительных сведений. С 1829 года издавались книги, популяризирующие отдельно Десятинную церковь. С 1841 года храм описан в «классических» путеводителях, в которых презентации памятника варьируются от немногочисленных строк до развернутого искусствоведческого очерка.

Ключевые слова: Десятинная церковь, Киев, путеводитель, киевоведение, паломничество.

The paper presents the Desyatynna Church of all building versions – the Ancient Rus' church (989–996), the Mohyla church (mid-17th century), and the Stasov Church (1828–1848) – in the city-guidebooks and closely themed publications of 1795–1917. In short popular descriptions of Kyiv by the years 1795 and 1820 the story of the temple consists of the main part and additional details which are scattered throughout the text. Since 1829 the books which popularize especially the Desyatynna Church start to be published. Since 1841 the temple is described in the «regular» guidebooks from a few lines to detailed, art-like essays.

Keywords: the Desyatynna Church, Kyiv, a guidebook, Kyiv studies, pilgrimage.

Київська Десятинна церква є видатною історичною пам'яткою – першою мурованою храмовою спорудою Давньоруської держави, меморіалом християнізації країни, князівською усипальницею, останнім оплотом киян під час монгольської навали. З огляду на особливе місце Десятинної церкви в сакральній топографії Києва та історії Давньоруської держави, на рештках споруди X ст. неодноразово зводили нові храми: не пізніше 1605 року; у середині XVII ст.; у першій половині XIX ст. Якщо споруді X ст. присвячено сотні публікацій, то історія її «наступників» вивчена лише фрагментарно. Однак храми XVII–XIX ст., хоча й не відповідали церкві X ст. за розмірами та естетичними характеристиками, у сприйнятті киян (і не лише їх) правили за сакральне «продовження» давньої пам'ятки. Доля цих храмів (заснування, спорудження, оздоблення, функціонування, презентація, руйнація) є важливою складовою історії як міста в цілому, так і території давньої церкви. Вивчення путівників по Києву XIX – початку XX ст. дозволяє відстежити презентацію пам'ятки та її «відтворення» в популярному жанрі літератури про місто.

У 1795 році в Києві вийшло друком «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры», у якому після опису власне монастиря містилися такі розділи: «Достопамятнейшие древности в Киеве», «Краткое историческое известие о Киеве», «Известие о погребенных в Киеве князьях и княгинях роду Рюрика» (кожний розділ має окрему пагінацію). Десятинну церкву згадано майже в усіх розділах (окрім «Краткого исторического известия о Киеве») [Краткое 1795]. У 1805 і 1817 роках твір перевидано з додатковими розділами («Список разных надписей, имеющихся Киево-Печерския лавры» і «Краткое изъяснение о двух пещерах, в Киево-Печерской лавре обретающихся»), які не згадували про Десятинну церкву [Краткое 1805; Краткое 1817]. Обсяг та структура твору дозволяли використовувати його як путівник (принаймні розділ «Достопамятнейшие древности»). Те саме можна сказати про «Краткое описание Киева» М. Берлінського (1820), де є окремий опис Десятинної церкви та багато інших згадок про неї [Берлинский 1820].

Після ініційованих Київським митрополитом Євгенієм (Болховітіновим) розкопок за-

лишків давньоруської Десятинної церкви та урочистих закладин над ними 1828 року нового храму за проектом В. Стасова, 1829 року побачило світ «Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве» [Краткое 1829]. По освяченні 1842 року «стасівського» храму книгу було перевидано 1849 року в доповненій редакції [Краткое 1849]. Обидва видання не були путівниками, проте викладені в них відомості можна було опанувати при підготовці або навіть, вибірково, під час візиту до церкви (слід, однак, врахувати, що 1830 року часопис «Московский телеграф» оприлюднив критичний відгук на видання 1829 року [Замечание 1830]). Визначений «Кратким историческим описанием первопрестольной» напрям – презентації Десятинної церкви в присвяченому їй окремому виданні – продовжили книги М. Сементовського «Церковь Десятинная Рождества Пресвятыя Богородицы» (1857) [Сементовский 1857] та «Описание Десятинной церкви в Киеве» 1872 року [Описание 1872].

У 1840–1850-х роках публікуються путівники по Києву «класичного» типу: «Паломник Киевский, или Путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева» І.П. Максимовича (1842, 1845, 1849, 1854, 1871), «Указатель святыни и священнх достопамятностей Киева» (1850, 1853, 1867, 1869, 1871, 1877, 1881, 1885, 1889, 1898), «Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников» М. Сементовського (1852, 1864, 1868, 1871, 1876, 1881, 1900). Протягом наступних десятиліть кількість путівників зростає, найбільш «бухливо» – на зламі ХІХ–ХХ ст. Найчастіше перевидавалися «Путеводитель по Киеву и его окрестностям» В.Д. Бублика (1888, 1890, 1894, 1897, бл. 1905 і 1906) та «Спутник по Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям» (1902, 1904, 1906, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913) [Історія 2009, с. 19–30].

Перший розділ видання 1795 року містить підрозділ «О мощах святых в лавре, в соборной церкви обретающихся», де передусім згадана «Глава святого равноапостольного князя Владимира». Згадку про неї супроводжує примітка такого змісту: «Обретенная в церкви Десятинной преосвященным митрополитом Киевским

Петром Могилою 1636 году, следующим случаем: имея помянутый митрополит обыкновение посещать святые храмы каждую субботу, в некое время пошел он в церковь святителя Николая, оставшуюся по разорении Батыевом от великия называемыя Десятинныя церкви, где отправив обычную свою молитву, и по выходе из оной обозревая окружности ее, увидел нечаянно в недалеком расстоянии от оной церкви небольшую в земле яму, и любопытствуя приказал глубше оное место разрыть. По исполнении сего найдены два мраморные гробы, в которых, по свидетельству положенных на них надписей лежали кости святого князя Владимира, и супруги его греческия царевны Анны. По открытии гроба св. Владимира помянутый митрополит взял в воспоминание будущим родам великого оного князя главу, которую сперва положил в церкви Преображения Господня, им же св. Владимиром по свидетельству летописцев сооруженной, состоящей ныне внутри крепости Печерской, близ северных врат. По том того ж года для безопаснейшего ее хранения положил в Великой Киево-Печерской церкви, где и по ныне сие дражайшее хранится сокровище» [Краткое 1795].

Розділ «Достопамятнейшие древности» подає лаконічні описи гідних уваги святих місць Києва (Андріївська церква, джерело «Хрещатик», Аскольдова могила, Трьохсвятительська церква, Десятинна церква, Спаська церква біля лаври, Софійський собор, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Успенський собор лаври, Михайлівський собор Золотоверхого монастиря, Троїцька церква Кирилівського монастиря, Межигірський монастир, церква Петропавлівського монастиря на Подолі). Щодо Десятинної церкви повідомляє: «Церковь каменная Рождества Пресвятыя Богородицы Десятинная, в старом городе Киеве, находится в малом расстоянии от церкви Андреевской, с западной ее стороны. Началась строиться великим князем Владимиром I, по Несторовой летописи <...> 989, а совершена строением 996 году. Названа Десятинною потому, что князь Владимир определил для церкви сей десятину всего своего имени, и доходов со всего государства; во оную ж церковь тело бабки своей блаженныя Ольги перенес. Она была пространна, а ныне остался один только придел, а прочия по причине междуособной бра-

ни, и во время нашествия Батыева, разорены» [Краткое 1795].

Наступний розділ – «Краткое историческое известие о Киеве» – згадує в горішній частині Києва лише Софійський собор та Золотоверхий монастир. Десятинну церкву, попри її минуле значення, не згадано, ймовірно, через порівняно невеликі розміри «могилянського» храму (для порівняння: на Подолі, «между монастырями тамо обретающимися отличное примечание заслуживает, так называемый Братский», – де знаходилася Києво-Могилянська академія) [Краткое 1795].

Розділ про поховання князів містить рядки: «Великая княгиня Ольга <...> Тело ее перенесено в киевскую Десятинную церковь 996 года, святым великим князем Владимиром»; «Великий князь Владимир <...> Погребен в Десятинной церкви; а супруга его греческая царевна Анна скончалась в 1011 году»; «Князь Ростислав сын Мстиславль <...> в 1094 году <...> погребен <...> в церкви Пресвятыя Богородицы Десятинныя» [Краткое 1795].

Отже, за виданням 1795 року цілісний «портрет» Десятинного храму можна скласти лише шляхом поєднання розпорошених по розділах книги відомостей. Основні тези в розділі «Достопамятнейшие древности» можна сприймати і як оптимальний *minimum*, але, за наявності тут згадки про перенесення мощів княгині Ольги, «дисбалансом» виглядає «відрив» інформації щодо поховання Володимира, уміщеної в розділі про князівські могили. При всіх своїх особливостях видання 1795 року вперше серед путівників по Києву запропонувало варіант «хрестоматійного набору» фактологічних тез про Десятинну церкву: 1) храм зведено під патронатом святого князя Володимира; 2) час будівництва – 989–996 роки; 3) назва «Десятинна» походить від десятини, наданої князем на утримання храму; 4) Володимир переніс до храму мощі своєї бабусі княгині Ольги; 5) у храмі були поховані також сам Володимир і його грецька дружина Анна; 6) храм і надалі правив за князівську усипальницю (тут поховали Ростислава Мстиславича); 7) у давнину храм мав великі розміри; 8) він зруйнований через князівські усобиці та монгольську навалу; 9) від давнього храму зберігся один приділ; 10) цей приділ названий на честь святого Миколая; 11) храмове свято Десятинної церкви –

Різдво Пресвятої Богородиці; 12) митрополит Петро Могила знайшов тут мощі святого Володимира, від яких узяв та переніс до лаври главу.

Більш якісну презентацію Десятинної церкви містить «Краткое описание Киева» М. Берлінського: тут також знаходимо основний опис храму та розпорошені по розділах книги згадки про нього, проте в даному випадку основний опис є самодостатнім.

Книгу починає «Историческая перечень сего города», за якою іде «Показание достопамятностей и древностей города». У підрозділі «О Киево-Печерске» в описі лаври згадана «Глава св. князя Владимира, перенесенная из Десятинной церкви митрополитом Петром Могилой, в 1634 году» [Берлинский 1820, с. 39]. У тому ж підрозділі, в описі Пустинно-Микільського монастиря, є рядки: «Построена была там, еще во время язычества, некоторым благоверным вельможею Ольмом, Николаевская церковь <...> В 969 году по преставлении своем блаженная княгиня Ольга была погребена в сей Ольмовой церкви, откуда потом внук ее <...> Владимир перенес гроб ее в новосозданную Десятинную церковь» [Берлинский 1820, с. 46–47].

Підрозділ «В старом Киеве» подає основний опис Десятинної церкви: «Сожаления достойный остаток бывшей в старину огромной Десятинной церкви, основанной св. Володимиром в 989 <...> Название Десятинной произошло от определенного тогда на ее строение и содержание, десятой части всего государственного дохода <...> Со времен татарского нашествия, лежала разоренная впусе до первых годов 17 века, когда митрополит Киевский Петр Могила, оставшийся ее предел обделал и устроил годным для священнодействия. Судя по теперешнему положению ее, и находимым к северо-западу от нее фундаментным камням, должно заключить, что она в ту сторону более простиралась, где прилегала к городской стене, и как в Синописе описывается, когда Батый для входу в город сделал в сей стене пролом, то и церковь разрушена. Еще до 1635 года стояла часть древней церковной стены впереди теперешней церкви и высотой гораздо сию превышавшая, что можно видеть из древнего плана города Киева. В Зерцале российских государей <...> упоминается о пренесении мощей блаженный кн. Ольги в сию церковь

вл. Владимиром из какой-то Николаевской церкви. При устроении нынешней церкви из оставшегося придела, митрополитом Петром Могилою открыты были гробы погребенных: великия княгини Анны и супруга ея <...> Владимира, коего глава отсюда взята и перенесена была прежде в Спасскую церковь, а потом в Лавру <...> Тут же погребены: оставы Ярополка и Ольги [Олега], окрещенные Ярославом в 1044 году, и великий князь Изяслав I и сын его Ростислав. Теперь в сей маленькой церкви, состоящей впрочем из двух этажей, ничего из древностей не осталось, кроме некоторых неизвестных писмен, бугровато высеченных на диком камне, в кирпичную стену вставленном, над южным окошком <...> Церковь сия составляет приходскую <...> К юго-востоку от Десятинной церкви находимы были, по известиям, в земле остатки погребов, и как оное положение другою стороною противоположено Трехсвятительской церкви, то, следуя смыслу летописи, должно заключить, что место оное есть место бывшего княжеского дворца или так называемого Ярославля двора». Слова про «план города Киева» супроводжує посилання на лаврський «Патериков» 1635 року. Повідомлення про таємничий напис над південним вікном проілюстровано зображенням рядка з грецьких літер [Берлинский 1820, с. 63–66].

Посилання на «Патериков» потребує коментаря: видання 1635 року констатувало, що від храму «залишився тільки шматок стоячої стіни», і Петро Могила «церкву Десятинну <...> тепер наказав відкопати з земляних глибин і виставити її, віднайдену, на світло дня» [Сінкевич 2014, 273, 607]. Щодо плану Києва із зображенням стіни перед малим Десятинним храмом, то він надрукований у продовженні «Патериков'а» – книзі «Тератопурѣца» 1638 року [Люта 2017, с. 79].

У розділі «Объяснение древних мест и урочищ, показанных на плане города Киева, о которых упоминается в летописях», Десятинну церкву згадано ще декілька разів, і ці згадки також поділяються на основний опис та решту: у підрозділах «Теремный двор», «Дворец княжеский» і «Примечательные места старого Киева» – Десятинна є орієнтиром для визначення місця розташування літописних княжих терема та палацу, Бабиного торжка та узвозу над Подолом [Берлинский 1820, с. 139–141, 180–181].

У підрозділі «Село Берестове» читаємо: «Петр Могила <...> восстановил сию церковь [Спаску], или, по крайней мере, сделал способною для богослужения, куда и главу св. Владимира, обретенную им у Десятинной церкви было перенес» (тут дано посилання на опис лаври 1805 року) [Берлинский 1820, с. 148]. У підрозділі «Киево-Печерская лавра»: «Глава в. к. Владимира, о которой упомянуто выше» (тобто в підрозділі про Десятинну церкву, див. далі) [Берлинский 1820, с. 169].

Основний опис храму – у підрозділі «Десятинная церковь Святыя Богородицы». З деякими відмінностями, тут повторено дані з підрозділу «В старом Киеве». Спочатку процитовано літописні рядки про закладини храму та виділення на його користь десятини. Далі читаємо: «Со времени татарского разорения, из запустения была она возобновлена, или, лучше сказать, восстановлен один только оставшийся ее придел для удобного богослужения, часто упоминаемым митрополитом Петром Могилою <...> Сомнения нет, что сия государственная церковь была гораздо обширнее. Это доказывает великое множество находящегося по восточную и северную ее сторону кирпичного щепня и целых плит лещадного камня <...> По теперешнему положению ее не иначе можно судить, как что с северо-западной стороны, то есть, на край Старого города, прилегала к ней городская стена, которая во время приступа Батыева разрушена, как в Синописе списывается. Часть высокой стены бывшей церкви, еще около 1637 года с западной стороны перед теперешнею церковию стояла, как изображено на плане того года, находящемся в книжке Patericon. Впрочем, городская стена не далее 20 сажений от нее могла быть в той стороне, где теперь городской вал над глубоким удолием проведен; и следовательно на сие только расстояние могло быть строение церкви. В Зерцале рос. государей <...> упоминается, что мощи блаженныя Ольги, из Угорской или другой какой Николаевской церкви, Владимиром Великим сюда перенесены. Тут же погребены: в. к. Анна, супруга Владимира Великого, греческая царевна, в 1011 году; сам Владимир I Святославич в 1015 году; остов (кости) князей Ярополка и Олега Святославичей, окрещенных Ярославом I, в 1044 году; в. к. Изяслав Ярославич в 1078 году; Ростис-

лав Изяславич в 1093 году. Но места погребения их неизвестны, кроме каменных гробниц с надписью в. к. Владимира и его супруги Анны, которые были в 1636 году открыты митрополитом Могилою вне стены по правую сторону алтаря. Взятая им из гробницы глава Владимира перенесена для памяти будущих родов, в упомянутую Спасскую церковь, потом в лавру <...> А гробы на своем месте оставлены под землею закрытые. В сей маленькой церкви, которая однако состоит из двух этажей, ничего более из древностей примечательного не видно, кроме неизвестных литер, извне над южным окном высеченных выпукло на диком камне в двух местах. Кажется, что сии два куска камня были прежде в другом месте и не нарочно здесь при строении в кирпичную стену положены» (текст продовжує фраза: «Изображение литер приложено при сем», – оскільки між сторінками, де завершується опис, є вклейка із зображенням літер та вікон) [Берлинский 1820, с. 150–153].

Як бачимо, М. Берлинський розширив коло «хрестоматійних» тез з історії храму, додавши наступні: 1) князь Ярослав переніс до церкви кістки Ярополка та Олега Святославичів; 2) у церкві поховано Изяслава Ярославича та його сина Ростислава; 3) уцілілий приділ пристосовано до богослужінь митрополитом Петром Могилою; 4) після вилучення глави від Володимирових мощів, митрополит залишив у землі гробниці князя Володимира і княгині Анни; 5) над південним вікном обладнаної Могилою церкви вмуровані блоки каміння з нерозшифрованими літерами.

«Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви» 1829 року започаткувало ряд присвячених окремо цій пам'ятці популярних видань.

Видання пропонувало читачеві наступну історію храму: Володимир збудував церкву в 989–996 роках; побачивши церкву збудовану, князь помолився за хрещений народ і наказав утримувати храм за рахунок десятини від княжих прибутків (наведено літописні слова Володимира з цього приводу), віддав йому взяті в поході на кримський Херсонес ікони, книги, начиння; «Сия первопрестольная соборная церковь <...> примерно была отличена своим великолепием; но о сем великолепии тогдашнего времени, ни о виде оной, ничего из летописей неизвестно. При теперешнем вскрытии ее фун-

дамента находили в щебне и мусоре остатки мраморных внутренних украшений, половые каменные плиты, множество оставшихся от мозаики кусков, и часть мозаического пола, бывшего пред алтарем, и видно по остаткам, что внутренность ее была альфрескою украшена»; Володимир переніс до храму «кости» княгині Ольги з Микільської церкви на Оскольдовій могилі; 1011 року в Десятинному храмі поховано грецьку дружину Володимира Анну, 1015 року – самого Володимира, 1078 року – Изяслава Ярославича, 1093 року – Ростислава Изяславича; «Со времени построения в Киеве церкви Святой Софии князем Ярославом I-м, которая соделалась кафедрою митрополита, уже о Десятинной почти не упоминается в летописи, даже до исхода 1239 года. В сие роковое время нашествия монголо-татарского хана Батые, город Киев взят и разорен. Десятинная церковь <...> составляла последнее убежище для осажденных; пишется, что хоры ее от народа укрывавшегося обрушились <...> Разломанные тогда стенобитными орудиями, стены сея церкви, долгое время представляли одни развалины, которые в течение четырехсот лет, разносимы были по надобностям обывателями, так что в 1635 году, едва остался юго-западный ее угол, с прилегающими к нему стенками [у передостанньому абзаці книги подано хронологічні підрахунки часу між будівництвом, руйнуванням та двома відновленнями храму, і монгольське руйнування датоване 1240 роком – В. Д.]; к сему-то остатку, тогдашний митрополит Киевский Петр Могила, приделав алтарную сторону, устроил небольшую церковь, во имя Рождества Пресвятыя Богородицы, которая также называлась Десятинною, а иногда от иконы святителя Николая, в ней почитаемого, Николаевскою; сия малая церковь имела еще в верхнем надстроенном деревянном ярусе, другую Петропавловскую церковь. Около 1771 года из-под штукатурки, извне на южной стене, нечаянно открылись греческие литеры, высеченные на камнях, в стене вставленных <...> Смысл сих литер неизвестен, как оные не составляли целых речений, а вставлены были в двух местах строфами»; літописи не вказують храмове свято давньої Десятинної церкви, але, можливо, це було саме Різдво Пречистої; «Сей малый остаток Десятинной церкви, составлявший приходскую цер-

ковь, по малости прихода и неимению церковных доходов, пришел в ветхость»; відвідавши 1820 року Київ «по надобностям своим», відставний гвардії поручик Олександр Анненков оглянув святині міста, зокрема Десятинну церкву, і дав обітницю «стараться о возобновлении сей церкви, по мере возможности своей, собственным своим иждивением», про що розповів Київському митрополитові Серапіону та отримав від ієрарха схвалення свого наміру й обіцянку про сприяння; «Стечение разных обстоятельств и отлучка Анненкова на долгое время в С.-Петербург по делам» стали на заваді для негайного виконання обітниці, а тим часом високопреосвящений Серапіон був звільнений, і замість нього на кафедру призначено митрополита Євгенія (Болховітінова); владика Євгеній доручив відставному чиновникові 5-го класу Лохвицькому «открыть фундамент древней Десятинной церкви», для чого в жовтні 1824 року задіяли кілька робітників, «и фундамент открыт, также часть мозаического пола, бывшего пред алтарем, и обломки мраморных украшений»; дізнавшись про розкопки, Анненков приїхав до Києва та звернувся «к прихожанам Десятинной церкви, священнику и церковному старосте, о намерении своем возобновить сию церковь, пристройкою и отделкою во всем, на собственное иждивение, обязуясь совершенно приуготовить к освящению оную церковь, с двумя приделами во имя св. равноапостольного великого князя Владимира и святителя Николая, украсить иконостасами приличными, достаточною ризницею, сосудами, церковными утварями, книгами, колоколами и всем к внутреннему и внешнему благолепию потребным»; пропозицію прийняли «с удовольствием», міський архітектор А. Меленський «прожектировал план, фасад и профиль» храму з дзвіницею, ці креслення разом з письмовими проханнями парафіян і Анненкова було подано 1 лютого 1825 року на розгляд митрополитові Євгенію, «при чем Анненков поставлял на вид, что если дозволено будет приступить к строению, то ожидать должно, что при разравнении места и выемке рвов для фундамента могут открыться кроме археологических редкостей и священные достопамятности, как то: гробница св. равноапостольного великого князя Владимира и прочее; но его високопреосвященство объявил, что как камни фундамента древней Десятинной

церкви и часть мозаического пола, уже открыты, то посему он пристройку и возобновление дозволить сам не решается, а намерен довести сие до высочайшего сведения» (тобто до відома імператора); невдовзі владика вирушив до Петербурга для участі в роботі Синоду, папери було представлено імператорові, який схвалив ідею та велів передати проект на розгляд до Академії мистецтв; 1826 року архітектор Єфимов отримав доручення «освидетельствовать остатки древнего фундамента, местоположение Десятинной церкви и сделать свои замечания, что он по прибытии в Киев и сделал; также продолжая раскапывание земли, находил много обломков мозаики, кусков мрамора и шифера, древние польские серебряные монеты, много костей усопших и прочее, а наконец открыл две достопамятные каменные гробницы; из коих одна состоящая из плоских плит красного шифера, связанных железными прутьями, открыта близ алтаря прежней малой церкви, у южной стены, внутри фундамента, во оной нашли все сохранившиеся кости, кроме главы и правой руки, коих не обретається; также остатки истлевшей парчовой одежды, золотую пуговицу и башмаки мужские; а другая такового же шифера гробница, украшенная высеченными на оной изображениями, подобными тем, кои находятся на гробе великого князя Ярослава в Софийском соборе открыта, подле северной стены фундамента, древней Десятинной церкви извне; в ней найдены все сохранившиеся кости, на оных истлевшая женская одежда и покрывало истлевшее парчовое и башмаки женские, – гробы сии потом закрыты»; з'ясувалося, що давня церква мала довжину 24 сажени та ширину 16; перша виявлена гробница, ймовірно, є Володимирівською (наведено розповідь з опису лаври 1817 року про віднайдення мощей князя Петром Могилою), «кость же правой руки в Киево-Софийском соборе, а нижняя челюсть в московском Успенском соборе находятся. Другого гроба, виденного митрополитом Могилою, принадлежащего великой княгине Анны, хотя теперь и не было, только найдена близ того места, гробовая красного же шифера доска; но весьма вероятно, что при обыкновенно бывших у церковей погребениях мертвых тел, случайно найден оный гроб, гробовые плиты взяты, а кости, по незнанию, положены в другое место, без внимания, – да и надгробные доски с

надписами, бывшие над сими гробами, могли быть тогда ж взяты»; належність саркофага без глави та руки Володимиру підтверджує свідчення Титмара (Мерзебурзького) про те, що гробниці Володимира й Анни стояли в приділі святого Климента – південному приділі давньої Десятинної церкви, частину якого займала «могилянська» церква і який тягнувся на схід далі місця виявлення саркофага; друга гробниця (виявлена з північного боку фундаментів), «єсть гроб княжеской особы женского пола, но чей именно, неизвестно; а гроба св. Ольги <...> теперь не найдено, полагать должно потому, что оный был деревянный и с продолжением времени разрушился совершенно»; Академія мистецтв не затвердила проект Меленського, проектування доручили Єфимову, і той подав до Академії свої креслення; для нагляду за будівництвом нової Десятинної церкви було створено Комітет, до якого ввійшли митрополит Євгеній, військовий та громадянський губернатори Києва, О. Анненков; проект Єфимова також не затвердили, після нього споруду проектував архітектор В. Стасов; затверджений проект Стасова передбачав «две стены древнего храма, из коих на одной сохранилась и достопамятная надпись, оставит без сломки, если прочными окажутся, в пристройку к новому зданию», але «по тщательному свидетельству архитекторов» виявилася ненадійність старого мурування, і Комітет наказав розібрати обидві зазначені стінки; під південною та західною стінами нового храму зберегли давній фундамент; у процесі копання ровів під фундаменти двох інших стін та вирівнювання площадки під масив споруди «найденны Анненковым» фрагменти мозаїки, уламки мармуру, каміння з грецькими літерами «ТО» (аналогічне блокам у південній стіні «могилянської» церкви), срібні та мідяні давні грецькі та польські монети, плитка срібла, золотий ланцюжок, дерев'яний хрест «из Животворящего Древа» в золотій оправі; ці речі передано старості храму для зберігання в ризниці; пізніше київський військовий губернатор Желтухін передав ланцюжок із хрестиком і деякі монети імператриці Олександрі, а митрополит Євгеній передав срібну плитку й решту монет до московського Товариства історії і старожитностей російських; імовірна гробниця Володимира перебуватиме «под спудом, при южной стене фундамента, в приделе, во имя его строю-

щемся, а для лучшего сохранения сего гроба, храмостроитель сделал над ним, глухую каменную арку» (далі висловлювалося побажання, аби на цьому місці було споруджено гідний надгробок, і подавався проект епітафії); нова Десятинна церква є квадратною за планом, її сторона має довжину 40 аршин; урочисті закладки нового храму відбулися 2 серпня 1828 року (подано докладний опис події); «Работа церкви продолжается неослабно <...> Храмостроитель дал обещание кончить работу и все устройство в 7 лет, если не прежде»; «Предположено весь церковный пол вымостить (из остатков камней древнего храма, коих на церковной площади довольно имеется) шлифованным красным гранитом, предалтарные и около престолов места выложить мрамором и шифером, где и часть <...> мраморного мозаического пола будет употреблена; вынутые из старой стены с литерами камни, будут с южной же стороны вставлены для памяти». Текст книги мав ілюстрований додаток: план давньої Десятинної церкви, бічні зображення двох докладно описаних саркофагів, проект нового храму (фасад і план) [Краткое 1829, с. 3–30].

У виданні 1829 року «хрестоматійна історія» храму для путівників включає такі нові відомості: 1) у 20-х роках XIX ст. Київський митрополит Євгеній ініціював розкопки фундаментів Десятинної церкви X ст.; 2) це дозволило уточнити довжину й ширину давньої споруди, розширити уявлення про оздоблення храму (його прикрашали мозаїки та фресковий живопис, деталі з мармуру та «шиферу», тобто пірофілітового сланцю); 3) у ході розкопок виявлено два пірофілітові саркофаги: один з неповним кістяком та фрагментами чоловічого взуття – гіпотетично ототожнюваний з Володимиром через відсутність черепа та правиці, другий – з різьбленим орнаментом зовні та кістяком і залишками жіночого одягу й взуття всередині; після дослідження, обидва саркофаги закриті, «Володимирів» сховано при південній стіні, над ним передбачено встановити надгробок; 4) з ініціативи і коштом поручика О. Анненкова на місці Володимирової та «могилянської» церков зведено новий Десятинний храм за проектом архітектора В. Стасова; 5) стіни південно-західного кута Володимирової церкви, які правили за основу «могилянської», передбачалося зберегти та включити до мурування

«стасівської», проте довелося розібрати через невпевненість архітекторів у надійності цих сегментів у складі нової споруди; 6) частину знахідок з розкопок 1820-х років використано в оздобленні «стасівського» храму або залишено в ньому для збереження як реліквій; будівельні блоки з давніми літерами перебуватимуть у південній стіні нової церкви.

У 1830 році часопис «Московский телеграф» оприлюднив «Замечание» щодо видання 1829 року. Автор зазначав: 1) можна погодитися з висловлюваною багатьма думкою, що втрата залишків храму X ст. є сумною подією, і що нову церкву слід було споруджувати біля руїн або в іншому місці; 2) тезу про перенесення мощів Ольги з Микільського храму на Аскольдовій могилі вигадано автором «Зеркала российских государей» Т. Мальгінім (1789), який використав повідомлення київського «Синопису» (1680) про побудову (лише) Ольгою цієї церкви, тоді як і це повідомлення не підтвержене літописами: ті кажуть про побудову храму Ольгою, а про перенесення мощів Ольги до Десятинної церкви онуком, – без позначення первісного місця поховання княгині, – розповідають її пізні житія; 3) саркофаг без черепа та правиці не є Володимировим, бо виготовлений з «шиферу», а не з мармуру, як відомо з літопису; література часів самого Могили лише коротко засвідчує виявлення мощів Володимира серед руїн Десятинного храму («Котрого [Володимира], року Господнього 1635, святі мощі в церкві Десятинній <...> ми викопали серед руїн» [Кальнофойский 2013, с. 297]), «Синопис» 1680 року каже лише про перебування глави князя в лаврі, а докладна розповідь 1795 року є вигадкою; цю вигадку, зокрема, викриває твердження, ніби гробницю Анни втрачено через здійснення біля «могилянського» храму пізніших поховань: Могила не дозволив би залишити без пошани справжні саркофаги хрестителя Русі та його дружини; до того ж, давньоруські саркофаги не підписували; 4) наявність у давній Десятинній церкві приділу святого Климента – гіпотеза історика М. Карамзіна, тоді як Титмар назвав «климентівською» всю Десятинну церкву, через перебування в ній мощів, приписуваних Клименту; 5) походження даних про виявлення літер 1771 року невідоме, набір літер утворений п'ятьма будівельними блоками, котрі, вірогід-

но, замурував у стіну Могила; 6) грецьких монет у розкопках не знаходили, виявлено лише польські монети XVII ст.; біля вівтаря знайдено три срібні плитки й одну в храмі Могили, яку передано до Історичного товариства в Москві [Замечание 1830].

Автором «Замечания» вважають митрополита Євгенія, який цією публікацією намагався викрити Анненкова, котрий ініціював будівництво заради власної користі: придбавши ділянку із залишками давньої церкви, поручик бажав збагачення через привласнення виявлених під час розкопок коштовностей [Ананьева 1996, с. 16, 21–22].

У перевиданні «Краткого исторического описания» Десятинної церкви 1849 року частину тексту змінено за рахунок опису завершеного «стасівського» храму та його освячення, яке відбулося 19 липня 1842 року. Основний опис храму міститься в цитованій автором статті з «Одесского вестника» за 1842 рік (№ 64): «Огромность здания <...> богатство, изящество наружных и внутренних украшений, тонкий и самый строгий вкус, отразившийся как в исполнении целой массы, так и в отделке разнообразных и бесчисленных ее орнаментов, – все это вместе представляет удивительную гармонию и не может не поразить внимания всякого любителя и знатока отечественных древностей <...> При первом взгляде <...> представляются вделанные в стену камни с известною древнею греческою надписью <...> Вступая во внутренность <...> вы увидите прекрасный помост его, весь составленный искусно из оставшихся еще от Владимирова храма камней: шифера, разноцветного мрамора, красной яшмы и гранита. Потом вам укажут еще пред престолом и на Горнем месте настланные остатки мозаического пола, бывшего в алтаре и на середине древней Десятинной церкви, в том самом виде, как они найдены в развалинах под грудями камней и мусора. Над гробом <...> Владимира <...> воздвигнуто великолепное надгробие из серого мрамора с бронзовыми позлащенными и серебряными украшениями и историческою надписью. На нем горизонтально положена икона почивающего святого Владимира во весь рост. Вверху сего надгробия Всевидящее Око в сиянии; под ним 988 год... а еще ниже зодиак и на нем знаки трех месяцев, в которые св. Владимир принял крещение

и окончил земную жизнь свою. В середине щита звезда, в которой, на порфире, под великокняжескою короною, вензеловое имя св. Владимира, а по сторонам великокняжеские клейноды, военные арматуры, священные знаки равноапостольного и прочие принадлежности виновника первобытного духовного и гражданского нашего просвещения. Но более всего поражает в этом храме взоры посетителя превосходная живопись и изящные формы иконостасов, Горнего места, жертвенника главного алтаря, с отличною резьбою и богатым позлащением. Огромный внутренний купол церкви украшен также живописью, и притом в таком легком и воздушном стиле, что, поднявши вверх глаза, вдруг как бы видишь над собою распростертое голубое небо и в нем Превечного Бога во славе <...> ангелов» [Краткое 1849].

Змінився і графічний додаток книги: окрім дублювання креслень з попереднього видання, тут надруковано «Совместный план трех разновременных зданий Десятинной церкви» (план «стасівського» храму, накладений на плани «могилянської» та Володимирової церков) і перелік «Частицы святых мощей обретающихся в Десятинной церкви, в приделе святителя Николая». За «Совместным планом», «стасівський» храм мав три престоли: головний – на честь Різдва Пресвятої Богородиці, південний – на честь рівноапостольного Володимира, північний – на честь святителя Миколи Мірлікійського. Гідною уваги рисою «Совместного плана» є те, що, попри збереження в тексті книги рядків про невиявлення мощів княгині Ольги (під час розкопок 1820-х років), в експлікації плану є пункти «Е. Надгробие в память св. Ольги с частицами разных мощей» та «Ж. Место, где обретена ее гробница». Цікаві й такі пункти: «З. Усыпальница для трех княжеских гробниц» та «И. Место, где найдена разбитая гробница царевны Анны». «Ольжин» надгробок розташовувався в Микільському приділі, біля іконостасу, впритул до північної стіни «стасівського» храму – симетрично до «Володимирового», встановленого у південному приділі. Що ж до останніх пунктів, то відповідними літерами позначено місця в давньому нартексі, обабіч середньої нави: «З» – з півночі, «И» – з півдня [Краткое 1849].

Опис Десятинної церкви в «Паломнике» І.П. Максимовича: 1) згадує багато літопис-

них подій (окрім згадуваних у попередніх описах): мучеництво на місці майбутнього храму (за переказом) двох варягів (983), доручення спорудженої церкви Анастасію з Херсонеса (989–996), вторинне освячення храму (1039), традиційне поклоніння в Десятинній церкві князів при вступі до Києва навіть після спорудження митрополичого Софійського собору (1150–1151), належність храму міст (1170), два розорення церкви під час князівських усобиць (1169, 1204); 2) запозичує багато відомостей з «Краткого исторического описания» (1849) і уточнює деякі тези, наприклад, наводить засновану на літописах гіпотезу митрополита Євгенія (з «Описания» Києво-Софійського собору [Болховітінов 1995, с. 42]) про храмове свято Десятинної церкви на Успіння; 3) містить помилки, зокрема, приписує історію відкриття мощів Володимира з видання 1795 року авторів «Тератобрүһи»; 4) додає нові відомості – про поновлення «могилянської» церкви славнозвісною черницею Києво-Флорівського монастиря Нектарією (Долгоруковою) у середині XVIII ст. (тоді було виявлено саркофаги, на які не звернули гідної уваги, але які «Паломник» гіпотетично ототожнює з описаними 1795 року) та про зберігання в шафі у вівтарі «стасівського» храму деяких знахідок з розкопок 1824 року: невеликих дзвонів, хрестиків, фрагментів фрескового тиньку тощо [Максимович 1854, с. 87–100].

«Указатель святыни» пропонував новий стислий набір тез: місце мучеництва варягів; дати будівництва; доручення храму Анастасієві; десятина і грамота про неї; мощі св. Климента; начиння з Херсонеса; мощі св. Ольги; поховання Володимира та Анни; руйнування Батия (згадано про близьке розташування укріплення міста); збереження південно-західного кута; будівництво Могили; оновлення черниці Нектарії; «в 1824 году, просвещенный любитель отечественной древности, К[иевский] митрополит Евгений, внушил благочестивую мысль <...> Анненкову, восстановитъ совершенно древний собор <...> и <...> начали разрывать его обширные развалины»; розбирання руїн і будівництво храму за проектом Стасова; приділи нової церкви; гробниця Володимира (з якої Могила узяв главу); грецькі літери; залишки давньої підлоги з мармуру пе-

ред престолом та Горнім місцем; шафи з двома дзвонами, хрестиками, фрагментами фресок, мармуровими плитами та іншими артефактами [Указатель 1853, с. 129–134].

Значно докладніше, компілюючи матеріали попередніх видань, описав Десятинну церкву М. Сементовський у книзі «Киев, его святыня, древности, достопамятности» (1852). Новими в цьому масиві відомостей є подробиці щодо робіт черниці Нектарії («Задельвая трещину в алтарной стене, работники открыли вне храма две мраморные надгробные доски, подобные гробнице Ярослава, но обе <...> засыпаны землею <...> до сего времени»), слова про зберігання в «стасівському» храмі серед артефактів «перстней, колец, стекляных, витых спиралью браслет» та ікони святителя Миколи з Херсонеса, а також про оновлення церкви 1862 року (при цьому оновленні, між іншим, дерев'яну огорожу садиби храму замінили на муровану). Крім того, автор акцентує увагу на запозиченнях, які мали місце при оздобленні «стасівської» церкви: «Иконостас <...> и образа, в особенности на Царских вратах, прекрасные копии с образов Боровиковского, находящихся на Царских вратах Казанского собора в С.-Петербурге» [Сементовский 1864, с. 41–48].

Розширеною компіляцією є окремих твір М. Сементовського «Церковь Десятинная» з додатком «Древнейшие колокола, найденные при разрытии развалин Десятинной церкви» [Сементовский 1857]. Але «стрункіше» за М. Сементовського, у літературному сенсі, викладено матеріал в «Описании Десятинной церкви в Киеве» 1872 року. Видання містить також чимало нових тез і відомостей, зокрема: 1) переказ нотаток митрополита Євгенія про розкопки 1820-х років; 2) поміркована критика деяких рішень щодо розкриття давніх фундаментів і побудови «стасівського» храму: а) розкриття фундаментів являло собою «дело, едва ли осторожно начатое» Євгенієм, оскільки багато коштовностей розкрадали прості люди, а Лохвицький вів роботи за відрядження митрополита до Петербурга без чіткого плану; б) митрополитові слід віддати належне, що він «не охотно согласился на предложение Анненкова: соорудитъ новый храм на развалинах Десятинного, советуя ему, для лучшего их сохранения, довольствоваться обновлением од-

ной лишь Могилиной церкви и ограждением священных остатков; сооружение же храма отложить до благоприятного времени, когда будет для того более средств, ибо митрополит весьма опытно рассуждал, что обновление такого летописного здания не должно быть предприятием частного человека»; в) попри намагання Меленського та Єфимова «соображаться с прежним <...> видом» церкви, «к сожалению <...> был утвержден» проект Стасова; «Непонятно: почему не был поставлен <...> поверх земли в самом храме» приписуваний Володимиру саркофаг; 3) виявлений біля північної стіни саркофаг із жіночим похованням приписано Ользі (його зовнішнє щодо церкви розташування пояснено переховуванням під час монгольської навали), датою перенесення мощів княгині визначено 1007 рік (насправді, літопис під цим роком каже: «Принесени святии в Святую Богородицю» [Івакін 1996, с. 11]; деякі описи тлумачать це як встановлення іконостасу [Максимович 1854, с. 89; Сементовский 1864, с. 42]), і хоча безпосередньо під північним надгробком у «стасівській» немає мощів Ольги, «утешительно думать, что недалеко от этой северной стены <...> еще таится в недрах земли, самая гробница»; 4) з новітньої історії храму: а) при будівництві 1835 року завершено стіни, а 1838-го – бані; б) нещодавно облаштовано приділ апостолів Петра і Павла (на згадку про приділ на другому поверсі «могилянської» церкви), у ньому поставлено Царські Врата і місцевий ряд ікон з храму-попередника; в) у 1857 році церкву відвідав імператор Олександр II і був здивований її бідністю, а тому дав розпорядження про щорічну грошову допомогу їй від держави; г) найбільш урочистим святом у храмі є день пам'яті рівноапостольного Володимира, оскільки на свято Різдва Пресвятої Богородиці увага киян більше зосереджена на Софійському соборі. Завершує книгу «Опись древних вещей, найденных в Десятинной церкви», що містить 44 позиції (з переліком близько 480 предметів) [Описание 1872].

«Путеводитель» В.Д. Бублика і «Спутник по Киеву», орієнтовані на туристів, подавали інформацію про Десятинну церкву ще більш стисло, ніж «Указатель святыни». Перший містив позиції: варяги, первісне будівництво, десятина, начиння з Херсонеса, перенесення мо-

щів Ольги, поховання Володимира з Анною, Олега з Ярополком і Ізяслава з Ростиславом Мстиславичем (названий Романом), останній оплот киян проти монголів, південно-західний кут, будівництво Могили, будівництво та розкопки XIX ст. (без імен), знахідки (узагальнено), грецькі літери, архітектура нового храму (форма куба, п'ять бань, розміри), артефакти в інтер'єрі (підлога, шафа), надгробок Володимира, саркофаги з розкопок [Бублик 1890, с. 85–88]. «Спутник» був ще лаконічнішим: варяги, первісне будівництво, десятина, моці Ольги, поховання Анни і Володимира, монгольське розорення, другий храм (ідеться про дерев'яний «микільський» XVI ст. – попередник «могилянського»), розкопки (згадано митрополита Євгенія), третій храм (1828–1842), три престоли, сховані гробниці Володимира й Ольги (їй приписано північну), шафа з артефактами [Спутник 1913, с. 50–53].

Не можна залишити поза увагою «Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева» протоієрея Феодора Титова (1910) і «Киев. Путеводитель» К. Шероцького (1917): видання, перше з яких є прикладом ще більшої мінімізації відомостей про Десятинну церкву в контексті опису міста, а друге, навпаки – розгорнутого мистецтвознавчого нарису.

Протоієрей Федор Титов: «Она построена в 1842 г. на месте древней Десятинной церкви, называвшейся так потому, что св. кн. Владимир, создатель ее, назначил на содержание ее десятую часть своих доходов. Кроме главного престола во имя Рождества Пресв. Богородицы, в ней имеются еще три придела: 1) во имя равноапостольного кн. Владимира (справа от главного), 2) во имя св. Николая (слева) и 3) во имя свв. апостолов Петра и Павла, в северо-западном угле. К достопримечательностям <...> относятся: 1) частицы св. мощей, 2) пещера с гробницею св. кн. Владимира и 3) различные остатки мозаики, фресок, мрамора и др. украшений, найденные при раскопках на погосте» [Титов 1910, с. 148–149].

К. Шероцький змістовно описує архітектуру Володимирової Десятинної церкви та пов'язані з нею археологічні знахідки, історико-топографічний контекст, використовує інтерпретації результатів розкопок Д. Мілеєва (який на початку XX ст. розкрив східну та північну

частини споруди 989–996 років), гіпотетично відтворює процес зведення храму X ст. (вважаючи, що за Ярослава Мудрого церкву добудували), згадує світові аналогії. Нарис складається з підрозділів: «Десятинная церковь», «План», «Название храма», «Украшения», «Омфалий», «Поливные плитки», «Иконостас», «Образ св. Ольги», «Гробница св. Владимира» («будто бы с мощами св. Владимира»), «Древний саркофаг» (який 1908 року знайдено вдруге після часів митрополита Євгенія і «по настоянию духовенства <...> под видом гробницы св. Ольги» перенесено до «стасівської» церкви), «Придел» (святих Петра і Павла з іконостасом Могилянської церкви), «Окрестности Десятинной церкви», «Усадьба Петровского», «Форум» [Шероцький 1917, с. 88–106].

Вивчення описів Десятинної церкви в путівниках по Києву та близьких за жанром виданнях 1795–1917 років дозволяє зробити такі висновки: видані в 1795 і 1820 роках короткі популярні описи міста пропонують читачеві перші презентації Десятинної церкви, що складаються з основної розповіді та розпорошених по тексту додаткових відомостей; з 1829 року існував окремий презентаційний напрям – популяризаторські книги саме про Десятинну церкву, які можна було використати як путівник; з 1841 року храм описано в путівниках «класичного» типу, число яких зростало з кожним десятиліттям і містило велике розмаїття описів – від лічених рядків до розгорненого мистецтвознавчого тексту, при цьому варіювався й набір хрестоматійних тез з історії пам'ятки; у деяких описах другої половини XIX – початку XX ст. відзначено недоліки розкопок фундаментів давньої Десятинної церкви 1820-х років і будівництва «стасівського» храму.

Подальше вивчення джерел про пам'ятку (зокрема, археологічні розкопки 1930–1940-х і 2005–2011 років) підтвердило одні та позбавило актуальності інші тези з цитованих нами путівників і популярних описів (так, наприклад, залишається дискусійним початковий вигляд храму X ст. [Козюба 2017], доведено легендарність докладної розповіді 1795 року про Володимирові моці [Затилюк 2017], наведено додаткові аргументи проти ототожнення прикрашеного різьбленням саркофага з розкопок 1826 і 1908 років з Ольжиною гробни-

цею [Архипова 2002]). Попри неточності, що містилися в досліджуваних виданнях (і були почасти «продуктом» тодішніх уявлень про Десятинну церкву, а почасти – наслідком авторських запозичень), останні є цінними джерелами з історії храму, які відображають сприйняття киян та гостей міста кінця XVIII – початку XX ст.

Джерела та література

- Ананьєва Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 15–23.
- Архипова Є.* Шиферний саркофаг «княгині Ольги» з Десятинної церкви: проблема атрибуції // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2002. – Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – С. 20–33.
- Берлинский М.* Краткое описание Киева. – Санкт-Петербург, 1820.
- Болховітінєв Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995.
- Бублик В.Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям. – Киев, 1890.
- Замечания на книгу «Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве» // Московский телеграф. – 1830. – № 11.
- Затилюк Я.* Текст оповіді про «віднайдення» мощей князя Володимира Петром Могилою та його перші критики // Opus Mixtum. – Київ, 2017. – № 5. – С. 47–60.
- Івакін Г.* Літописні повідомлення про Десятинну церкву // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 10–11.
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. – Київ, 2009. – Т. 1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн. 1: Історія Києва з найдавніших часів до 1861 року.
- Кальнофойский Афанасий, иеромонах.* Тератургимма / перевод с польского О. Бигун. – Киев, 2013.
- Козюба В.* Десятинна церква кінця X – першої половини XIII століття (історія створення планів-реконструкцій) // Opus Mixtum. – Київ, 2017. – № 5. – С. 119–132.
- Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1795.
- Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1805.
- Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1817.
- Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.
- Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Полтава, 1849.
- Люта Т.Ю.* Imago Urbis: Київ на стародавніх мапах. – Харків; Київ, 2017.
- Максимович И.П.* Паломник Киевский, или Путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. – Киев, 1854.
- Описание Десятинной церкви в Киеве. – Киев, 1872.
- Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – Киев, 1864.
- Сементовский Н.* Церковь Десятинная Рождества Пресвятыя Богородицы. – Киев, 1857.
- Сінкевич Н.* «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. – Київ, 2014.
- Спутник по Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. – Киев, 1913.
- Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – Киев, 1853.
- Титов Феодор, протоиерей.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. – Киев, 1910.
- Шероцкий К.* Киев. Путеводитель. – Киев, 1917.

«Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку

Статтю присвячено аналізу матеріалів археологічних обстежень, насамперед 1907 і 1936 років, «східного» палацу в Києві – однієї з перших монументальних споруд Давньої Русі. Вивчення польової документації розкопок 1936 року дозволяє поставити під сумнів тотожність будівель, досліджених у 1907 і 1936 роках.

Ключові слова: «східний» палац, Київ, фундамент, кладка, розкопки.

Статья посвящена анализу материалов археологических обследований, прежде всего 1907 и 1936 годов, «восточного» дворца в Киеве – одного из первых монументальных сооружений Древней Руси. Изучение полевой документации раскопок 1936 года позволяет усомниться в тождественности построек, исследованных в 1907 и 1936 годах.

Ключевые слова: «восточный» дворец, Киев, фундамент, кладка, раскопки.

The paper contains the analysis of materials of archaeological surveys, especially 1907 and 1936, of the «eastern» palace in Kyiv – one of the first monumental buildings of Ancient Rus. The study of the field documents of the excavations of 1936 makes it possible to doubt the identity of the buildings studied in 1907 and 1936.

Keywords: «eastern» palace, Kyiv, foundation, masonry, excavation.

Після прийняття християнства князем Володимиром Святославичем наприкінці X ст. в столиці Давньоруської держави розпочалось активне кам'яне будівництво, у результаті якого на Старокиївській горі було зведено цілісний архітектурний ансамбль, який утворювали церква Богородиці Десятинна (989–996 рр.) та кілька палацових споруд. Останні традиційно відносять до Володимирової епохи і датують часом не пізніше межі X–XI ст. За своїм розташуванням щодо Десятинної церкви палаци отримали назви «східний», «південний» і «західний», хоча за сторонами світу вони розташовані на північ, південний схід та південний захід від храму відповідно.

Кожну з названих палацових споруд досліджували археологи як у дореволюційний, так і в радянський час, що дало можливість визначити загальні характеристики пам'яток – їхні плани, конструктивні особливості, датування. Нові обстеження «західного» (2008–2009, 2012–2013) та «південного» (2005, 2016) палаців дозволили уточнити й доповнити інформацію про споруди [Козловський, Ієвлев 2010; Козловський та ін. 2013; Козловський та ін. 2014; Івакін та ін. 2006, с. 175; Івакін та ін. 2018]. Зокрема, було з'ясовано, що в «західному» палаці планувалося спорудити додаткове приміщення-галерею із західного боку, але цей задум було зупинено на початковій стадії – закладанні субструкцій у фундаментний рів, а також що будівлю палацу було демонтовано і на його місці у XII ст. існувала міська житлово-господарська дерев'яна забудова. Щодо «південно-

го» палацу, то останні за часом дослідження збережених *in situ* ділянок його фундаментів, у яких було зафіксовано залістий пісковик (у підшві), червоний кварцит і плінфа зі скошеним торцем, надали додаткові аргументи щодо хронологічної близькості палацу та Десятинної церкви.

Серед найдавніших кам'яних споруд вирізняється «східний» палац, оскільки щодо його датування, конструкції, призначення дослідниками було висунуто багато припущень, і ледь не кожне питання, пов'язане з історією цієї пам'ятки, викликало суперечки й дискусії. Будівля палацу містилася на краю гори, і з часом через зсуви значну частину фундаментів було втрачено. Погіршення стану збереженості підмурків фіксувалося під час кількох розкриттів залишків палацу у XX ст., і не відомо, чи існують вони зараз. Погана збереженість пам'ятки, недосконала методика відкриття і фіксації її залишків викликали багато питань і стали, власне, причиною стількох розбіжностей у її історико-архітектурній інтерпретації. Вочевидь, настав час зробити систематизацію всієї доступної інформації, насамперед – польової документації досліджень споруди, аби виокремити об'єктивні дані, на основі яких можна зробити неупереджений архітектурно-археологічний аналіз пам'ятки.

Детальнішу інформацію про пам'ятку містять три публікації, які з'явилися внаслідок найбільших розкопок палацу. Результати досліджень споруди В.В. Хвойкою у 1907 році ввійшли до його узагальнюючої монографії, присвяченої підсумкам археологічних досліджень Києва і Середньої Наддніпряни

1890-х – початку 1910-х років [Хвойка 1913, с. 66–69]. Виписки зі щоденника розкопок В.В. Хвойки 1907 року, у тому числі щодо палацу, зроблені О.А. Спіциним, були виявлені у 1954 році і невдовзі опубліковані Г.Ф. Корзухіною [Корзухіна 1956, с. 341–342]. Проаналізувавши публікацію В.В. Хвойки, а також нові матеріали, отримані під час розкопок палацу експедицією Т.М. Мовчанівського 1936 року, М.К. Каргер дав пам'ятці узагальнену характеристику, описав конструкцію її фундаментів, будівельні матеріали, зупинився на питаннях реконструкції будівлі та її датування [Каргер 1961, с. 62–67].

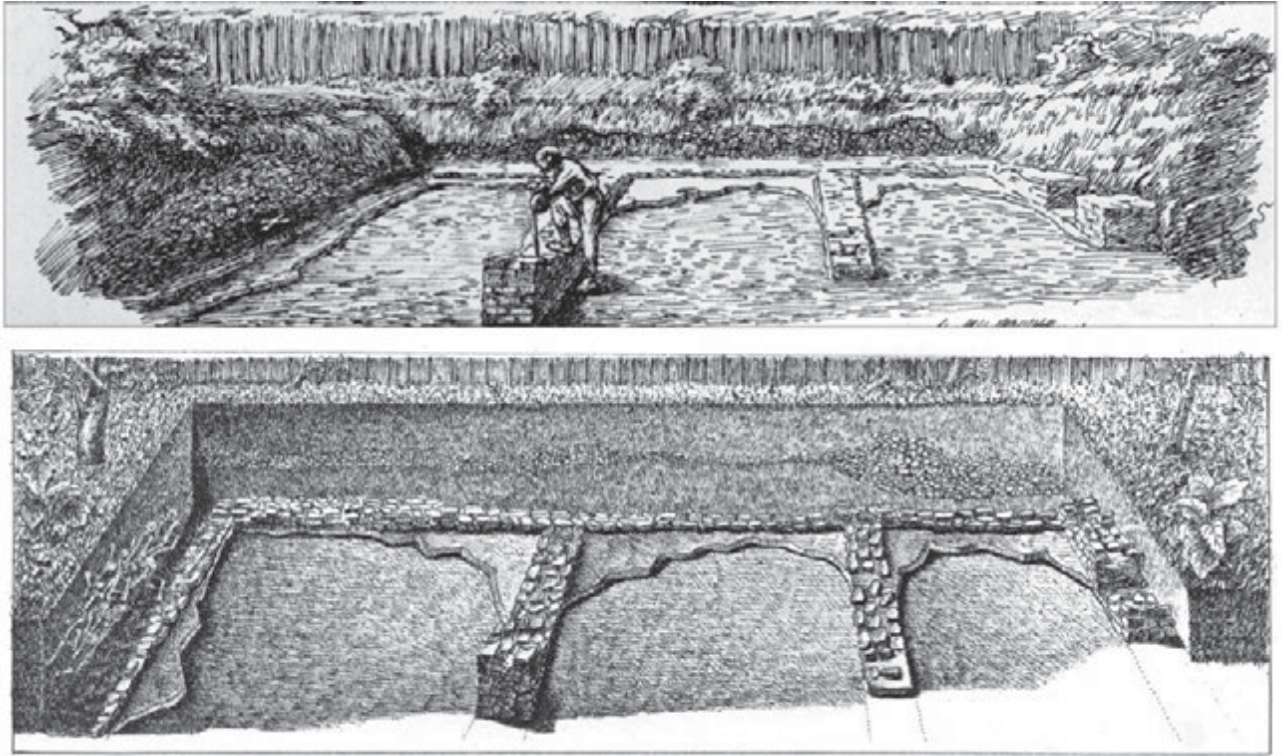
Насамперед треба виправити помилку щодо часу відкриття залишків палацу. М.К. Каргер вважав, що це сталося 1857 року, посилаючись на свідчення М. Сементовського й С. Крижановського про знахідку давніх фундаментів під будинком, розташованим на відстані 75 м на схід від Десятинної церкви. Будинок, який раніше належав фундатору будівництва нової Десятинної церкви (1828–1842) О. Анненкову, придбав Б. Климович, і під час перебудови споруди й були виявлені фундаменти, фрески, кубики смальти і скарб, до якого входили срібні злитки-гривні, золотий і срібні браслети, золотий перстень [Каргер, 1961, с. 60–61; Корзухіна 1954, с. 110, № 76]. Ця інформація про зв'язок знахідки 1857 року зі «східним» палацом через М.К. Каргера міцно ввійшла в науковий обіг [Толочко 1970, с. 56; Раппопорт, 1982, с. 9]. Насправді будинок Анненкова, а згодом Климовича, розташовувався на вул. Володимирській, 3 («будинок Трубецьких») [Письмо 1894, с. 152–153], і розкопані тут у 1975–1976 роках фундаменти ротонди кінця XII ст. якраз знаходяться за 75 м від Десятинної церкви. Ротонду було збудовано з плінфи розміром 29–31×20–20,5×4–4,5 см [Боровський, Толочко 1979, с. 94], що практично збігається із зазначеним С. Крижановським розміром цегли в давніх стінах, знайдених 1857 року

в садибі Климовича – 29×20×4,5 см [Каргер, 1961, с. 61].

Розкопки В. Хвойки 1907 року. На місці палацу дослідник заклав розкопки № 37 і 38, які мали загальну довжину 28 м і довшою стороною підходили майже впритул до дерев'яного паркану, що розділяв садиби Петровського і Десятинної церкви. Ширина розкопів залежала від ширини майданчика між згаданим парканом і краєм урвища гори. У публікації В.В. Хвойки зазначено, що була виявлена *частина* зовнішньої західної (південної)¹ стіни, яку простежено на 21 м, і фундаменти *трьох* поперечних стін, що збереглися на довжину 5–10 м. Фундаменти вціліли тільки місцями і збереглися на глибину 0,2–1 м. Під ними – *вапняна заливка* з відбитками дерев'яних лежнів субструкцій. На думку автора розкопок, споруда була двохповерховою, з підвальним приміщенням, спорудженим виключно із червоного кварциту, і другим ярусом над поверхнею землі, стіни якого було складено з тонкої плінфи, ряди якої чергувалися з товстими шарами цем'янки й рядами червоного дрібнозернистого пісковика [Хвойка 1913, с. 66–67]. Підлога підвального поверху була утворена вапняно-цем'янковою («цементною») *заливкою*, на якій виявлено суцільний шар обпалених дощок і колод. Серед будівельних матеріалів і фрагментів оздоблення споруди знайдено плінфу зі скошеними торцями, шматки карнизів, плит, одвірків з мармуру, пірофіліту та інших порід каменю, фресковий розпис і камінці мозаїк, кам'яні плитки підлоги [Хвойка 1913, с. 66–67].

Сторінки щоденника В.В. Хвойки містять додаткові подробиці, які уточнюють деталі пам'ятки. Зокрема, одна з поперечних стін споруди мала фундамент завглибшки 2 м. Ширина фундаментів становила 1,15–1,3 м. Материк містився на глибині 2–2,7 м, а шар руйнації споруди вздовж її довшої стіни мав товщину 0,5–0,75 м і глибину низу залягання – 1,25–1,5 м. Відстань між поперечними

¹ Палац, як буде показано далі, був орієнтований стінами за сторонами світу, з незначним відхиленням по лінії північний захід – південний схід. В описі В.В. Хвойки він орієнтований за Десятинною церквою, тому найближча до неї південна стіна споруди названа західною. При розкопках 1936 року не зовсім точно був визначений напрямок на північ (з відхиленням від реального на схід), тому незначне відхилення довгої осі палацу на північний захід – південний схід було перебільшене. Далі в тексті я подаю дійсну орієнтацію залишків палацу, у тексті Додатку залишаю оригінальний напрямок за дослідниками 1936 року, крім випадків їх очевидних помилок в орієнтації (зазначені в дужках).

Іл. 1. Малюнки В.В. Хвойки досліджень 1907 р. «східного» палацу

фундаментами чи їх довжина («расстояния поперек») була 8,6–7–5,5 м. У правій (східній) частині розкопу над фундаментом на глибині 0,5–0,7 м була виявлена яма розміром 4,5×2,3 м, у якій знайдено багато кістяків (у т. ч. дитячих), що доходила до фундаменту і підлоги споруди. Серед речей із цієї могили – хрест-енколпійон, п'ять кам'яних хрестів, скляні браслети, намистини. Під кістяками на глибині 2,2 м на залишках кам'яної стіни споруди знайдено процесійний хрест [Хвойка, 1913, с. 75; Корзухіна 1956, с. 341–342].

Як зазначив В.В. Хвойка, кладка споруди місцями була знищена двома глибокими траншеями, зробленими О. Анненковим [Хвойка 1913, с. 66]. Ще далі на захід у розкопі № 35, розташованому на одній лінії з південною стіною палацу, було виявлено шар будівельного сміття завдовжки 11 м, завширшки 2 м і потужністю 0,6 м, що починався на глибині 0,8 м. У ньому – фрески із зображенням орнаментів і фігур. Ближче до краю гори, у розкопі № 36, на глибині 0,9 м виявлено кам'яну стіну завдовжки 1,4 м і завширшки 1,1 м, яка розташовувалася паралельно на відстані 8 м від західної стіни палацу і яка, на думку Г.Ф. Корзухіної, могла бути пов'язана з останнім [Корзухіна 1956, с. 321, рис. 1, с. 332, 341].

Завдяки плану розкопів В.В. Хвойки, його малюнкам залишків палацу і макету цих залишків можна отримати загальне уявлення про відкриту споруду [Каргер 1961, с. 63, рис. 19; Кириєвич 1982, с. 38, рис. 19; Козюба 2010, с. 60–62, 69, рис. 8, с. 70]. При цьому слід зауважити, що на сьогодні не відома жодна фотографія залишків палацу, а малюнки В.В. Хвойки з розкопок у садибі Петровського на Старокиївській горі, як засвідчив їх аналіз, робилися з фотографій та часто в інший, ніж розкопаний об'єкт, рік. До того ж вони містили елементи авторської реконструкції, відтак – не є строго документальним джерелом [Козюба 2010, с. 70–71, 74–75].

Цей висновок можна додатково підтвердити трьома прикладами розкопок «східного» палацу. По-перше, довжина розкопу на місці палацу, як уже було зазначено, становила 28 м, тоді як на малюнку В.В. Хвойки залишків палацу борти розкопу точнісінько збігаються із зовнішніми фасадами бокових стін споруди, тобто розкоп має довжину самої споруди 21 м. По-друге, сам дослідник відзначив наявність двох широких траншей Анненкова, які прорізали фундаменти «нижче їх основи», а на малюнку фундаменти «терему» показано як уцілілі, без розривів, крім отвору в західній

Іл. 2. Загальний вигляд стіни палацу зі сходу.
Розкопки 1936 р. (1) і 1939 р. (2).
НА ІА НАНУ (№ 323, 8222)

торцевій стіні, який нібито натякає на місце входу, але в тексті і щоденнику В.В. Хвойки про дверний проріз інформації немає, окрім згадки знахідок частин кам'яних одвірків біля цієї стіни. І по-третє, місце розкопок палацу було досить густо засаджене деревами, що видно на тогочасній фотографії і плані розкопів (щонайменше 8 дерев, з яких 5 – у площі палацу) [Комар, Козюба 2016, с. 124, іл. 1, 1, с. 125, іл. 2, 1, 2]. Деревя й кущі в садибі Петровського (де проводилися розкопки), за договором між ним і В.В. Хвойкою, було заборонено чіпати, і досліднику доводилось обирати місця розкопів між насадженнями [Колесникова 2005, с. 260, 266]. Те, що дерева на місці розкопок палацу в 1907 році вціліли, свідчать численні фотографії розкопок 1936 року, де на цій ділянці росло багато старих дерев (негативи з Наукового архіву ІА № 7823, 7950, 7880 – опубліковано: Комар, Козюба 2016, с. 124, іл. 1, 2]. Отже, палац і братська мо-

гила біля нього були вибірково досліджені В.В. Хвойкою кількома окремими шурфами і траншеями між деревами, і виявлені залишки фундаментів, як і сам розкоп, виглядали зовсім інакше, ніж на малюнку-реконструкції автора розкопок (іл. 1). Про складність розділення об'єктивних свідчень і умоглядних висновків в інформації В.В. Хвойки про палац зазначив ще М.К. Каргер [Каргер 1961, с. 62]. Утім, план палацу та його розміри за результатами розкопок 1907 року залишалися до сьогодні поза критичним розглядом.

Розкопки Т. Мовчанівського 1936 року.

Під час роботи експедиції Інституту історії матеріальної культури ВУАН 1936–1937 років на Старокиївській горі (керівник розкопок Т.М. Мовчанівський) було повторно розкрито залишки «східного» палацу. Оскільки частину працівників експедиції, у тому числі її очільника, було заарештовано і страчено, не існує підсумкового звіту за результатами цих робіт і зникла частина польової документації, конфіскована НКВС [Козюба 2015, с. 28]. Крім того, керівником розкопу А (інша назва – № 3) на місці палацу був працівник Центрального історичного музею Т.Т. Тесля, який також потрапив у хвилю репресій [Григоренко 2014], і тому його креслення й щоденник розкриття палацу травня 1936 року відсутні. У концентрованому вигляді найважливіші висновки щодо залишків палацу, обстежених у 1936 році, надає протокол консультативної наради від 02.08.1936 року з питання визначення архітектурних решток в розкопі 3. Його (з купюрами і в перекладі російською) уже було опубліковано [Андрощук 2004, с. 16–17], але текст протоколу містить помилки у визначенні орієнтації виявлених фундаментів відносно сторін світу, що треба зазначити. Тому в Додатку до статті подано повний текст документу, зі збереженням його орфографії та пунктуації.

Завдяки роботам 1936 року вдалося з'ясувати, що на час розкопок залишився відрізок фундаменту завдовжки 5,85 м і збереженою шириною 0,8–2,25 м, який проходив із заходу на схід (іл. 2: 1). Збережена висота кладки – 0,28–0,8 м (пункт 2 Додатку). Забутовка фундаменту утворена каменями залізистого пісковика, залитого нетривким вапняно-цемянковим розчином. Фундамент

закладено в шарі суглинкуватої підсипки потужністю 0,3–0,5 м, розташованої над лесовим материком. Потужність (глибина) заготовки фундаменту – 0,4–0,5 м (пункт 3). На обох кінцях розкритого відрізка підмурків зафіксовано кладку стін споруди. Східний край зберігся на висоту до 0,4–0,45 м і виступав як пілястра. Ширина його торця – 1,7 м, довжина збереженої частини мурування – 1,13 м. Він є закінченням споруди. Західний край стіни, зруйнований урвищем, зберігся на висоту 0,55 м при ширині 1,3 м і довжині 1 м. Зі східного боку цієї стіни зафіксовано отиньковану поверхню від «дверного прорізу», який, можливо, фіксує місце входу до будівлі по осі *північ–південь*. Кладка являла собою чергування шарів тонкої цегли з каменями (залізистий пісковик) на більш міцнішому, ніж у фундаменті, розчині, який містив більшу кількість цем'янки у своєму складі (пункти 4–7). У монографії М.К. Каргер скорочено переповів зміст протоколу від 02.08.1936 року без посилань на джерело, додавши лише розмір плін-

Лл. 3. Кладка західного краю стіни з півдня (1) та півночі (2). Розкопки 1936 р. НА ІА НАНУ (№ 325, 322)

фи – 31×31×2,5 см (у машинописі протоколу в тексті залишено пропуск для внесення вручну цього показника) і думку про наявність у муруванні стін палацу западаючих рядів плінфи [Каргер 1961, с. 66].

Розкопки М. Каргера 1939 року і П. Толочка 1966 року. Про дослідження «східного» палацу М.К. Каргером відомо лише з його примітки до тексту про палац у монографії «Древний Киев». До нового дослідження пам'ятки, за його словами, спонукала («вынудила») ситуація з «недостаточністю документальних матеріалів по раскопкам В.В. Хвойки и неудовлетворительная фиксация остатков постройки в процессе раскопок экспедиции <...> 1936 г.». Але від палацу, як з'ясувалося при розкритті 1939 року, залишилися лише «жалкие остатки», тому М.К. Каргер до інформації 1936 року не зміг нічого додати [Каргер 1961, с. 65–66, прим. 6]. У Науковому архіві Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ) збереглися два негативи розкриття фундаментів палацу 1939 року (№ 8222, 8227) (іл. 2: 2).

Залишки палацу ще раз були розкриті в 1966 році П.П. Толочком і С.Р. Кілієвич [Толочко, Кириєвич 1966, с. 6]. На той час збереглося близько 5 м лише фундаментної частини кладки завширшки 1,7–2,2 м. Фундамент утворювали великі камені залізистого пісковика на цем'янковому розчині [Толочко, Кириєвич 1967, с. 175]. Між 1939 і 1966 роками було втрачено частину мурування з його західного боку [Кириєвич 1982, с. 39, рис. 21]. За планом, східний край (кут) фундаменту розташовувався на відстані 6 м на захід від продовження лінії паркану, що відгороджує майданчик із фундаментами Десятинної церкви від скосу гори в бік вул. Володимирської [Толочко, Кириєвич 1967, с. 172]. У звіті розкопок 1966 року представлено чотири фото залишків мурування: одне – на початку розчистки і три – після її завершення в різних ракурсах [Толочко, Кириєвич 1966, рис. 26–29].

Для отримання нової інформації по «східному» палацу необхідно детальніше проаналізувати польову документацію розкопок. Оскільки у вивченні пам'ятки важливими є не тільки залишки фундаментів, але й такі питання, як особливості стратиграфії цієї ділянки Старокиївської гори, ймовірний

Іл. 4. Кладка східного краю стіни з півдня (1)
та півночі (2). Розкопки 1936 р.
НА ІА НАНУ (№ 328, 364)

шар руйнації споруди, археологічні об'єкти давньоруського часу навколо неї, є необхідність насамперед з'ясувати, де знаходилися розкопи досліджень 1900-х і 1930-х років палацу і біля нього. Допомогу в цьому надають так звані «план Ф.Н. Молчановського» і «план Г.Ф. Корзухиной», виявлені К.О. Михайловим 1999 року і Д.Д. Йолшиним 2003 року відповідно в архіві ІМК РАН у Санкт-Петербурзі. На перший план нанесено місця й нумерація розкопів експедиції 1936–1937 років на вул. Володимирській, 2, на другий – періоду 1899–1939 років у північно-західній частині дитинця Києва, у тому числі і в районі палацу [Михайлов, Ёлшин 2004].

Як уже було зазначено, місця розкопок В.В. Хвойки позначені на його плані, який існує в кількох варіантах [Козюба 2010, с. 60–62]. З дослідженнями палацу пов'язані розкопи 37, 38 і, не виключено, розкопи 35, 36. Поряд, за парканом, у садибі Десятинної церкви

з 1908 року археологічні розкопки провадив Д.В. Мілеєв. У 1909 році він розкопав ділянку між східним фасадом Десятинної церкви і «східним» палацом. Найближчими до місця розкопок В.В. Хвойки виявились квадрати № 27, 36, 45, 54, 64 розкопок Д.В. Мілеєва [Козюба 2005, с. 172, рис. 1, с. 173, рис. 2]. У 1936 році було обстежено місце східної (за планом В.В. Хвойки) камери палацу і ділянка далі на схід до кута цегляної підпірної стіни, за яким – схил до початку вул. Володимирської (розкоп А). Західна частина палацу й ділянка далі на північний захід уздовж урвища дістала назву Nord-36, ділянка на південь від палацу, яка охопила і названі вище квадрати розкопу Д.В. Мілеєва 1909 року, – NordOst-36 [Михайлов, Ёлшин 2004, с. 229, рис. 2, с. 231, рис. 4]. Таким чином, не дослідженою після розкопок 1907 (В.В. Хвойка), 1908 (Д.В. Мілеєв) і 1936 (Т.М. Мовчанівський) років залишилася ділянка на південний захід від палацу.

Щодо польової документації цих досліджень на сьогодні науковці мають лише малюнки-реконструкції палацу В.В. Хвойки і виписки з його щоденника. Є надія, що якісь документи, пов'язані зі «східним» палацом, збереглися серед матеріалів дослідника, що входять до архіву його учениці В.Є. Козловської і зараз перебувають в архіві-бібліотеці УВАН у Нью-Йорку (США). Розкопки Д.В. Мілеєва біля палацу представлені малюнками-кроками стратиграфій бортів розкопів на сторінках його польового щоденника 1909 року. Незважаючи на вилучення НКВС частини польової документації 1936 року, ці розкопки представлені найширше. Серед документів цих робіт – десятки фотографій, щоденники Т.М. Мовчанівського і Г.Н. Зацепіної.

Щоденник Т.М. Мовчанівського (19.07. – 20.08. 1936, 57 арк., ф. 20, № 38, старий – ІМК/К № 20) серед іншого містить інформацію, пов'язану з дослідженнями місця «східного» палацу. Із записів (арк. 19) можна дійти висновку, що основні положення ухвали консультаційної наради від 02.08.1936 року (див. Додаток) сформульовані самим Т.М. Мовчанівським. Запис від 05.08. (арк. 26–28) зроблений, судячи з почерку, іншою людиною; малюнки збігаються з малюнками Г.І. Зацепіної в її щоденнику (арк. 28 зв. – арк. 7 зв.; арк. 30 зв. – 28 зв.; арк. 32 зв. – 22 зв.;

арк. 33 зв. – арк. 21 зв.; арк. 34 зв. – арк. 17). Оскільки малюнки в щоденнику Т.М. Мовчанівського містяться серед записів, які на кілька днів пізніше за аналогічні в щоденнику Г.Н. Зацепіної, можна зробити висновок, що перші копіювалися з других.

Щоденник Г.Н. Зацепіної (01.–09.1936, 29 арк., ф. 20, № 40, старий – ПМК/К № 22) присвячений роботі на розкопці «А» і описує вивчення й розбирання так званих груп 1–2 – залишків вапняного шару з будівельними рештками й ділянками непорушених культурних нашарувань під ними. Зберігся окремих документ за її авторством під назвою «Загальний опис робіт, що проводилися на розкопці “А” (який в травні 1936 р. досліджував т. Тесля) в листопаді 1936 р.», який є підсумком її щоденникових записів про хід цих робіт (4 арк.). На жаль, інших польових матеріалів, які присутні в каталозі НА ІА НАНУ і які пов'язані з дослідженнями палацу, у наявності

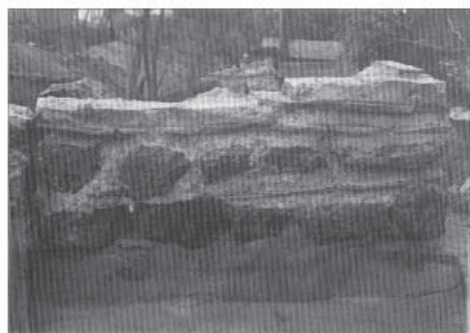
Іл. 5. Зовнішній шар розчину на фасаді східного торця стіни (1). Кладка фундаменту і стіни східного торця (2). Розкопки 1936 р. НА ІА НАНУ (№ 319, 7894)

ті немає. Серед них – щоденники Т.М. Мовчанівського (ПМК/К № 12, 13, 14, 20), Г.Н. Зацепіної (№ 22), А. Маневського (№ 15) і Л. Голубевої (№ 16) – роботи на розкопці NordOst, опис розбирання групи 3 останніх двох авторів (№ 18). Про вилучення креслень і щоденника Т.Т. Теслі, що їх згадує Г.Н. Зацепіна у своєму щоденнику [Зацепіна 1936, арк. 6], ми написали раніше. Узагальнену інформацію з дослідження палацу 1936 року подано Т.М. Мовчанівським у чернетці його статті «Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська», яка, по суті, є випискою зі щоденників – його особистого та інших членів експедиції [Мовчанівський 1937, с. 28–33].

Ще у 80-х роках ХХ ст. матеріали НА ІА НАН України з розкопок «східного» палацу були опрацьовані Ю.О. Коренюком [Коренюк 1990, с. 79–81]. Дослідника цікавили насамперед знахідки зразків монументального живопису. Щодо залишків самого палацу Ю.О. Коренюк не погодився з висновками комісії 1936 року про існування пілястри на східному закінченні мурування [Коренюк 1990, с. 80].

Залишки стіни палацу in situ. У НА ІА НАН України збереглося понад 70 фотографій і негативів процесу досліджень у розкопці А 1936 року – від загальних фото розкопу і стратиграфій його бортів чи окремих ділянок до поховань і братської могили (НА ІА НАНУ, ф. 20, № 47а (старий шифр: ПМК/К № 30) (альбом 2 – фото № 93–230), № 87 (ПМК/К № 76) (альбом 3 – фото № 231–321), № 87а (ПМК/К № 77) (альбом 4 – фото № 322–436). Серед цих фото до двох десятків відносяться до розчистки й фіксації фундаменту палацу, виявленого того року. Більшість фото фундаменту, на жаль, мають не дуже високу якість чи невдалий ракурс. Утім, фотографії дозволяють зробити певні спостереження й висновки, які не були зроблені раніше.

На фото № 127 (скляний негатив № 7823) видно шар каменю (судячи з його форми (великі площини, гострі ребра), це – червоний кварцит), яке безсистемно, у порушеному вигляді, лежить на шарі ґрунту над залишками фундаменту палацу. До цього ж етапу розкопок відносяться фото № 107 і 130. На іншому фото (№ 157) це каміння й земля над

Іл. 6. Групи 2, 3 в процесі зачистки. Вигляд з південного заходу (1) та південного сходу (2).

Східний фасад кладки після остаточної розчистки (3). Розкопки 1936 р.
НА ІА НАНУ (№ 152, 340, 358)

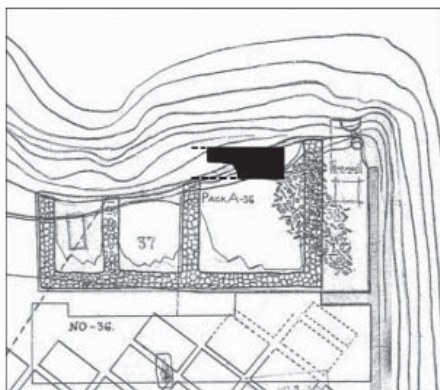
фундаментом вибрані, але самі підмурки ще не розчищено. Є зображення загального вигляду зі сходу збереженого відрізка фундаменту після розчистки мурування (№ 323) і практично з цієї ж точки – фото 1939 року (негатив № 8222) (іл. 2). Стінова кладка, як уже було зазначено, збереглася на обох кінцях збереженого відрізка споруди. Західна кладка представлена на п'ятьох фото (№ 322, 324, 325, 329, 330) та одному – 1939 року (негатив № 8227). Зі східного боку мурування має завершену вертикальну площину, на якій місця-

ми зберігся тиньк і видно торці вирівнюючого ряду плінфи (іл. 3: 1). Саме ця площа дозволила дослідникам 1936 року зробити припущення, що в цьому місці був вхід до споруди (Додаток, пункт 6). На фото кладки з північного боку на рівні порогу видно ще один вирівнюючий ряд плінфи, під яким камені фундаменту (іл. 3: 2). Отже, стінова кладка на цій ділянці утворена двома рядами (пооясами) каменів з прокладкою плінфи між ними.

Східне закінчення фундаменту зі збереженою стіною кладкою представлено на більшій кількості фото. Серед них, власне, східний торець стіни після попередньої (№ 307, 319, 327) та остаточної (№ 358, негатив № 7894) розчистки фундаменту, самої стіни та її північно-східного кута (№ 318, 320, 363, 364), внутрішня сторона кладки із західного (№ 321, 326) і південного (№ 328) боків. Два фото (№ 320, інший не виявлено) були опубліковані М.К. Каргером [Каргер 1961, табл. XIV]. Отинькована стіна палацу з підрізкою над торцями плінф, що виходять на фасадну площину (іл. 5: 2), свідчить про закінчення споруди в цьому місці (Додаток, пункт 7). Тобто відкритий у 1936 році східний край монументальної споруди, як буде показано далі, є одним з її кутів. Існування отинькованих площин з південного й північного боків стінової кладки (іл. 4) підтверджують припущення 1936 року про існування в цьому місці пілястри (Додаток, пункт 5). Фотографії і краща збереженість цієї ділянки палацу дозволяють окреслити деталі, які дещо відрізняються від характеру мурування західного завершення збереженої стіни. Зокрема, у підшві фундаменту (східний торець) присутні покладені горизонтально уламки двох плінф (іл. 5: 2), на фото 1966 року їх більше [Толочко, Кириєвич 1966, рис. 28]. Зверху був покладений шар великих каменів (по кутах – підпрямокутної форми) насухо, про що свідчать великі пустоти між каменями. Утворену каменями поверхню було пролито розчином, на яку покладено несущий вирівнюючий ряд плінфи і вище – повністю залитий розчином новий шар (пояс) каменів. По суті він є цокольним, оскільки на поверхні розчину помітні ділянки заглажування розчину, що було б неможливим, якби ця частина була

зведена у фундаментному рові (іл. 4: 2). Вище збереглися 1–3 ряди плінфи. Товщина шва між рядами плінфи становила 6–8 см для нижнього і 10–12 см для верхнього.

Дослідники палацу писали про використання техніки западаючого (утопленого) ряду в муруванні споруди [Каргер 1961, с. 66; Милецкий, Толочко 1989, с. 137], але на фото кладки зсередини чи з північної сторони східного завершення стіни його не видно (іл. 4: 2). Відмінність східного завершення стіни палацу від описаної раніше західної ділянки полягає в різній конструкції низу стіни – якщо в першому випадку ми бачимо цокольний кам'яний пояс, вище якого – цегляна стіна, то в другому – це два кам'яні пояси, розділені одним цегляним вирівнюючим рядом. Інакше кажучи, у східному торці кладки спостерігаються два шари каменів (іл. 6: 3), тоді як західна кладка над урвищем має три шари ка-

Іл. 7. Загальний вигляд розкопу А з групами 1–3 (1). Розкопки 1936 р. НА ІА НАНУ (№ 367). Схема розташування стіни, відкритої у 1936 р. на місці «східного» палацу, нанесена на «план Корзухіної» (2)

менів без цегляної стіни. Ще одна особливість східного завершення мурування – наявність другого зовнішнього шару розчину, який покрив зовнішні площини каменів у цокольному поясі, частину вирівнюючого ряду плінфи між цоколем і фундаментом і низ цегляної кладки стіни, закривши собою 2 ряди плінфи (іл. 5: 1). На фото видно, що він вкрив фасадну площину локально, нібито стікаючи згори [Каргер 1961, табл. XIV, 2]. Під час остаточної розчистки цього фасаду у 1936 році зовнішній шар розчину було знято (іл. 5: 2; іл. 6: 3).

Одна чи дві монументальні споруди.

Як можна зрозуміти, розкритий у 1936 році відрізок фундаменту палацу не був відомий В.В. Хвойці і не розкопувався ним у 1907 році, що зайвий раз свідчить про менший масштаб досліджень і більшу фрагментарність виявлених залишків «терема», ніж це подано дослідником його реконструкції-інтерпретації цієї пам'ятки. Відтак постає питання, який зв'язок між виявленими у 1907 і 1936 роках архітектурними залишками, або чи належать вони одній споруді?

Т.М. Мовчанівський розрізняв ці споруди. У щоденнику він зазначив, що досліджена стіна відноситься до X–XI ст., а будівельні рештки на південь від неї – можливо, до XII ст., вказавши на головну відмінність – повну відсутність червоного кварциту у фундаменті і стінах розкритої 1936 року стіни і скупчення кварциту серед будівельних решток на південь від неї [Молчановський 1936, арк. 19]. У протоколі наради лише констатовано відсутність мурувань *in situ* на південь від дослідженої кладки (Додаток, пункт 8). У своєму описі історії досліджень і характеристиці палацу М.К. Каргер не сумнівається в існуванні однієї споруди на цьому місці, але відзначає розбіжності в її описі за В.В. Хвойкою і роботами 1930-х років, знову ж таки звернувши увагу на відсутність червоного кварциту в муруванні, відкритому у 1936 році [Каргер 1961, с. 62–66]. Примітно, що у своїй монографії дослідник навіть не дав плану споруди за В.В. Хвойкою чи плану стіни 1936 року, тому залишається відкритим питання, чи він не зміг їх поєднати в плані, чи вважав, що відкрита у 1936 році ділянка фундаменту – це все, що залишилося від довгої південної стіни, розкритої 1907 року. Усі інші дослідники

Іл. 8. Можливі залишки фундаменту «терему», відкритого 1907 р., з каналами субструкцій (1).

Група 3 із залишками обгорілої деревини і скупчення червоного кварциту в південно-західному куті розкопу А (2). Розкопки 1936 р. НА ІА НАНУ (№ 313, 7785)

також відносили результати розкопок 1907 і 1936 років до однієї споруди [Толочко, Кириєвич 1967; Толочко 1971, с. 56; Раппопорт, 1982, с. 9; Кириєвич 1982, с. 36; Козюба 2006, с. 188].

На перший погляд, усе нібито сходиться. У 1907 році В.В. Хвойка дослідив довгу південну стіну, дві торцеві (східну і західну) і дві внутрішні. У 1936 році відкрили відрізок довгої північної стіни і північно-східний кут палацу. Можна навіть знайти пояснення у використанні різних порід каменю в різних частинах споруди – залізистого пісковика в північній стіні та червоного кварциту в інших стінах: подібна ситуація зафіксована в муруванні зовнішніх стін Десятинної церкви кінця X ст. У цьому храмі у фундаменті західної стіни використано сірий пісковик (пере-

важно) та деякі інші породи каменю, але повністю відсутній червоний кварцит, натомість фундамент південної стіни зведено виключно з червоного кварциту [Іоаннісян і др. 2009, с. 339–340]. Така ситуація склалася через зведення цих частин споруди в різні будівельні періоди і наявність (підвіз) певних порід каменю на час проведення робіт.

Наявні польові матеріали 1936 року, навіть у їх обмеженому обсязі, заперечують таку точку зору. Якби виявлене 1936 року закінчення стіни було північно-східним кутом палацу, то перпендикулярно цій стіні на південь мала б відходити торцева східна стіна споруди, з відступом від східного торця пілястри північно-східного кута на довжину виносу лопатки. У площі розкопу А на південь від стіни 1936 року було зафіксовано так звані групи, тобто ділянки з непорушеною стратиграфією нижніх культурних нашарувань, верх яких становив вапняний шар завтовшки до 10 см з будівельними рештками давньоруського часу, що його довоєнні дослідники вважали шаром руйнації палацу. Цей горизонтальний вапняний шар, судячи з фото, розташовувався на рівні стику цоколя із цегляною стіною споруди, відкритої 1936 року. Між перекопами збереглися 3 групи – перша з них, завдовжки 11 м, уздовж південного краю розкопу А, на відстані 1,5–1,7 м від нього [Зацепіна 1936, арк. 15], група № 2 – по лінії *північ-південь*, починаючи від південного краю східного закінчення стіни 1936 року [Зацепіна 1936, арк. 7–8], група № 3 – між стіною 1936 року і групою № 1 (іл. 7: 1). Фото № 151, 152 фіксують розташування груп 2, 3 на місці, де мала б проходити східна стіна палацу (іл. 6: 1, 2). Стратиграфія груп на фото засвідчує, що до виявленого у 1936 році фундаменту по всій його довжині з південного боку на тій же глибині ніколи не підходила перпендикулярна стіна, адже не зафіксовано не тільки залишків її кладки, але й вибраного фундаментного рову чи навіть траншеї-перекопу на місці останнього.

Відштовхуючись від цього спостереження, можна дійти висновку, що виявлена 1936 року ділянка стіни належить споруді, яка продовжувалася на захід і північ від відкритого того року мурування. Враховуючи загальні міркування про орієнтацію палацових

будівель навколо Десятинної церкви, логічним є розташування палацових видовжених споруд уздовж краю гори, а не поперек нього, і наближеність краю гори до фундаменту 1936 року. І можна припустити, що у 1936 році був відкритий південно-східний кут невідомої споруди кінця Х чи межі Х–ХІ ст., ніяким чином не пов'язаної з «теремом» 1907 року (іл. 7: 2). Вражаюча відмінність в описах фундаментів, відкритих у 1907 і 1936 роках, свідчить про їх належність різним спорудам.

Питання об'єктивності інформації В.В. Хвойки про розкопаний ним об'єкт залишається відкритим. Завдяки матеріалам розкопок 1936 року на місці «терема», дослідженого В.В. Хвойкою, можна стверджувати, що, якщо тут і була будівля, то підосва її фундаментів мала б розташовуватися не нижче вапняного шару, виявленого на цій ділянці. Імовірно, саме цей вапняний шар представлений на двох малюнках В.В. Хвойки палацу (іл. 1) і згаданий ним як «цементный пол подвального этажа» [Козюба 2010, с. 69, рис. 8, 2, 3; Хвойка 1913, с. 67]. У щоденнику розкопок Д.В. Мілеєва 1909 року квадратів, які з півдня підходили до паркану, що розділяв садиби Десятинної церкви і Петровського, тобто за кілька метрів від місця виявлення В.В. Хвойкою «терема», у плані і стратиграфії приблизно на тій же глибині 2,75–2,9 м зафіксовано той самий шар вапняної заливки (у кв. 54 – із червоним кварцитом), який, як бачимо, простягся щонайменше на 5–6 м далі на південь від довгої південної стіни «терема» [Милеев 1909, л. 169 об., 186–188]. Крім того, у щоденнику схематично зображено розріз виходу фундаменту в урвищі садиби Петровського (висота кладки 1,9 м, глибина її підосви – 3,3 м) по лінії АВ без більш точної локалізації. На схемі його розкопів позначено лінію АВ, але якщо це вона, то фундамент виходив до урвища значно далі на захід, ніж місце розкопок 1907 і 1936 років [Милеев 1909, л. 103–104 об.]. У розкопі NordOst 1936 року, який прилягав з півдня до розкопу А², на північ від стику кв. 54, 64 розкопок Д.В. Мілеєва, була також розчище-

на велика пляма вапняної заливки (негативи № 7904, 7905, 7907).

Серед фотографій розкопу А привертають увагу дві (№ 213, 313), на яких, не виключено, усе ж зафіксовано ділянку південної стіни «терему» між групами № 1 і 3. На них видно уламки кварциту, які розділені 3–4 квадратними в перетині повздовжніми каналами (іл. 8: 1), які дуже подібні до слідів дерев'яних субструкцій, виявлених у підосві фундаментів Десятинної церкви [Івакін та ін. 2006, с. 173, рис. 1]. У південно-західному куті розкопу була розкрита величезна пляма будівельного сміття, яка на певному етапі розчистки виглядала як стіна, складена з уламків кварциту, хоча це лише безсистемне скупчення будівельних решток. На поверхні групи 3 було розчищено кілька згорілих дерев'яних елементів, що також збігається з інформацією В.В. Хвойки (іл. 8: 2).

Таким чином, аналіз польових матеріалів археологічних досліджень «східного» палацу 1907, 1936, 1939 і 1966 років дозволяє дійти висновку, що біля краю гори на північ від Десятинної церкви, ймовірно, існувало дві різночасові монументальні споруди. Перша з них була збудована за часів князя Володимира Святого. Її ознака – дуже широкий неглибокий фундамент, у якому використано залізистий пісковик і вирівнюючий шар плінфи. Від цієї споруди зберігся лише південно-східний кут і прилегла до нього ділянка південної стіни. Ці залишки були відкриті у 1936 році й повторно досліджені у 1939 і 1966 роках. Будівля після спорудження простояла недовго і майже вся була знищена руйнацією краю Старокиївської гори. Можливо, саме залишки цього палацу літописець початку ХІІ ст. пов'язував з теремом княгині Ольги «вне града» [Лавреневская 2001, стб. 55, 56; Ипатьевская 2001, стб. 44]. У ХІ ст. (?) на південь від неї, ближче до Десятинної церкви, з червоного кварциту було зведено іншу споруду, майданчик (котлован?) під яку було залито вапняним шаром. Рівень закладення фундаментів другої споруди був на 0,5 м вищим за першу. Залишки споруди ХІ ст. (?) були досліджені в 1907 і 1936 ро-

² Південний край розкопу А, за фотографіями № 367, 412 (іл. 7: 1), щонайменше на 1,5 м заходив на південь за лінію паркану між садибами Десятинної церкви і Петровського, тоді як на «плані Корзухіної» його край позначено по лінії паркану.

ках. На момент відкриття від будівлі збереглася південна поздовжня стіна і чотири поперечні. Вона розташовувалася «за святою Богородицею над горою», де літописець початку XII ст. згадує «доместиків двір» [Лавренъевская 2001, стб. 55; Ипатьевская 2001, стб. 44].

Дуже сподіваюся, що існують інші матеріали з розкопок «східного» палацу 1907 і 1936 років, які не відомі або не потрапили в поле зору автора і які допоможуть при подальшому вивченні цієї непересічної пам'ятки давньоруської архітектури.

Додаток

ПРОТОКОЛ

консультаційної наради від 2.VIII–1936 р.
в питанні визначення кам'яних та цегляних
кладок на розкопі № 3 /кол. садиба Петровського/.

Присутні:

1. Директор І.І.М.К. т. Ячменьов /голова наради/
2. Професор Моргілевський
3. Професор Юкін
4. Співробітник Історичного музею т. Тесля
5. Науковий співробітник ІІМК т. Оглоблін
6. –8. Асистенти т.т. Гончаров, Натансон і Зацепіна
9. Керівник археологічними дослідженнями на території кол. садиби Десятинної церкви т. Мовчанівський /секретар наради/

Повістка денна:

1/ Інформація про роботу на розкопі «А» та визначення розкопаних решток монументальних споруджень і питань їх консервації та дальнішого дослідження.

Нараду почали о 3 год. 30 хв. дня, закінчили о 5 г. 40 хв.

СЛУХАЛИ: 1/ інформацію т. Мовчанівського про роботу на розкопі № 3 та виявлені тут археологічні об'єкти.

ВИСЛОВИЛИСЬ: Проф. ЮКІН висловився за те, що фрески і штукатурка пов'язані із кладкою можуть бути віднесені до X–XI ст. Вони відрізняються від фресок із розкопів Софії.

Проф. Моргілевський показує і пояснює відкопані архітектурні рештки та датує їх X – початком XI ст.

Висловилися ще т.т. Ячменьов, проф. Оглоблін, т. Тесля, т. Мовчанівський

УХВАЛИЛИ: 1. Констатувати, що на розкопі № 3 в східній частині кол. садиби Петровського виявлено розкопаними науково цінні рештки монументальних споруджень ранне-феодальної доби.

2. Основний компонент цих фресок складає частина кам'яної забутовки в північно-східній стороні розкопу № А. Ця забутовка орієнтована по лінії N-W – SO і має такі розміри: довжина в частині що збереглася – 5,85 мтр., ширина – максимум 2,25 мтр., мінімум 0,80 мтр., висота від 0,28 до 0,80 мтр.

3. Забутовка складається з неправильної форми камнів /залізястий пісковець/ залитих вапняковим розчином не-тривкої консистенції, з незначною домішкою товченої кераміки. Нижчий ряд камнів забутовки лежить на суглинковатій підсищі завтовшки біля 0,30–0,50 мтр., нижче залягає підґрунтя /суглинок та льос/. Товщина шару забутовки сягає біля 0,40–0,50 мтр.

4. Вище цього шару у південно-західній [південно-східній. – В. К.] частині спорудження та в північно-західній його стороні помітно рештки цегляної кладки стін, що в північно-східній [південно-східній. – В. К.] стороні збереглися на висоту до 0,40 мтр., а в північно-західній на 0,5 мтр. Кладка стіни залягає безпосередньо на шарі забутовки. В цій кладці помітно чергування тонкої плиточної цегли із кусками залізястого пісковцю, розмір цегли = вапняковий розчин, яким закріплено кладку стін значно кращої якості проти розчину, що ним залито забутовку. Консистенція розчину в кладці стіни міцніша і включає більше товчених керамічних домішок.

5. В південно-східній частині спорудження кладка стіни зберіглася до 0,45 мтр. І в цьому місці кладка виступає можливо як пілястр. Розмір його – довжина 1,70, висота 0,40–0,45, ширина 1,13. В північно-західній частині спорудження кладка стіни зберіглася висотою 0,55 мтр. інші розміри цього фрагмента стіни – ширина 1.00 мтр., довжина – 1,30 мтр.

6. В цьому місці спорудження можливо існував вихід з давнього будинку, про що свідчить характерно пригладжений тинк на внутрішній поверхні дверного отвору.

7. Південно-східна частина спорудження являє собою збережене закінчення фундаменту і стіни давньої будови, а північно-західній край руйнований обвалом в бік наявного обриву по краю садиби Житлокопу № 8.

8. Безпосередньо на південь від описаної вище кладки виявлено на цьому-ж рівні кілька груп з прошарками розчину з цем'яною та кусків рожевого кварциту, причому кварцит концентрується головне в південно-східній групі і куски його не лежать in situ.

9. В 8,40 мтр. на південь од кладки виявлено групу будівельних решток з значними залишками дрібних кусків фресок та мозаїки.

10. Всі рештки давніх споруджень виявлені в надзвичайно порушених шарах ґрунту, і поміж окремими групами розчищено було площу траншей і кесона від минулих розкопів В. Хвойки й інших.

11. В засипному ґрунті, зокрема в невеличких його непорушених частинах знайдено чимало археологічного матеріалу з ранне-феодального періоду, як от: зразки глиняного посуду, плиточної цегли, зразки мозаїчного півфабрикату, пряслиці, енколпіони, рештки людських поховань, залізні й скляні вироби тощо.

12. Консультаційна нарада вважає за можливе датувати рештки забутовки і стіни кінцем X або початком XI століття.

13. Нарада припускає можливість гадати на основі сопоставлення орієнтації осі стін давньої десятичної ц. і давньої кладки, а також на підставі іншого знайденого археологічного матеріалу /побутові залишки/, що виявлені рештки збереглися від будівлі некультового призначення, яка займала місце на південь і південний захід від збереженої кладки, та що доходила до меж із Десятичною садибою.

14. Зважаючи на те, що рештки груп на розкопі № А мають характерні риси руйнованих шарів та скупчення будівельного мусору, Нарада ухвалює перевести дальніші дослідження цих груп у спосіб їх розчистки та розборки. Зокрема будівельні рештки південно-східної групи, що включає рожевий кварцит, не є архітектурно пов'язані з виявленою монументальною кладкою, і можливо належать до якоїсь іншої будівлі.

15. Консультаційна Нарада ухвалює зо всіх виявлених на розкопі № А груп, зберігти і законсервувати монументальні рештки забутовки і частин стін від будівлі X–XI століття, для чого передати даний об'єкт в розпорядження музейних органів Київської Обл. Наросвіти.

16. Вважати за потрібне продовжувати археологічні розкопи безпосередно на південь і захід від розкопа № А, для виявлення можливих інших монументальних решток даної ранне-феодальної будівлі.

17. Продовжити фахове всебічне дослідження даних решток до часу їх присипки та консервації.

ГОЛОВА НАРАДИ-ДИРЕКТОР ІМК АН УСРР	/ЯЧМЕНЬОВ/
ЧЛЕНИ Професор	/МОРГИЛЕВСЬКИЙ/
Проф.	/ОГЛОБЛІН/
Наук. співроб. історичн. Музею	/ТЕСЛЯ/
Асистенти археологи:	/ЗАЦЕПИНА/
/НАТАНСОН/	
СЕКРЕТАР НАРАДИ КЕР. АРХ. РОЗКОП.	МОВЧАНІВСЬКИЙ

Джерела та література

Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenica*. – 2004. – Т. III. – С. 7–47.

Боровський Я.Є., Толочко П.П. Київська ротонда // *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. – Київ, 1979. – С. 90–103.

Григоренко Т. Трагічна доля українського археолога Трохима Трохимовича Теслі // *Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи*. – Київ, 2014. – С. 277–284.

Зацепіна Г.Н. Щоденник. – НА ІА НАН України, ф. 20, № 39.

Іоаннісян О.М., Елшин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятичная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Труды Государственного Эрмитажа*. – Санкт-Петербург, 2009. – Вып. XLIX. – С. 330–366.

Ипатьевская летопись // *Полное собрание русских летописей*. – Москва, 2001. – Т. 2.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Елшин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А. Дослідження Десятичної церкви в Києві 2005 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* – Київ; Запоріжжя, 2006. – С. 171–175.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Манігда О.В., Чекановський А.А. Дослідження Південного палацу в Києві // *Археологічні дослідження в Україні 2016*. – Київ, 2018. – С. 62–64.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. II. Памятники киевского зодчества X–XIII вв.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. – Киев, 1982.

Козловский А.А., Иевлев М.М. Исследования «Западного дворца» на Старокиевской горе в Киеве в 2008–2009 годах // Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2010. – Т. LIII. – С. 412–419.

Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Крижановський В.О. Дослідження Західного палацу у Києві 2008–2013 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. – Київ, 2014. – С. 304.

Козловський А.О., Ієвлєв М.М., Мінаєва Н.І. Дослідження Західного палацу у Києві (за результатами розкопок останніх років) // Боспор Киммерийський и варварський мир в період античності и средневековья. Археологический объект в контексте истории. – Керчь, 2013. – С. 218–224.

Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // Ruthenica. – 2005. – Т. IV. – С. 169–214.

Козюба В.К. Коментарі до розділу «Розкопки в садибі М.М. Петровського у Києві» // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – Київ, 2006. – С. 186–189.

Козюба В.К. Фотографії і малюнки розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М.М. Петровського в Києві // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. – Трипілля, 2010. – С. 59–78.

Козюба В.К. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України) // Opus Mixtum. – 2015. – № 3. – С. 27–36.

Комар О., Козюба В. Братські могили 1240–1241 років біля Десятинної церкви // Opus Mixtum. – 2016. – № 4. – С. 122–138.

Колеснікова В. До історії досліджень В.В. Хвойки у садибі М. Петровського в Києві // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 269–266.

Коренюк Ю.О. Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 76–85.

Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // Советская археология. – 1956. – Т. XXV. – С. 318–336.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.

Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001. – Т. 1.

Письмо А.С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д.Г. Бибикову // Киевская старина. . – 1994. – № 4. – С. 152–155.

Милеев Д.В. Дневник III. – Институт рукопису НБУ імені В.І. Вернадського, ф. 152, № 153.

Михайлов К.А., Ёлишин Д.Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2004. – № 11. – С. 226–232.

Мовчанівський Т.М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська. – НА ІА НАН України, ф. 20, № 13.

Молчановський Ф.Н. Щоденник. – НА ІА НАН України, ф. 20, № 38.

Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // Археология СССР. – САИ. – Ленинград, 1982. – Вып. Е1–47.

Толочко П.П., Килиевич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1966 г. – НА ІА НАН України, ф. 1966/8.

Толочко П.П., Килиевич С.Р. Новые исследования Старокиевской горы // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг. – Киев, 1967. – С. 171–175.

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – Київ, 1970.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – Киев, 1913.

Археологічне та археомагнітне датування печей для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви

У статті аналізується проблема датування виробничих печей, досліджених у 1914, 1936 та 1974 роках на колишній садибі Десятинної церкви. На підставі комплексу стратиграфічних, архітектурно-археологічних та археомагнітних даних аргументується їх спорудження в середині XI – на початку XII ст. для одного з двох капітальних ремонтів Десятинної церкви.

Ключові слова: Давня Русь, Десятинна церква, виробничі печі, хронологія, археомагнетизм.

В статье анализируется проблема датировки производственных печей, исследованных в 1914, 1936 и 1974 годах на бывшей усадьбе Десятинной церкви. На основании комплекса стратиграфических, архитектурно-археологических и археомагнитных данных аргументируется их сооружение в середине XI – начале XII в. для одного из двух капитальных ремонтов Десятинной церкви.

Ключевые слова: Древняя Русь, Десятинная церковь, производственные печи, хронология, археомагнетизм.

The paper analyzes the problem of production furnaces dating, studied in 1914, 1936 and 1974 on the former Desyatynna churchyard. On the basis of a complex of stratigraphic, architectural, archaeological, and archaeomagnetic data, it is supported that it's construction in the middle of the 11th – early 12th century was made for the overhaul of the Desyatynna Church.

Keywords: Old Rus', Desyatynna Church, production furnaces, chronology, archeomagnetism.

Виробничі печі для випалу плінфи, виявлені на північний захід від Десятинної церкви, давно привертають увагу археологів і дослідників давньоруської архітектури, проте в їх інтерпретації накопичилося досить багато серйозних розбіжностей [огляди див.: Кілієвич 1979; Чміль 2014]. Дискусійними залишаються час спорудження, конструкція і навіть кількість відкритих об'єктів. Залежно від тієї чи іншої інтерпретації, змінюються наші уявлення про виробничі традиції, організацію будівництва, мікротопографію ділянки навколо Десятинної церкви в певні історичні проміжки. Значною мірою така ситуація стала наслідком браку докладної польової документації та публікацій розкопок 1914 та 1936 років, а також недостатньої уваги до результатів археомагнітного датування однієї з печей.

Стратиграфічні умови розташування об'єктів. Розкопки садиби Десятинної церкви 1914 року припали на час несподіваної смерті Д.В. Мілеєва і тому не були введені в науковий обіг. Незважаючи на виявлення частини польових щоденників Д.В. Мілеєва та С.П. Вельміна, наразі точно не з'ясовано, яка частина квадратів, розбитих під розкопи 1914 року, була реально розкритою. Тим паче, цього не могли знати Т.М. Мовчанівський та співробітники його експедиції у 1936 році, яким теж не вдалося своєчасно видати матеріали своїх розкопок через хвилю сталінських репресій.

Під час нових досліджень ділянки (на той час – уже садиби Історичного музею) у 1974 році С.Р. Кілієвич занотувала у щоденнику: «Дивним є той факт, що навколо печі рушений шар заповнений різночасовим сміттям, враження таке, що вона вже розкопувалася, хоча за твердженням учасника розкопок 1936–1937 рр. В.К. Гончарова, у цьому місці розкопок не було» [Кілієвич 1974б, с. 24]. У звіті та публікаціях цей факт констатувався і для решти відкритих печей: «Усі три відкриті нами печі в районі Десятинної церкви знаходилися в перекопаному культурному шарі, насиченому різночасовим будівельним і побутовим сміттям. Це, безперечно, сліди скарбощукацької діяльності О.С. Анненкова» [Кілієвич 1974а, с. 5–6; Кілієвич 1979, с. 14]. Утім, С.Р. Кілієвич не виключала можливості, що в площу розкопу могли потрапити ділянки, досліджені Т.М. Мовчанівським у 1936–1937 роках [Кілієвич 1974а, с. 1]. Площа перекопів була настільки великою, що для їх вибирання в 1974 році були застосовані екскаватор і бульдозер.

Проаналізувавши польові «кроки» зі щоденника Д.В. Мілеєва, В.К. Козюба дійшов висновку, що у 1974 році С.Р. Кілієвич повторно відкрила піч з кв. 684 та 685 Д.В. Мілеєва, а також піч із шурфу 2 з розкопок Т.М. Мовчанівського, визначивши загальну кількість печей як три [Козюба 2005, с. 212–214]. Д.Д. Йолшин зробив припущення, що одна з печей, досліджена Д.В. Мілеєвим і

С.П. Вельміним, могла бути повторно відкрита в 1936 році, проте заперечив перетинання розкопів 1914 та 1974 років, вважаючи, що загалом мова йде про комплекс із чотирьох або п'яти печей [Єлшин 2008, с. 161]. Л.В. Чміль, виконавши суміщення планів розкопок 1914, 1936 та 1974 років, припустила, що мова все ж йде про два об'єкти [Чміль 2014, с. 155, іл. 5]. В одній з останніх робіт лише про дві печі пише і Д.Д. Йолшин [Єлшин 2017б, с. 246].

Проблема співвідношення печі з кв. 684, 685 та печі № 1 1974 року на планах вирішується завдяки виявленим у 1974 році залишкам недорозібраної бровки в камері печі № 1 (іл. 1: 1, 2). У ході розкопок на садибі Десятинної церкви 2005–2011 років було встановлено, що саме такі не до кінця розібрані бровки часто залишалися між квадратами Д.В. Мілеєва. Розташування бровки в даному випадку точно відповідає межі між кв. 684 та 685, а піч займає також кв. 694 та 695 (іл. 2: 1, 2; іл. 3).

В.К. Козюба відзначив, що у кв. 695 були виявлені рештки другої печі (за його нумерацією № 2), не конкретизувавши її тип [Козюба 2005, с. 212]. Об'єкт зафіксований у вигляді двох ліній «цегли сирцю» (але з включенням каменю) завширшки 40 см і ще вужчої перпендикулярної, а також великої плями перепаленої до червоного глини – поду печі (іл. 4: 2). Креслення подане в щоденнику на аркуші 2, однак ні на попередньому плані зачистки кв. 695 на глибині 0,9 м [Милеев 1914, л. 1], ні на наступному плані зачистки на глибині 0,95 м [Милеев 1914, л.3], де вже проступає верх печі № 1, ознак такого об'єкта немає (іл. 2: 2). Не відображений він і в стратиграфії на жодній зі стінок кв. 695 на глибині 0,8–0,95 м. Натомість на цьому ж аркуші 3 нижче для планів кв. 696 та 686 вказані глибини відповідно 1,5 м та 1,65 м, а в стратиграфіях кв. 695 саме на глибині 1,55–1,6 м зображені залишки сирцевої кладки печі № 1 (іл. 5: 5, 6). Схоже, що аркуш 2 залишався вільним і був просто заповнений пізніше. На ньому зображено північно-західний кут печі № 1 на рівні поду та межа котлована під піч (іл. 4: 2).

За стратиграфічними розрізами 1914 року, запуск котлована печі № 1 простежувався з глибини 1,05 м від сучасної поверхні до глибини 2,05 м; склепіння печі збереглося до рівня 0,8 м від поверхні (іл. 5: 1, 2).

Вище послідовно залягали «шар В» і «шар А» (іл. 5: 1–6). Верхня частина стратиграфічних колонок квадратів Д.В. Мілеєва добре знайома автору за досвідом розкопок на садибі Десятинної церкви 2005–2011 років. Верхній гумусований дерновий шар перекривав прошарок «щебеню та вапна», тобто дрібних уламків плінфи, цем'янки, цегли – будівельний горизонт 1828–1842 років, що залягав на тонкому шарі «чорнозему» – гумусованому прошарку, який маркує денну поверхню ділянки станом до 1828 року. «Шар А» характеризується Д.В. Мілеєвим як «чорнозем зі щебенем вапна», тобто як шар чорного кольору з включенням цем'янки. Йому відповідає простежений у 2007–2011 роках у стратиграфії розкопу 5 рихлий шар інтенсивно чорного кольору з включенням плінфи, цем'янки та кераміки XVI–XVII ст. Нижче залягали твердіші прошарки темно-сірих відтінків з матеріалами XI–XV ст. У стратиграфії Д.В. Мілеєва їм сумарно відповідає «шар В» – для кв. 695 він охарактеризований як «глинистий сірий», «темніший, ніж шар С», «темний глинистий» [Милеев 1914, л. 1].

На фотографіях печі № 1 1974 року після її повторного розкриття добре помітно, що под камери печі знаходиться дещо нижче характерного чорноземного шару без включень будівельних решток (денної поверхні X ст.), проте запуск котлована здійснено зі значно вищого рівня (іл. 1: 2). Твердження С.Р. Кілієвич про розташування печі на рівні денної поверхні часів будівництва Десятинної церкви побудоване лише на механічному порівнянні глибин розкопів і однозначно є помилковим.

Різниця між заповненням печі у кв. 685 та 695 (іл. 5: 1) може свідчити, що руйнація північно-західної частини печі відбулася не відразу після припинення її функціонування, а пізніше, шляхом вкопування. Вірогідно, контури заповнення останнього помітні на плані кв. 694 на глибині 1,15 м (іл. 4: 1). У сусідньому кв. 684 на цьому ж рівні зафіксовано дно християнського поховання (іл. 4: 1), тобто після тривалого періоду накопичення культурного шару над розвалом печі ділянка ввійшла до площі кладовища. На наступному етапі на цій же ділянці фіксується забудова, оскільки в 1974 році С.Р. Кілієвич дослідила фундамент прямокутної споруди (іл. 3), вкопаний з рівня

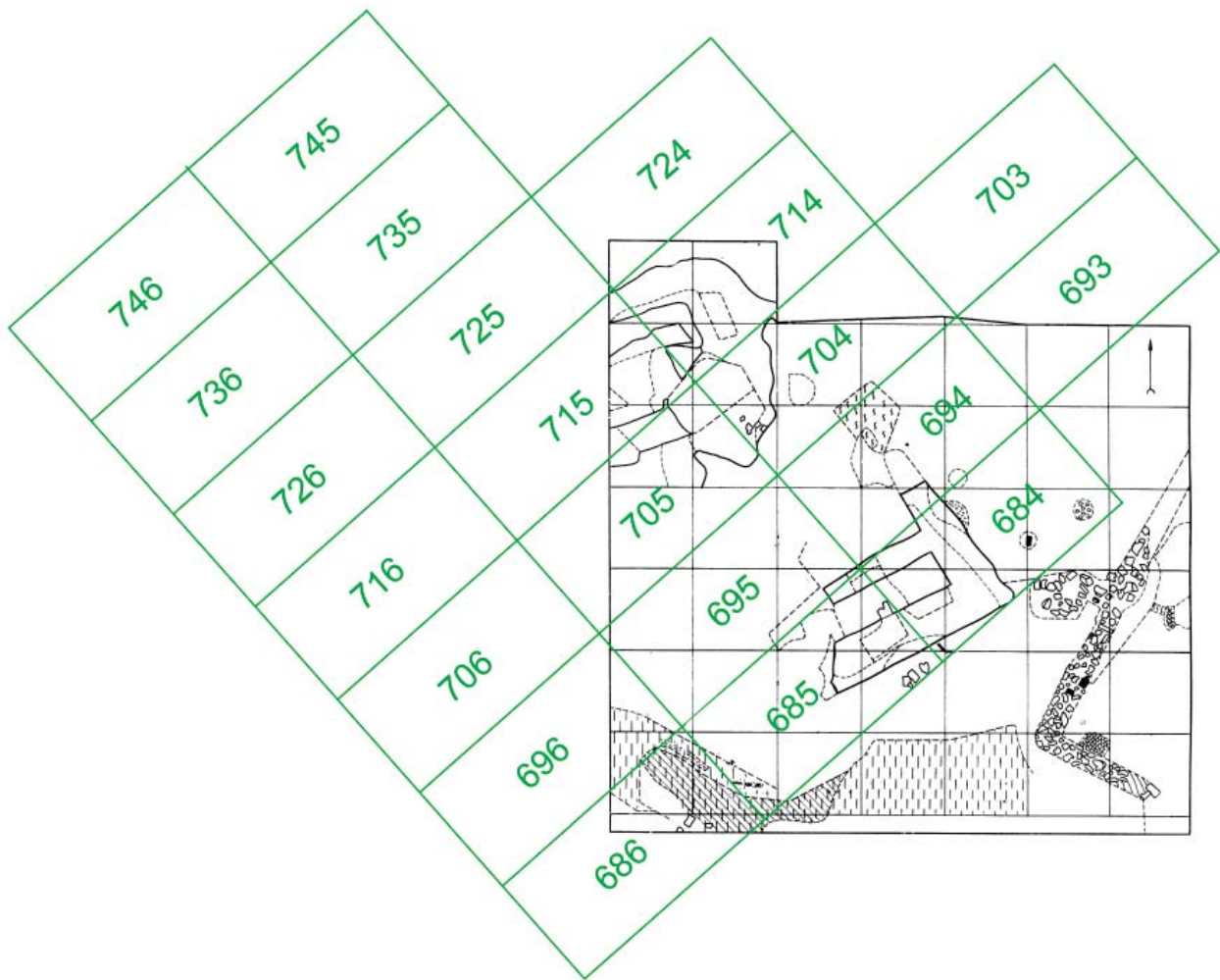

1

2

Іл. 1. Піч № 1. Розкопки 1974 р. [за: Килиевич 1974а]

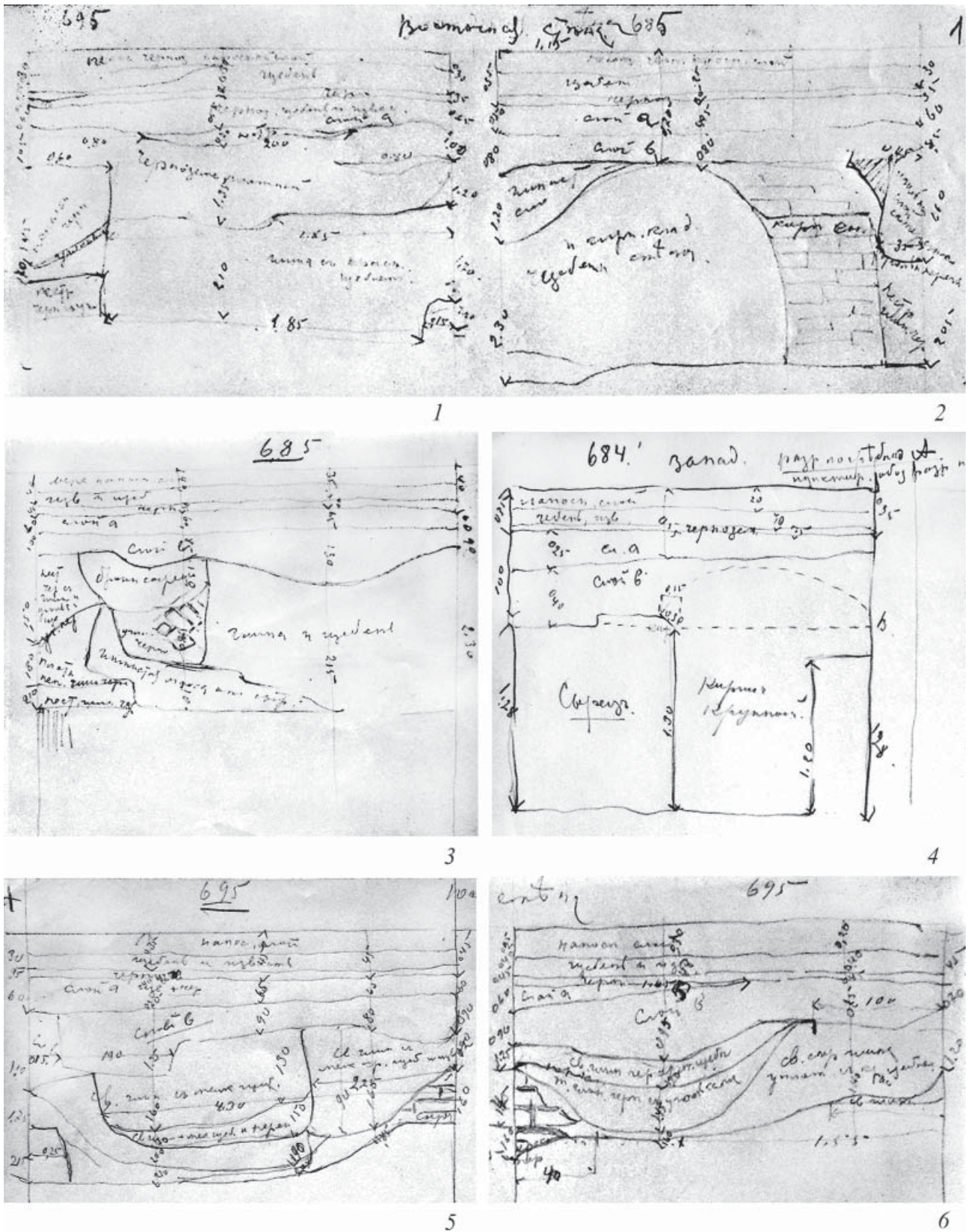
Іл. 3. Суміщення планів розкопок 1914 р. та 1974 р.

щонайменше на 0,33 м вище верху печі № 1, тобто із «шару А».

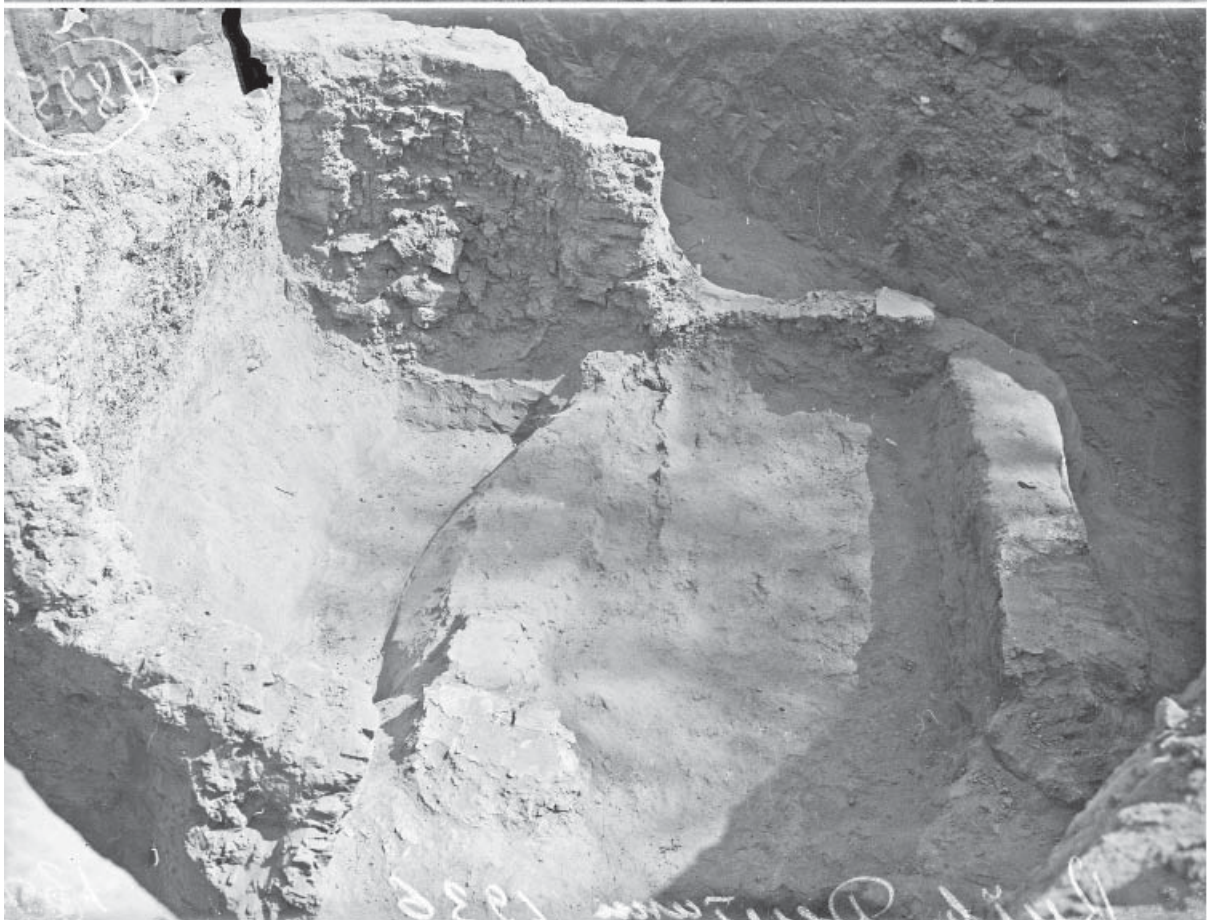
Стратиграфічна ситуація залягання решток печі № 1 свідчить, що піч мала бути збудованою ще в давньоруський період (пізніше від часу зведення Десятинної церкви) і припинила функціонування задовго до його завершення. Через тривалий проміжок після нівелювання поверхні над рештками печі дану ділянку перекриває цвинтар, який функціонував навколо Десятинної церкви у XVI–XVII ст. Станом на 1695 рік, як свідчить план І. Ушакова, ця територія була вже вкрита забудовою військової російської адміністрації, чим і пояснюється поява кам'яного фундаменту споруди.

Стратиграфія сусідньої ділянки, де розкопана піч № 2, відрізняється дуже помітно, і її складно прив'язати до відомих шарів. На загальних фотографіях шурфу 2 1936 року з різних ракурсів добре помітно, що вся півден-

но-східна частина печі перерізана глибоким об'єктом, який іде через увесь шурф до самого дна й відображений у всіх стінках розкопу, окрім північної (іл. 6; іл. 7) [Зацепіна 1936, кресл. № 1]. Рівень запуску від самих верхніх шарів, тобто не раніше XIX ст. Його напрямком у загальних рисах збігається з орієнтуванням квадратів Д.В. Мілеєва, і можна було б навіть припустити, що мова йде про кв. 705, 704 (іл. 3), однак стінки об'єкта не вертикальні, як мало б бути у випадку з розкопом 1914 року, а зі значним уступом (на фото східної стінки – шириною до 1 м, однак на кресленні стінки картина відрізняється) (іл. 6: 1; іл. 7: 1). За описом і фото стінок помітно прошарок крупних фрагментів плінфи і цем'янки, а вище прошарок дрібніших пересіяних – таке сортування спостерігалось нами в розкопах О.С. Анненкова. План зачистки шурфу 2 на глибині 1,5 м не дає чітких контурів об'єкта, складається враження, що пере-

Пл. 5. Піч № 1, стратиграфічні розрізи. Розкопки 1914 р. [за: Милеев 1914]

1

2

Іл. 6. Піч № 2, етапи розкриття. Розкопки 1936 р. (Науковий архів ІА НАНУ, ф. ПМК, № 30)

коп зачепив усю площу печі [Зацепіна 1936, ч. 5]. У заповненні камери печі не виявилось суцільного завалу печини від черені чи уламків перепаленої сирцевої цегли від стін і склепіння – невеликий осип зафіксовано лише в ПнСх куті (іл. 6: 1, 2). Коли ж і навіщо була вичищена зруйнована піч?

Не зачеплена об'єктом північна стінка шурфа, здавалося б, має єдина відбивати реальну стратиграфічну картину, однак і тут виникають проблеми, адже ні на кресленні стратиграфії, ні на фото стінки не читається характерний чорний гумусований культурний шар городища до етапу початку кам'яного будівництва (іл. 6: 1; іл. 7: 2). У ПнСх частині шурфа одразу нижче від прошарків із включенням цем'янки на глибині 0,65–1 м (з пониженням на 3х) простежений вугільно-попелястий шар, а нижче починався потужний (аж до 2 м) шар засипки з включенням давньоруської кераміки до низу котлована під піч. Рівень запуску печі по фотографіям визначити неможливо, оскільки піч обкопана звідусіль до сирцевих стін; на кресленні ж стратиграфії північної стінки (за умови його точності), вірогідно, читається край котлована із запуском на позначці 1,6 м від сучасної поверхні [Зацепіна 1936, ч. 5; кресл. № 1], що на 0,55 м нижче від печі № 1. При повторних розкопках 1974 року зафіксовано, що й основа стін печі № 2 знаходиться на 0,7–0,75 м нижче від рівня поду печі № 1 [Кириєвич 1974а, креслення].

Якщо печі № 1 та № 2 справді одночасові, то піч № 2 в такому випадку мала набагато більше заглиблену камеру. Утім, не все з її конструкцією зрозуміло. Л.В. Чміль довірилася реконструкції Т.М. Мовчанівського і визначила висоту топкової камери печі № 2 у 0,55 м, опираючись на збережену висоту «козла», а слідами перекриття (черені) камери вважала, слідом за дослідниками печі, простежений на стінках прошарок світлої необпаленої (sic!) глини завтовшки 0,17–0,18 м [Чміль 2014, іл. 4: 184]. На підставі цієї ж реконструкції Л.В. Чміль зробила висновок і про різку відмінність у висоті топкових камер печей № 1 та № 2 [Чміль 2014, с. 155, іл. 1: 1]. Однак, за щоденником Г.Н. Зацепіної, цей прошарок знаходився всього на 0,22 м вище від «поду»; в іншому ж місці стверджувалося, що шар рудої печини зі слідами сильного обпалу

фіксується на стінках одразу під прошарком світлої глини [Зацепіна 1936, ч. 11; 13]. При цьому на всіх польових фото печі № 2 (іл. 6) [Чміль 2014, іл. 3; 4] виразно помітно відсутність твердого обпаленого дна, а більшість фото вже зроблені після контрольного штика, прокопаного нижче реального поду. Його вигляд описується на одній з карток: «На глибині 2,60 mt від поверхні натрапили на шар ноздрюваної шлакоподібної маси, яка устилає дно печі у середині. Мабуть, це і є її под» [Зацепіна 1936, ч. 8].

Уся ця плутанина ілюструє методичну слабкість розкопок 1936 року. Дослідники не зрозуміли, що розкривають піч повторно, а на внутрішніх стінках печі фіксуються рештки реальної стратиграфії засипки камери печі. Щоправда, Л.В. Чміль відзначила дивне датування печі Т.М. Мовчанівським, який вважав, що вона «споруджена для побудови у 1826 р. нової будівлі церкви» [Чміль 2014, с. 156–161]. Якщо датування Т.М. Мовчанівського не випадкове і спирається на характер заповнення перекопу, а обпалені черені і под печі вже реально були відсутніми станом на 1936 рік, то єдиним прийнятним поясненням такої картини є повторне розкриття печі № 2 після розкопок О.С. Анненкова чи С.П. Вельміна.

Археологічне датування печей. З різних причин безпосередньо авторам розкопок 1914 та 1936 років так і не судилося видати матеріали цих досліджень. Уперше на виявлені печі звернув увагу М.К. Каргер. Помилково вважаючи перебудову південно-західного кута Десятинної церкви XII ст. рештками церкви XVII ст. після реставрації Петра Могили, дослідник вирішив, що саме в печі з розкопок 1936 року і випалювалась плінфа для імітації давньоруської [Каргер 1961, с. 49]. Найвірогідніше, у своєму припущенні він керувався товщиною сирцевої цегли, з якої була складена піч, та висновками Т.М. Мовчанівського і Г.Н. Зацепіної про датування печі XVII–XVIII ст. у польовій документації та звіті.

У 1974 році обидві печі були розкриті повторно. У щоденнику С.Р. Кілієвич згадувала про знахідки двох фрагментів «кераміки XI ст.» під час розчистки зовнішнього краю стіни й черені печі № 1 [Кириєвич 1974б, с. 31–33], проте в публікаціях цей факт оминався, а підставою для датування печей кін-

1

2

Іл. 8. Піч № 1, перепалена сирцева цегла. Розкопки 1974 р. [за: Килиевич 1974а]

цем X ст. виступали товщина плінфи з ошлякованого блоку, виявленого неподалік від печі, та археомагнітне датування [Кілієвич 1979, с. 12–15; Килиєвич 1982, с. 74–75]. На ці ж дані посилався П.П. Толочко, вважаючи, що в печах випалювали плінфу для Десятинної церкви [Толочко 1978, с. 92].

П.О. Раппопорт звернув увагу на відмінність формату плінфи – «продукції» печі № 1 від формату плінфи X ст. Десятинної церкви, визнавши датування печей кінцем X ст. сумнівним. На думку дослідника, важливішою є конструкція печей, які мають спільні риси з піччю «1980 р.» на садибі Софійського заповідника та печами XII ст., розкопані 1984 року в Чернігові біля оз. Млиновище [Раппопорт 1994, с. 9, 10, 18, 19].

Є.І. Архипова в питанні датування печей звернулася до польової документації 1936 року стосовно розкопок печі № 2. Спираючись на згадку в картковому щоденнику Г.Н. Зацепіної про «уламки XVII–XVIII століття», знайдені «в північно-східному куті <...> які лежали між цеглами, та потрапили туди під час будівництва печі», а також на присутність у колекції будівельних решток Десятинної церкви зі слідами повторного використання (плінфа, черепиця, плитки підлоги), Є.І. Архипова зробила висновок, що мова йде про споруду часів реконструкції церкви Петром Могилою, щоправда, повторивши при цьому здогад М.К. Каргера щодо датування часу перебудови південно-західного кута церкви [Архипова 1996, с. 58]. З посиланням на дослідження Є.І. Архипової також датував печі XVII–XVIII ст. В.К. Козюба [Козюба 2005, с. 214]. Л.В. Чміль пізніше ввела в науковий обіг значну частину польової документації з розкопок печі 1936 року, аргументуючи датування печей «не раніше XVII ст.», проте дослідниця визнала, що основною підставою для цього є лише повідомлення Г.Н. Зацепіної про «уламки XVII–XVIII століття» у конструкціях печі № 2, перевірити які зараз неможливо [Чміль 2014, с. 154–162].

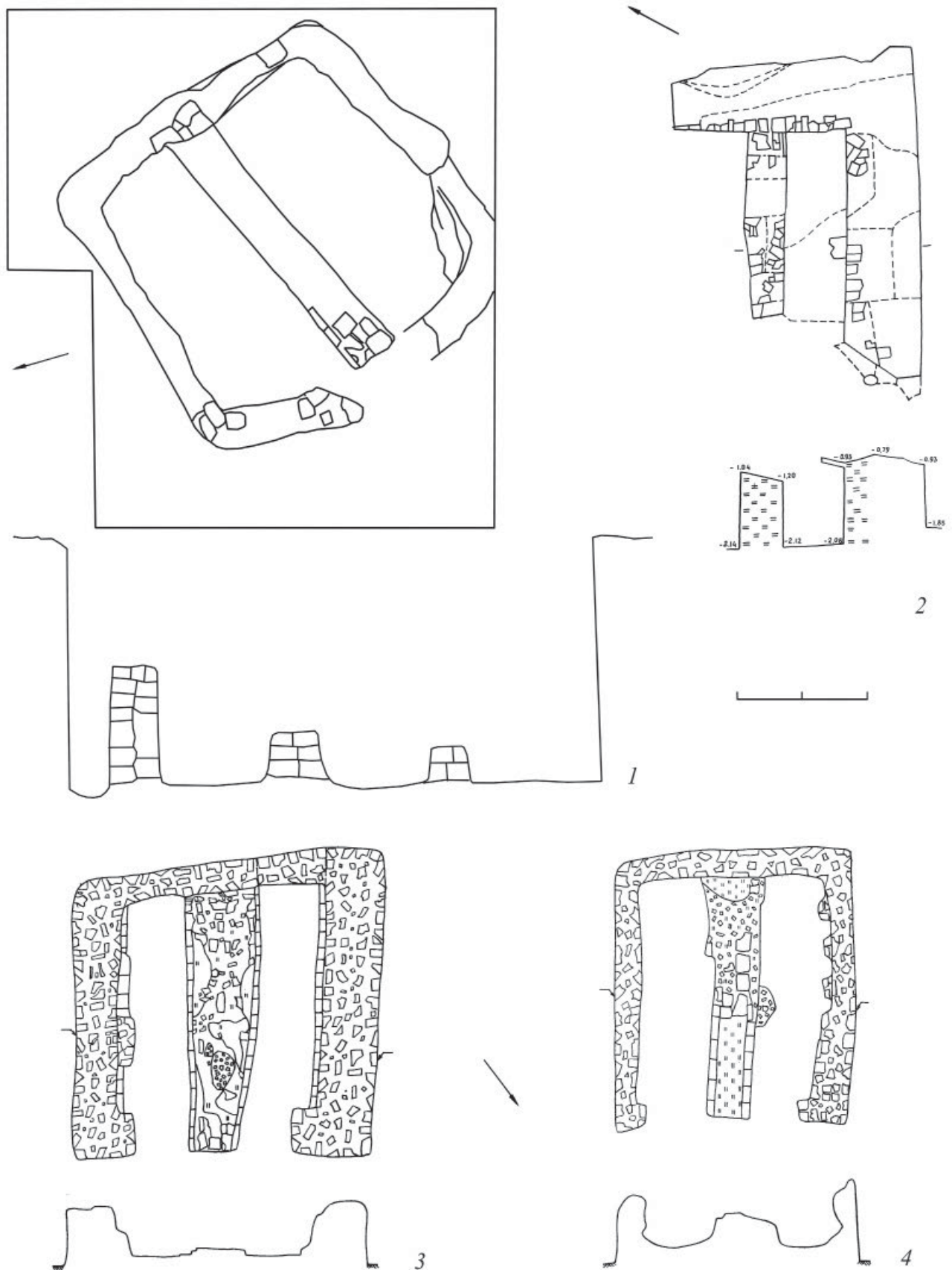
У дисертаційному дослідженні Д.Д. Йолшин докладно розібрав наявні підстави для датування печей і зауважив, що аргументи проти їх датування післядавньоруським часом все ще не переважають аргументації на користь давньоруської дати [Ёлшин 2008, с. 160–166]. При цьому дослідник назвав сум-

нівною археомагнітну дату печі № 1, вважаючи що таке датування не могло бути проведене протягом одного дня (як видно зі щоденника С.Р. Кілієвич), проте розібрав аналогії з давньоруських сирцевих конструкцій. За висновками Д.Д. Йолшина, тісто сирцевої плінфи з печі № 1 близьке за складом до одного з різновидів ранньої плінфи Десятинної церкви, а її формат – до сирцевої викладки, виявленої у 1909 році на схід від Десятинної церкви та в 1911 році над ровами східного палацу.

Інформація про знахідки фрагментів посуду XVII–XVIII ст. в печі № 2 була б важливим фактом, якби не сумніви в повторному розкритті печі вже в 1936 році. «Уламки XVII–XVIII століття», судячи із записів Г.Н. Зацепіної, «знайдені під час розбирання стінок печі, в північно-східному кутку на рівні 1,70 мет. від поду» [Зацепіна 1936, ч. 12]. Оскільки стіни не збереглися на таку висоту, вказівка «від поду» має бути помилковою. Однак і при глибині 1,7 м від поверхні мова йде про саму верхню частину стінки, у яку могли вдавнитися будь-які включення з пізньої засипки. Ще однією проблемою є той факт, що, судячи зі щоденникових записів учасників експедиції 1936 року, вони вважали «пізніми» знахідки будь-якого полив'яного посуду, не вирізняючи давньоруську поливу XI–XIII ст.

Більш об'єктивно виглядає інша згадка: «Під час розчистки та розборки виявилось, що горішні ряди цегли лежали на прокладці з вальцованої глини», у складі цієї глини виявилися вуглики, залишки соломи і фрагменти фресок [Зацепіна, 1936, ч. 13]. Є.І. Архипова справедливо відзначила, що використання в конструкції печі № 2 будівельних решток Десятинної церкви було можливим лише після її руйнування [Архипова 1996, с. 58]. Розкопками Десятинної церкви 2005–2011 років було з'ясовано, що ще в домонгольський час церква двічі зазнала значних руйнувань і була капітально відреставрована. Саме над горизонтом викидів будівельних решток першого з таких ремонтів першої половини XI ст. розташована сирцева викладка, повторно досліджена 2007 року [Козюба 2005, рис. 9; Иоаннисян и др. 2009, с. 363–365].

Тонка плінфа походить із печі № 1 і, як вважала С.Р. Кілієвич, навіть випалювалася в ній. Насправді знайдені поруч з піччю № 1

Іл. 9. Плани печей для випалу плинфи:
1 – Київ, піч № 2, план 1936 р. [за: Зацепіна, 1936];
2 – Київ, піч № 1, план 1974 р. [за: Килиевич 1974а]; 3, 4 – Чернігів [за: Шекун 1989]

у заповненні розкопу 1914 року блоки перепаленої плінфи (іл. 6: 1) є зовсім не «продукцією», а залишками склепіння печі. Зміна товстої сирцевої плінфи на тоншу добре спостерігається у верхній частині стіни печі № 1 уже при переході в склепіння (іл. 6: 2).

За П.О. Раппопортом, форма й конструкція печей знаходять найближчі аналогії в печі «1980 р.» із садиби Софії Київської та печами з Чернігова на поймі Десни. Піч із сирцевої цегли, виявлена на схилі яру на ПнСх від Софійського собору, збереглася лише фрагментарно [Тоцкая 1987; 1996, с. 27], тому її археологічне датування проблематичне. Натомість комплекс із 5-ти прямокутних печей, досліджений О.В. Шекуном 1984 року в Чернігові, зберігся краще, він був датований автором кінцем XII ст. на підставі знахідок у культурному шарі поруч із печами [Шекун 1989, с. 69]. Найбільш показовим є формат плінфи, використаної як бій для наповнення тіла печей: 26–30×17–24×3,5–4 см. Плінфа подібної товщини й ширини використовувалася в Іллінській (кінець XI–XII ст.), Борисоглібській (1120–1123) та Михайлівській (1173) церквах Чернігова; Юр'євій божниці в Острі (1098) [Холостенко 1961, с. 64; Ёлшин 2010, с. 399, 402–403], тобто її формат більше характерний для першої половини – середини XII ст.

В.О. Харламов виконав реконструкцію київської печі № 1 як двоярусної з арковим склепінням [Кілієвич 1979, рис. 4]. Щоб зберегти пропорцію між вагою продукції в камері обпалу і завантаженням палива в топковій камері, досліднику довелося зробити надземну частину печі рівноцінною по висоті до заглибленої частини. Проблема в тому, що на розрізі Д.В. Мілеєва склепіння печі починалося одразу вище давньої поверхні, а центральна перегородка піднімалася майже до цього ж рівня (іл. 5: 2, 4). Двоярусна конструкція печі зі склепінчастою черинню у випадку із сирцевою кладкою на глиняному розчині виглядає досить фантастично, враховуючи вагу плінфи для обпалу. «Принцип економії» змушує серйозно розглянути інший варіант реконструкції таких печей – з горизонтальним розташуванням топкової і випалювальної камер з високою центральною перегородкою, яка не досягала стелі, дозволяючи гарячому повітрю вільно перетікати в сусідню камеру.

Враховуючи, що і в Києві, і в Чернігові виявлені печі для випалювання плінфи інших форм і конструкцій, будівельна артіль, яка використовувала прямокутні печі із центральною перегородкою, вірогідно, діяла досить нетривалий період, тож і спорудження київських печей слід очікувати в діапазоні з кінця XI до середини XII ст. У випадку з Десятинною церквою найбільш вірогідним приводом виступає капітальна перебудова південно-західної частини церкви на початку XII ст.

Археомагнітне датування. С.Р. Кілієвич відзначила в щоденнику, що 12 серпня 1974 року на розкопі працювали співробітники Інституту геофізики Г.Ф. Загній та О.М. Русаков, які відібрали зразки на «електромагнітний аналіз», а наступного дня, 13 серпня, повідомлялося: «Сьогодні Г.Ф. Загній дав попередню дату печі – друга половина X ст.» [Кілієвич 1974б, с. 41–42]. Саме це датування й було відображене в наступних публікаціях археологів. На робочих фото (іл. 10) помітно, що зразки відбиралися з печі № 1 (не менше семи – зі стін, і трьох – з поду).

Швидкість, з якою було отримано результат, викликала сумніви в Д.Д. Ёлшина [Ёлшин 2017б, с. 246], проте Г.Ф. Загній та О.М. Русаков справді в той час паралельно використовували експрес-метод аналізу [Русаков, Загній 1977, с. 48], результат якого часто відрізнявся від фінального. Зокрема, у звіті 1977 року та монографії вказаних авторів зразки з печі № 1 вже були датовані XI ст. [Русаков, Загній 1977, с. 5; 1982, с. 126]. Цим же часом археомагнітним методом були продатовані побутова піч зрубу № 1 із Житнього ринку та піч для випалу вапна з вул. Ірининської, 3. Археомагнітна дата останньої з посиланням на усне повідомлення Г.Ф. Загнія та О.М. Русакова виглядала в археологічних роботах інакше: «40-ві рр. XI ст.» [Толочко, Гупало 1975, с. 24; Милецкий, Толочко 1989, с. 62] або «20–40-ві рр. XI ст.» [Толочко 1981б, с. 19]. Піч з розкопок 1974 року на Львівській площі археомагнітним методом була попередньо датована «рубежем IX–X ст.» [Боровський 1975, с. 13], пізніше – «X ст.» [Русаков, Загній 1977, с. 5; 1982, с. 125]. Піч з Володимирської, 3 датована попередньо «2-ю пол. XII ст.» [Толочко, Боровський 1979, с. 10],

1

2

Іл. 10. Піч № 1, взяття зразків для археомагнітного аналізу.
Розкопки 1974 р. На фото Г.Ф. Загній та Є.В. Махно [за: Килиевич 1974а]

потім – «XIII ст.» [Русаков, Загний 1977, с. 5], а згодом – знову «XII ст.» [Русаков, Загний 1982, с. 126].

Розвиток та вдосконалення археомагнітної бази даних для території України фактично припинилися після 80-х років ХХ ст., хоча у Європі цей процес тривав далі. Створена Г.Ф. Загнієм та О.М. Русаковим локальна крива зміни схилення й нахилення магнітного поля Землі за історичний період для території України і Молдови все ще залишається опорною, хоча її верифікація наразі є можливою завдяки застосуванню глобальних гармонічних моделей. Подібну сучасну верифікацію за допомогою додатку *Matlab tool for archaeomagnetic dating* [Pavón-Carrasco et al. 2011] нами було здійснено на прикладі двох об'єктів з волинцевського Ходосівського поселення, унаслідок чого значні розбіжності між археологічним датуванням об'єктів і археомагнітним, отриманим Г.Ф. Загнієм та О.М. Русаковим, зникли [Комар 2018]. Позитивно себе проявили використання останньої верифікованої версії даних щодо об'єктів 1986 року та моделі SHA.DIF.14K. Проте застосування моделей для кожного історичного періоду має свої особливості, що й ілюструє київська вибірка об'єктів з археомагнітними датами.

Доступні наразі вихідні археомагнітні дані для київських об'єктів представлені в трьох версіях: у роботах Г.Ф. Загнія і О.М. Русакова 1973 року [Rusakov, Zagnij 1973a; 1973b] та 1977 року [Русаков, Загний 1977], а також у зведеному каталозі під редакцією С.П. Бурлацької [Бурлацкая 1986], для якого дані були надані Г.Ф. Загнієм. В останньому інформація представлена без польових кодів, що ускладнює ідентифікацію об'єктів¹; у версії ж даних 1977 року відсутня інформація про напруженість магнітного поля, у зв'язку з чим для коректного порівняння з іншими версіями параметр напруженості доводиться запозичувати з інших джерел, отримуючи четверту, «комбіновану» версію. На кожному з етапів роботи Г.Ф. Загнієм проводився перерахунок даних на базі різної кількості зразків, причому

як у бік збільшення вибірки, так і навпаки, виключення крайніх значень (табл. 1). Помітна різниця в значеннях спостерігається лише для об'єктів № 98 та № 203 (схилення), при цьому хронологічна інтерпретація даних за допомогою додатку *Matlab tool for archaeomagnetic dating* ілюструє, що в цих випадках кардинальної зміни календарних дат не відбулося (табл. 2).

У всіх трьох використаних для датування моделях ARCH3K.1, SHA.DIF.14K та CALS3K.3 (іл. 11) найбільш очікувана археологічна дата печі № 1 із садиби Десятинної церкви (початок XII ст.) не потрапила в діапазон археомагнітних дат (табл. 2). Найпізніший проміжок пропонує CALS3K.3 для версії даних 1977 року (882–1101 роки), утім, цей діапазон отримано без врахування даних із напруженості магнітного поля, залучення яких у «комбінованій» версії знову виключає XII ст. з діапазону (893–1087 роки). Моделі ARCH3K.1 та SHA.DIF.14K взагалі обмежують верхню межу серединою XI ст. (897–1062 та 906–1046 роками відповідно). У ці проміжки потрапляє одна з допустимих археологічних дат печі № 1, пов'язана з ремонтом Десятинної церкви в 30-х роках XI ст. Утім, точність моделей у даному випадку викликає певні сумніви.

Об'єкт № 199 – виробнича піч із розкопок на Львівській площі [Боровський 1975, с. 13–15] – датується за складом керамічного комплексу, вмурованого в черинь, не раніше другої половини X ст., тоді як моделі ARCH3K.1 та SHA.DIF.14K дають вкрай ранні діапазони дат – 809–910 та 860–908 роки (іл. 12: 1), які однозначно є помилковими. Прийнятним у даному випадку виступає лише другий з можливих діапазонів моделі CALS3K.3 – 887–1056 роки (табл. 2).

Об'єкт № 98 – піч для випалу вапна з розкопок 1970 року на вул. Ірининській, 3 – у фінальній версії даних 1986 року датується моделями ARCH3K.1 та SHA.DIF.14K 889–1052 і 898–1031 роками (іл. 12: 2; табл. 2). Попередня археологічна дата печі – середина XI ст. – базувалася більше на історичній ін-

¹ Три об'єкти з Києва з каталогу 1986 року (ім присвоєні умовні коди «К1-К3») не представлені у звіті 1977 року; лише один з них з високою часткою імовірності може бути ототожнений з гончарним горном № 2 з досліджень на території Ботанічного саду в 1971 році.

Таблиця 1

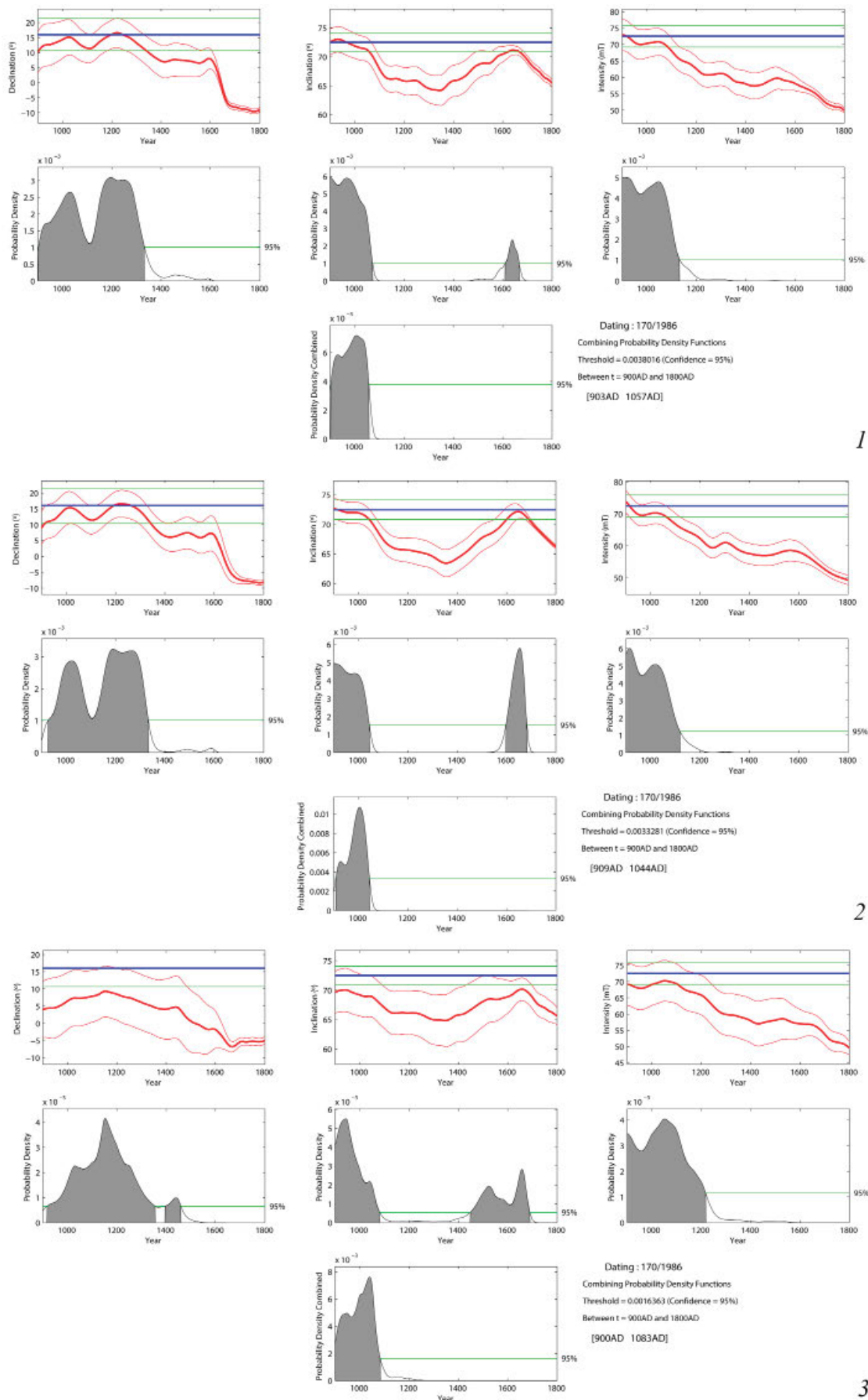
Археомагнітні дані для археологічних об'єктів з території Києва

об'єкт	№	широта	довгота	число зразків	<i>I</i>	<i>D</i>	α_{95}	F/F_0	α	F_0	Джерело
піч, Ірининська, 3 1970	98	50,5	30,5	17	72	21	0,5				Rusakov, Zagnij 1973a
				4				1,56	0,04	49	Rusakov, Zagnij 1973b
				17	72	21,5	0,9				Русаків, Загний 1977
				23	73,0	14,0	0,7				Бурлацкая 1986
				5				1,51	0,09	49	Бурлацкая 1986
гончарна піч, Ботанічний сад 1971	105	50,5	30,5	2				1,26	0,01	49	Rusakov, Zagnij 1973b
				14	72,5	357,0	1,0				Русаків, Загний 1977
				14	72,0	357,0	1,0				Бурлацкая 1986
				3				1,17	0,03	49	Бурлацкая 1986
піч, зруб № 1, Житний ринок 1973	156	50,5	30,5	13	72,5	13,5	1,9				Русаків, Загний 1977
				19	72,5	13,5	0,7				Бурлацкая 1986
				2				1,39	0,09	49	Бурлацкая 1986
піч, садиба Історичного музею 1974	170	50,5	30,5	22	72,5	17,0	0,4				Русаків, Загний 1977
				15	72,5	16,0	1,6				Бурлацкая 1986
				2				1,48	0,07	49	Бурлацкая 1986
піч, Львівська площа 1974	199	50,5	30,5	7	75,5	8,5	1,5				Русаків, Загний 1977
				17	75,5	8,5	1,5				Бурлацкая 1986
				4				1,76	0,06	49	Бурлацкая 1986
піч, Рейтарська, 33 1974	200	50,5	30,5	7	69,0	13,0	0,8				Русаків, Загний 1977
				17	69,0	13,0	0,8				Бурлацкая 1986
				3				1,46	0,01	49	Бурлацкая 1986
піч, Володимирська, 3, 1975	203	50,5	30,5	9	64,5	15,0	2,4				Русаків, Загний 1977
				25	64,5	19	0,9				Бурлацкая 1986
				3				1,34	0,06	49	Бурлацкая 1986
не ідентифіковано	K1	50,5	30,5	21	76,5	9,5	1,2				Бурлацкая 1986
	K2	50,5	30,5	15	72,5	11,0	2,7				Бурлацкая 1986
				5				1,53	0,02	49	Бурлацкая 1986
гончарна піч, Ботанічний сад 1971 (?)	K3	50,5	30,5	12	73,6	359,5					Бурлацкая 1986

Таблиця 2

**Хронологічна інтерпретація археомагнітних даних за допомогою
Matlab tool for archaeomagnetic dating**

№ зразка	версія даних	ARCH3K.1	SHA.DIF.14K	CALS3K.3	археологічна дата
		σ 95%	σ 95%	σ 95%	
199	1977, 1986	809–910	860–908	800–869 887–1056	друга половина X – початок XI ст.
K1	1986	833–974	872–986	830–1054 1454–1509	«X ст.»
98	1973	907–1052	974–1046	908–1084	середина XI ст.
	1977	920–1056	965–1047	892–1106 1143–1180	
	1986	889–1052	898–1031	879–1085	
K2	1986	852–1055	860–954 1002–1027	812–1080	«XI ст.»
170	1977	907–1057	929–1047	882–1101	XI–XII ст.
	1986	897–1062	906–1046	873–1093	
	comb	905–1057	925–1045	893–1087	
156	1977	885–1065	893–1046	833–1106	друга половина XI – перша половина XII ст.
	1986	896–1062	906–1040	864–1094	
	comb	891–1067	901–1050	840–1100	
200	1977	991–1190 1242–1254	1034–1123	896–1262	XII ст.
	1986	1006–1108	1025–1097	887–1182	
203	1977	1131–1300	1132–1300	1074–1300	XII–XIII ст.
	1986	1147–1295	1154–1301	1076–1316	
	comb	1116–1235 1247–1300	1105–1234 1264–1300	1085–1297	
K3	1986	1637–1639	1619–1657	1454–1606	«XVII ст.»
105	1977	1639–1662	1631–1673	1456–1677	Перша половина XVII ст.
	1986	1640–1662	1628–1673	1472–1675	

Лл. 11. Інтерпретація археомагнітних даних печі № 1 з садиби Десятинної церкви за допомогою *Matlab tool for archaeomagnetic dating*: 1 – ARCH3K.1; 2 – SHA.DIF.14K; 3 – CALS3K.3

терпретації виявленого комплексу печей як пов'язаного з будівництвом комплексу споруд Софії Київської та прилеглих церков: Ірининської та Георгіївської [Толочко, Гупало 1975, с. 20–27]. Формат цілої плінфи з печі справді близький до використаного при будівництві Золотих воріт та престолу Софійського собору. Однак колекція фрагментів плінфи з печі, що зберігається в Наукових фондах Інституту археології НАНУ, насправді включає дуже різномірний набір – від тонкої плінфи завтовшки 2,1–3 см до фрагментів плінфи завтовшки 4–4,5 см із включенням крупного шамоту, яка вважається характерною вже для XII ст. [Єлшин 2017, приложение 1]. Тобто не можна виключати імовірність, що піч поновлювалася і функціонувала до XII ст.

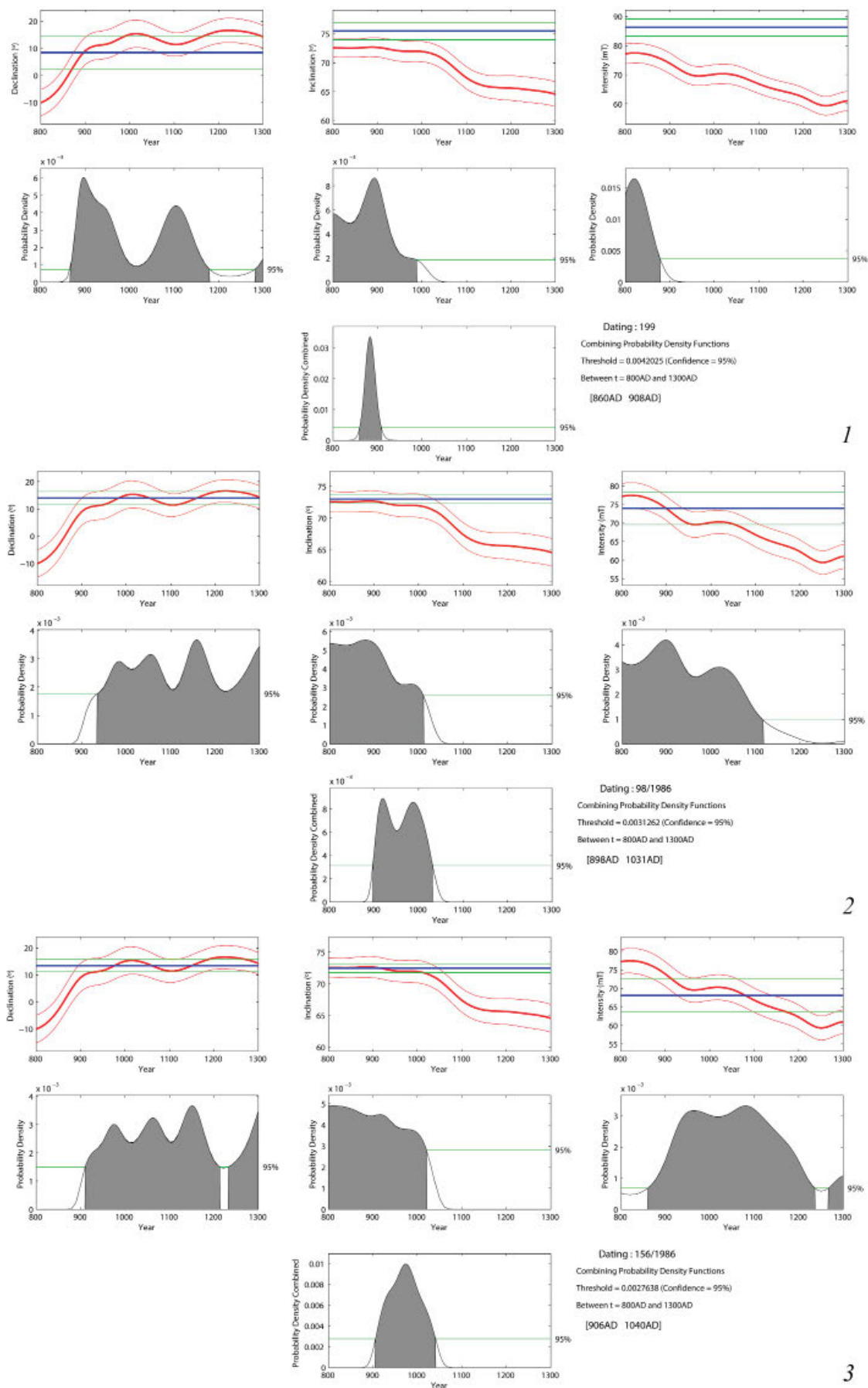
Об'єкт № 156 – побутова піч зі зрубу № 1 садиби В на Житньому ринку – датований початково першою половиною XI ст. Автори розкопок зауважили, що «кераміка, якою було підбито черинь печі, за характером вінець може бути віднесеною до кінця X ст.» [Толочко, Гупало, Харламов 1976, с. 29–30]. М.А. Сагайдак переглянув датування зрубу, виділивши його до будівельного горизонту 7, садиби якого загинули під час пожежі. Дендрохронологічна дата підкладки фундаменту з горизонту 7 – 1116 рік, а опори над зрубом № 7, що знаходилася на рівні нижче зрубу № 1 – 1103 рік [Сагайдак 1981, с. 431–432, 449]. Згодом зруб № 1 був віднесений дослідником до більш раннього горизонту 6 без зміни абсолютних дат (після 1103 року) [Сагайдак 1991, с. 82, 108–109]. М.А. Сагайдак ніяк не прокоментував дивну помилку (?) авторів розкопок у визначенні дати керамічного комплексу з печі. На жаль, матеріали даних розкопок не видані в повному обсязі, але сумарний кластер профілів вінець розкопу з глибини 3–4 м від поверхні справді демонструє змішану картину типів від початку XI до першої половини XII ст. [Толочко 1981a, рис. 130], а абсолютний рівень горизонту 6 розкопу на Житньому ринку співвідноситься з горизонтом розкопу на Контрактовій площі з дендродатою 1058 рік [Сагайдак 1991, рис. 41]. Ці обставини вкрай заплутують, адже археомагнітне датування печі зі зрубу № 1 у моделях ARCH3K.1, SHA.DIF.14K та CALS3K.3

у фінальній версії даних 1986 року дають такі календарні діапазони: 896–1062, 906–1040, 864–1094 роки (іл. 12: 3). І лише у версії CALS3K.3 без врахування напруженості магнітного поля діапазон захоплює початок XII ст. (833–1106 роки) (табл. 2).

Об'єкт № 200 – «вул. Рейтарська», 1974 рік. Дата взяття зразків не збігається з часом розкопок, вірогідно, піч із розкопу 1973 року залишалася в розкритому стані до наступного року. Об'єкт включав знахідки посуду й плінфи XI–XII ст., за якими дата припинення функціонування печі визначається XII ст. [Боровський 1976, с. 87–88]. Абсолютні рамки археомагнітної дати печі знову співвідносяться з археологічним датуванням лише частково, оскільки моделі ARCH3K.1 і SHA.DIF.14K у версії даних 1986 року фактично виключають датування печі XII ст. (табл. 2).

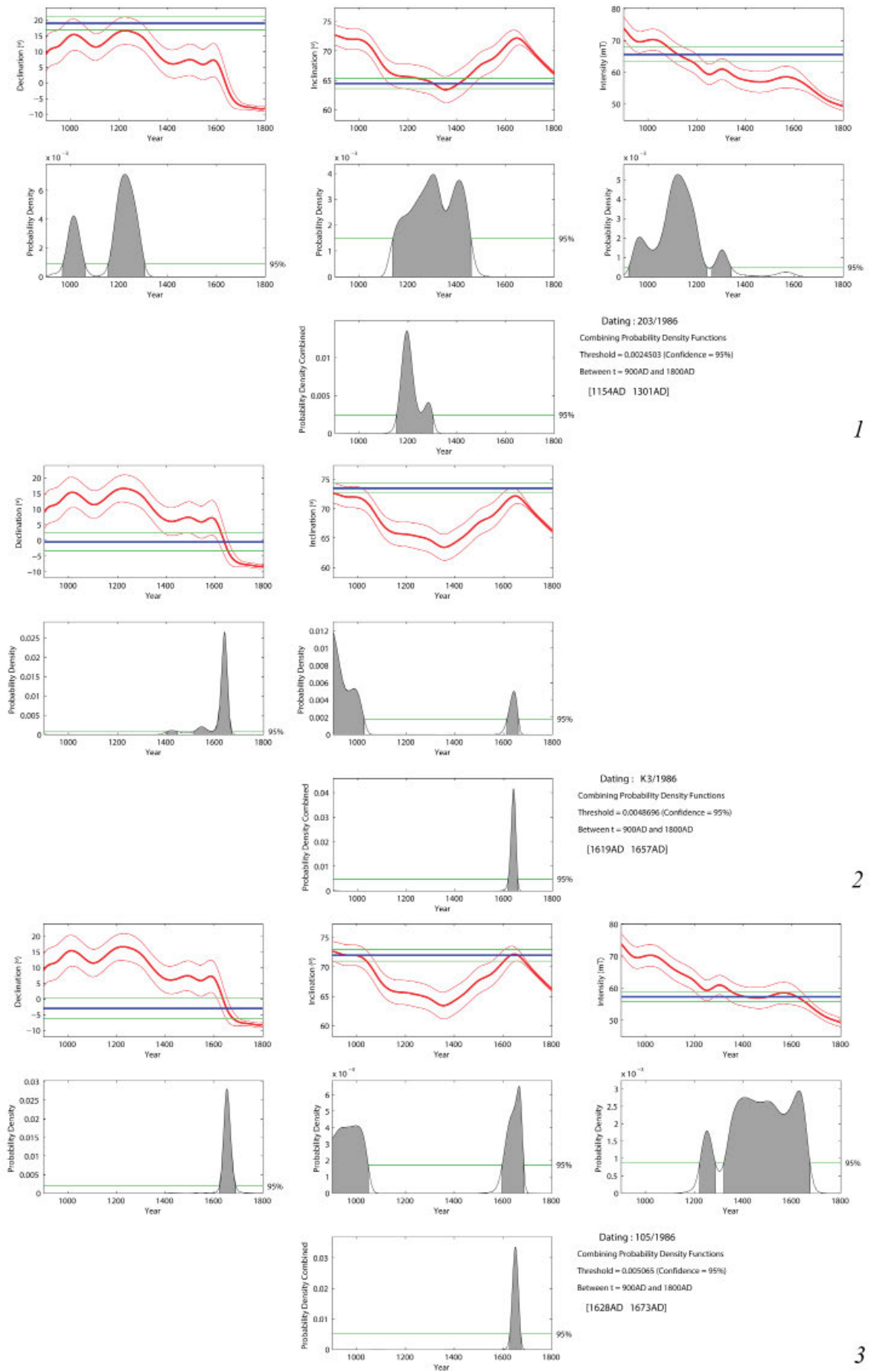
Об'єкт № 203 – давньоруська піч із розкопок 1975 року по вул. Володимирській, 3, яка датується за заповненням не раніше XII ст. [Толочко, Боровський 1979, с. 9–10]. Незважаючи на значну зміну величини схилення в перерахунку даних 1986 року, який «викинув» об'єкт на кривій зміни схилення й нахилення за межі прогнозованої лінії порівняно з позицією даних 1977 року (іл. 14: 1: 203, 203a), це не дуже відбилося на показниках календарних дат. Усі три використані моделі і всі три версії даних (1977, 1986 та комбінована) узгоджуються з археологічним датуванням (іл. 13: 1; табл. 2).

Об'єкти № 105 та «К3» представляють два синхронні гончарні горни, розкопані 1971 року в Ботанічному саду [Мовчан 1975, с. 89–90; 1993]. Л.В. Чміль віднесла керамічний комплекс з печі № 1 до групи посуду XVI – початку XVII ст. [Чміль 2010, с. 289; Чміль 2015, с. 328]. За знахідкою в заповненні передпечної ями горна монети 1608 року мова йде про комплекс першої половини XVII ст. Археомагнітні рамки часу припинення функціонування обох горнів дещо пізніші в моделях ARCH3K.1 та SHA.DIF.14K: піч № 2 відноситься до другої чверті, а піч № 1 – до середини XVII ст. (іл. 13: 2, 3; табл. 2). І лише традиційно ширші хронологічні рамки моделі CALS3K.3 включають для обох печей і XVI ст. (табл. 2).

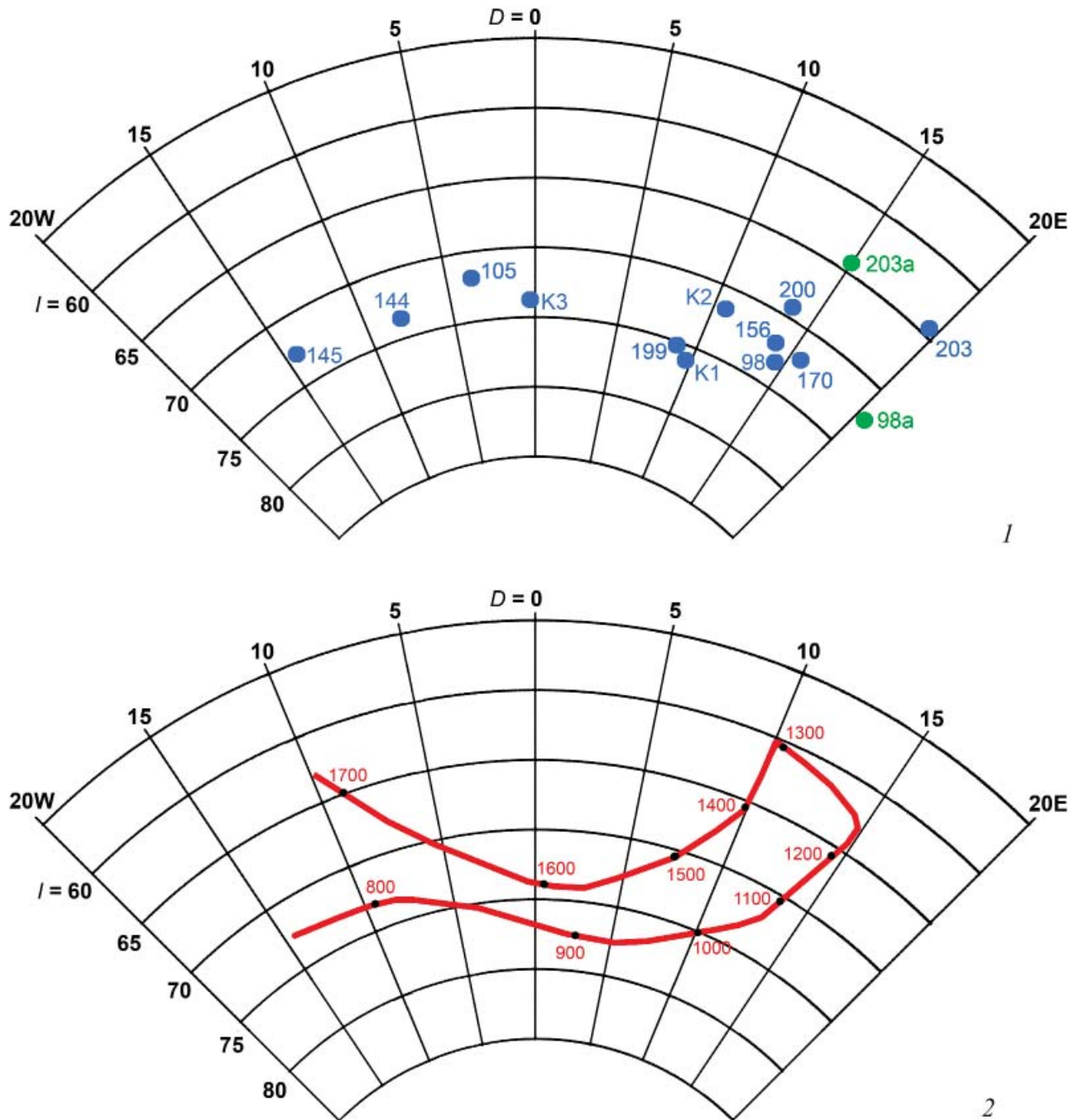

Лл. 12. Інтерпретація археомагнітних даних за допомогою *Matlab tool for archaeomagnetic dating* і моделі SHA.DIF.14K: 1 – піч, Львівська площа; 2 – піч, вул. Ірининська, 3; 3 – піч, зруб № 1, Житній ринок

Олексій Комар. Археологічне та археомагнітне датування печей
для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви

Лл. 13. Інтерпретація археомагнітних даних за допомогою *Matlab tool for archaeomagnetic dating* і моделі SHA.DIF.14K: 1 – піч, вул. Володимирська, 3; 2 – піч № 2, Ботанічний сад; 3 – піч № 1, Ботанічний сад

Іл. 14. Схилення і нахилення магнітного поля Землі за даними археологічних об'єктів з Києва та Ходосівки доби середньовіччя та нового часу:

1 – об'єкти за даними Г.Ф. Загнія, версія бази даних 1986 р. (a – дані 1977 р.);

2 – прогнозована крива зміни схилення й нахилення магнітного поля

Проведена геофізиками перевірка точності моделі SCHN.DIF.3K на підставі даних інструментальних спостережень за варіаціями магнітного поля Землі у Європі показала загалом високу ефективність моделі для проміжку 1540–1754 років, але для періоду до 1675 року були констатовані розходження з реальними даними в кривій магнітного нахилу [Le Goff, Gallet 2017, р. 1–9]. При зверненні до згенерованих додатком *Matlab tool for archaeomagnetic dating* частотних кривих збігу значень для археологічних об'єктів з Києва (іл. 11–13) бачимо, що в об'єктів XIII–XVII ст. графіки схилу й нахилу практично збігаються (іл. 13), тоді як у об'єктів X–XII ст. (іл. 11–12) показники нахилу відхиляються і відповідальні за «омолодження» датування на 50–100 років порівняно з археологічним датуванням. Це свідчить про необхідність подальшої поглибленої розробки локальної археомагнітної шкали для давньоруського періоду.

Мусимо констатувати, що на даний момент археомагнітне датування печі № 1 із садиби Десятинної церкви не може уточнити час використання печі в рамках давньоруського періоду, проте воно впевнено відрізняє давньоруські

об'єкти від об'єктів XVII ст. (іл. 11; іл. 13: 2, 3; іл. 14: 1). Відносна позиція об'єкта на кривій зміни схилу й нахилу (іл. 14) дозволяє стверджувати, що за часом припинення функціонування піч № 1 із садиби Десятинної церкви дуже близька до печі зрубу № 1 із Житнього ринку і трошки пізніша за час припинення використання печі для випалу вапна з вул. Ірининської, 3. Як уже зазначалося, археологічне датування обох об'єктів не є достатньо впевненим і становить широкий діапазон від другої чверті XI ст. до першої чверті XII ст. На цей проміжок потрапляють обидві значні руйнації і перебудови Десятинної церкви, тож поява печей для випалу плінфи поруч із церквою, хоча й не пов'язана з часом її будівництва наприкінці X ст., однак сталася в давньоруський період.

Вивчення польової документації дозволяє припустити, що обидві печі все ще частково збережені і мають непогані перспективи для повторного дослідження археомагнітним методом у майбутньому, що дозволить конкретизувати наші уявлення про час і обставини появи розгляданого виробничого комплексу на Старокиївській горі в межах колишнього князівського двору.

Джерела та література

Архипова Є. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 55–58.

Боровський Я.Є. Звіт про археологічні розкопки на Копиревому кінці Ярославського загону Відділу археології Києва Інституту археології АН УРСР 1974 року. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, № 1974/28-а.

Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – Київ, 1976. – С. 86–107.

Бурлацкая С.П. (ред.) Археомагнитные определения элементов геомагнитного поля. Мировые данные. Материалы Мирового центра данных. – Москва, 1986.

Ёлишин Д.Д. Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты: дис. <...> канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2008.

Ёлишин Д.Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы // Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – Київ, 2010. – С. 395–407.

Ёлишин Д.Д. Киевская плинфа X–XIII вв.: опыт типологии // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – Київ, 2017а. – С. 98–128.

Ёлишин Д. Организация монументального строительства в Киеве в конце X века (по материалам исследований Десятинной церкви) // Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура. Материалы Международной научной конференции в память 1000-летия кончины святого равноапостольного князя Владимира и мученического подвига святых князей Бориса и Глеба, 14–16 октября 2015 года. – Москва; Вологда, 2017б. – С. 243–252.

Загний Г.Ф., Русаков О.М. Археологические вариации геомагнитного поля юго-запада СССР. – Киев, 1982.

Зацепина Г. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Картковий щоденник розкопів. 17.04.–13.05.1936 р. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ПМК, № 19 (128).

Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. XLIX. – С. 330–366.

Каргер М.К. Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. 2.

Килиевич С.Р. Отчет о раскопках 1974 г. Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца (ул. Владимирская № 2). – Науковий архів Інституту археології НАНУ, № 1974/28в.

Килиевич С.Р. Дневник о раскопках 1974 г. Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца (ул. Владимирская № 2). – Науковий архів Інституту археології НАНУ, № 1974/28в.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков: по материалам археологических исследований. – Киев, 1982.

Кілієвич С.Р. До питання про будівельну справу в Києві в X ст. // Археологія Києва: дослідження і матеріали. Зб. наук. праць. – Київ, 1979. – С. 11–18.

Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // Ruthenica. – Київ, 2005. – Т. 4. – С. 169–214.

Комар О.В. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення // Археологія і давня історія України. – Київ, 2018. – Вип. 2 (28). – С. 168–191.

Милеев Д.В. Дневник № VI. 1914. – IP НБУВ, ф. 152, од. зб. 163.

Милецкий А.М., Толочко П.П. Парк-музей «Древний Киев»: историко-археологический и архитектурный комплекс. – Киев, 1989.

Мовчан І.І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. – Київ, 1975. – С. 80–106.

Мовчан І. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві // Українське Гончарство. – Київ; Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 254–255.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – Санкт-Петербург, 1994.

Русаков О.М., Загний Г.Ф. Отчёт по теме: «Создание опорной шкалы для датировки археологических объектов». Киев, 1977. – Науковий архів ІА НАНУ, ф. 12, № 1096.

Сагайдак М.А. Дендрохронология древнего Киева // Новое в археологии Киева. – Киев, 1981. – С. 425–450.

Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – Київ, 1991.

Толочко П.П. Нове у вивченні Києва // Археологія. – 1978. – Вип. 26. – С. 84–100.

Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. – Киев, 1981а. – С. 284–301.

Толочко П.П. Новые археологические исследования Киева (1963–1978 гг.) // Новое в археологии Киева. – Киев, 1981б. – С. 7–36.

Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу X–XIII ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – Київ, 1976. – С. 19–46.

Толочко П.П., Боровський Я.Е. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – Київ, 1979. – С. 3–10.

Тоцкая И. Ф. К вопросу о строительном производстве в Древней Руси (на материалах исследований Софии Киевской) // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 27–29.

Тоцкая И.Ф. Исследование строительного производства Киевской Софии // Проблемы изучения древнерусского зодчества: по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 26–29.

Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – Москва, 1961. – Т. 3. – С. 51–67.

Чміль Л. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. // Болховітіновський щорічник 2009. – Київ, 2010. – С. 287–301.

Чміль Л. Гончарні горни на Старокиївській горі: до постановки проблеми // Opus mixtum. – Київ, 2014. – № 2. – С. 154–163.

Чміль Л.М. Опыт применения статистических методов в изучении керамики Среднего Поднепровья XVI–XVIII вв. // Современные подходы к изучению древней керамики в археологии. Международный симпозиум (29–31 октября 2013 г., Москва). – Москва, 2015. – С. 313–333.

Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 1989. – Вып. 198. – С. 64–69.

Le Goff M., Gallet Y. A reappraisal of instrumental magnetic measurements made in Western Europe before AD 1750: confronting historical geomagnetism and archeomagnetism // Earth, Planets and Space. – 2017. – № 69 (1). – P. 1–9.

Pavón-Carrasco F.J., Rodríguez-González J., Osete M.L., Torta J.M. A Matlab tool for archaeomagnetic dating // Journal of Archaeological Science. – 2011. – № 38 (2). – P. 408–419.

Rusakov O.M., Zagniy G.F. Archaeomagnetic secular variation study in the Ukraine and Moldavia // Archaeometry. – 1973a. – № 15 (1). – P. 153–157.

Rusakov O.M., Zagniy G.F. Intensity of the geomagnetic field in the Ukraine and Moldavia during the past 6000 years // Archaeometry. – 1973b. – № 15 (2). – P. 275–285.

Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років

У статті розглянуто історію виявлення та дослідження фрагментів стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори X–XI ст. і запропоновано новий варіант їх атрибуції з урахуванням матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років.

Ключові слова: Десятинна церква, палац, археологічні розкопки, стінне мурування, мозаїка, фреска, тиньковий розчин, наповнювач.

В статье рассматривается история открытия и исследования фрагментов стенных росписей каменных сооружений Старокиевской горы X–XI вв. и предложен новый вариант их атрибуции с учетом материалов раскопок Десятинной церкви 2005–2011 годов.

Ключевые слова: Десятинная церковь, дворец, археологические раскопки, стенная кладка, мозаика, фреска, штукатурный раствор, наполнитель.

The paper deals with the history of discovery and research of the fragments of wall paintings of the stone buildings of Starokyivska Hill of the tenth–eleventh centuries. Also the new version of their attribution taking into account the materials of the excavations of Desyatynna Church in 2005–2011 was proposed.

Keywords: Desyatynna Church, palace, archaeological excavations, wall masonry, mosaic, fresco, spruce mortar, filler.

Започаткування традиції монументального мистецтва Київської Русі датується часом запрошення князем Володимиром у 989 році грецьких майстрів для будівництва першого мурованого храму Києва – церкви Богородиці Десятинної, освячення якої відбулося 996 року. Літопис фіксує і друге освячення Десятинної церкви у 1039 році митрополитом Феопемптом. У часи навали на Київ хана Батия 1240 року Десятинна церква була майже повністю зруйнована. У 1635–1636 роках митрополит Петро Могила розчистив її румовища і спорудив у південно-західній частині стародавнього храму невеличку церкву, включивши в неї залишки збережених стін, перебудованих, як вважають сучасні дослідники, у першій третині XII ст. [Єлшин, Ивакин 2010, с. 75–80, рис. 2, 12–15].

У 1820 році поміщик Анненков задекларував бажання «відновити» Десятинну церкву власним коштом. Його ініціативу схвалив імператор Микола I. У зв'язку з цим 1824 року митрополит Євгеній (Болховітінов) розпочав розкопки підмурків церкви, доручивши їх археологу-аматору К. Лохвицькому. За розпорядженням митрополита знахідки сортували й складали в межах підмурків, але люди, які туди сходилися юрбами, розтягували привабливі фрагменти мозаїки та кольорового каменю [Описание 1872, с. 12–13]. У 1826 році розкопки продовжив петербурзький архітек-

тор М. Єфимов, якому було доручено розробку проекту відбудови Десятинної церкви. Але пізніше Академія мистецтв затвердила проект архітектора В. Стасова, згідно з яким будівлю нової церкви в 1828–1842 роках було зведено на старих підмурках, при цьому залишки давніх стін, збережені свого часу Петром Могилою, були знесені.

У новій церкві були зібрані найцікавіші, як на той час, знахідки. Дві ділянки первинної мозаїчної підлоги, виявленої під час розкопок 1824 року, вмонтували в підлогу вівтаря нової церкви. З інших предметів, окрім мармурових архітектурних деталей і саркофагів, згадуються 47 фрагментів стінної мозаїки, розсипна смальта мозаїки, кілька фрескових фрагментів [Описание 1872, с. 23–25]. Літографські відбитки лика ангела й кисті руки були опубліковані (іл. 1), але фрагменти цих фресок не збереглися. На початку XX ст. Д. Айналов, працюючи з археологічними матеріалами Десятинної церкви, згадував про фрагмент ще одного фрескового лика [Айналов 1905, с. 6]. Пізніше цей фрагмент було описано й опубліковано (іл. 2) [Сычев 1928], але нині він також утрачений.

Перші наукові дослідження Старокиївської гори здійснив у 1907–1908 роках київський археолог В. Хвойка. На відстані 30 м від апсид первинної Десятинної церкви, на схилі гори, він розкопав рештки князівського

палацу, від якого збереглася частина стіни завдовжки 21 м, зі зруйнованими рештками чотирьох торцевих стін¹. Серед тогочасних знахідок були плінфи (одна з них – з рельєфним князівським тризубом), фрагменти фресок та стінної мозаїки, кам'яні архітектурні деталі, полив'яні плитки, залишки віконного скла [Хвойка 1913, с. 66–71; Каргер 1961, с. 60–67]. Якусь частину знахідок того періоду було передано до Київського художньо-промислового музею [Киевский 1913, с. 46; Козловська 1928, с. 71] (нині – Національний музей історії України; далі – НМІУ), але фрагментів стінної мозаїки і фресок у матеріалах цих розкопок до сьогодні збереглося небагато (не виключено, що частину їх у ході відомчого перерозподілу фондів Музею та в часи Другої світової війни було втрачено).

Результати досліджень В. Хвойки стимулювали інтерес до Старокиївської гори, і 1908 року розкопки на цій території розпочала Імператорська археологічна комісія. Керував розкопками архітектор-археолог Д. Мілеєв, а після його смерті в липні 1914 року роботи продовжив його помічник С. Вельмін. З початком Першої світової війни розкопки припинилися, опрацювати польову документацію розкопок жоден з дослідників не встиг. Вона не була навіть зібрана в одному місці: майже вся фотофіксація потрапила до Петербурга (нині – в Інституті історії матеріальної культури РАН), а частина рукописних матеріалів лишилася в Києві (нині – в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Вивчати й публікувати ці документи почали відносно недавно [Грибанова 1996; Козюба 2005; Ёлшин 2007].

На першому етапі розкопок (1908–1909) Д. Мілеєв досліджував частини Десятинної церкви, не зайняті будівлею нової церкви – вівтарні апсиди, зовнішню частину північної галереї, а також територію на схід від церкви [Каргер 1961, с. 20–25; Козюба 2005, с. 171–175]. У 1910 році роботи перемістилися на територію поряд з південним фасадом церкви, де 1911 року було розкопано ще одну палацову споруду (південний палац), на яку вперше натрапили в 1868 році, але тоді вона

нікого не зацікавила [Отчет 1914, с. 48–57; Каргер 1961, с. 67–72; Козюба 2005, с. 175–177]. У 1914 році С. Вельмін частково розкопав підмурки третього палацу, щойно виявленого в Десятинному провулку, на південному заході, на відстані 65 м від Десятинної церкви (західний палац) [Отчет 1918, с. 168–169; Каргер 1961, с. 73–76]. Матеріали розкопок Десятинної церкви 1908–1909 років у кількості близько 10 000 одиниць (14 ящиків) було відправлено до Петербурга в Імператорську археологічну комісію [Грибанова 1996, с. 28]. У 1953 році частину цих матеріалів, у тому числі понад 3000 фрагментів фресок, було передано до Державного Ермітажу, де вони нині знаходяться у відділах історії російської культури і археології Східної Європи та Сибіру. До групи фресок розкопок цього періоду входить значна кількість орнаментів, трапляються залишки зображень одягу, окремі фрагменти ликів (іл. 3) [Каргер 1961, табл. XII; Іоаннісян 1988, каталог № 1–10; Ганзенко 2005; Sainte Russie 2010, № 13a–j; Васильєв 2012б, ил. 1:6, 8, ил. 2:12]. З 1911 року матеріали розкопок до Петербурга не відправляли, а складували в будівлі нової церкви. Перед її знесенням у 1936 році їх разом зі знахідками ХІХ ст. частково передали Історичному музею [Грибанова 1996; с. 28], а частково – щойно створеному Державному українському музею. У 1938 році після закриття в цьому Музеї відділу мистецтва Київської Русі всі його матеріали надійшли до заповідника «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська»; далі – НЗ «СК»), де вони зберігаються дотепер. Збережених фресок цього періоду небагато, усі вони – у НМІУ. Серед них був фрагмент із частиною лика, один з найбільших (іл. 4), який неодноразово публікувався [Отчет 1914, с. 62, рис. 109; Некрасов 1937, с. 37, рис. 6; Каргер 1961, табл. XI], але нині він відсутній.

У 1936 році у зв'язку із запланованим на Київському дитинці будівництвом художньої школи (нині – приміщення НМІУ) київським Інститутом історії матеріальної культури було розпочато розкопки цієї території під керівництвом Т. Мовчанівського. Розкопки першо-

¹ Детально про історію виявлення палацу див. статтю В. Козюби в цьому номері часопису.

го етапу охопили схил Старокиївської гори, на якому розташовувалися залишки східного плацу (від нього на цей час збереглися незначні частини двох стін). У 1937 році роботи велися біля північно-східного кута давньої Десятинної церкви, а також у її вівтарній частині. З 1938 року розкопки на цій території очолив ленінградський археолог М. Каргер. Під його керівництвом у 1939 році підмурки Десятинної церкви було повністю розкрито [Каргер 1961, с. 25–36, рис. 9, 10]. У період розкопок 1936–1939 років було знайдено поодинокі фрагменти мозаїки (іл. 13) і значна кількість фресок. Серед них невеликі фрагменти двох ликів (іл. 5, 6), фрагмент ступні (іл. 10), кілька десятків фрагментів із зображеннями одягу (іл. 11, 12), численні орнаменти (іл. 14), залишки фасадної поліхромії (іл. 15, 16). Майже всі фрагменти мозаїки і кілька найбільш цікавих фрескових фрагментів потрапили до Історичного музею (НМІУ) [Ганзенко, Коренюк, Меднікова 1996], решта фресок (близько 3500 фрагментів) надійшли до заповідника «Софійський музей» [Фурман, 1996].

Після війни дослідження Десятинної церкви М. Каргер продовжив. У 1948 році неподалік від західної стіни церкви він виявив залишки закомари, що впала. Уздовж її півкола зберігся карниз поребрика, вкритий розписом з геометричною орнаментациєю (іл. 17), над карнизом зацілів ряд черепичного покриття [Каргер 1961, с. 52–54, рис. 14–16]. Матеріали цього періоду були відправлені до Ленінграда, де вони нині зберігаються в Державному Ермітажі в секторі архітектурної археології. У 1958 році при опорядженні території Десятинної було розкрито частину збережених підмурків її південно-західного кута [Каргер 1961, с. 45], але важливих знахідок в цей період не було.

У 2005 році, згідно з розпорядження Кабміну України, розпочалися нові дослідження Десятинної церкви. Роботи проводила Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом Г. Івакіна, до складу якої, окрім українських археологів (В. Козюба, О. Комар, Ю. Лукомський), увійшли архітектори й археологи з Петербурга (О. Іоаннісян, Д. Йолшин, П. Зиков). Протягом першого сезону було розкрито майже всі

підмурки церкви, площею 1100 м². Їхні дослідження, завершені 2011 року, істотно скорегували й деталізували етапність будівництва церкви. З'ясувалося також, що всі її частини включно з галереями з'явилися до першого освячення в 996 році [Івакін, Іоаннісян 2008, с. 205–210; Івакін, Іоаннісян, Йолшин 2013, с. 79–82] (М. Каргер свого часу вважав галереї пізнішою прибудовою і пов'язував з їх появою друге освячення церкви в 1039 році [Каргер 1961, с. 48–49]). Водночас було зафіксовано сліди ремонтів і перебудов. Деякі з них за технікою, матеріалами кладки та вторинним використанням уламків мурування датуються XI ст., а деякі – першою третиною XII ст. [Ёлшин, Івакін 2010, с. 80–95; Меднікова, Ёлшин 2012; Гуцуляк, Шевченко 2017].

Попри те, що вся площа Десятинної церкви була перекопана ще в XIX ст., у 2005–2011 роках на ній вдалося вибрати кілька тисяч фрагментів фресок (точне число не визначено, оскільки паспортизацію цього матеріалу не закінчено). Окремі фрагменти з числа нових знахідок уже опубліковано (іл. 7–9) [Васильєв 2010, с. 321, ил. 2–4; Васильєв 2012а, ил. 1: 1–7, 2: 1–11, 13, 3: 1–7; 2012 (2), ил. 1: 1–7, 2: 2–4, 6, 9], зокрема – фрагменти, виявлені при розкопках північно-західного кута галерей церкви, два з яких є найбільшими з усіх відомих фресок Десятинної церкви. Довжина одного – 0,42 м, другого – 0,75 м, але унікальність цих фрагментів не лише в розмірах, а ще й в тому, що збереглися вони *in situ* на блоках первинного мурування церкви. Більший блок є кутовою частиною лопатки хрещатого стовпа або стіни галереї, на гранях якої збереглися залишки орнаментальних фризів завширшки від 0,15 до 0,40 м (іл. 18: а, б). На другому блоці на одній грані зберігся фрагмент орнаменту, а на другій – ділянка синього тла лицевого зображення зі слідами напису діпінто (іл. 19) [Івакін, Козюба, Комар, Марченко 2010, с. 161–164]. Виявлені обидва блоки є в культурному шарі, датованому XI ст. [Козюба 2010, с. 52], тобто в землю вони потрапили не при остаточному руйнуванні церкви в 1240 році, а в ході перебудови її галерей. Така стратиграфія засвідчує, що збережені на блоках фрески є залишками первинної декорації Десятинної церкви, виконаної до її першого освячення. Відтак вони

дозволяють на підставі аналогій зі складом їхнього тиньку виділити в матеріалах розкопок усіх попередніх періодів групи фресок, які належать первинному етапу художнього опорядження церкви, відмежувавши їх від фресок часу ремонтів чи пізніших доповнень. Перші дослідження складу тинькових розчинів фрескових фрагментів, виявлених у 2005–2011 роках, уже проведено, але перед їх розглядом зробимо важливе застереження.

На невеликій відстані від Десятинної церкви розташовувалися два палаци, побудовані приблизно в один час із нею, про що свідчать залишки будівельних матеріалів, що свого часу фіксувалися *in situ*. Після руйнації цих споруд їхні рештки розсіювалися, а в XIX ст. розкопками аматорів та шукачів коштовностей вони були остаточно перемішані. Донедавна не було об'єктивних критеріїв для розмежування матеріалів, що належать церкві та палацам [Козюба 2010], проте спроби їх розділити свого часу робилися, принаймні для фрагментів фресок. Тому попередньо розглянемо історію цієї проблеми.

Першу технологічну інформацію про фрески Десятинної церкви містить стаття М. Сичова (1928) з описом нині відсутнього фрагмента лика розміром 11,5×9 см із зображенням двох очей (прямі цитати наводимо мовою оригіналу, коментарі та купюри – у дужках). «Известковый грунт (шар тиньку), на котором написан фрагмент белый – несколько посеревший от времени и пыли, довольно тонкотертый и твердый. В состав его введены обычные для древних грунтов ингредиенты – рубленая солома с остатками хлебных колосьев (полови), толченый уголь и очень ограниченное количество толченого кирпича. Наибольшая толщина грунта – 2,5 см» (кількість шарів розчину не вказана) [Сычев 1928, с. 93–94]. Звернемо увагу на такі ознаки, як тонкотертый (дрібнозернистий) і твердий, які будуть важливими для подальших порівнянь.

У польовій документації археологів 1936–1937 років та в рукопису керівника тогочасних розкопок Т. Мовчанівського знаходимо дані про два об'єкти, що стосуються нашої теми. Перший з них – це залишки стіни східного палацу, поряд з якою лежала частина мурування, що впала. Складалася вона з тонкої плиткової цегли і масивних шматків обмазки

зі слідами фресок. Фрески лежали лицем донизу. У шматках вапна обмазки – значні домішки соломи і товченої цегли. У північно-західній частині групи (будівельних матеріалів) плити обмазки лежали правильним рядом лицем до землі [Мовчанівський 1937, арк. 27–32].

Другий об'єкт – це розкоп біля північно-східного кута Десятинної церкви, у якому на глибині 2,95 м знайдено кілька груп будівельних матеріалів з жовтою, добре обпаленою цеглою завтовшки 0,02–0,03 м. Трапляється фігурна цегла з трикутним торцем розміром 0,25×16 м (фрагмент поребрика). Знайдено блок кладки, що має форму пучкового стовпа. Весь комплекс цегли подібний до споруди, знайденої 1936 року (східний палац). Невеликий кутовий фрагмент стіни з фрескою, яка має ознаки орнаменту. Кілька фрагментів фресок темно-червоного кольору без візерунка. Розчин двох видів із цем'яною і без неї. Знайдено невеликий фрагмент розчину з мозаїкою [Натансон 1937, арк. 17–21, 35–39, 73–90]. Детальніша інформація про обидва об'єкти з посиланнями на документи археологів [Коренюк 1986, с. 5–10; Коренюк 1990, с. 79–82], світлини блоків із залишками фресок із цього розкопу 1937 року збереглися в Науковому архіві Інституту археології НАНУ [Козюба 2015, с. 34–36, іл. 17–20].

Відомості про матеріали розкопу біля північно-східного кута церкви наводить також М. Каргер: «Среди фрагментов штукатурки, найденных в значительном количестве, ясно различались два типа. Фрагменты первой группы (типа) были исполнены из белой, хрупкой штукатурки с большим количеством рубленой соломы. Штукатурка этого типа отличается легкостью и значительной пористостью. Штукатурка второго типа отличается от первого прежде всего своей двухслойностью. Нижний слой представляет белую штукатурку с большой примесью соломы, подобную вышеописанной. Характерной особенностью верхнего слоя является значительная примесь мелкотолченого кирпича, отчего штукатурка приобретает интенсивно-розовый оттенок и большую прочность. Штукатурка второго типа, как это было установлено при раскопках, покрывала внешнюю поверхность стен. Значительные куски ее были обнаружены

на упомянутых выше полуколонке и зубчатом карнизе (поребрик). Среди фрагментов наружной штукатурки преобладали куски, покрытые росписью красно-охристого цвета <...> сохранились следы окантовки узкой белой полосой (толщина 2–2,5 см). На штукатурке, покрывавшей полуколонку, сохранились следы разноцветного орнамента растительного характера. На зубчатом карнизе сохранилась штукатурка с фреской желтого цвета» [Каргер 1961, с. 50]². Описані фрагменти двошарового тиньку з червоно-вохристим пофарбуванням і білильним геометричним орнаментом (іл. 15), жовто-вохристим пофарбуванням зубців поребрика (іл. 16), а також із залишками рослинної орнаменталії нині знаходяться в НЗ «СК» [Фурман 1996, № 34–43].

У 1982–1983 роках під час звірки у фондах НЗ «СК» археологічних матеріалів фрагменти фресок з розкопок 1936–1939 років (східний палац, Десятинна церква) за візуальними ознаками тинькових розчинів було розподілено на три основні типи. Проведені тоді ж в інституті «Укрпроектреставрація» дослідження складу тинькових розчинів кожного типу дали такі результати. Тип I – найчисленніший (1860 фрагментів). Він має два шари розчину, як виняток трапляються тришарові фрагменти, вапняний розчин усіх шарів однаковий, основні його наповнювачі – спечений до склоподібної фази і дрібно розтертий кремнеземистий матеріал (шлак), менша кількість такої ж дрібнодисперсної цем'янки, невелика кількість стебел розім'ятої соломи. Завдяки активності (гідралічним властивостям) мінеральних наповнювачів розчин міцний, на зломах – дрібнозернистий (іл. 20). Тип II (340 фрагментів) має два шари з однаковим складом розчину, основним наповнювачем якого є солома, мінеральні домішки відсутні або майже відсутні. Розчин – білий і крихкий унаслідок включень зерен недовипаленого вапняку, великої кількості соломи, усадочних тріщин (іл. 21). Тип III (1280 фрагментів) також двошаровий, але з відмінним складом шарів. Розчин нижнього шару – ідентичний розчину фрагментів типу II, а верхній містить

цем'янку окремими досить крупними зернами та у вигляді пилоподібної фракції, яка надає йому рожевого забарвлення й дещо більшої міцності (іл. 22) [Коренюк 1985, с. 3–5; Коренюк, Фурман 1988, с. 59; Фурман 1996]. Окрім трьох основних типів тиньку, у матеріалах розкопок 1936–1939 років присутні фрагменти з кількома іншими варіантами тиньку, але їх сукупна кількість не перевищує 10%, тому вони розглядалися як результати пізніших локальних доповнень або ремонтів [Коренюк, 1985, с. 5–6].

Серед трьох основних типів тиньку найбільш численні фрагменти типу I характеризуються тими самими ознаками, що й описаний свого часу М. Сичовим тиньк фрагмента з частиною лика, – це міцність і дрібнозернистість зломів (див. вище). Додамо також, що всі залишки зображень постатей (фрагменти ликів, тілесних частин, складок одягу), які дійшли до наших днів (іл. 3, 5–12), мають лише тиньк типу I. Таким самим тиньком представлені й усі відомі фрагменти мозаїки (іл. 13). Тому вже при першому ознайомленні із цими матеріалами ні в кого не виникало сумнівів, що фрагменти типу I є залишками найдавнішого декорування Десятинної церкви, виконаного до її освячення в 996 році. У зв'язку з цим увагу привертає факт ідентичності складу мінеральних наповнювачів розчинів фрагментів типу I (дрібнодисперсний шлак та цем'янка) зі складом наповнювачів, що їх за кілька років до того було виявлено в розчинах тиньку фресок усіх частин Софії Київської [Стріленко 1975, с. 196–199; Тоцька 1975, с. 190–192]. Порівняння живописних прийомів, що їх вдалося прослідкувати на фрагментах лицевих зображень фресок Десятинної церкви, з прийомами виконання аналогічних деталей у фресках Софійського собору також засвідчило їх принципову схожість. Сукупність цих чинників дала підставу для висновку про те, що майстри, які розписували Софію Київську, були спадкоємцями традиції стінного малярства Десятинної церкви [Коренюк 1985, с. 6–11; Коренюк, Фурман 1988, с. 66]. Щодо атрибуції фрагментів типів II та

² М. Каргер посилається на звіти археологів, які зберігаються в архіві ІА НАНУ, але без визначення атрибутів. Зміст його інформації збігається із цитованими документами археологів, але він значно детальніший, конкретні джерела його даних нами не виявлені.

III конкретних пропозицій на той час не висловлювалося. З посиланням на нотатки в щоденниках археологів тиньк цих двох типів розглядався як залишок декорації східного палацу, але вірогідність походження частини таких фрагментів з Десятинної церкви або з південного палацу не заперечувалася [Коренюк 1985, с. 6; Коренюк, Фурман 1988, с. 60; Фурман 1996].

Однак дещо пізніше автор цієї статті висловив гіпотезу, згідно з якою всі фрагменти з крихким тиньком як чисто карбонатним (тип II), так і з цем'яркою у верхньому шарі (тип III), належать лише світським спорудам. Окрім свідчень археологів про концентрацію тиньку з подібними розчинами біля стіни східного палацу, до такої думки спонукали й кількісні співвідношення цих двох типів з типом I у матеріалах розкопок різних років. Розкопки Десятинної церкви періоду 1908–1910 років, представлені в основному фрагментами типу I, які перевищують 90% їх загальної кількості. Типи II та III в матеріалах цього періоду також трапляються, але вони нечисленні³, тоді як у матеріалах розкопок 1936–1939 років, що об'єднують територію церкви і східного палацу, кількість фрагментів типу I не набагато перевищує сумарну кількість типів II та III. Дотичним підтвердженням пропонованої гіпотези були матеріали розкопок В. Харламова 1982 року, який поряд з північною частиною західного палацу виявив житло землянкового типу, на підлозі якого лежали фрагменти орнаментального розпису [Харламов 1985, с. 112–116], що мали карбонатний тиньк зі значним вмістом соломи (іл. 23: а, б), ідентичний тиньку типу II (іл. 21) з розкопок 1937 року. Згідно з остаточним висновком, розчини з грубо приготованого вапна, змішаного із соломою без мінеральних домішок, або із цем'яркою у верхньому шарі застосовувалися під час розписів палаців (можливо, рядових жител), а для декорування Десятинної церкви використовувалися ретельно приготовані вапняні розчини з дрібнодисперсними мінеральними наповнювачами [Коренюк 1990, с. 84] (критичний відгук на цей висно-

вок з'явився лише відносно недавно [Єлшин 2010, с. 161]).

Але модифікувати цю гіпотезу довелося вже через кілька років, узгоджуючи з результатами досліджень фрагментів тиньку із закомари Десятинної церкви (розкопки М. Каргера 1948 р.), проведених в Інституті історії матеріальної культури РАН. У матеріалах того періоду (згідно з описом – 306 фрагментів, фактично збереглося дещо менше) виділено два основних варіанти тиньку. Перший (понад 70 фрагментів) зі щільним міцним розчином сіро-бежевого кольору. Він містить соломку, волокна паклі, подрібнений сірий вапняк розміром 1–2 мм, цем'янку з плінфи та зі слабо обпаленого суглинку, поодинокі зерна шлаку розміром до 10 мм і скла 0,1–3 мм. Про відношення фрагментів цього варіанту тиньку до мурування закомари автори дослідження не пишуть. Другий варіант тиньку (понад 150 фрагментів) вони пов'язують з тинькуванням закомари, оскільки на ньому збереглися залишки геометричного орнаменту, який, за свідченням М. Каргера, прикрашав її зубчатий карниз. Його розчин – світлого забарвлення й невисокої міцності, соломи в ньому значно більше, цем'янка і шлак також присутні, але їх небагато, натомість додано подрібнений гіпс із зернами розміром 3–10 мм [Медникова, Егорьков 1999]. Жоден із цих двох варіантів тиньку не знаходить прямих аналогів серед типів тиньку, виділених у матеріалах розкопок попередніх років, але схожість другого варіанта з карбонатним тиньком типу II, виявленого 1937 року біля південно-східного кута церкви, очевидна. Тому в наступній публікації фрагментів художнього опорядження Десятинної церкви було висловлено припущення, що тиньк типу II міг застосовуватися на фасадах церкви і в її галереях, але з'явився він, найвірогідніше, у результаті ремонту XI ст. [Ганзенко, Коренюк, Медникова 1996, с. 69]. Подібну думку свого часу висловлював О. Комеч, який поділяв точку зору М. Каргера щодо прибудови галерей Десятинної церкви в 30-х роках XI ст. Відповідно виявлені поряд з галереями залишки стінних розписів датував тим же періодом [Комеч 1987, с. 173].

³ У 1983–1984 роках ми мали можливість ознайомитися з матеріалами розкопок 1908–1910 років, що зберігаються в Державному Ермітажі, з дозволу тогочасного завідувача відділу історії російської культури М. Миролюбова.

Принципово нову гіпотезу в 2001 році запропонувала І. Тоцька. Базуючись на трьох типах тиньку, виділених попередніми дослідниками, вона їх усі віднесла до будівлі Десятинної церкви. Особливу увагу дослідниця звернула на аналогію мінеральних наповнювачів фрагментів типу I з наповнювачами тиньку фресок Софії Київської, у яких присутній такий самий дрібнодисперсний шлакоподібний матеріал. На цій підставі вона припустила, що майстри, запрошені Ярославом Мудрим для виконання мозаїчної і фрескової декорації Софійського собору, розписали повторно і Десятинну церкву, з чим пов'язала її друге освячення в 1039 році. Фрагменти тиньку типу III з червоно-вохристом пофарбуванням і графічними білильними орнаментами (іл. 15) І. Тоцька розглядала як рештки першого тимчасового декорування Десятинної церкви [Тоцька 2001, с. 81–82]. Свої думки з цього приводу з незначними варіаціями дослідниця викладала неодноразово [Тоцька 2004, с. 351–354; Тоцька 2005; Тоцька 2006, с. 445–448], але відгуків вони не викликали, допоки не розгорілася дискусія з приводу святкування 1000-ліття Софії Київської, офіційно запланованого на 2011 рік.

Адепти заснування Софії Київської в 1011 році одним з вагомих аргументів підтвердження своєї правоти вважали аналогію складу тиньку фресок Софійського собору і тиньку фресок Десятинної церкви, маючи на увазі тиньк типу I [Никитенко 2008, с. 19; Куковальська 2009, с. 18], а про існування в матеріалах розкопок церкви інших варіантів тиньку не згадуючи. Гіпотезу І. Тоцької вони також ігнорували, а в опонентів постулату ультрараннього датування Софійського собору ця гіпотеза на той час уже викликала інтерес. Щоправда, міркування з цього приводу висловлювалися різні. На переконання Л. Ганзенко, думка І. Тоцької про два етапи художнього опорядження Десятинної церкви переконливо пояснює аналогію складу одного з її тинькових розчинів і тинькових розчинів Софії Київської [Ганзенко 2010, с. 44]. Д. Йолшин, навпаки, роботу в Десятинній церкві виконавців мозаїки і фресок Софійського собору вважав малоімовірною, а посилення на аналогію наповнювачів одного з варіантів тиньку фресок Десятинної церкви

і тиньку фресок Софії Київської спростував своєрідно: припустив, що дослідники фресок Десятинної церкви (зокрема Ю. Коренюк) переплутали шлакоподібний наповнювач від смальтоваріння і (процитуємо дослівно мовою оригіналу) «туфообразный известняк очень плохого качества» [Елшин 2010, с. 66]. Не менш дивним був виступ Ю. Стріленко. Під її керівництвом у 1983 році в розчинах фресок Десятинної церкви вперше було ідентифіковано шлакоподібний наповнювач, аналогічний наповнювачу розчинів фресок Софії Київської, але при обговоренні датування Софійського собору вона констатувала «суттєві відмінності» розчинів фресок собору, порівняно з розчинами фресок Десятинної церкви, проте без пояснень, про який з варіантів тиньку цієї церкви йдеться. Так само без пояснень було констатовано аналогію тиньку фресок Десятинної церкви з фресками церкви на Золотих воротах [Стріленко 2010, с. 54–56]. Найвиваженішою була аргументація В. Козюби, який підкреслив, що в матеріалах розкопок Десятинної церкви існує кілька різних варіантів тиньку, і без обґрунтованих атрибуцій кожного з них аналогії їм не можуть вважатися доказовими [Козюба 2010, с. 51–53, прим. 1]. Загалом дискусія, пов'язана з ювілеєм Софії Київської, у проблему атрибуції варіантів фрескового тиньку Десятинної церкви ясності не внесла, скоріш остаточно її заплутала. І лише після того, як пристрасті навколо вже відсвяткованого ювілею Софії Київської вщухли, 2012 року з'явилася публікація результатів перших (і поки що єдиних) технологічних досліджень фрагментів фресок з останніх розкопок Десятинної церкви (виконавець досліджень і автор технологічної частини їх публікації – Ю. Стріленко).

Серед відібраних для дослідження зразків розчину фрескового тиньку було виділено чотири групи. **I група:** 2 зразки взято з тиньку, збереженого *in situ* на блоках первинного мурування, виявлених біля північно-західного кута галереї; 3 зразки – з розкопу біля північно-східного кута галереї; 2 зразки – з розкопу біля південної галереї. Розчини групи без мінеральних наповнювачів із включеннями недовипаленого вапняку, єдиним наповнювачем є рослинні волокна (солома). Трапляються острівці сирого лесу; зерна квар-

цу та польового шпату потрапили у розчин разом з вапняком. **II група:** 3 зразки взято з розкопу біля північно-східного кута галереї. Наповнювач розчинів групи з ошлакованого силікатного матеріалу (іл. 25), який є відходом виробництва смальти або плінфи. Окрім мінерального наповнювача, присутні волокна (солома). Склад наповнювачів аналогічний наповнювачам розчинів тиньку фресок Софії Київської. **III група:** 1 зразок взято з розкопу апсид; 1 зразок – з розкопу біля північно-східного кута галереї. Наповнювач розчину групи з дрібнодисперсної цем'янки, у якій присутня пиловидна фракція кварцу (інформація про рослинний наповнювач відсутня). Склад наповнювача аналогічний наповнювачу розчинів тиньку фресок надбрамної церква на Золотих воротах (в останніх – солома присутня) (іл. 24). **IV група:** 3 зразки взято з розкопу біля північно-східного кута галереї. Мінеральний наповнювач розчинів групи з подрібненої червоної керамічної маси, аналогічної за структурою плінфі храмів XII ст. (інформація про рослинний наповнювач відсутня) [Стріленко, Івакін, Козюба 2012, с. 90–94].

Порівнюючи результати цього дослідження з матеріалами досліджень у публікаціях попередніх років, можемо визначити такі відповідності.

Фрагменти групи I за складом розчинів відповідають тиньку, який попередніми дослідниками позначався «тип II» і атрибутований як рештки стінної декорації світських будівель, що оточують Десятинну церкву, або як можливі пізніші доповнення до розписів галерей церкви (див. вище).

Фрагменти групи II за складом розчинів відповідають тиньку, який попередніми дослідниками позначався «тип I» і тривалий час вважався залишком первинного художнього ансамблю Десятинної церкви. Винятком була точка зору І. Тоцької, яка вважала тиньк типу I рештками другого етапу опорядження Десятинної церкви (див. вище).

Фрагменти групи III з мінеральним наповнювачем, виготовленим лише з дрібнодисперсної цем'янки, у матеріалах розкопок Десятинної церкви описано вперше. Їх не слід ототожнювати з фрагментами, які в публікаціях попередніх років позначалися як «тип III», оскільки цей тип характеризується чіткою

двошаровістю і присутністю цем'янки лише у верхньому шарі (іл. 22) (див. вище).

Фрагменти групи IV, які за складом керамічного наповнювача датуються XII ст., у матеріалах розкопок Десятинної церкви 1936–1939 років представлені поодинокими зразками, що разом з іншими фрагментами, які також можуть бути датовані XII ст. або й пізнішим часом, складають не більше 10% від загальної кількості фрагментів. Детально ці варіанти тиньку ніхто не розглядав (коротку інформацію про них див.: [Коренюк 1985, с. 5]).

Завершуючи огляд, зосередимо увагу на виявлених у 2009–2011 роках блоках первинного мурування X ст., на яких *in situ* збереглися ділянки фресок (іл. 18: *a, б*; 19), виконаних на вапняному розчині без мінеральних наповнювачів зі значним вмістом соломи. Стратиграфія виявлення цих блоків, як зазначалося, дає об'єктивну підставу вважати фрагменти фресок на них залишками первинної декорації Десятинної церкви. Рештки аналогічної за складом обмазки під фреску були зафіксовані і на збереженій *in situ* цокольній частині одного зі стовпів південної галереї церкви [Гуцуляк, Шевченко 2017, с. 167, іл. 1 (№ 47, Р-9)]. Це є ще одним доказом того, що первинні розписи церкви виконувалися саме на таких розчинах, а залишок синього тла зі слідами напису діпінто на одному з блоків (іл. 19) засвідчує, що це було повноцінне церковне декорування з лицевими зображеннями. Тому від пропонованої нами колись гіпотези про те, що розписи на чисто карбонатних розчинах із соломою можуть належати лише світським будівлям, слід остаточно відмовитися. Такою ж хибною слід вважати думку про те, що первинні розписи Десятинної церкви були виконані на міцному тиньку зі вмістом дрібнодисперсних мінеральних наповнювачів. Тривалий час ця думка не викликала заперечень, але останні знахідки археологів спростували її.

З урахуванням новітніх даних археологічних досліджень можемо запропонувати таку послідовність етапів художнього опорядження мурованих будівель Старокиївської гори. Першим етапом було декорування Десятинної церкви, яке завершилося її освяченням у 996 році. Розчини фрескового тиньку на цьому етапі використовувалися з великим вмістом соломи або чисто карбонатні, або з

домішкою цем'янки у верхньому шарі. У той же період чи трохи пізніше із застосуванням таких самих розчинів було розписано розташовані поряд із церквою палаци. Розчини такого типу виявлено біля стіни східного палацу (Т. Мовчанівський, 1936 р.) і поблизу західного палацу (В. Харламов, 1982 р.). Про південний палац інформація відсутня. Новий цикл оздоблення Десятинної церкви розпочався після проведених у ній, очевидно, у другій чверті XI ст. ремонтно-будівельних робіт. При виконанні нових розписів застосовувалися тинькові основи зі вмістом дрібнодисперсних гідралічних наповнювачів, які надають їм міцності. Саме такий тиньк у матеріалах розкопок Десятинної церкви всіх періодів представлено найбільшою кількістю фрагментів. Тож це було не локальне доповнення чи реставрація старого розпису, а повне або майже повне оновлення всього художнього ансамблю. Після завершення цих робіт церкву в 1039 році було вдруге освячено. Факт використання на другому етапі її декорування тинькових розчинів зі складом наповнювачів, аналогічним наповнювачам у розчинах фресок Софії Київської, свідчить на користь гіпотези І. Тоцької про роботу в цей період в Софійському соборі і в Десятинній церкві однієї групи майстрів. До цього додамо, що дослідженнями тиньку софійських мозаїк, проведеними 2014 року, виявлено в них композицію наповнювачів з таким самим шлаком (іл. 26) та цем'янкою, щоправда, у дещо відмінних, порівняно з фресковим тиньком, співвідношеннях [Коренюк, Гуцуляк, Шевченко 2018, с. 92–104].

Деякі питання на даному етапі лишаємо відкритими. Не знаємо, зокрема, чим

зумовлена різниця складу розчинів тинькування на різних фасадах Десятинної церкви. В одних місцях воно виконане карбонатним розчином з домішкою у верхньому шарі цем'янки (поребрик, виявлений біля північно-східного кута церкви, Т. Мовчанівський, 1937 р.), в інших місцях – карбонатним розчином з домішкою гіпсу (поребрик на закомарі західного фасаду, М. Каргер, 1948 р.). Не зрозуміло, як атрибутувати внутрішні розписи Десятинної церкви, виконані на розчині із чисто цем'янковим наповнювачем (згідно з класифікацією Ю. Стріленко, група III, див. вище), які при їх дослідженні визнані аналогічними фрескам з розкопок Золотих воріт. Фрагменти фресок церкви на Золотих воротах (розкопки С. Висоцького, 1971–1972 рр.) [Высоцкий 1982, с. 68–69] характеризуються такою ж міцністю, щільністю та дрібнозернистістю зламів (іл. 24), як і фрагменти, що містять комбінацію цем'янки зі шлакоподібним наповнювачем (іл. 20). Це схиляє до думки, що чисто цем'янкові розчини є модифікацією останніх, яка могла спонтанно виникати в процесі виготовлення при відсутності шлакоподібного наповнювача. Водночас можна допустити, що чисто цем'янковий тиньк представляє етап якогось ремонту. Однак кількісне співвідношення фрагментів з комбінацією цем'янки і шлаку та з чисто цем'янковим наповнювачем поки що невідоме, тому не будемо продукувати нових гіпотез на підставі незавершених досліджень, вважаючи таке заняття не лише марним, але й шкідливим. Дочекаємося результатів хоча б часткового опрацювання масиву матеріалів розкопок 2005–2011 років.

Джерела та література

Айналов Д.В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Москва, 1905. – С. 5–11.

Васильев Б.Г. К вопросу о развитии живописного направления в стенописях Древней Руси X–XII веков // Труды Государственного Эрмитажа: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков: материалы международного семинара 17–21 ноября 2009 года. – Санкт-Петербург, 2010. – Т. LIII. – С. 318–334.

Васильев Б.Г. Фрески Десятинной церкви из раскопок 2005–2009 гг. // Труды Государственного Эрмитажа/Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года. – Санкт-Петербург, 2012а. – Т. LXV. – С. 60–73.

Васильев Б.Г. Орнаментальные мотивы фресок Десятинной церкви в Киеве // Труды Государственного Эрмитажа / Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года. – Санкт-Петербург, 2012б. – Т. LXV. – С. 74–85.

Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. – Киев, 1982.

Ганзенко Л. Лик зі стін Десятинної церкви // Пам'ятки України. – 2005. – Чис. 2. – С. 159–160.

Ганзенко Л.Г. До проблеми датування Софії Київської // Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 42–45.

Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 68–73.

Грибанова Н. «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908–1914 рр. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 24–28.

Гуцуляк Р., Шевченко Н. Будівельні матеріали перших мурованих споруд Дитинця давнього Києва // Opus mixtum. – 2017. – № 5. – С. 162–172.

Ёлишин Д.Д. Раскопки Императорской Археологической комиссии в Киеве в 1908–1914 гг.: новые архивные материалы // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 2. История. – Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 4. – Декабрь. – С. 226–230.

Ёлишин Д.Д. О монументальной архитектуре Киева в X в. // Диалог культур и народов средневековой Европы. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 151–164.

Ёлишин Д.Д. Софийский собор и Десятинная церковь: есть ли связь? // Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 56–60.

Ёлишин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Киев, 2010. – Т. IX. – С. 74–109.

Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2008. – С. 191–213.

Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // Слов'яни і Русь. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – Київ, 2013. – С. 77–84.

Ивакин Г., Козюба В., Комар О., Марченко Г. Десятинна церква – новини сезону 2010 року // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Київ, 2010. – Т. IX. – С. 160–165.

Иоаннисян О.М. Монументально-декоративное искусство X–XIV веков // 1000-летие русской художественной культуры. Каталог выставки. – Москва, 1988. – С. 313–317.

Каргер М.К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. II.

Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии, краткий указатель предметов. – Киев, 1913.

Козловська В.Е. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві. – Київ, 1928.

Козюба В.К. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Київ, 2005. – Т. IV. – С. 169–214.

Козюба В.К. До питання «ідентичності» складу фрескового тиньку Софії Київської і Десятинної церкви // Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 51–53.

Козюба В.К. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України) // *Opus Mixtum*. – Київ, 2015. – № 3. – С. 27–36.

Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987.

Коренюк Ю.А. Исследование фрагментов лицевых изображений стенных росписей раскопок Десятинной церкви из фондов Исторического музея и Государственного архитектурно-исторического заповедника «Софийский музей» / Государственная республиканская библиотека УССР. Информационный центр по проблемам культуры и искусства. – Серия «Музееведение и охрана памятников». – Киев, 1985. – Вып. 2.

Коренюк Ю.А. Архивные источники по истории исследований монументальных сооружений киевского детинца (материалы по истории исследований северо-восточного дворца 1936–1937 гг.) / Государственная республиканская библиотека УССР. Информационный центр по проблемам культуры и искусства. – Серия «Музееведение и охрана памятников». – Киев, 1986. – Вып. 1. – 12 с.

Коренюк Ю. Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд кийського дитинця // *Археологія*. – 1990. – № 3. – С. 76–85.

Коренюк Ю.О., Гуцуляк Р.Б., Шевченко Н.О. Нові данні до періодизації художнього опорядження Софії Київської // *Ruthenica*. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Київ, 2017. – Т. XIV. – С. 48–104.

Коренюк Ю., Фурман Р. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // *Археологія*. – 1988. – № 3. – С. 57–67.

Куковальська Н.М. З історії створення Софії Київської: сучасний стан проблеми // Софійські читання. Матеріали 4 міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь» (Київ 25–26 жовтня 2007 р.). – Київ, 2009. – Вип. 4. – С. 3–22.

Медникова Е.Ю., Егорьков А.Н. К технологии росписи Десятинной церкви (по материалам коллекции М.К. Каргера 1948 г.) // *Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппортовские чтения. Тезисы докладов / Государственный Эрмитаж*. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 136–139.

Медникова Е.Ю., Ёлишин Д.Д. Строительные растворы Десятинной церкви в Киеве по результатам гранулометрического анализа // *Труды Государственного Эрмитажа. Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года*. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV. – С. 96–124.

Мовчанівський Т.М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі Києва, Вишгорода, Райок, Городська (рукопис). – 1937. – НА ІА НАНУ. – Ф. 10. – №8. – Зош. 1.

Натансон Д.П. Щоденник (рукопис). – 1937. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – № 54 (ПМК/К №40).

Некрасов А.И. Древнерусское изобразительное искусство. – Москва, 1937.

Никитенко Н.Н. Святая София Киевская. – Киев, 2008.

Описание Десятинной церкви в Киеве. – Киев, 1872.

Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1911 год. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 48–63.

Отчет Археологической Комиссии за 1913–1915 годы. – Петроград, 1918. – С. 167–169.

Стріленко Ю.М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської // *Стародавній Київ*. – Київ, 1975. – С. 195–201.

Стріленко Ю.М. До питання про ревізію дати побудови Софійського собору: техніко-технологічні дослідження стародавніх будівельних розчинів // Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 53–56.

Стріленко Ю.Н., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К. Технологические особенности составов фресковых штукатурок Десятинной церкви в Киеве // *Труды Государственного Эрмитажа*.

Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV. – С. 86–94.

Сычев Н.П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием имени Н.П. Кондакова «Seminarium Kondakovianum». – Прага, 1928. – Вып. II. – С. 91–104.

Тоцька І.Ф. Про час виникнення галерей Софії Київської. *Стародавній Київ*. – Київ, 1975. – С. 182–194.

Тоцька І. Десятинна церква і Софія Київська. Історико-мистецькі паралелі // Пам'ятки України. – 2001. – Чис. 4. – С. 80–83.

Тоцька І.Ф. Про художнє оздоблення Десятинної церкви в Києві // Могилянські читання 2003. Збірник наукових праць. – Київ, 2004. – С. 347–359.

Тоцька І. До історії будівництва Десятинної церкви у Києві // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. Києвознавчі читання. – Київ, 2005. – С. 77–80.

Тоцькая И.Ф. К истории Десятинной церкви в Киеве // *Σοφία*. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. – Москва, 2006.

Фурман Р. Фрагменти монументального живопису Х століття з колекції Національного заповідника «Софія Київська» // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С.74.

Харламов В.А. Исследование каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.– Киев, 1985.– С. 106–120.

Хвойка В.В. Древнейшие обитатели Поднепровья и их культура в доисторические времена. – Киев, 1913.

Sainte Russie. L'art russe des origines à Pierre le Grand [Jannic Durand, Dorota Giovannoni, Ionna Rapti]. – Somogy: Musée du Louvre, 2010.

Фрагменти фрескового стінопису Десятинної церкви із фондів Національного заповідника «Софія Київська»

Статтю присвячено публікації фрагментів фрескового розпису Десятинної церкви, які зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Розглянуто фрески із зображеннями розгранок, орнаменту, ликів та одягу святих. Деякі фрагменти фресок публікуються вперше.

Ключові слова: Десятинна церква, Київ, фрагмент, фресковий розпис.

Статья посвящена публикации фрагментов фресковых росписей Десятинной церкви, хранящихся в фондах Национального заповедника «София Киевская». Рассматриваются фрески с изображениями разгранок, орнамента, личного письма и одежды святых. Некоторые из фрагментов фресок впервые вводятся в научный обиход.

Ключевые слова: Десятинная церковь, Киев, фрагмент, фресковая роспись.

The paper deals with publication of fragments of the fresco paintings of Desyatynna Church kept in the storage of the National Reserve Area «Sophia of Kyiv». The frescoes with images of borders, ornaments, faces, bodies and clothes of the saints are analyzed. Some of the fragments of frescoes are first involved into scientific circulation.

Keywords: Desyatynna Church, Kyiv, fragment, fresco paintings, spruce mortar.

Церква Богородиці Десятинна – перший кам'яний християнський храм на Русі, збудований у 989–996 роках князем Володимиром. Церква більше відома під назвою Десятинної, оскільки на її утримання Володимир виділив десяту частину великокнязівських надходжень. Будівництво здійснювали візантійські майстри, про що є літописні й археологічні свідчення. Інтер'єр церкви був прикрашений фресковим розписом і мозаїкою, оздоблений мармуровими колонами, різьбленими кам'яними плитами, поліхромною мозаїчною підлогою. У другій чверті XI ст. храм зазнав певних перебудов, пов'язаних зі спорудженням другого ярусу галерей. На межі XI–XII ст. відбулася часткова руйнація храму, спричинена недоліками його конструкції та кількома землетрусами. У першій половині XII ст. було повністю (від фундаменту включно) зведено заново південно-західний кут Десятинної церкви, а перед її західним входом з'явився пілон-прибудова [Козюба 2014, с. 116–127]. У 1240 році церква була зруйнована при штурмі Києва ордами Батия.

Під час археологічних досліджень церкви Богородиці К. Лохвицьким (1824), М. Єфимовим (1826), Д. Мілеєвим (1908–1912, 1914), Т. Мовчанівським (1936–1937), М. Каргером (1938–1939, 1948), Г. Івакіним (2005–2011) було знайдено велику кількість залишків фрескового розпису, які зберігаються в музейних колекціях Національного музею історії України, Національного заповідника «Софія Київська», музею історії Києва, Полтавського краєзнавчого музею, Одеського археологічного музею НАН України, Інституту історії матеріаль-

ної культури РАН та Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ), Новгородського державного об'єднаного історико-архітектурного музею-заповідника (Новгород, РФ), у фондах Інституту археології НАН України.

Техніка виготовлення фресок досить складна. Розчин під розписом двошаровий. Перший шар тиньку вирівнював поверхню стіни, на другий шар наносилося контурне зображення, яке покривалося мінеральними фарбами. Другий шар мав бути вологим, поки на нього наносили зображення. Тому його наносили невеликими ділянками з розрахунку на денну норму роботи живописця. По мірі висихання тиньк віддавав вологу у вигляді силікатної води, яка проникала у фарби. Коли тиньк висихав, він разом з мінеральними фарбами утворював карбонатний шар, що забезпечував фрескам довговічність і яскравість фарб [Васильєв 1996, с. 31; Лазарев 1973, с. 15–20].

До палітри художників-монументалістів входила незначна кількість мінеральних пігментів: вохра червона та жовта, зелений (глауконіт), чорний (шунгіт), блакитний (ляпіс-лазур) і білий (вапно). Зміни в тоні, кольорі досягалися за допомогою білої і чорної фарб, а також насиченням фарби, натиском пензля, подвійним нанесенням одного кольору [Васильєв 1996, с. 32].

У Національному заповіднику «Софія Київська» зберігається близько 3500 фрагментів фрескового розпису, виявлених на території київського Дитинця під час дослідження Київської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (Т.М. Мовчанівський) у

1936–1937 роках і Київської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та ПМК АН УРСР (М.К. Каргер) у 1938–1939 роках [Фурман 1996, с. 74].

Уперше дослідження колекції фрагментів фрескового розпису у фондах НЗ «Софія Київська» провели в 1980-х роках Ю.О. Коренюк та Р.В. Фурман. Було зроблено систематизацію та атрибуцію цієї колекції, виконано аналізи барвників та петрографічні аналізи тинькових розчинів [Коренюк, Фурман 1988, с. 57–67; Фурман 1996, с. 74]. У результаті дослідження виділено три основні типи тиньку, відмінних за складом розчину. У їх вапняний в'язучий розчин додавалася значна кількість соломи та мінеральні наповнювачі: товчена кераміка, товчена плінфа (цем'янка), необпалений лесоподібний суглинок, спечена до склоподібного стану і стерта на порошок глина та інші кремнеземисті матеріали (шлак) [Ганзенко, Коренюк, Меднікова 1988, с. 68–73].

У колекції фресок Десятинної церкви НЗ «Софія Київська» зберігаються численні фрагменти розмежувальних смуг. У розписах давньоруських храмів окремі зображення святих, орнаменти, а також членування архітектурних елементів та горизонтальних реєстрів розписів розділяли розмежувальні смуги з широких червоних смуг. Фрагменти кутових розмежувальних смуг під № СМАА 8188, 8189, 8190 (іл. 1: 1, 2, 3), ймовірно, належать до однієї ділянки розпису. На фрагментах під № СМАА 8188, 8189 збереглися риси-графіті. Графіті у вигляді паралельних ліній трапляються в багатьох пам'ятках давньоруської архітектури. Їх пов'язують з кількістю поминальних служб. Зазвичай подібні графіті в збережених пам'ятках розташовуються у вітварних частинах храму [Васильєв 2006, с. 61].

№ СМАА 8188 – кутова частина фрески (іл. 1: 1), яка має дві лицьові поверхні червоного кольору, що сходяться між собою під тупим кутом. Їхні розміри $5 \times 2,5 \times 1,8$ – $2,5$ см та $7 \times 5 \times 1,8$ – $2,5$ см. На меншій площині – чотири довгі риси-графіті завдовжки до 2,5 см, розташовані під кутом 45° до ребра. На другій площині – слід білої смужки завширшки 1 см, що проходить паралельно до ребра за 3 см від нього. Розчин на зламі – світло-кремовео кольору з білими включеннями та відбитками

дрібних зерняток, а також крупними включеннями смальтового (скляного) шлаку.

№ СМАА 8189 – кутова частина фрески, яка має дві лицьові поверхні червоного кольору, що сходяться між собою під тупим кутом. Їхні розміри $8,5 \times 3 \times 2$ – 3 см та $7,5 \times 7 \times 2$ – 3 см (іл. 1: 2). На меншій площині – дев'ять коротких рисок-графіті різної довжини (0,5–1 см), розташованих під кутом 45° до ребра. На другій площині – слід білої смужки завширшки 1,2 см, що проходить паралельно до ребра за 3 см від нього. Розчин на зламі – світлого кольору, з білими включеннями та відбитками дрібних зерняток.

№ СМАА 8189 – кутова частина фрески розміром $8 \times 5,5 \times 0,2$ – 2 см; $7 \times 2,5 \times 2$ – $2,5$ см (іл. 1: 3) – має дві лицьові поверхні червоного кольору, які сходяться між собою під тупим кутом. На більшій площині – слід смужки завширшки 1 см темно-сірого кольору, що проходить паралельно до ребра за 2,5 см від нього. На краю фрагмента – залишок білої смужки, паралельної до попередньої на відстані 1,5 см. З тильного боку поверхня розчину бугриста та різної товщини. Розчин світлого кольору з білими включеннями й окремими відбитками зерняток.

Відмітимо фрагменти фресок із зображенням ликів святих. До них відносяться зразки з малюнком деталей ликів, рук та інших частин відкритого тіла. Під № СМАА 7716, 7741 зберігається фрагмент лику в оточенні німба із зображенням волосся та вуха (іл. 1: 4). Він розколотий на дві частини, загальним розміром 12×11 см. На лицьовій поверхні на жовтому (вохра) тлі збереглася частина волосся коричневого кольору, яке по краях відтінене фарбою чорного кольору. Поверх коричневого пофарбування нанесено довгі жовті дугоподібні смужки, частина з яких на кінцях різко заокруглюються. Збереглася зображення вуха у формі невеликої дужки з червоним підкресленням. На фарбі помітні паралельні смуги – сліди пензля живописця. Розчин тиньку міцний, щільний, кремовео кольору, містить дрібні включення вугликів і цем'янки та має відбитки стеблин рослин.

№ СМАА 7736 – фрагмент із зображенням зачіски розміром $4 \times 2,5 \times 1,5$ см (іл. 1: 5). На його поверхні на сіро-коричневому тлі нанесені тонкі білі овальні паралельні смуги,

що плавно розходяться двома пучками під кутом один до одного. В одному з них – чотири смуги, у другому – три. По зовнішньому краю одного пучка смуг – темно-синя смуга, що підкреслює його зовнішній контур.

Своєрідність ритміки й характер напівпрозорих роздільних білих смуг свідчать про належність даного фрагмента до групи зображень зачісок персонажів розпису. Подібне зображення волосся в Софії Київській є в багатьох постатях святих на фресках XI ст., а також у композиції «Явлення Аврааму трьох подорожніх» на хорах собору [Інтер'єр Софійського собору 2018]. Розчин тиньку біло-сірого кольору з дрібними включеннями деревного вугілля та відбитками стеблин рослин.

Окрему групу складають фрески із залишками малюнка одягу, складки якого промальовані в графічній та живописно-графічній стилістиці. Одяг прикрашено перлами – білими кружечками, які наносились між лініями й кутами.

№ СМАА 7886 – фреска розміром 7×7×2–3 см (іл. 1: 6). На її поверхні двошаровий фон – знизу вохристий (гаряче-червоний), по ньому червоно-коричневий колір із прямими вертикальними, розташованими під деяким кутом одна до одної, білі смуги. Ширина смуг – від 2–3 мм до 5–6 мм. З п'яти збережених на фресці смуг три проходять з одного краю до протилежного, дві інші закінчуються, плавно потоншуючись. Ритміка моделювання білих смуг на червоному фоні характерна для зображення складок на одязі. На поверхні фарби тла помітні паралельні сліди пензля живописця. Розчин тиньку міцний, щільний, кремового кольору, з окремими включеннями вугликів та відбитками полови.

На фресці № СМАА 7723 розміром 6×3×2 см на коричневому тлі проведено п'ять вертикальних нахилених білих смужок, які по краях відтінені темною фарбою (іл. 1: 7). Ритміка моделювання смуг характерна для зображення складок на одязі. Розчин тиньку міцний, щільний, кремового кольору, з окремими включеннями цем'янки та відбитками полови.

№ СМАА 7766 – фреска розміром 8×7,5×2,5 см (іл. 1: 8). На світло-теракоотовому тлі збереглась частина одягу. Підкладка червоно-вохриста, на якій широкими смугами позначені тіняві частини складок із сумішшю

червоної вохри та темно-коричневої фарби. Ліворуч – темно-коричнева зі світлими смугами-складками, по центру – червоно-коричнева смуга, праворуч – рожева; праворуч на рожевій смузі видно сліди двох білих кружечків – перлин, розташованих одна над одною вертикально, повторюючи напрямок складок одягу. Розчин міцний, двошаровий, світлого кольору, з відбитками стеблин рослин, полови та злакових зерен.

№ СМАА 7767 – фреска розміром 3,5×2,5×2,5 см (іл. 1: 9). На жовтому тлі збереглися фрагменти двох кружечків білого кольору, що обрамлені чорною смужкою. Загальний діаметр кружечків – 2,2 см. По характеру нанесення фарби видно послідовність створення малюнка. На жовте суцільне тло спочатку нанесено чорною фарбою контури кружечків, а потім середину замальовано білою фарбою. Відстань між зовнішніми контурами кружечків – 0,8 см. Ці кружечки є зображенням деталей декорування одягу перлинами. Тиньк світлого кольору, щільний, містить окремі дрібні фракції вугликів та цем'янки і має відбитки рослинних волокон – сліди органічного наповнювача розчину.

№ СМАА 7735 – фреска розміром 4×3,5×2 см (іл. 2: 10). На червоно-коричневому тлі нанесено два кружечки білого кольору діаметром 0,7 см. Кружечки обведено чорною фарбою, між ними проведено дві вертикальні смуги чорного кольору різної товщини. З одного краю фрагмента – вертикальна чорна смуга, від якої під невеликим кутом відходить ще одна. Кружечки є зображеннями деталей декорування одягу – перлин, а смуги підкреслюють складки одягу. Тиньк світлого кольору, щільний, з окремими дрібними домішками вугликів та цем'янки, має відбитки рослинних волокон – сліди органічного наповнювача розчину.

№ СМАА 7718 – фреска розміром 10×5,5×3–4 см (іл. 2: 11). Верхня площина трохи опукла. На ній зображено частину графічно-живописної композиції одягу з перлинами. По діагоналі на фресці проходить пряма смуга червоно-коричневого кольору завширшки 3,5 см. З довшого боку смуги по її краю є сліди білої смуги. Тоненька біла смужка проходить паралельно до іншого краю червоної смуги, усередині останньої, відступаючи на 0,5 см від її краю. Посередині смуги нанесено

білі цятки діаметром 1,7 см, розташовані на відстані 1–2 см одна від одної. Дві цятки збереглися повністю, а від третьої залишилася тільки частина. Із зовнішнього боку червоно-коричневої смуги ліворуч поверх лінії граф'ї проходить чорна смуга завширшки 1 см, по якій нанесено тонку білу смужку. Під кутом до червоно-коричневої смуги проходить інша червоно-коричнева смуга, яка збереглася частково вздовж меншого боку фрески. По її краю – чорна смуга завширшки 1,2 см. Трикутне тло між обома червоно-коричневими смугами має оливковий колір. На поверхні фрески помітні сліди від щетини пензля. Розчин міцний, щільний, кремового кольору, з домішками цем'янки та відбитками половини.

№ СМАА 7731 – фреска розміром 8×4×2,3 см (іл. 2: 12). Поверхня фрески опукла. На лицьовій поверхні зображено частину одягу, що складається з трьох фрагментованих білих кружечків-перлин діаметром 1,5 см, які розташовані по краях фрагменту, і частини одного великого темно-синього круга, на якому залишилися сліди білої фарби. Посередині фрагменту розпис розмежовується під невеликим кутом на два кольори – темно-червоний і світло-коричневий. Два білих кружечки-перлини намальовано на темно-червоному тлі, а третій – на світло-коричневому біля темно-синього кружечка. Розчин міцний, щільний, світлого кольору, з невеличкими домішками піску. На одному зі зламів видно велику (до 0,7 см) фракцію цем'янки.

№ СМАА 7771 – фреска розміром 11×11×1,5–2 см (іл. 2: 13). Її поверхня має світло-рожевий колір. Один з кутів зафарбовано поверх світло-рожевого кольору темною фарбою з використанням кількох кольорів (чорна, коричнева, темно-синя). Зафарбована частина має дугоподібну форму, підкреслену темною (чорною) смужкою завширшки 0,5 см. З протилежного боку на світло-рожевому тлі зображено півколо діаметром 2 см, утворене білою смужкою завширшки 0,5 см. Вочевидь, це зображення перлини на одязі. На поверхні фарби світло-рожевого тла помітні паралельні сліди пензля живописця. Розчин тиньку міцний, щільний, світлого кольору, з окремими включеннями цем'янки та відбитками половини.

Найчисленнішу групу фрагментів становлять частини фрескових розписів із залишка-

ми квітково-листяного орнаменту. Квітково-листяний орнамент утворюється з багатопелюсткових квітів, з'єднаних стеблами. Починаючи з X ст., цей мотив прикрашав заставки візантійських рукописів, а в XI ст. поширився і в монументальному живопису [Ганзенко, Коренюк, Меднікова 1988, с. 71]. На розглянутих фресках від цього виду орнаменту збереглися лише з'єднувальні стебла.

№ СМАА 7710 – фреска розміром 5,5×4,5×2 см (іл. 2: 14). На її поверхні в нижній частині фрагменту сходяться дві дугоподібні чорні смуги завширшки 1,2 см кожна. Ліворуч і праворуч від смуг у середині їх дуг тло червоно-коричневого кольору. Проміжок між дугами, що розходяться в верхній частині фрагменту, має трикутну форму і світло-коричневий колір. Червоно-коричнєве тло лівої частини фрагменту фрески частково перекрито чорною фарбою. Ліва дугоподібна смуга проведена по лінії граф'ї. У середині останньої є сліди білої фарби. На поверхні фрески помітні сліди від щетини пензля. Розчин міцний, щільний, кремового кольору, з окремими включеннями цем'янки та з відбитками половини.

№ СМАА 7711 – фрагмент фрески майже трикутної форми розміром 10×6,5×2,5–3,3 см (іл. 2: 15). Лицьова поверхня нерівна, на червоно-коричневому тлі збереглася частина дугоподібної чорної смуги завширшки 1,2 см, яка трохи розширюється з одного боку. По центру смуги збереглися сліди білої більш тонкої смужки завширшки 3–4 мм. Чорну смугу проведено поверх лінії граф'ї, яка є первинним контуром малюнка. Чорну смугу нанесено дещо недбало, позаяк з одного боку вона перекрила лінію граф'ї, а з другого, біля краю фрагмента, відхилилася від граф'ї. У середині контура, окресленого граф'єю, біля іншого кута фрагмента збереглася частина дугоподібної чорної смуги завдовжки 3,8 см, завширшки 1 см, поверх якої містяться сліди білої фарби. Біля лінії граф'ї – край ще однієї чорної смуги, поверх якої проходить тонка біла смужка. Біля третього кута фрагмента фрески – вертикальна біла смужка завдовжки 2,5 см, завширшки 4 мм. Розчин міцний, щільний, кремового кольору, з окремими включеннями цем'янки та відбитками від половини. На поверхні фрески помітні сліди від щетини пензля.

№ СМАА 7712 – фреска розміром 7×8×2,5–3,5 см (іл. 2: 16). Поверхня фрески трохи опу-

кла. На лицьовій поверхні на червоно-коричневому тлі біля одного з кутів проходить широка (1,2 см) дугоподібна смуга чорного кольору. По її центру проведена біла смуга завширшки 4 мм. Біля протилежного кута фрески є сліди вертикальної білої лінії завширшки 3 мм, завдовжки 3 см. Розчин кремового кольору, щільний. У тісті помітні окремі включення цем'янки. Має відбитки стеблин рослин.

№ СМАА 7719 – фреска розміром 10×6,5×2,5–3,3 см (іл. 2: 17). На червоно-коричневому тлі збереглися фрагменти двох чорних смуг завширшки 0,7–0,8 см, розташованих біля кутів фрески. По центру смуг проходять тонкі білі лінії. Смуга, що міститься ліворуч, має невеликий вигин. Її проведено по заглибленій лінії граф'ї первинного контура малюнка. Смуга, що розташована праворуч, має сильний дугоподібний вигин. На поверхні фрески помітні сліди від щетини пензля. Розчин тиньку міцний, щільний, кремового кольору, з окремими включеннями цем'янки та слідами половини.

№ СМАА 7773 – фрагмент облямувальної рамки зображення розміром 7×6,5×1,7–3,3 см (іл. 2: 18). Фреска покрита жовто-коричневою та зеленою фарбами. Частина зеленої фарби нанесена поверх жовто-коричневої,

тоненька біла смужка (3 мм) – на зелене тло. Розчин сірого кольору, щільний, з окремими включеннями вугликів. Чітко видно його двошаровість. На тильному боці помітні залишки розчину іншого типу – білого кольору з крупними та дрібними включеннями цем'янки.

№ СМАА 7900 – фрагмент фрески розміром 7,5×0,3–2 см (іл. 2: 19). На лицьовому боці на блідо-рожевому тлі збереглися три цятки (дві цілі та одна фрагментована) зеленого кольору. Цятки з нерівними краями, приблизно однакового розміру – близько 3 см. Характер зображення не визначається. Тиньк світлого кольору, з окремими дрібними включеннями вугликів та цем'янки, з відбитками посіченої соломи, які добре видно на лицьовій поверхні фрески.

У статті розглянуто лише декілька фрагментів фресок Десятинної церкви із фондів Національного заповідника «Софії Київської». Їх подальше вивчення дозволить поглибити наші знання про художні особливості розписів – техніку живопису, колорит, прийоми письма, уточнити хронологію та зробити реконструкцію живописних композицій фрескового розпису Десятинної церкви, що їх створювали візантійські та київські майстри.

Джерела та література

Васильев Б.Г. Фрески Древней Руси (опыт исследования разрушенных стенописей) // Сборник материалов (ноябрь 1994 – июнь 1995). Вып. 12: Храм и культура. Древнерусский семинар. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 29–43.

Васильев Б.Г. Успенский собор XII века в Старой Ладогге. Живописное убранство. – Волхов, 2006.

Васильев Б.Г. Орнаментальные мотивы фресок Десятинной церкви в Киеве // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65: Первые каменные храмы Древней Руси: материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 74–85.

Ганзенко Л., Коренюк Ю., Медникова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 68–73.

Козюба В.К. Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (516). – С. 116–127.

Коренюк Ю.О., Фурман Р.В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 57–67.

Лазарев В.Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. – Москва, 1973.

Фурман Р. Фрагменти монументального живопису X століття з колекції Національного заповідника «Софія Київська» // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996.

Інтер'єр Софійського собору. Хори. Південна стіна. Схема розміщення фресок. – URL: / http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/ua/hory_sofiivskogo_soboru.shtml.

Обряд перепоховання на князівському некрополі Десятинної церкви

Статтю присвячено обряду перепоховання на князівському некрополі Десятинної церкви, де були перепоховані княгиня Ольга, князі Олег та Ярополк.

Ключові слова: князь, перепоховання, Десятинна церква.

Статья посвящена обряду перезахоронения на княжеском некрополе Десятинной церкви, где были перезахоронены княгиня Ольга, князь Олег и Ярополк.

Ключевые слова: князь, перезахоронение, Десятинная церковь.

The article deals to the reburial rite at the princely necropolis of Desyatynna church. Princess Olga, princes Oleg and Yaropolk were reburied there.

Keywords: prince, reburial, Desyatynna church.

З прийняттям християнства на Русі з'являється традиція поховання у храмах і на прихрамових кладовищах. Соціальна приналежність похованих у храмах визначається доволі точно: тут поховані представники верхівки феодального суспільства – князі, члени їх сімей, вищі церковні ієрархи, місцева знать [Панова 2004, с. 46].

Церква Богородиці (Десятинна) – перший мурований храм давньоруської держави, збудований князем Володимиром після хрещення Русі. Серед багатьох його функцій – те, що він був і усипальною для представників князівської династії Рюриковичів.

Формування некрополю, а точніше – розміщення останків померлих у Богородичному храмі, почалося на самому початку його функціонування. Про це подбав князь Володимир Святославич. За корсунською легендою, під час взяття Корсуня він захопив мощі «святого Климента и Фива, ученика его», привіз їх до Києва і поклав у Десятинній церкві. Напевно, саме тому один з вівтарів храму мав назву святого Климента. Титмар Мерзебурзький, який писав про Київ у 1018 році зі слів німецьких воїнів, які перебували у війську Болеслава Хороброго, іменував Десятинну церкву храмом святого Климента [Толочко 1996, с. 13].

З часом тут було поховано засновника храму князя Володимира (1015 р.), а ще раніше – його дружину княгиню Анну (1011 р.). Титмар Мерзебурзький відмічав, що саркофаги їх стояли «на виду посреди храма» [Назаренко 1993, с. 141]. За візантійським придворним етикетом імператор мав потурбуватися про місце свого поховання при вступі на престол. Письмових відомостей про існування такої традиції для Русі немає, проте можна припустити, що вона існувала й на Русі [Ар-

хипова 2001, с. 38]. Тому, найвірогідніше, місце для князівського поховання було підготовлено заздалегідь чи принаймні окреслено.

За літописними джерелами, Десятинна церква – це перший храм, у якому здійснювалися поховання в саркофагах. Відомо про сім поховань у кам'яних раках, три з яких були мармурові [Івакін 2008, с. 13]. Згідно з літописом, у храмі були також поховані князь Ізяслав Ярославич (1078 р.) та князь Ростислав Мстиславич (1093 р.), після поховання якого Десятинний храм не згадується як місце поховання представників княжої династії [Каргер 1950, с. 110]. Вірогідно, поховань у Десятинній церкві було більше, адже в її південно-західному куті існував аркосолій – спеціальна ніша під аркою в стіні для встановлення раки, а кількість знайдених у храмі саркофагів (цілих або в уламках) перевищує згадану в джерелах кількість похованих [Козюба 2014, с. 120]. Можливо, що й після 1093 року Десятинна церква виконувала функцію князівської усипальні [Архипова 2002, с. 30].

Окрім власне князівських поховань у Десятинному храмі, з писемних джерел нам відомо й про перепоховання тут представників княжої династії. За «Повістю минулих літ» перший обряд перепоховання відбувся у 1007 році, коли, як свідчить короткий запис, були «перенесені святі у святу Богородицю» [ПСРЛ 1926, с. 91]. Хоча це не дає чіткого уявлення про те, чиї саме рештки було перенесено до Десятинного храму. Деякі дослідники вважають, що до храму були покладені чудотворні мощі папи римського Климента та його учня Фіва, вивезені Володимиром з Корсуня (Херсонеса) [Толстая, Уханова 2000, с. 148–149; Козюба 2014, с. 120]. За іншою версією, у 1007 році до церкви було перенесе-

но останки представників роду Рюриковичів (князів і княгинь), які померли упродовж попередніх років [Літопис руський 1989, с. 75]. Ця версія ґрунтується на записах новгородських літописів. Так, у Новгородському першому літопису зазначено: «принесени си», а в Новгородському п'ятому літопису додано «князи». Вочевидь, подія перенесення (перепоховання) тіл святих, записана в літопису під 1007 роком, була значима для тогочасного літописця. Можливо, вона відбувалась як урочисте перепоховання в храмі [Івакін 2008, с. 13].

Наступний акт перепоховання, що не знайшов свого відображення в літопису, пов'язаний з перенесенням до Десятинної церкви тіла княгині Ольги. Хоча літопис містить більш докладні й урочисті повідомлення про перенесення мощей святих Бориса та Гліба під 1072 та 1115 роками або навіть менш урочисті літописні повідомлення про перенесення мощей Ігоря Ольговича у 1150 році [Толочко 2016, с. 117]. Припускають, що подія перенесення (перепоховання) княгині була вміщена до літопису під 1007 роком [Верещатина 2017, с. 387]

За свідченнями ряду писемних джерел, вважається, що саме князь Володимир перепоховав у церкві першу княгиню-християнку Ольгу [Каргер 1950, с. 102]. Проте є припущення, що подія перенесення мощей Ольги відбулася за часів правління Ярослава Мудрого чи ще пізніше [Толочко 2016, с. 117]. Сам процес перенесення (перепоховання) тіла княгині не описаний сучасниками подій, лише в джерелі XVI ст. подано яскравий опис: «Времени же многу минувшу по преставлении святыя княгини Ольги, блаженныи же великии князь Владимир воспомяну о мощех святыя бабы своея, великиа княгини Ольги, и сам прииде с митрополитом, и со всем священным собором, и с фимианом, и со псалмо пением на место, идеже лежаху честныа мощи святыя княгини Ольги, и раскопавше землю, и обретоша тело святыя нерушимо пребывает даже и до днесь, якоже бе и первое. Святый же князь Владимир и вси ту сущии прославиша Бога, даровавшего им честныа мощи святыя княгини Ольги. Бог бо своя рабы прославляет, рече бо пророком своим: “Славящая Мя прославлю и укаряющая Мя бес чести будуть”». Блаженная же

княгиня Ольга прослави Бога всеми добрыми делы, и Бог прослави ю и по смерти. Святый же князь Владимир взя честныа и священныа мощи святыя княгини Ольги со псалмопением и с фимияном, и положи в церкви Святыя Богородица честно во гробе камене мале» [Карпов 2003, с. 87–88]. Можливо, яскраві подробиці ексгумації та перенесення тіла княгині – лише вставка пізнього часу, що мала підкреслити урочистість події. Так, у «Проложном житии княгини Ольги» лише вказано, що Володимир «въземь от земля тѣло бабы своея нетлѣнно, вьложь вь раку дрѣвяноюу и постави вь церкви святыя Богородица, юже самь създа» [Проложное 1882, с. 68]. В Іакова Мніха зазначається щодо місця та конструкції поховальної споруди: «въ гробѣ, идѣ же лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныа княгинѣ Ольги, гробѣ камень малѣ вь церкви святыя Богородица» [«Память и похвала» Іакова Мниха 1888, с. 21]. Джерела фіксують різну інформацію про матеріал саркофага (поховальної конструкції) – дерево або камінь (можливо місцевий пірофілітовий сланець, так званий червоний шифер або мармур).

Серед знайдених під час археологічних досліджень Десятинної церкви саркофагів (цілих або в уламках) достовірно виокремити саркофаг Ольги не вдалося. Хоча була спроба об'явити шиферний саркофаг, знайдений 1826 року праворуч від входу, гробницею княгині Ольги. За іншою ж версією, після зруйнування Десятинної церкви мощі святої Ольги були сховані чи перенесені в інший храм, але достеменних свідчень про це немає [Архипова 2002, с. 30].

У 1039 році відбулося повторне освячення храму митрополитом Феопентом у присутності князя Ярослава Мудрого. Цю подію дослідники пов'язували з добудовами до храму галерей, але розкопки 2005–2011 років підтвердили їх зведення одночасно з ядром церкви. Натомість було знайдено кілька великих блоків стін, споруджених в XI ст., що дає підстави вважати, що нове освячення собору за часів Ярослава Мудрого було пов'язане з ремонтом чи добудовою другого ярусу галерей у 1030-х роках. Останні дослідження також вказали на масштабну реставрацію Десятинної церкви й у першій третині XII ст., коли в південно-західному куті старі стіни та,

частково, фундаменти кінця Х ст. було замінено новими, а перед центральним, західним входом, праворуч від нього, звели масивний (2,9×2,8 м) пілон, який слугував підпоркою-аркбутаном [Козюба 2014, с. 118].

Ще одне, цього разу подвійне, перепоховання князів у Десятинному храмі відбулося вже через п'ять років після освячення в 1044 році. У «Повісті минулих літ» зазначається, що було викопано рештки двох князів – Ярополка й Олега, синів Святослава, і після певного обряду («крестища кості») їх перепоховали в церкві Святої Богородиці. Подія ця була значима для тогочасного соціуму і тому потрапила до літопису. Однак фрагментарність цього запису не дає чіткої картини проведення обряду перепоховання та мотивів дій князя Ярослава. Проте своєю незвичністю ця подія привернула значну увагу дослідників [Алексеев 2011; Успенский 2001; Петрухин 2011; Ухтомский 2012 та ін.].

Перепоховання умовно можемо поділити на кілька етапів: ексгумація (викопування з могили), транспортування до місця поховання, обряд (хрещення кісток померлих) та власне повторне поховання тіл у Богородичному (Десятинному) храмі. Звичай перепоховання (повторного поховання) практикувався в середньовіччі в багатьох народів. Багато в чому зумовлений різними причинами (від страху «заложних мерців» до культу померлих пращурів), відомий цей звичай був і у слов'янських народів.

Князі Олег та Ярополк загинули під час міжусобної боротьби, події якої яскраво описані в «Повісті минулих літ» [ПСРЛ 1908, с. 45–48]. Олега в 977 році під час бою скинули з мосту. «Ярополк послав шукати його серед трупів, і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши, поклали його на коврі. І прийшов Ярополк до нього, і плакав <...> І погребли Олега на місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого» [Літопис руський 1989, с. 45–46]. Ярополк загинув 980 року через зраду власного воєводи Блуда від рук варягів із дружини князя Володимира. Літопис не зазначає, як і де відбулося поховання князя, найвірогідніше, він був похований на одному з некрополів у межах Києва. Можемо припустити, що над князем Ярополком, за тогочасною поховальною практи-

кою, також був насипаний курган, що пізніше (у середині XI ст.) чітко ідентифікувався як місце поховання Ярополка Святославича. Про це свідчить можливість ексгумації тіл Олега та Ярополка [Мельникова 2007, с. 151].

У 1044 році кістки (тіла) князів були викопані з місця поховання та транспортовані (тіло Олега везли з древлянської землі) до місця майбутнього поховання в Десятинному храмі. Беручи за аналогію відомості про поховальні проводи Володимира, Ярополка, Ярослава, а також перенесення тіл Бориса та Гліба до збудованого у Вишгороді храму, можемо припустити, що для транспортування Олега і Ярополка було використано сани. Це традиційний транспортний засіб для транспортування померлих, як зимою, так і влітку [Анучин 1890; Беляшевский 1893]. Традицію використання саней під час князівського поховального проводу відносять ще до язичницької поховальної обрядовості [Боровський 1992, с. 155–156], що як пережиток збереглася в християнські часи.

Після попередніх етапів над кістками померлих Олега та Ярополка було проведено певний обряд, названий у літописі як «крестища кості». Перепоховання кісток не потребує будь-яких обрядів, а тим паче проведеного Ярославом обряду «хрещення кісток» [Ухтомский 2012, с. 226], це винятковий випадок у східнохристиянській практиці [Козюба 2014, с. 119].

В історіографії на цю подію існує два погляди: над тілами (кістками) дійсно провели таїнство хрещення, щоб померлих князів-язичників покласти до християнської усипальні в церкві; кістки померлих було обмито (обряд «обмивання кісток»), що існував як на Русі, так і у Візантії [Ухтомский 2012, с. 230]. Імовірно, необхідними елементами обряду «хрещення кісток», проведеного над тілами Олега та Ярополка, були освячення хресним знаменням, кроплення святою водою та читання відповідних молитов [Алексеев 2003, с. 104].

Існує думка, що доля померлих у язичництві предків могла бути змінена актом по смертного хрещення. Найближча аналогія діям Ярослава Мудрого є в скандинавській історії, коли язичницький конунг Горм був перенесений зі свого кургану до найближчої церкви.

Таким чином, конунг-християнин Харальд-Синьоволосий піклувався про посмертне приєднання до християнства свого померлого в язичництві батька [Алексеев 2011, с. 104].

Питання про канонічність дій Ярослава, а також проблема релігійної приналежності князів на момент їх загибелі (особливо Ярополка – язичник [Толочко 2004, с. 59–66], оглашений т. з. *primosignatio* [Успенский 2002, с. 141–168], християнин [Назаренко 2001, с. 339–390]). Це коло питань викликає дискусії в історичній науці, починаючи з XIX ст., і до сьогодні.

Мотиви, якими керувався Ярослав, не відомі, а сам факт перенесення князем решток своїх родичів до князівського некрополя в Десятинній церкві створює широке поле для припущень. Проте варто відмітити, що Ярослав, збільшивши кількість князівських

поховань на князівському некрополі Богородичної церкви, підкреслив статус храму саме як усипальні роду Рюриковичів, що могла використовуватися й надалі. Можливо, саме із цим були пов'язані проведені князем ремонт та освячення Десятинного храму в 1039 році. Ймовірно, що у 1044 році Ярослав Мудрий ще не розглядав Софію Київську як місце свого майбутнього поховання.

Загалом про некрополь Десятинної церкви відомо чотири випадки проведення обряду перепоховання, три з яких стосувалися представників князівського роду Рюриковичів. У контексті перепоховання Ольги, Олега Святославича та Ярополка Святославича постає також питання: чому процес збирання родичів на одному кладовищі князями Володимиром та Ярославом не торкнувся інших князів-язичників та князів-християн?

Джерела та література

- Алексеев А.И.* Крещение костей (К интерпретации статьи Повести временных лет под 1044годом) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 1 (11). – С. 102–106.
- Анучин Д.Н.* Сани, ладыя и кони как принадлежности похоронного обряда: Археолого-этнографический этюд // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Императорском московском университете). – Москва, 1890. – Т. XIV.
- Архипова Е.* Шиферный саркофаг «княгини Ольги» з Десятинної церкви // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. – Київ, 2002. – Т. 9: Джерела та результати досліджень. – С. 20–33.
- Архипова Е.И.* О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
- Беляшевский Н.* Сани в похоронном обряде // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 143–148.
- Боровський Я.Є.* Світогляд давніх киян. – Київ, 1992.
- Верещагина Н.* Две Елены в истории Руси // Электронный исторический журнал Scriptorium nostrum. – 2017. – С. 386–407.
- Івакін В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008.
- Каргер М.К.* Археологические исследования Древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – Киев, 1950.
- Карпов А.Ю.* Житие княгини Ольги в редакции псковского книжника Василия (в иночестве Варлаама) // Очерки феодальной России. – Москва, 2003. – Вып. 7. – С. 84–88.
- Козюба В.К.* Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (516). – С. 116–127.
- Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця.* – Київ, 1989.
- Мельникова Е.А.* Похороны князя-язычника в «Повести временных лет» // Восточная Европа в древности и средневековье: политические институты и верховная власть: XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто, Москва, 16–18 апреля 2007 г.: материалы конференции. – Москва, 2007. – С. 151–157.
- Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001.

Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, переводы, комментарии. – Москва, 1993.

Петрухин В.Я. Обычай «вторичного» погребения и христианизация языческих правителей в Северной и Восточной Европе: от Саттон-Ху до Киева // Весы дружбы. Сборник статей в честь Т.Н. Джаксон. – Москва, 2011. – С. 339–344.

«Память и похвала» Иакова Мниха // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1888. – Кн. 2. – С. 20–21.

Проложное житие княгини Ольги // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1888. – Кн. 2. – С. 67–68.

Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. Лаврентьевская летопись.

Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. Ипатьевская летопись.

Толочко А.П. Рака княгини Ольги в Десятинной церкви // Сугдейский сборник. – Киев, 2016. – Вып. VI: Материалы VI Судакской международной научной конференции «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре» (г. Судак, 19–22 сентября 2012 г.). – С. 117–127.

Толочко П.П. Десятинна церква – центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 12–14.

Толочко П.П. Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или ученая фикция? // Византийский временник. – 2004. – Т. 63. – С. 59–66.

Толстая Т.В., Уханова Е.В. «Корсунские» реликвии и крещение Руси // Христианские реликвии в Московском Кремле. – Москва, 2000. – С. 147–189.

Успенский Ф.Б. Крещение Олега и Ярополка в свете русско-скандинавских культурных взаимосвязей // Норна у источника Судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой. – Москва, 2001. – С. 407–414.

Успенский Ф.Б. Скандинавы. Варяги. Русь: Историко-филологические очерки. – Москва, 2002.

Ухтомский А.А. Крещение князем Ярославом Мудрым костей Олега и Ярополка (к современному исследованию вопроса) // Труды Київської духовної академії. – 2012. – № 17. – С. 224–232.

О фрагменте одного ювелирного изделия X века

В статье затрагивается проблематика исследования старых музейных фондов, уточняется атрибуция экспоната, ранее относимого к составу клада XVII в., как фрагмента фибулы X в.

Ключевые слова: музейные фонды, клад, захоронение, фибула.

У статті порушується проблематика дослідження старих музейних фондів, уточнюється атрибуція експоната, який раніше пов'язувався зі скарбом XVII ст., як фрагмента фібули X ст.

Ключові слова: музейні фонди, скарб, поховання, фібула.

The problems of research of the old museum collections are analyzed in the paper. The attribution of the item previously connected with the hoard of the 17th century are clarified as the fragment of the fibula dated to the 10th century.

Keywords: museum collections, hoard, burial, fibula.

Уже неоднократно было отмечено, что работа с музейными фондами иногда сродни археологическим исследованиям, открывающим всё новые и новые артефакты. Разница в том, что о существовании музейного предмета известно, он учтён, измерен, описан, но, случается, неправильно интерпретирован, либо вовсе никак не интерпретирован. Это относится прежде всего к старым музейным фондам. Связанная с ними документация фрагментарна – значительная часть могла быть утрачена в годы войн и революций. Кроме того, приходится сталкиваться с тем, что информация о предметах, поступивших в музейные коллекции из частных рук, сознательно искажалась или попросту скрывалась (яркий тому пример – история Мартыновского клада [Пекарська 1991, с. 126–127]). Таким образом, предметы, иногда фрагментированные, попав 50 лет назад случайно или из-за недопонимания в непрофильную, хронологически не соответствующую группу хранения, остаются в фондах в вынужденной немоте, если хранитель не проявит должного внимания к их атрибуции.

Сомнения в принадлежности экспоната № ДМ–6901 к коллекции «Ювелирное искусство в Украине XVI–XXI вв.» возникли у её хранителя Т.Н. Савченко. Экспонат представляет собой фрагмент, вероятно, круглой, серебряной, едва выпуклой пластины. Фрагмент в виде сектора, который составляет приблизительно четверть окружности, длина сторон: 22,9 мм, 29,0 мм, 31,2 мм. С одной стороны почти ровно обломан или обрезан, с другой – линия разлома неровная, зигзагообразная. У закругленного края – очевидно, случайное сквозное каплевидное отверстие ~ 2,0×4,0 мм.

Поверхность пластины покрыта мелкими сканными колечками (диаметр пример-

но 1,0 мм). Закругленная внешняя сторона пластины окаймлена по краю рубчатой провололочкой. Также рубчатыми провололочками поверхность разделена на отдельные части. Вдоль ровно обломанной или обрезанной стороны параллельно расположены две проволоочки, выделяющие полоску шириной 4,0 мм. Вдоль на ней размещены пять небольших круглых пластинчатых каст. В трёх сохранились вставки темно-синего цвета (стекло?). Два каста почти полностью разрушены, вставки отсутствуют. Под острым углом к этой орнаментальной полосе расположена рубчатая провололочка, которая отделяет сегмент у закруглённого края пластины. В этом сегменте рубчатыми провололочками изображены две арочные фигуры, которые концами опираются на эту провололочку. С противоположной стороны проволоочки четыре коротких прямых отрезка и ещё один дугообразный, образуют трапециевидную фигуру, напоминающую стилизованное изображение лица, глаза на котором изображены двумя круглыми пластинчатыми кастами со вставками темно-синего цвета (ил. 1).

Ил. 1. Фрагмент фибулы. Инв. № ДМ-6901

Мы постарались уточнить атрибуцию фрагмента ювелирного изделия. В инвентарной книге графа «Происхождение» по сути не была заполнена, что не редкость – в инвентарных книгах, заполнявшихся в послевоенные годы, не указано происхождение многих предметов. Однако в графе «Примечания» вертикально одной строчкой вдоль нескольких строк написано «з с. Негрехівки Радомиського уїзду». Также указаны старые номера от № 1276 до № 1284, что позволило соотнести запись с рукописным каталогом Музея древностей Университета св. Владимира («Книга для записи вещей Музея Древностей Императорского Университета св. Владимира»), согласно которой старый номер 1284 является номером Музея древностей Университета св. Владимира и относится к одной из находок из состава клада, обнаруженного у корчмы в с. Негребовка Радомышльского уезда Киевской губернии в 1863 году. Остальные старые номера также относятся к предметам из клада. Сведения о кладах были опубликованы Н.Т. Беляшевским в 1889 году. Были перечислены следующие предметы, входившие в состав клада: 1) серебряный круглый ковш без дна, с ручкой в виде двуглавого орла; 2) пояс из широких серебряных позолоченных бляшек, положенных на ремень с резной пряжкой; 3) три серебряные небольшие пряжки; 4) серебряная бляшка с цепочкой; 5) два бронзовых католических медальона; 6) серебряная цепочка; 7) монисто из граненых бус горного хрусталя вперемежку с монетами, свернутыми в трубочки; монет 17, среди них – монеты Сигизмунда III (1566–1632); 8) серебряная узорчатая цепь; 9) две серебряные ложки (одна сломана); 10) 15 серебряных пуговиц от кафтана. Н.Т. Беляшевский указал, что вещи хранятся в Музее Университета св. Владимира под № 1274–1284 [Беляшевский 1889, с. 92]. Сейчас все перечисленные предметы находятся в коллекции Национального музея истории Украины (большая часть – коллекция филиала НМИУ – Музей исторических драгоценностей Украины (далее – МИДУ).

Однако следует отметить, экспонат № ДМ-6901 не соответствует описанию ни одной находки, хотя и соответствует описанию в инвентарной книге Музея. Также не соответствует он описанию в каталоге коллекции университетского музея древностей, где № 1284 описан как

Ил. 2. Фибула из погребения № 124, Киев [по: Каргер 1958, табл. XXVIII]

фрагмент круглой, слегка выпуклой пластины с цепочкой. Не отмечено наличие какого-либо декора, но зато указано, что присутствует цепочка (среди находок из клада, хранящихся в МИДУ действительно есть фрагмент гладкой округлой пластины с цепочкой, а в составе клада упомянута бляшка с цепочкой). Нужно отметить, что Н.Т. Беляшевский, перечисляя находки, указал 10 позиций и, в то же время, 11 инвентарных номеров университетского музея, причем, описание ни одного из 11-ти номеров не может быть соотнесено с экспонатом № ДМ-6109. Обращает на себя внимание сильная патина и пятна на поверхности, остатки почвы, которых нет на предметах из клада. Следует заметить, что и стилистически это ювелирное изделие также не соответствует предметам из клада, как и описанию какого-либо из них.

Мы полагаем, что композиция на фрагменте пластины напоминает антропозооморфные изображения на скандинавских ювелирных изделиях, однако первоначальную форму и орнаментацию украшения точно описать невозможно, поскольку его большая часть отсутствует.

По технике изображения и мотиву фрагмент украшения № ДМ-6901 близок к фрагменту (сохранилось ок. 3/4) серебряной фибулы, хранящейся в Государственном историческом музее в Москве (ил. 2). Украшение происходит из захоронения, обнаруженного в Киеве в начале 90-х годов XIX в. во время земляных работ в усадьбе пивоваренного завода Риккерта на ул. Кирилловской (захоронение № 124). Ин-

Ил. 3. Фибула из камерного погребения
Старовознесенского раскопа в Пскове
[Электронный ресурс:

<http://www.museum.ru/alb/image.asp?12417>]

вентарь погребения включал также височные кольца, перстень, две скорлупообразные фибулы, византийские монеты и крест из серебряной пластины, вероятно, входившие в состав ожерелья из хрустальных, стеклянных, сердоликовых, пастовой, янтарной и серебряной бусин [Каргер 1958, с. 209, табл. XXVIII; Зоценко 2012, с. 460–462, рис. 2]. Находки были подарены владельцем усадьбы французскому археологу барону де Баю, который продемонстрировал этот материал на заседании Парижской академии надписей в 1894 году, а в 1896 году передал его в дар Археологической комиссии, откуда он поступил в Московский исторический музей [Каргер 1958, с. 209].

Серебряная круглая фибула декорирована узором из рубчатой проволоки, которая делит поверхность на несколько полей, украшенных в свою очередь «скобами-сегментами» из рубчатой проволоки и сканными колечками. В. Зоценко полагал, что «декор рассматриваемой фибулы целиком принадлежит художественной традиции Западной Европы оттоновского времени. Это т. н. “позднелангобардский стиль” (“spätlangobardischen Stil”), получивший со второй половины X в. распространение и заимствования, проявившиеся в стиле “Хиддензее” (“Hiddensee”) в регионах

Южной и Центральной Скандинавии» [Зоценко 2012, с. 462].

Ещё одна фибула, чрезвычайно близкая по декору к фибуле из захоронения № 124 и нашему фрагменту, входила в состав инвентаря скандинавского женского камерного захоронения X в., обнаруженного при проведении охранных раскопок в Пскове в 2003 году. Многие детали этой находки перекликаются с киевской находкой. Среди более чем 60 предметов, обнаруженных в камере захоронения, особое место занимают ювелирные украшения. Были найдены: серебряная гривна, элементы ожерелья с большой серебряной лунницей, византийские монеты-подвески, две подвески-маски, ожерелье из стеклянных, металлических и одной янтарной бусин, крестик из листового серебра, две скорлупообразные овальные позолоченные бронзовые фибулы, маленькая подковообразная спиралеконечная серебряная фибула, серебряные кольца с завязанными концами, браслеты и перстни. Между парными фибулами находилась серебряная круглая фибула (3,8 см в диаметре) декорированная рубчатой проволокой [Лабутина, Малышева и др. 2009, с. 396–402, рис. 8]. И в псковском, и в киевском захоронениях представлены византийские монеты Константина VII и Романа II (945–959), Е.А. Яковлева полагает, что контекст псковского комплекса позволяет отнести

Ил. 4. Фибулы из Владимирских курганов
[по: Ениосова 2015, рис. 7]

Ил. 5. Фибулы из захоронений в Бирке [по: Arwidsson 1984, p. 61, abb. 8: 2, II A-II D]

его к захоронению одной из первых русских знатных христианок, возможным представляется соотнесение находок определённых монет с известным фактом раздачи милиарисиев Константином VII во время посольства княгини Ольги в Константинополь в 957 году. Вероятно, в таком случае и киевское захоронение могло быть связано с ближайшим христианским окружением княгини Ольги.

Как и фрагмент, хранящийся в фондах НМИУ, круглая фибула псковского комплекса декорирована рубчатыми проволочками, композиция состоит из четырех симметричных радиальных сегментов с арковидными элементами (ил. 3). По предположению автора раскопок, в сегментах расположены изображения стилизованных медвежьих морд [Яковлева 2006, с. 66–78]. Подобным изображениям можно найти соответствия в изделиях пермского звериного стиля.

Отметим, что орнамент на фибуле из Киева может восприниматься как геометрический с не очень понятной структурой из-за того, что, судя по доступным изображениям, фибула существенно повреждена [Андрощук, Зоценко 2012, с. 50]. Кроме крупной утраты, заметны большие трещины – возникает впечатление, что предмет собран из нескольких фрагментов, возможно, соединенных несколько произвольно. Поэтому чёткий ритм, характерный для

орнаментов всех подобных изделий, не просматривается в данном случае.

Нам представляется, что по структуре изображение на упомянутых фибулах и фрагменте из нашей коллекции близко к орнаментам «Терслев-стиля», в основе которых крестовидная композиция из четырех волют, вписанных в круг или же трёхчастная композиция из волют [Енисосова 2015, с. 169–179] (ил. 4). В этом орнаменте может угадываться стилизованное изображение четырёх или трёх личин, которые трансформировались в сложные завитки. Четырёхчастная или трёхчастная композиция с изображениями «личин» характерна для находок из Швеции и Норвегии (ил. 5).

Таким образом, можно утверждать, что фрагмент ювелирного изделия из фондов НМИУ является фрагментом фибулы скандинавского типа X в. и невысока вероятность того, что он входил в состав клада XVII в. Очевидно, что с записями в инвентарных книгах возникла некоторая путаница. Наиболее вероятно то, что старый номер был произвольно соотнесён с экспонатом, который, очевидно, был непонятен для того, кто с ним работал. Но тогда возникает закономерный вопрос о его происхождении. Учитывая сходство с фибулами, происходящими из богатых женских захоронений с аналогичными наборами укра-

шений, можно допустить, что фибула входила в состав комплекса украшений из женского захоронения второй половины X в. По нашему предположению, подобная фибула могла войти в состав инвентаря захоронения № 125, обнаруженного в 1876 году в усадьбе Марра при земляных работах [Каргер 1958, с. 209]. В захоронении были найдены серебряные и одна золотая серьги, ожерелье из дирхема, стеклянных и пастовой бус, серебряные подвески в виде крестов с расширяющимися концами, две скорлупообразные серебряные, позолоченные фибулы, бронзовая булавка – то есть набор, подобный псковскому и киевскому, за исключением круглой фибулы. Поскольку захоронение было обнаружено случайно, не исключено, что некоторые находки могли быть повреждены или скрыты находчиками, поэтому не упоминаются в публикации 1879 года. В.Б. Антонович в примечании указал, что сведения о местоположении находок были сообщены ему г-ном Марром, который пожертвовал «многие из найденных вещей в музей университета св. Владимира» [Антонович 1879, с. 253]. Экспонаты из университетского музея были переданы во Всеукраин-

ский исторический музей им. Т.Г. Шевченко в 20-е годы XX в., но в настоящее время ни в фондах, ни в экспозиции инвентарь погребения не числится [Андрощук, Зоценко 2012, с. 52]. Пока что нам не удалось обнаружить в каталоге университетского Музея древностей предмет, описание которого соответствовало бы № ДМ-6901, однако обстоятельства обнаружения и частичной передачи предметовклада в музей могли предопределить изначально неточность в записях, которая в дальнейшем была усугублена утратой как документации, так и значительной части самих экспонатов.

Полагаем, что экспонат НМИУ следует отнести к кругу скандинавских древностей Руси. В то же время, нельзя не заметить его своеобразие. При сходстве формы и декоративного решения со скандинавскими круглыми фибулами, отметим, что полные аналогии нашему фрагменту в Северной Европе пока не известны. Наиболее близки стиль и техника выполнения этого ювелирного изделия только двум предметам – фибулам из Пскова и Киева. Возможно, это является свидетельством местного производства таких украшений-подражаний скандинавскому стилю.

Источники и литература

- Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. – Paris, 2012. – С. 50–52.
- Антонович В.Б. Археологические находки и раскопки в Киевской губернии 1876 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев, 1879. – Кн. 1. – С. 150–153.
- Беляшевский Н.Т. Монетные клады Киевской губернии. – Киев, 1889.
- Голубева Л.А. Киевский некрополь // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 11. – Т. 1. – С. 103–118.
- Ениосова Н.В. Фибулы типа «Терслев» на территории Древней Руси // Города и веси средневековой Руси. Археология, история и культура. К 60-летию Н.А. Макарова. – Москва; Вологда, 2015. – С. 169–179.
- Зоценко В.Н. Киевский некрополь–II: место в исторической топографии города, типология погребального инвентаря, хронология // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 455–477.
- Каргер М.К. Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.
- Лабутина И.К., Малышева Н.Н., Закурина Т.Ю., Яковлева Е.А., Михайлов А.В. Древнерусский некрополь Пскова // Археологические открытия. 1991–2004 гг. Европейская Россия. – Москва, 2009. – С. 386–405.
- Пекарська Л.В. Про долю Мартинівського скарбу // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 124–129.
- Яковлева Е.Л. Камерное погребение X в. из Старовознесенского раскопа // Археология и история Пскова и Псковской земли, материалы семинара. 2005 г. – Псков, 2006. – С. 66–78.
- Arwidsson G. Birka II-1. Systematische Analysen der Gräberfunde. – Stockholm, 1984.

Деякі уточнення до складу окремих київських скарбів княжої доби

Статтю присвячено уточненням та доповненням до складу окремих скарбів княжого Києва, виявлених у ХІХ – на початку ХХ ст., а також введенню до наукового обігу деяких, що вважалися втраченими, чи взагалі невідомих раніше скарбів, знайдених у Києві.

Ключові слова: скарби Києва, прикраси, музей Київського університету.

Статья посвящена уточнениям и дополнениям состава отдельных кладов княжеского Киева, открытых в ХІХ – начале ХХ вв., а также введению в научный оборот некоторых, считавшихся утраченными, или вообще неизвестных ранее кладов, найденных в Киеве.

Ключевые слова: клады Киева, украшения, музей Киевского университета.

The paper provides the clarification and additional information on individual hoards of princely Kyiv discovered during the 19th and early 20th centuries. It also introduces new data on previously unknown hoards uncovered in Kyiv or which hitherto were thought to have been lost.

Keywords: Kyiv hoards, jewellery, Kyiv University Museum.

Колекція скарбів княжого Києва численна, яскрава і різноманітна за характером речей, досконалістю їх виконання та розкішшю. Відомості, отримані в процесі їх вивчення, можуть дати цікаві результати й пролити світло на різні аспекти культури княжого Києва, князівської династії, місцевої столичної аристократії тощо.

Прикраси та інші речі, що входили до складу скарбів, схованих багато століть тому в горщиках, мідних казанках чи дбайливо замотаних у тканину, парчу, мішковину, шкіру тощо, збереглися значно краще, ніж ті, що виявлені просто в землі під час розкопок. Саме ці прикраси персонального оздоблення та інші побутові речі, які часто їх супроводжували, несуть значну історичну інформацію і є найбільш характерним і унікальним джерелом відомостей про моду й культуру їх замовників та власників, місцеві звичаї, рівень досконалості майстрів, князівські регалії, деталі костюма й улюблені речі побуту.

Скарб є не випадковим утворенням, його речі накопичувалися цілеспрямовано протягом тривалого часу і будь-яка річ скарбу є важливою.

Величезну роботу у з'ясуванні складу скарбів провела Галі Федорівна Корзухіна в другій половині 1940-х років, розшукуючи речі в музеях та збираючи відомості про середньовічні скарби Київської Русі в архівах [Корзухіна 1954]. Її унікальне зведення відомих на той час давньоруських скарбів є надзвичайно цінним джерелом, яке стало поштовхом багатьом наступним дослідженням,

присвяченим скарбам великокняжої доби, прикладному мистецтву давньої Русі та Києва зокрема.

Пропонована стаття є уточненням і доповненням до складу окремих київських скарбів, а також введенням до наукового обігу деяких зі знайдених у Києві скарбів або їх окремих речей, що вважалися втраченими. Виявлені відомості або наявні в колекціях музеїв речі приводимо в хронологічному порядку знахідки скарбів.

1851 рік.

Пустинно-Микільський монастир

Згідно з існуючими відомостями, до складу скарбу входило два золотих браслети та кілька тисяч монет, які потрапили до різних музеїв і приватних збірок, а більша частина – зникла [Корзухіна 1954, с. 83, № 12]. Але архівні матеріали висвітлюють склад знахідки та долю скарбу дещо інакше.

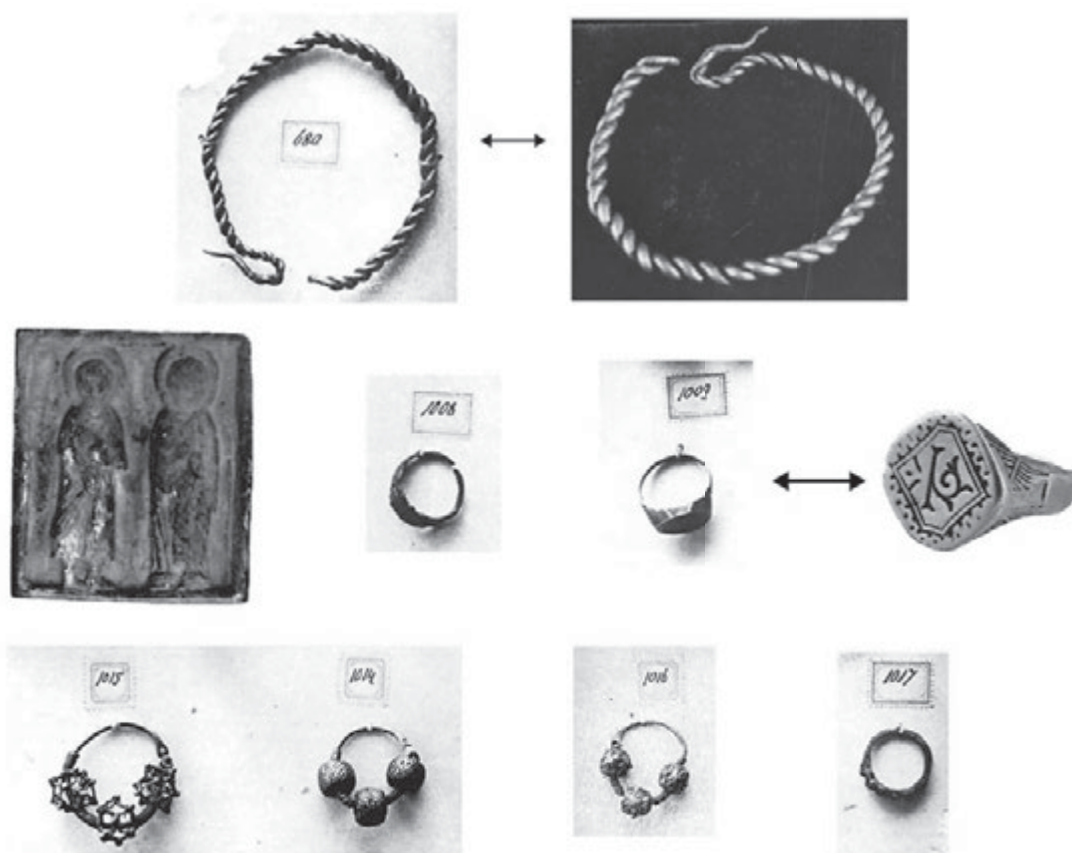
16 серпня 1851 року до Міністерства внутрішніх справ, де зосереджувалися відомості про всі знахідки старожитностей, надійшов лист із Канцелярії київського військового, подільського і волинського губернатора. У листі повідомлялося про те, що 29 травня 1851 року в Києві під час земляних робіт на схилі гори рядовий Могилівського піхотного полку Петро Євдокименко знайшов глиняний глечик. У ньому знаходилися цілі монети, у кількості 400 шт., та ламані, вагою 1 фунт 12 золотників, а також давній золотий браслет. Речі було відправлено до Київського військового губернатора князя І.І. Васильчикова, за розпорядженням якого монети для визначення

були надіслані до мюнц-кабінету Університету Св. Володимира. Князь І.І. Васильчиков отримав розпорядження про надіслання речей до міністра Імператорського двору та про винагороду для рядового П. Євдокименка.

Того ж року монети (арабські) і золотий браслет були представлені князем І.І. Васильчиковим міністру Імператорського двору генерал-фельдмаршалу князю П.М. Волконському (за винятком 10 з них, залишених у мюнц-кабінеті Київського університету) [ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 34473, арк. 1–5]¹. У цьому ж, 1851 році, близько 400 цілих арабських монет (диргеми) та один золотий браслет були передані до Ермітажу². Таким чином, до Ермітажу не потрапили тільки ламані монети, які могли надійти до деяких колекціонерів і музеїв кількох товариств.

Другий золотий браслет був помилково віднесений до цього скарбу [Корзухіна 1954, с. 83, № 12; Беляєва та ін. 1997, с. 135,

№ 489]. Він знайдений також 1851 року на схилі Дніпра, поблизу Миколаївської башти, і являв окрему знахідку [РА ПМК РАН, ф. 1, спр. № 61/1890, арк. 10 зв.]. Браслет надійшов до Музею старожитностей Київського університету Св. Володимира і був записаний до інвентарю в 1870-х роках (Рукописний каталог музею Київського університету, інв. № 680). Член Київського товариства старожитностей і мистецтв проф. В.Б. Антонович згадує цей браслет серед цікавих знахідок князівського часу з Києва: «В университетском музее хранятся довольно численные предметы древности, найденные спорадически в различных местностях Киева <...> обратим внимание лишь на большей золотой браслет, также составленный из двух скрученных проволок, найденный вблизи бывшего Пустынно-Николаевского монастыря (№ 680)» [Антонович 1888, с. 129].

Іл. 1. Золотий браслет, знайдений 1851 р. (№ 680); речі зі скарбів: 1854 р. (№ 1007–1009); 1855 р. (№ 1014–1017)

¹ У листі чергового штаб-офіцера прізвище зазначено як Євдоменко.

² Зберігаються у відділі нумізматики Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ).

Нині браслет (іл. 1, № 680) зберігається в колекції Музею історичних коштовностей України (далі – МКУ). Браслет зроблений із двох, круглих у розрізі, золотих дротів, скручених між собою. На кінцях дроти розплекані й тонші. Один кінець зламаний, другий загнутий у вигляді довгої петлі (інв. № ДМ-6490 (ст. інв. № 680); діаметр 7,6 см; діаметр дроту 0,3–0,4 см; вага 49,13 г; золото 960°).

1854–1855 роки. Біля Софійської площі

Цікаву групу речей було знайдено біля Софійської площі під час планування території під забудову для спорудження будинку Присутніх місць³. Знайдені речі було передано до Університетського музею старожитностей, де вони були зареєстровані в каталозі під номерами № 1006–1017 [Антонович 1988, с. 129]. Ця група включала два невеликих скарби.

Перший з них було виявлено 15 травня 1854 року (Рукописний каталог музею Київського університету, інв. № 1006–1009). До його складу входили такі речі:

- золоте кільце;
- глиняна іконка із зображенням двох святих у вінцях;
- срібне кільце розламане;
- бронзовий хрест-енколпійон (половина).

Дві речі із цього скарбу з інвентарними номерами музею Київського університету вдалося виявити серед архівних фотоматеріалів Фонду Імператорської археологічної комісії в Санкт-Петербурзі [Фотоархів ІМК РАН, ф. 1 (ІАК)]. Завдяки цим зображенням серед безпаспортного матеріалу колекції МКУ було ідентифіковано одну з прикрас. Це золотий перстень з овальною ознакою у формі шестикутника пласким щитком, гранчастими плечиками та пластинчастою дужкою. Плечики орнаментовані геометричними фігурами у вигляді трикутників, заповнених паралельними лініями. У центрі щитка зображений князівський знак, який відрізняється від відомих на персях знаків Рюриковичів, в основі яких був двозубець із хрестом. Цей знак відносили до унікальних [Рыбаков 1940, с. 237–237, рис. 28]. Перстень слугував печаткою або

Іл. 2. Срібні прикраси зі скарбу, знайденого біля Йорданської церкви в 1863 р.

гербом і, напевно, належав відомій особі з київської княжої династії. Знак міститься в подвійній рамці за обрисом самого щитка у формі шестикутника, оточений зовні подвійним рядом крапок. Усі орнаментальні зображення виконані різцем і заповнені черню. Він належить до рідкісної групи київських пернів з геральдичними знаками, які були знайдені в скарбах [Pekarska 2011, р. 84, рл. 5.4a] (інв. № ДМ-6478 (ст. інв. № 1009); діаметр 2,3 см; діаметр щитка 1,6 см; вага 4,95 г; золото 583°). Цей перстень, що привернув увагу дослідників, був опублікований і як знахідка з Києва [Кондаков 1896, с. 107, рис. 72], і як депаспортизований [Макарова 1986, с. 41, рис. 16, № 85]. Друга прикраса – це срібний пластинчастий перстень із пласким щитком (ст. інв. № 1009).

Глиняна іконка із зазначеного скарбу зберігається в колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) (інв. № В-4113 (ст. інв. № 1007); розмір 4,05×4,65×0,65 см) (іл. 1, № 1007–1009). Іконка дійсно з каменю, одностороння, із зображенням двох святих на повний зріст, кожний з яких – у довгому вбранні з нимбом над головою, що збігається за описом зі знайденою у скарбі. Вона була представлена на виставці Третього археоло-

³ Будівля колишнього губернського правління, що поєднувало адміністративні, правові та інші установи. У 1854–1857 роках звели новий корпус на нинішній площі Богдана Хмельницького (архітектори К.А. Скаржинський, М.С. Іконніков і І.В. Штром).

гічного з'їзду в Києві [Указатель 1874, с. 6]. Іконка, як окрема знахідка, була докладно описана, з приведенням повної її історіографії; зображені атрибутовані як першомученик архідиякон Стефан і святий Миколай. Датується іконка кінцем XII – першою половиною XIII ст. [Архипова 2017, с. 106–107, іл. 3: г].

Остання річ скарбу – бронзовий хрестенколпціон, поки що не виявлений, але, напевно, також знаходиться в колекції НМІУ.

Другий скарб був знайдений 16 лютого 1855 року [РА ПМК РАН, ф. 61, 1890, арк. 8]. Ця знахідка була зареєстрована в музейному каталозі під номерами № 1014–1017 і включала три золоті сережки київського типу і бронзовий перстень із двох проволочок, скручених джгутом [Антонович 1895, с. 36].

Завдяки фотографіям планшетів з окремими експонатами Музею старожитностей Київського університету [Фотоархів ПМК РАН, ф. 1 (ІАК)] за старими номерами було виявлено зображення всіх чотирьох прикрас скарбу (іл. 1, № 1014–1017).

Тринамистинні сережки виконані в різних техніках: зерні, ажурної роботи з великими зернинами та гладкими намистинами, прикрашеними пелюстками накладної філіграні, а також бронзовий перстень з інвентарним номером № 1017.

Представлені зображення, безперечно, допоможуть ідентифікувати речі скарбу в музейних колекціях МІКУ та НМІУ.

До зведення давньоруських скарбів входить скарб, знайдений 1854 року на території, де мали споруджувати будинок Присутніх місць, але склад цього скарбу відрізняється від двох наведених вище [Корзухина 1954, с. 114, № 87]. Факт таких знахідок у 1854 і 1855 роках у центральній частині стародавнього міста є важливим для уточнення дійсної кількості знайдених у Києві скарбів.

1863 рік. Біля Йорданської церкви, Поділ

До скарбу, який складався зі 192 арабських срібних монет, входило чотири прикраси. Після знахідки він надійшов до мюнцкабінету Київського університету, звідки після 1917 року – до колекції Київського історичного музею. За свідченням Г.Ф. Корзухіної, речову частину скарбу у фондах музею виявити не вдалося, тому її доля залишилася невідомою [Корзухина 1954, с. 84, № 14].

Речова група скарбу включала чотири предмети, які ще 1867 року були відправлені до Імператорської археологічної комісії. Саме тому їх не вдалося виявити у фондах Київського історичного музею [РА ПМК РАН, ф. 1, спр. № 61/1890, арк. 3; спр. № 1865/6]. Серед них:

- перстень срібний, пластинчастий, широко-серединний з вузькими та зв'язаними кінцями, орнаментований крапковим орнаментом;

- перстень срібний, пластинчастий, широко-серединний з вузькими та зв'язаними кінцями, орнаментований чотирма фігурами у вигляді півмісяців і колом у центрі;

- підвіска срібна круглої форми, із широким вушком. Поверхня орнаментована зерними трикутниками й півкульками;

- дроту срібного фрагмент (за архівними документами срібний ланцюжок).

Зображення цих речей (іл. 2) подаємо за їх першою публікацією [В.Т. 1867, с. 138–139, рис].

1885 рік. Садиба М. Єсикорського, Троїцький провулок

За існуючими даними скарб, переданий Ермітажем в 1932 році до Харківського державного історичного музею (далі – ХДІМ), загинув у 1941 році під час евакуації матері-

Іл. 3. Предмети уцілілої частини скарбу із садиби М. Єсикорського (Троїцький провулок), 1885 р.

алів останнього [Корзухина 1954, с. 117–118, № 98]. Однак у 1975 році був опублікований золотий колт із перегородчастою емаллю з цього скарбу з колекції Ермітажу (№ 365/7) [Макарова 1975, с. 24, табл. 1, № 5–6; с. 102, № 5–6]. Через десять років було опубліковано ще одну прикрасу скарбу – срібний колт (№ 365/2) [Макарова 1986, с. 136–137, № 166–167]. Дослідниця вважала, що цей один колт залишили в експозиції під час передачі скарбу до ХДІМ. Утім, під час дослідження археологічних матеріалів з Києва в колекції Державного Ермітажу вдалося з'ясувати, що в його збірці залишилися 15 предметів цього скарбу (іл. 3, іл. 4)⁴.

Найвідомішою річчю вцілілої частини є золотий колт із зображенням двох птахів-сиринів та рослинним орнаментом на звороті в техніці перегородчастої емалі (інв. № 635/7; розмір 5,0×5,6 см; вага 21,54 г). Парний йому загинув 1941 року в ХДІМ під час евакуації матеріалів. Колт був детально описаний у групі аналогічних йому прикрас із київських скарбів [Peckarska 2011, р. 93–200, no. 10].

Серед золотих прикрас уцілілої групи – також шість сережок київського типу, виконаних у техніці філіграні та зерні (інв. № 635/8–13; діаметр від 2,1 см до 3,2 см; вага за порядком номерів – 14,03 г; 8,91 г; 5,87 г; 9,16 г; 4,86 г; 9,8 г).

Срібні речі включають п'ять прикрас, серед яких:

- колт з арочним обрамленням, на лицевому боці якого зображено двох птахів, а на зворотному – орнаментальна пальметка, оздоблена черню (інв. № 635/2; розмір 4,4×5,1 см; вага 17,5 г);

- браслет із трьох дротів, скручених між собою в спіраль, кінці прикрашені накладками з черню (інв. № 635/1; діаметр 7,8 см; вага 51,26 г);

- сережки київського типу із зерню (інв. № 635/3; № 635/4; № 635/5; діаметри відповідно 3,1 см; 3,3 см; 3,6 см; вага 7,63 г; 5,95 г; 11,43 г);

- скроневі кільця з електру (інв. № 635/14, № 635/15; діаметри відповідно 2,3 см; 2,5 см; вага 2,73 г; 6,21 г);

Іл. 4. Предмети уцілілої частини скарбу із садиби М. Єсикорського (Троїцький провулок), 1885 р.

- фрагмент залізного замка циліндричної форми (інв. № 635/6; розмір 4,4×3,7 см).

До складу скарбу входили також налобна пов'язка, що складалася з двох частин залізного обруча зі слідами тканини, на якому тримався головний убір [Кондаков 1896, с. 125–128], прясло з червоного шиферу з написом уставними літерами: «твори ни прямо», а на нижньому боці – «слнь», що його вчені трактували, як «тримай веретено з пряслом під нахилом і крути за сонцем» [Толстой, Кондаков 1897, с. 120], та шматки з ознаками хутра [Беляшевский 1888, с. 142].

1900 рік. Садиба реального училища, Михайлівська площа

У вересні 1900 року у дворі реального училища (іл. 5) була закладена двоповерхова будівля з новою церквою, квартирою настоятеля на верхньому поверсі та гімнастичним залом. Напевно, під час цих будівельних робіт і було знайдено скарб у горщику. До нього входили дві срібні монетні гривни та фрагмент срібного браслету, скрученого з кількох дротів. Доля скарбу залишалася невідомою [Корзухина 1954, с. 114–115, № 89].

⁴ Державний Ермітаж, Санкт-Петербург, відділ Археології Східної Європи і Сибіру. Колекція № 635/1-15.

За свідченням одного з колишніх учнів цього училища Г.К. Голдіна, дві срібні монетні гривни відносилися до типу київських, тобто шестикутних, і знаходилися в Історичному кабінеті училища. Викладач історії Леонід Павлович Добровольський, співзасновник Товариства «Стародавній Київ», показував їх учням на уроках історії. Одну з гривень учні приховали, а друга залишалася в Історичному кабінеті училища [РА ІМК РАН, ф. 77, спр. № 143, арк. 93. Лист Г.К. Голдіна до Г.Ф. Корзухіної від 12.01.1960 р.]

Отже, є підстави вважати, що після знахідки скарбу він потрапив до училища, де утворився цілий музей колекцій, за яким доглядали учні. Реальне училище припинило існування 1920 року, і гривни, напевно, надійшли до музею Товариства або потрапили до приватних колекцій.

1903 рік.

Садиба Михайлівського монастиря

Після знахідки скарб передали до Імператорської археологічної комісії, потім повернули назад до монастиря, а в першій половині 1920-х років майже в повному складі передали до Державного історичного музею в Мо-

скві. Незначна частина речей скарбу (7 одиниць), відокремлених щойно після знахідки, залишилася в Києві й перебувала спочатку в приватних колекціях В. Хвойки, пізніше С. Моргілевцева, який у 1905 році пожертвував їх Київському музею старожитностей і мистецтв (інв. № 9710–9711 – дві золоті сережки; інв. № 9712–9715 – чотири срібних браслети, скручених із товстого дроту) [Археологічний каталог, кн. I, т. 1, с. 233]. Тільки три предмети із цієї групи – срібні кручені браслети – були ідентифіковані 1949 року в колекції Київського історичного музею; доля інших чотирьох залишалася невідомою [Корзухина 1954, с. 121–122, табл. ХІІ, 1–3].

Лише через півстоліття вдалося з'ясувати й завершити цей пошук. Отже, київська група скарбу зберігається у двох музеях – НМІУ та МІКУ – і складається з таких речей:

- пара золотих сережок київського типу, з гладкими, спаяними з півкульок трьома намистинами на товстому й круглому в розрізі дроті. Між намистинами спірально накручена тонка філігрань. Кілька намистин мають ум'ятини (МІКУ, інв. № ДМ-6697 (ст. інв. № 9710); діаметр 2,1 см; вага 2,07 г;

Іл. 5. Київське реальне училище (архітектор О.В. Беретті), 1861 р. (Будинок придбано училищем у власність від аптекаря Івана Ейсмана в 1873 р.)

Іл. 6. Речі зі скарбу, знайденого на садибі Софійського собору, 1904 р.

золото 900°; інв. № ДМ-6698 (ст. інв. № 9711); діаметр 2,0 см; вага 2,29 г; золото 900°);

- срібний браслет-наручень із двох стулок із зображеннями фантастичних звірів і скомоорохів, гравірування черню (НМІУ, інв. № ср-867 (ст. інв. № 30866); діаметр 5,9 см; висота 4,4 см). Браслет було передано з Лаврського музею, де місце його знахідки вважалося невідомим;

- чотири срібні браслети з кількох товстих дротів, скручених між собою (ст. інв. № 9712–9715). Зображення трьох із них, виявлених у музейній колекції в 1949 році, були проілюстровані Г.Ф. Корзухіною, але без зазначення інвентарних номерів музею.

Таким чином, із семи речей київської частини скарбу 1903 року ми маємо відомості про шість. Один з неідентифікованих браслетів, напевно, депаспортизований і знаходиться в тій же музейній колекції.

1904 рік. Садиба Софійського собору

Архівні матеріали свідчать, що, крім срібних прикрас (сережок і браслета), у скарбі також знаходилися ручка ложечки (?) і шматок сплаву [Фотоархів ПМК РАН, негативи П 27951 – П 27953 (№ 6911–6913), спр. 206/1904; РА ПМК РАН, ф. 1 спр. 293/1895].

Ручка у вигляді стержня з дроту, слабо скрученого в спіраль. Обидва його кінці завершувалися кульками, до однієї з яких була припаяна маленька петля. Остання, напевно, мала продовження, яке не збереглося.

Шматок сплаву мав прямокутну форму, один його кінець трохи ширший за другий. Хоча матеріал цих предметів не зазначений, але його фактура нагадує бронзу (іл. 7).

Срібні прикраси включали сім сережок київського типу, з яких чотири – зернені, з намистинами бочкоподібної і овальної форми; дві – ажурної роботи, з тонких плоских дротів, які утворюють ромбічний та круглий візерунки, прикрашені окремими зернинами; одна – з круглими гладкими намистинами, оздобленими опуклими трикутниками, накладною філігранню та окремими зернинами (іл. 6).

Срібний пластинчастий браслет, у розрізі плаский, кінці звужені, гострі та роз'єднані. Поверхня гладка, без орнаменту (іл. 7).

Загалом до складу скарбу входило десять предметів. Від 1906 року він зберігався в Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії, ліквідованому в 1919 році.

1914 рік. вул. Стрілецька, 14

У 1914 році до Археологічного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв

Іл. 7. Речі зі скарбу, знайденого на садибі Софійського собору, 1904 р.

Іл. 8. Окремі прикраси зі скарбу, знайденого на вул. Стрілецькій, 14, 1914 р.

надійшло 763 предмети. На першому місці був дар нащадків Івана Николовича Терещенка⁵ – скарб княжої доби, знайдений на вул. Стрілецькій, 14 (Рукописный каталог Археологического отдела Киевского музея древностей и искусств, кн. 3, т. I, с. 509, № 17390–17445 (зберігається в НМІУ) [ИИАК 1915, с. 50].

До скарбу входило 14 золотих і срібних прикрас. Скарб залишався не опублікованим, тому його речі важко було відшукати серед депаспортизованого матеріалу в Київському історичному музеї, який утворився в музейній збірці в післявоєнні роки. Саме тому Г.Ф. Корзухіна зазначила, що виявила в його колекції тільки дві гривни з 14-ти предметів скарбу, хоча на таблиці проілюстровані також колт, рясна та перстень [Корзухіна 1954, с. 119, № 100, табл. XXXVIII].

При заснуванні МІКУ в 1969 році до його збірки з Київського історичного музею було передано велику групу археологічного матеріалу з благородних металів. Більшість із переданих речей, знайдених на початку ХХ ст., не містили в документах відомостей про місце знахідки, в окремих випадках це було окреслено загаль-

но (як «Київ»), без конкретного місця. Серед цих речей вдалося ідентифікувати чотири золотих скроневих кільця скарбу, місце знахідки яких вважалося невідомим.

Хоча скарб був оцінений разом з перснем у 1500 рублів [РА ПМК РАН, ф. 77, арк. 84–85], останній являв окрему знахідку [ИИАК 1915, с. 50].

Зазначений як срібний [Корзухіна 1954, с. 119, № 100, 7], перстень із шестикутним щитком виконаний із золота 583° (інв. № ДМ-6312). Старий інвентарний номер персня (№ 17448) також свідчить, що він не входить до номерів скарбу, зазначених у музейному каталозі (інв. № 17390–17445).

Цей один перстень був опублікований як два різних – срібний (посилаючись на Корзухіну) і як золотий з колекції МІКУ, місце знахідки якого було невідоме [Макарова 1986, с. 130, № 75, № 76, рис. 16, № 75, № 76]. Щодо проілюстрованого колта [Корзухіна 1954, табл. XXXVIII, 2], то в центральному колі між двома сегментами в дійсності зображено росток крину, а не крапковий орнамент.

Скарб нині зберігається в колекції МІКУ і включає такі речі (іл. 8):

- золота сережка київського типу (інв. № ДМ-6419 (ст. інв. № 17436); розмір 2,8 см; вага 4,92 г; золото 750°);

- золоті рясна з 42-х колодочок (інв. № ДМ-6448 – № ДМ-6589 (ст. інв. № 17392–17433); довжина 30 см; вага 17,49 г; золото 583°);

- золоті колти з емаллями, прикрашені рослинно-геометричним орнаментом. Пара (інв. № ДМ-6316; № ДМ-6317 (ст. інв. № 17390; № 17391));

- золоті скроневі кільця – 4 одиниці (інв. № ДМ-6408 – № ДМ-6411 (ст. інв. № 17438–17441); діаметр від 2,0 см до 2,4 см; вага 2,49 г; 2,25 г; 4,40 г; 2,80 г; золото 583°, 900°);

- срібна шийна гривна (інв. № ср-514 (65126) (ст. інв. № 17443); діаметр 19,7 см; вага 130,7 г; срібло 960°);

- срібна шийна гривна (інв. № АЗС-895; діаметр 18,5 см; вага 275,5 г; срібло 960°);

Відсутні золоті сережки – пара в техніці зерні і одна, парна до атрибутуваної, напевно,

⁵ Іван Николович Терещенко (1854 Глухів, Чернігівська губернія – 1903 Канни, Франція) – кандидат права, меценат, колекціонер, власник цукрорафінадних заводів.

знаходяться в цій же музейній колекції, але з утраченими старими інвентарними номерами.

1914 рік. Київ, «Старе місто»

Після знахідки скарбу на території історичного центру Києва, що його часто називають у літературі «Старе місто»⁶, тільки мала частина його речей надійшла до Музею старожитностей та мистецтв. Подальша доля скарбу залишалася невідомою [Корзухина 1954, с. 126, № 111].

Дослідження музейного археологічного матеріалу з благородних металів дозволили знайти ці кілька речей зі скарбу 1914 року. Після знахідки скарбу, уже в неповному складі, був придбаний на кошти Київського музею старожитностей та мистецтв (за 12 рублів) [Рукописний каталог Археологического отдела Киевского музея древностей и искусств, № 17006–17008]. Пізніше скарб належав Київському історичному музею, а наприкінці 1960-х років його передали до МІКУ, де нині зберігається. Скарб включає такі речі (іл. 9):

- золота сережка київського типу із зерненими намистинами (інв. № ДМ-6345 (ст. інв. № 17007); розмір 3,5×3,1 см; вага 7,38 г; золото 583°);

- золота сережка київського типу з ажурними намистинами, прикрашеними накладною філігранню та окремими зернинами (інв. № ДМ-6346 (ст. інв. № 17008); розмір 3,6 см; вага 11,51 г; золото 583°);

- срібний браслет з кількох товстих дротів, скручених між собою; наконечники прикраше-

Іл. 9. Золоті сережки і срібний браслет зі скарбу, знайденого у «Старому місті», 1914 р.

ні черню (інв. № АЗС-606; розмір 7,3 см; вага 45,5 г; срібло 966°). На браслеті не зберігся старий інвентарний номер, але за виглядом він збігається з описом браслету зі скарбу і зберігався разом з іншими його речами.

Стаття не вичерпує виявлених відомостей про вже відомі скарби чи ті, що залишилися неопублікованими, а коротко характеризує тільки окремі з великої спадщини коштовностей княжого Києва.

Джерела та література

Антонович В. Обзорные предметы великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и близлежащих его окрестностях, и хранящихся в музее древностей и в монетно-кабинете университета св. Владимира // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 117–132.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / Приложение к XV т. «Древности». – Москва, 1895.

Архипова С. Іконки з Десятинної церкви і «міста Володимира» // Opus Mixtum. – Київ, 2017. – № 4. – С. 98–112.

Беляшевский Н. Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 136–143.

⁶ «Старе Місто», або старокиївська частина, розташовувалося на правобережному схилі, дещо віддаленому від Дніпра. У кінці XIX ст. кордони її проходили від Царської площі до Михайлівського монастиря, від нього до Андріївської церкви, звідти до Сінної площі, потім Єврейського базару, від нього бо Бессарабки і від останньої до Царської площі [див.: Захарченко, 1888, с. 177].

- Беляєва С. та ін.* Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. Серія Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. – Київ, 1997. – Вип. 2.
- В. Т.* О кладе куфических монет, найденных в Киеве // Древности. Археологический вестник. – Москва, 1867. – Т. I, май-июнь. – С. 138–139.
- Захарченко М.М.* Киев теперь и прежде. – Киев, 1888.
- ИИАК. Прибавление к выпуску 58. – Петроград, 1915.
- Кондаков Н.П.* Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода. – Санкт-Петербург, 1896.
- Корзухина Г.Ф.* Русские клады X–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.
- Макарова Т.И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. – Москва, 1975.
- Макарова Т.И.* Черневое дело Древней Руси. – Москва, 1986.
- Рыбаков Б.А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – Вып. VI. – С. 227–257.
- Толстой И., Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства. – Санкт-Петербург, 1897. – Вып. V: Курганные древности и клады домонгольского периода.
- Указатель выставки при Третьем Археологическом съезде в Киеве в 1874 г. 2–22 августа. – Киев, 1874.
- Peckarska L.* Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and The Metropolitan Museum of Art and Related Material. British Museum, Romisch-Germanisches Zentralmuseum. – London; Mainz, 2011.

Скорочення

ІАК – Імператорська археологічна комісія
РА ІМК РАН – Рукописний Архів Інституту історії матеріальної культури
Російської академії наук
ХДІМ – Харківський державний історичний музей

Сведения о кладе, найденном в Киеве в 1749 году

Публикация архивных документов о находке клада во время строительства Андреевской церкви в Киеве.

Ключевые слова: архивные документы, клад, Андреевская церковь, Киев.

Публікація архівних документів про знахідку скарбу під час будівництва Андріївської церкви.

Ключові слова: архівні документи, скарб, Андріївська церква, Київ.

The publication of the archival documents concerning the finding of hoard during construction of the St. Andrew's Church in Kyiv.

Keywords: archival documents, hoard, Church of the St. Andrew, Kyiv.

В Российском государственном историческом архиве (Санкт-Петербург), среди бумаг «Кабинета его императорского величества», есть сведения, важные для истории киевских древностей¹. Императорский кабинет, учрежденный Петром I, как собственная канцелярия монарха, ведавшая множеством разнообразных функций, был возобновлен в этом значении в царствование императрицы Елизаветы Петровны. И при Петре, и при Елизавете Кабинет носил характер общегосударственного, а не дворцового учреждения, являлся одной из важнейших организаций первой половины – середины XVIII в. с обширной компетенцией. Среди сохранившихся документов Кабинета исследователя поражает «чрезвычайное обилие материалов и их захватывающая разнородность» [200-летие Кабинета 1911, с. VII]. В ведение Кабинета входила и Комиссия от строений. Ассигнованием сумм на строительные работы заведовал непосредственно Кабинет, надзор над их исполнением находился в руках гоф-интенданта и поручался или Канцелярии от строений, или губернской канцелярии.

Сведения о кладе связаны с работами по возведению Андреевского собора, заложенного при посещении Киева в 1744 году императрицей Елизаветой. В 1747 году эскиз собора сделал служивший в Императорском кабинете обер-архитектор граф Ф.Б. Растрелли, здание возводилось в 1749–1754 годах на месте Андреевского бастиона Киевской крепости.

Содержащее 4 листа дело «О вещах, найденных в Киеве при снятии с Андреевского бастиона насыпной земли» датировано 1749 годом [РГИА, ф. 468, оп. 32, д. 562, 1749 год].

Первый лист представляет собой следующее донесение графа Виллима Виллимовича Фермора, с 1746 по 1758 годы руководившего Канцелярией от строений²:

«В кабинет ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА, из канцелярии от строений. Сего марта 21 дня в полученном из Киева от бригадира Власьева репорте объявлено, при снятии де с Андреевского бастиона насыпной земли, найдены вещи, а именно: золотых персней три, в том числе: один с камнем середоликом, серег три, блях: большая двойная с коцлом и малых тринацать. Точие де золото весма ниское. Да серебряных: цепочка болияя и колец: болиеое одно, малое одно, медных: скоб двойных дватцать девять. Крышка малая и три небольшие штучки. Кои вещи с канцелярии от строений определено: прислать в Санкт Петербург для рассмотрения не надлежит ли чего из оных по древности в Кунст камеру отдать. А в КАБИНЕТ ЕЯ ВЕЛИЧЕСТВА ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА для ведома отрапортовать.
В. Фермор
Марта 23 дна 1749. Канцелярист Андрей Матвеев».

Второй лист дела содержит известия об архитектурных чертежах и алмазе, оправленном гранильного дела мастером, вероятно, это, как и первый лист дела, часть своего рода журнала регистрации поступившей почты. На этом же листе имеется постскриптум В.В. Фермора:

«Господин бригадир Власьев рапортовал, что при раскапывании Андреевского бастиона нашли некоторые золотые и серебряные малые вещи: и дабы оные посторонними людом большим кладом назван не был, прилагаю для единого известия репорт из канцелярии от строения.
23 марта 1749 г.».

На третьем листе дела расположен следующий документ, датированный 24 июля 1749 года, после того, как 17 июня найденные в Киеве вещи были доставлены

¹ За указание на эти документы приносим глубокую благодарность Юлии Игоревне Быковой.

² Документы приводятся с сохранением основных особенностей орфографии и пунктуации.

в Петербург. Помимо В.В. Фермора, документ подписан еще двумя лицами, один из которых Х. Гейлих:

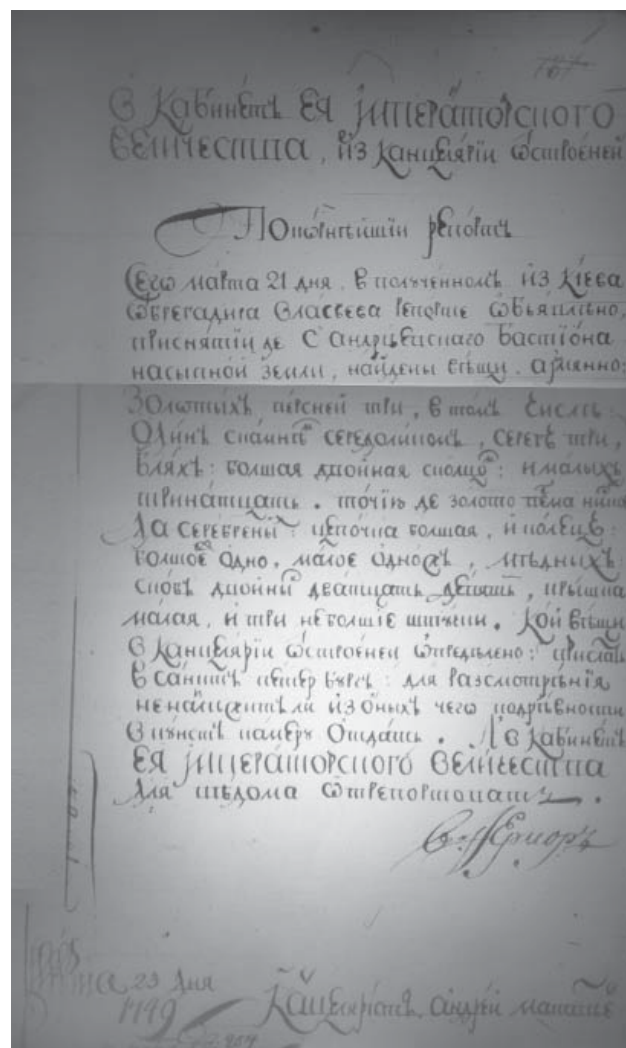
«В кабинет ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА из канцелярии от строений

Покорнейшее доношение

О полученных минувшего июня 17 дня сего года из Киева от бригадира и капитана Власьева найденных там при снятии с Андреевского бастиона насыпной земли золотых, серебряных и медных вещах о коих пред сим Кабинету ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА донесено: требуется в канцелярию от строений от него бригадира немедленного изъяснения, те вещи при съеме земли кем и при ком имяны найдены и выниманы, и в одном ли, как из репорта его Власьева в феврале в 21 числе показано, или в разных числах и которого в работных днях времени или часах и не сыскано ли еще какихнибудь больше того, такого как оные находились, тогда было ли. Примечание. А именно. Оные вещи (1) положены были (2) не было ли при них хотя гнилых ящиков, или каких оберток (3) или при положенных телах имелись и в каких местах найдены, как глубоко, в верхнем ли, или в среднем, или в нижнем того бастиона, но понеже таковой справки у него бригадира чрез такое далее место вскоре получить неуповательно:

Того ради объявленные вещи при сем доношении с рэстром в кабинет ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА через почту посылается, а какое от него Власьева известие о том получено будет, тогда в кабинет ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА донесено будет же».

К сожалению, в этом архивном деле нет обычного для других подобных случаев акта о получении Кабинетом присланных из Киева предметов с резолюцией об препровождении их в императорский дворец, Кунсткамеру или другое место. Вероятно, он попал в какие-то другие бумаги Комиссии за 1749 год. Возможно, данные о поступлении киевских находок стоит поискать в учетных документах Музея антропологии

и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук.

Публикуемые сведения важны для своего рода предыстории археологической науки в Российской империи: это одни из первых знаков официального внимания к вещественным памятникам старины. [Императорская 2009, с. 24]. Требования по уточнению обстоятельств и точных координат находки не всегда будут выдвигаться даже Императорской археологической комиссией, созданной через 90 лет после находки клада, в 1859 году.

Источники и литература

РГИА – Российский государственный исторический архив, ф. 468, оп. 32, д. 562, 1749 год.

200-летие Кабинета его императорского величества. 1704–1904. – Санкт-Петербург, 1911. – С. VII.

Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. – Санкт-Петербург, 2009.

«Поховання коня» Х століття із садиби Трубецьких у Києві

Статтю присвячено публікації та аналізу «поховання коня», відкритого С.С. Гамченком на колишній садибі Трубецьких у Києві 1926 року. Аргументується його атрибуція як кенотафа за типом камерних давньоруських поховань Х ст.

Ключові слова: поховання коня, камерне поховання, кенотаф, Давня Русь, С.С. Гамченко.

Статья посвящена публикации и анализу «захоронения коня», открытого С.С. Гамченко на бывшей усадьбе Трубецких в Киеве в 1926 году. Аргументируется его атрибуция как кенотафа по типу камерных древнерусских захоронений Х в.

Ключевые слова: захоронение коня, камерное погребение, кенотаф, Древняя Русь, С.С. Гамченко.

The paper presents publication and analysis of the «burial of a horse», discovered by Serhii Hamchenko at the former Trubetskoy's estate in Kyiv in 1926. Attribution as a cenotaph of the type of Old Rus'sian chamber graves of the 10th century is argued.

Keywords: burial of a horse, funeral, chamber grave, cenotaph, Old Rus', Serhii Hamchenko.

Серед давньоруських поховань Х ст. найбільш рідкісну групу складають поховання в супроводі коня. Ще рідше серед них трапляються могили, у яких поруч із конем не знайдено решток людини. Саме до останніх належить поховання, розкопане С.С. Гамченком 1926 року на колишній садибі Трубецьких в м. Києві (сучасна вул. Володимирська, 3). Воно найчастіше фігурує в спеціальній літературі з атрибуцією автора розкопок як «поховання коня». За польовою нумерацією – це поховання № 11 [Гамченко 1926], а за найбільш широкоживаною нумерацією зводу київських поховань М.К. Каргера – № 115 [Каргер 1958, с. 187–189].

Дослідження поховання. Повна публікація результатів археологічних досліджень 1926–1927 років не відбулася, хоча «похованню коня» було приділено найбільшу увагу. Опис поховання № 11 вміщено в статті С.С. Гамченка в «Коротких звідомленнях» за 1926 рік [Гамченко 1927, с. 29–30]. Він майже дослівно збігається з авторським російськомовним звітом [Гамченко 1927, ВУАК, № 109/30, арк. 17–18 (рукописний); ВУАК, № 94, арк. 14–15 (друкований)] та його українським перекладом С. Якубовського [Гамченко 1927, ВУАК, № 86/1, арк. 26–28]. Виявлені знахідки опубліковано частково: зображення деяких предметів подано в графічних таблицях до публікації, а опис – у додатку до статті, де вміщено перелік речей з розкопок

1926 року на садибі В.П. Трубецького, що експонувалися 1927 року на виставці ВУАКу, а також перелік малюнків до звіту [Гамченко 1927, с. 29–30; мал. III: 1, 3–6, 8, 11; IV: 14, 17–20; с. 36–37, табл. XX–XXII; с. 38]. Наявна архівна інформація про поховання міститься у двох рукописних фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України – фондів ВУАКу [ІА НАНУ, ВУАК, № 86/1, № 94, № 109/30] та персональному фонді С.С. Гамченка [ІА ІА НАНУ, ф. 3, № 63–71].

Дослідження С.С. Гамченка на території стародавньої частини міста одразу ж привернули увагу громадськості. Уже в путівнику по Києву, виданому невдовзі після завершення розкопок, М. Карський серед визначних історичних місць згадує садибу Трубецьких і проведені тут археологічні розкопки, а серед виявлених об'єктів виділяє саме поховання коня з багатим спорядженням [Карський 1930, с. 114].

Сам С.С. Гамченко відмовився давати точну культурну атрибуцію дослідженому ним об'єкту без попереднього наукового аналізу, хоча й з ремаркою, що це може бути «пережиток конячого похорону віддаленіших часів» [Гамченко 1927, с. 30]. Однак надалі поховання коня незмінно привертало увагу дослідників, які працювали з матеріалами київського некрополя.

І.О. Іванцов порівняв це поховання з відомими йому синхронними комплексами Шестовиці¹ та Гньоздова, де містилися під-

¹ І.О. Іванцов помилково зазначив рік розкопок як 1926, однак жодного поховання з рештками коня того року не було відкрито. Очевидно, мається на увазі поховання XXXV, розкопане П.І. Смолічевим 1927 року поблизу Шестовиці, відоме за каталогом Д.І. Білфельда як курган 111.

курганні поховання коней з багатим супроводом. У випадку з Гньоздовом з посиланням на А.В. Арциховського [Арциховский 1940, с. 135] як аналогію наведено два кургани, що стояли поруч. Одне багате поховання інтерпретоване як князівське, інше – як належне його коню. Шестовицьке поховання містило тільки рештки коня, загнuzданого й осідланого. Поблизу кістяка виявлено вістря залізного списа. Ніяких останків покійника в кургані не було [Бліфельд 1977, с. 177]. На основі багатства супровідного інвентарю дослідник припустив, що кінь, виявлений на садибі Трубецьких, міг належати князю, що був похований неподалік, однак його поховання могло не зберегтися і не було виявлене археологічними розкопками [Іванцов 2003, с. 108].

Л.А. Голубева також звернула увагу на багатий інвентар поховання і впевнено визначила його як належне до «військово-дружинної верхівки», зарахувавши до категорії поховань у зрубних гробницях, а за аналогіями ремінних накладок із Чернігова, Шестовиці та Гньоздова датувала X ст. Дослідниця навіть звернула увагу на літописну розповідь дещо пізнішого, але все ще давньоруського часу про бойового коня князя Андрія Боголюбського, який за порятунок життя свого господаря під час битви був удостоєний неабиякої шани й пишного похорону. На її думку, цей епізод засвідчував таку традицію вшанування коней почесним похованням [Голубева 1949, с. 114]. І в описі, поданому І.О. Іванцовим, і в описі Л.А. Голубевої містяться короткі характеристики цього поховання, обидва дослідники більше уваги приділяють питанню культурної та хронологічної атрибуції комплексу.

Розгорнений опис, що детально повторює польову документацію, і такий же докладний опис виявлених у похованні коня знахідок міститься в каталозі М.К. Каргера (поховання № 115). Його також проілюстровано малюнком, що презентує масштабне графічне зображення основних типів предметів. М.К. Каргер відніс це поховання до розряду могил дружинників високого рангу і також визначив його як камерне [Каргер 1958, с. 187–189, рис. 35]. Слідом за Л.А. Голубевою він наводить літописну згадку про почесне поховання коня Андрія Боголюбського, інтерпретуючи наявність серед речового супроводу

спорядження не тільки власне кінського, але й військового – спис, лук із сагайдаком, стріли – як свідчення того, що кінь був бойовим, а присутність дерев'яного відерця – як ознаку поховань кийівської знаті [Каргер 1958, с. 200].

Розглянув це поховання у своїй монографії, присвяченій спорядженню давньоруського вершника й верхового коня, й А.М. Кірпічников. Детально проаналізувавши комплекс речей, він відкинув початкову здогадку про балтійські паралелі й визначив їх ширше – з наведенням фінських, угорських і власне давньоруських аналогій X ст., передбачаючи якщо не пряме місцеве виготовлення ремінних накладок, то принаймні місцеве монтування убору й добре знайомство зі стилем як замовника, так і майстра [Кирпичников 1972, с. 26, рис. 11; с. 101, XIX].

С.Р. Кілієвич погодилася з попередніми дослідниками щодо датування комплексу і включила його до переліку ранніх давньоруських поховань IX–X ст. Не зважаючи на нестачу польових даних, вона атрибутувала його як поховання в зрубі, де було покладено коня в «повному бойовому спорядженні» [Кириєвич 1982, с. 149]. Утім, дослідниця не занесла його до підрозділу «В» свого каталогу під назвою «Погребения в срубных гробницах», а розмістила в підрозділі «Б» – «Погребения в грунтовых могилах», що викликає певні суперечності у висновках.

Окрему роботу кийівським похованням IX–X ст. присвятив В.Г. Івакін. Він уперше висловив ідею про те, що поховання, розкопане С.С. Гамченком на садибі С.П. Трубецького, є не власне похованням коня, а кенотафом дружинника, загиблого десь на чужині, у якому кінь виступав тільки одним з елементів обряду. Дослідник співвідніс поховання (№ А23 за його каталогом) з курганною групою ІБ некрополя І і зарахував до категорії елітних поховань з невизначеною конструкцією. В.Г. Івакін також звернув увагу на таку деталь, як укриття голови коня лубом, і пов'язав її з тривалою традицією використання бересту населенням Північно-Східної і Західної Русі. Намагаючись його інтерпретувати, він навіть припустив, що в давніх русів могли побутувати уявлення про численні народження, як це відомо за міфологією сибірських народів, а берест якимось пов'язаний зі

Лл. 1. Ситуаційний план розташування розкопів 1926 р.

звичаєм сповивати покійника, ніби немовля, наближуючи таким чином його майбутнє народження [Ивакин 2011, с. 16, 27, 36; Ивакин 2012, с. 86].

У дисертаційному дослідженні, присвяченому давньоруському камерному поховальному обряду Х – початку ХІ ст., К.О. Михайлов спеціально дослідив присутність коней у давньоруських похованнях. У дисертації він нарахував 19 [Михайлов 2005, с. 9], а в пізніше доопрацьованій публікації [Михайлов 2016, с. 61] – 21 камерний комплекс зі спеціально покладеними в могилу кіньми, що складає 26 % від числа всіх поховальних камер Давньої Русі. Він зазначає, що традиція, очевидно, бере свій початок зі скандинавського світу, однак певні відмінності саме давньоруського обряду можуть свідчити й на користь кочівницьких впливів. Дослідник також звертає увагу на те, що всі поховання містили кінське спорядження, включаючи сідла та стремена, яке показує, що ці коні були верховими [Михайлов 2016, с. 61–65]. Спеціально поховання, досліджене С.С. Гамченком, він не розглядає, і навіть більше – не зараховує до того числа комплексів, які

він наводить у статистиці. Причиною цього є недостатня інформація, яка не дозволила впевнено визначити, чи було воно камерним. Тому цей комплекс разом із двома іншими київськими та одним гньоздовським похованнями з рештками коней уміщено тільки в додатковому каталозі, вірогідно, камерних комплексів [Михайлов 2016, с. 250–251; кат. II: 1, 3, 12]. Разом з вищезгаданими ця вибірка складає 25 могил. Даний перелік не включає поховання, не зараховані до категорії камерних, а також трупоспалення з кіньми, оскільки визначення таких решток цілеспрямовано не проводилася.

Як видно з наведеного огляду, з моменту виявлення С.С. Гамченком поховання коня на садибі Трубецьких воно регулярно привертало увагу дослідників київської археології. Однак інформаційний потенціал комплексу не виходив за межі перших публікацій, залишаючи розходження в атрибуції, а також розбіжності в ряді подробиць про поховання. Цілий ряд моментів так і не знайшли висвітлення, починаючи з орієнтування поховання, положення кістяка, розташування предметів поховального інвентарю тощо.

Поховальна споруда. Ділянка, вибрана для розкопок, розташовувалася на північ від колишнього будинку князів Трубецьких, упритул до вулиці та стіни будинку (іл. 1). На плані садиби – це ділянка № 3 [Гамченко 1927, мал. I, с. 18]. Сітку квадратів орієнтовано за напрямом вулиці Короленка (сучасна Володимирська) та перпендикулярною до нього північною стіною будинку.

За звітним описом, досліджене С.С. Гамченком поховання коня було розташоване у квадратах II та III/5. На схемі квадратів видно, що поховання майже повністю міститься у кв. III/5, ближче до паркану садиби й до вулиці, знаходячись на західній межі всього масиву поховань на даній ділянці [Гамченко, НА ІА НАНУ, ф. 3, № 67, арк. 1].

Ще під час розкопок стала зрозумілою неординарність комплексу. Очевидно, саме тому, окрім детального опису в звіті й публікації, серед архівної документації є сім графічних зображень цього поховання. Три з них – креслення: одне на загальному плані розкопу та два деталізовані – на виносці зі збільшеним масштабом (іл. 2), одне з яких – з масштабною сіткою з ходом по 10 см (іл. 2: 1); два – перспективні малюнки олівцем (іл. 3); ще два – схематичні замальовки поховання в щоденнику (іл. 4) з поясненнями та позначеннями виявлених предметів [Гамченко 1927, ф. 3, № 67, 70]. Усі вони відрізняються в деталях, а також показують певні відмінності з описом у публікації. Наявність фото дозволила б в'явити такі суперечності й відповісти на ряд запитань, однак при тому, що фотографії інших поховань серед архівної документації присутні, фотофіксація поховання коня з якихось причин не велася.

План могили графічно не зафіксовано, існує тільки опис, за яким могильна яма мала овальні обриси, розміром 3×2,5 м. Конструкцію її не визначено. Глибина, на якій виявлено кістяк коня, становила від 2,2 м (у районі кісток ніг) до 2,35 м (під головою) від рівня

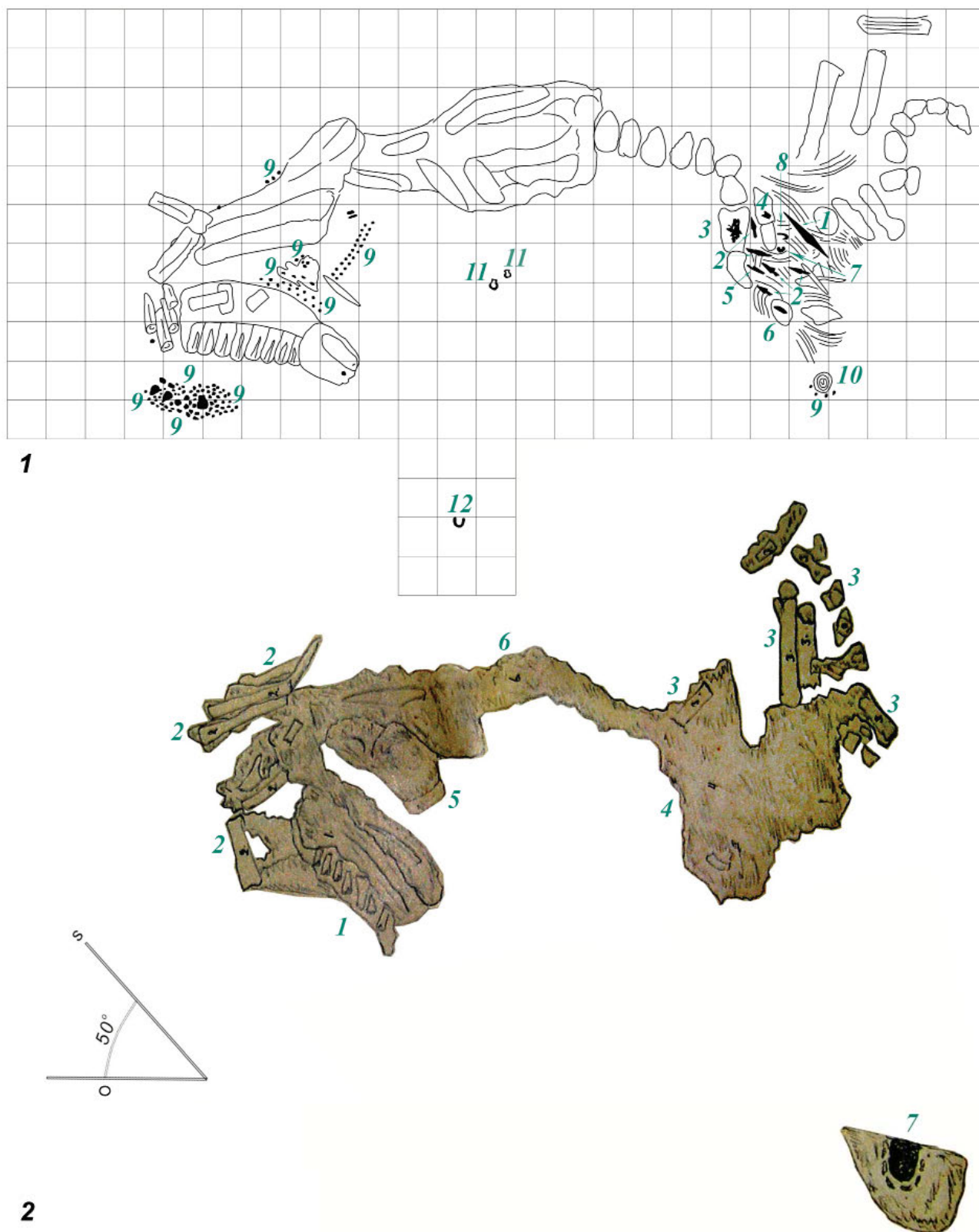
денної поверхні на час проведення розкопок. Глибина запуску в материк² – 0,7 м. Довга вісь ями спрямована вздовж лінії північний захід – південний схід, з відхиленням на 50° від півночі на захід, та відповідно на 50° від півдня на схід (азимут 130°)³. У якій частині могили знаходився кістяк коня – не означено.

Єдине зображення, що зафіксувало хоча б якийсь вигляд могильної ями, – це олівцевий малюнок Ольги Юнак, на якому видно південний кут і частково стінку котловану (іл. 3), однозначно не овальної, а підпрямокутної із закругленими кутами форми. Ще одна важлива деталь – розташування решток дерев'яного із залізними обручами відерця. На масштабному кресленні (іл. 2: 1) воно зображено впритул до задньої частини кістяка, натомість і друге креслення (іл. 2: 2), і обидва перспективних малюнки (іл. 3), і щоденник (іл. 4: 1) розміщують його на певному віддаленні від кістяка. Останнє цілком узгоджується зі щоденниковою схемою, де відстань від кісток крупа коня до відерця складає 1,17 м. Таке розташування знахідок у могилі може свідчити на користь того, що поховальна споруда все ж була широкою камерою, оскільки, по-перше, значна відстань (1,17 м) від кісток до відерця підтверджує зазначені в звіті доволі великі початкові розміри поховальної споруди, по-друге, наявність відра в могилі – одна з ознак, притаманних саме камерному поховальному обряду [Михайлов 2016, с. 82], а по-третє, таке взаємне розташування коня й відерця свідчить про покладення коня не в центрі могили, а під її південно-західною стіною. На користь саме камерної споруди свідчать і згадані в щоденнику залишки дерева поблизу задніх ніг коня, очевидно, ближче до стінки могили [Гамченко, НА ІА НАНУ, ф. 3, № 71, арк. 14 зв].

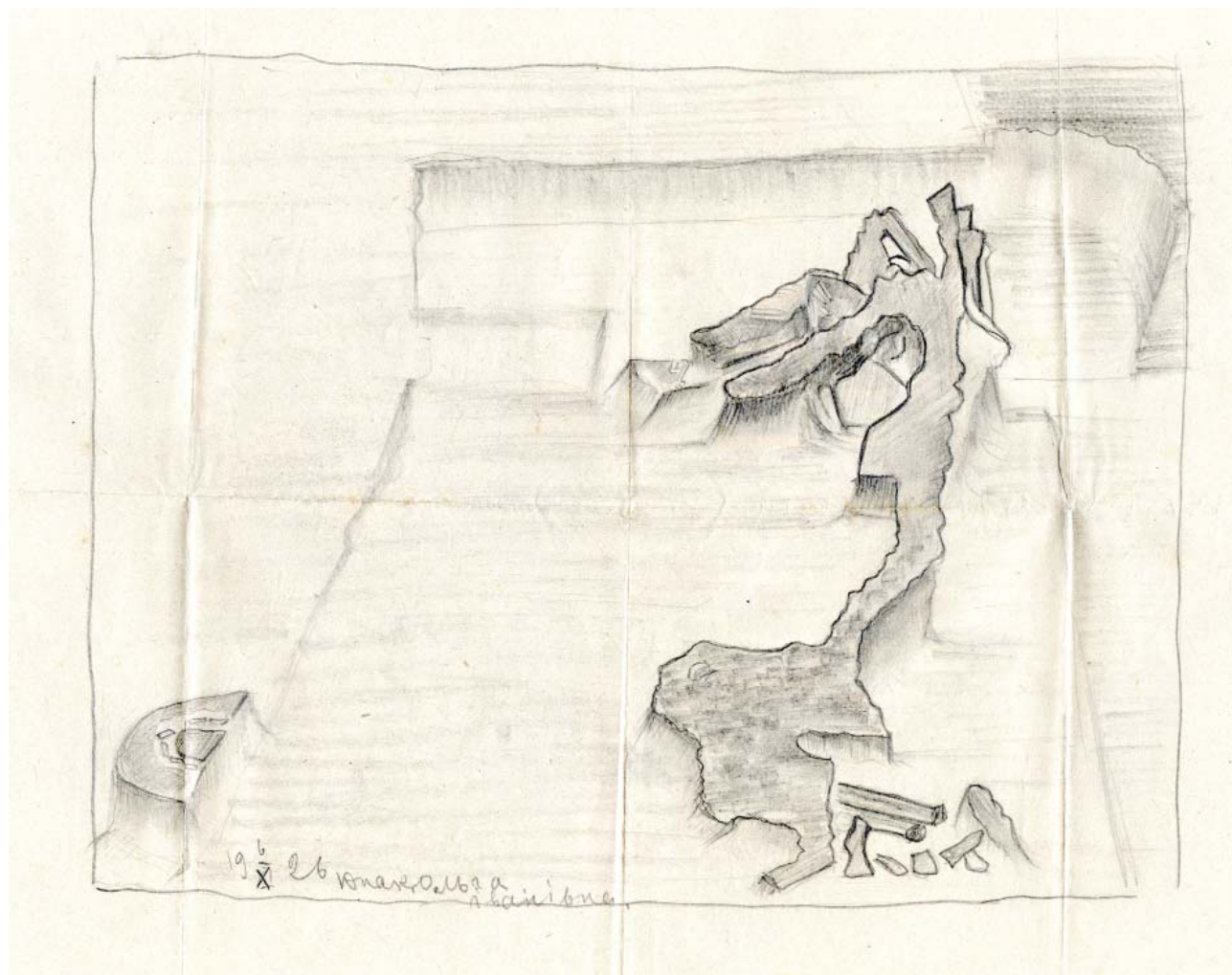
Кістяк коня. Скелет коня, за визначенням С.С. Гамченка, зберігся погано, лише зуби та трубчасті кістки ніг [Гамченко 1927, с. 30], однак існує зображення кістяка в момент вияв-

² У тексті авторської публікації – «глибина в льосі згортки», а в російськомовному тексті – «складки», що, очевидно, має означати заглиблення в материковий лес.

³ Оскільки щоденник писано рукою самого автора розкопок С.С. Гамченка, доводиться коригувати інформацію, спираючись на його польові записи. На малюнку II в публікації 1926 року стрілка півночі помилково зміщена на 270°, так що вона вказує на захід. На с. 30 напрямом осі позначений як такий, що має відхилення на 50° із заходу до півночі і 50° зі сходу до півдня, що мало б становити азимут 140° замість 130°, що узгоджується зі щоденниковим кресленням [Гамченко 1927, мал. II].

Пл. 2. Поховання № 11 1926 р. за кресленнями зі звіту С.С. Гамченка:
 1 – масштабне креслення (легенда: 1 – вістря списа, 2 – вістря стріл, 3 – уламки залізних предметів,
 4 – оковка списа, 5 – залізний ніж, 6 – точило, 7 – залізне кільце, 8 – залишки залізного крюка,
 9 – бронзові прикраси, 10 – відерце, 11 – стремена, 12 – підкова); 2 – немасштабне креслення (легенда:
 1 – голова, 2 – передні ноги, 3 – задні ноги, 4 – маклаки, 5 – груди, 6 – хребет, 7 – район відерця)

Іл. 3. Поховання № 11 1926 р. Малюнок олівцем (НА ІА НАНУ)

лення, де добре видно череп, хребет та довгі кістки кінцівок. За існуючими зображеннями на загальному плані, одному з креслень та щоденникових замальовках (іл. 1; іл. 2; іл. 4) чітко видно, що кістяк витягнуто вздовж лінії північний захід – південний схід, головою на південний схід⁴. Це означає, що він орієнтований у поховальній ямі за її довгою віссю. Якщо спиратися на креслення, то в довжину кістяк витягнутий на 2,1 м, приблизно така ж відстань від передніх до задніх кінцівок. У ширину він займає близько 90 см у районі задніх ніг та близько 70 см у районі голови і грудей. Довжина черепа становить близько 50 см. Утім, щоденник подає інші дані, де довжина черепа (чи, можливо, щелепи?) становить 0,3 м, а вся довжина кістяка коня – 1,67 м [Гамченко, НА ІА НАНУ, ф. 3, № 70, арк. 15].

Малюнки олівцем зроблені в перспективі, тому точно визначити за ними положення кісток складно, однак, оскільки довгі кістки задніх ніг відходять від скелета вправо, складається враження, що кінь лежить на лівому боці. На обох кресленнях положення кісток аналогічне. Голова зображена завернутою вліво від тулуба, так, ніби череп лежить на лівому боці. Натомість, у публікації і щоденнику стверджувалося, що кінь лежав на правому боці, а череп – на правій скроні; голову й частково шию коня обгорнуто берестом [Гамченко, щод., арк. 14 зв, 15, 15 зв]. Останню деталь, на жаль, неможливо простежити ні за кресленнями, ні за малюнками.

Положення коня за наявними зображеннями на кресленнях та малюнках виглядає таким чином: передня половина коня лежить

⁴ У публікації помилково зазначено, що голова коня знаходилась із заходу, а задні ноги – зі сходу [Гамченко 1927, с. 30].

на правому боці, як і сказано в звіті; хребет, очевидно, зламаний посередині, що видно на кресленні, зробленому після розчистки скелета (іл. 2: 2); а задня частина коня лежить на спині, що пояснює розташування кісток хребта у хвостовій частині та ніг справа від тулуба⁵. Така ситуація могла скластися під час невдалого опускання коня в яму, коли одна частина тіла ще міцно утримувалася, а іншу різко відпустили (чи внаслідок обриву мотузки).

Розташування інвентарю. С.С. Гамченко приділяв досить значну увагу фіксації предметів з розкопок. Окрім загальної статистики виявлених в окремих квадратах і на певних глибинах знахідок, із зазначенням матеріалу та конкретного місця на плані, яку вели асистенти, ним особисто складалися плани могил, де позначалося розташування речей. Щоправда, точна фіксація кожної окремої знахідки з присвоєнням їй індивідуального номеру й паспортних даних не велася, що ускладнює визначення місцезнаходження предметів. Однак схема розташування речей у похованні певним чином проясняє ситуацію і надає можливість для подальшої реконструкції та інтерпретації матеріалу.

На щоденниковому малюнку, де подано схему поховання, детально позначено, де, скільки і які саме бляшки знайдено (іл. 4). Так, ліворуч від голови коня містилося окремими групами 38 круглих, 5 трилисних, 2 «прямокутних» (маються на увазі ремінні наконечники), 2 листоподібних, 44 і ще 32 круглих; ближче до грудей – ще 1 кругла, очевидно більшого розміру, окремо позначена на плані; між головою і тулубом коня теж групами зображено 15 круглих, 4 прямокутних, 22 круглих, 2 прямокутних, 5 круглих, 3 прямокутних і 3 круглих, що разом складає 178 бляшок [Гамченко, ІА НАНУ, ф. 3, № 71, арк. 14 зв.]. На плані ще чотири бляшки позначено навколо відра (іл. 2: 1), після чого про них згадується й у звіті. Однак у щоденнику таких згадок немає, а навколо відра на інших малюнках зображено лише уламки залізних обручів (іл. 2: 2; іл. 3). Враховуючи, що й саме відро на цьому плані розташоване неправильно, цією інформацією варто знехтувати.

Не зовсім зрозуміло, чи був кінь на момент поховання загнуданим, хоча на схематичному плані в щоденнику поблизу передніх зубів коня чітко позначені вудила. Про вуздечку з вудилами йдеться і в публікації, там же зазначено, що бляшки були на голові коня й під нею, однак у тому ж тексті вказано, що вуздечка з вудилами лежала при голові [Гамченко 1927, с. 30]. Ця розбіжність примушує звернутися до графічних зображень поховання.

Прикраси вузди не були рівномірно розподіленими по черепу й скелету коня, більшість із них утворювали дві окремі групи біля голови. Лише деякі розрізнені бляшки було знайдено поза ними. Перша група розташована на плані між черепом і тулубом коня. У ній виділяються по два паралельні ряди регулярно розміщених бляшок приблизно на однаковій відстані одна від одної. При цьому виразно помітно дві перпендикулярні лінії, одна з яких іде у напрямку від вудил (іл. 2: 1; іл. 4: а). Навколо іншої лінії симетрично позначені дві «прямокутні» бляшки – кінцівки ремінців (іл. 4: а). Оскільки круглі бляшки лежать рівними лініями й паралельними двома рядами, навряд чи вони належали ремням оголів'я, одягнутим на голову коня, бо в ході археологізації бляшки розсунулися б у різні боки. Автор розкопок, очевидно, прийшов до такого самого висновку, оскільки зазначив, що вуздечка лежала біля голови. Щоправда, згадка, що вона була прикрашена також трилисними та листоподібними бляшками вказує залучення до прикрас вузди і другого скупчення бляшок. Головне питання – оскільки в публікації загалом згадано 231 прикрасу, а в щоденнику локалізовані лише 178 – де містилися ще 53 бляшки і чи не утворювали вони іншу симетрію під кістками коня?

У публікації С.С. Гамченко відзначив на середині хребта «залишки сідла», рештки попруги та стремених ременів, біля яких містилися й стремена. Тут же він відмічає й «рештки від сагайдака та лука». Поряд лежали залізні вістря ратища, кінцева трубчаста обкладка його древка, 11 залізних наконечників стріл (конічних, ромбовидних, довгасто-конічних та

⁵ Щира подяка к.б.н., ст.н.с. Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України П.С. Гольдіну за фахову консультацію.

трикутних), залізний ніж та підвіска з пісковику, залізне кільце, залізний прихвостник та ще 11 залізних предметів нез'ясованого призначення [Гамченко 1927, с. 30, табл. III, IV]. Там же позначені й стремена на кресленні (іл. 2: 1). Проте на щоденниковому малюнку власне рукою С.С. Гамченка стремена позначені поблизу голови (іл. 4), що унеможлиблює розміщення сідла на спині коня. Помилковість креслення демонструє і сама публікація, де стверджується: «Біля передньої частини кінського кістяка було знайдено одне ціле залізне стремено, що до нього прикипіла кругленька бронзова бляшка, та друге фрагментоване стремено» [Гамченко 1927, с. 36].

Відстань між стременими на щоденниковій схемі якраз достатня для розміщення між ними сідла (іл. 4: а). Навколо одного зі стремених групється скупчення круглих, «трикутних» і «прямокутних» бляшок, у т. ч. саме тут позначено й обидві листоподібні решми. Решми – це прикраса, яка, як правило, містилася на нагрудному ремені коня, а інколи – на підхвістному ремені. У будь-якому випадку, цей ремінь мав кріпитися до сідла, а значить, розташування його поблизу голови – там же, де й одне зі стремених, свідчить на користь того, що сідло дійсно розташовувалося не на спині коня, а було покладено окремо. У цьому випадку сліди дерева, відзначені С.С. Гамченком на крупі коня [Гамченко 1927, с. 30], найвірогідніше, могли бути рештками дерев'яних конструкцій могили (стіни, перекриття). Відзначимо в даному контексті і згадки про сліди бересту на голові та шиї коня, і деревний тлін на його задній частині.

У публікації 1927 року також зазначено, що на віддаленні від ніг (1,17 м) містилося дерев'яне із залізними обручами відерце. Таке ж позначення є і на звітному безмасштабному кресленні, і на перспективних малюнках (іл. 2: 2; іл. 3: 1, 2). На масштабному ж кресленні щодо розташування стремених і відерця містяться значні розбіжності з малюнками та щоденниковими записами. Як зазначалося, стремена на ньому позначені поблизу центральної частини хребта коня, а залізні обручі відерця – безпосередньо поблизу кісток крупа (іл. 2: 1). Слід констатувати, що ці речі домальовувалися пізніше, і їх розташування на кресленні не відповідає дійсності.

У районі крупа коня, за даними масштабного креслення, міститься група предметів, зіставлена автором розкопок з луком і сагайдаком. У даному випадку і щоденникові записи, і масштабне креслення ідентичні й збігаються з даними публікації. Тут дійсно зображено численні залізні предмети: вістря та обкладка древка списа, ніж, вістря стріл, кільце, гак та інші невизначені залізні предмети, а також точильний камінь з пісковику (іл. 2: 1; іл. 4: б). Наскільки наявність сагайдака й лука є виправданою інтерпретацією, сказати складно. За малюнком, стріли лежать на невеликій відстані одна від одної, проте розташовані дещо хаотично, хоча вістря й спрямовані в один бік. Наявність сагайдака мала б спричинити їх компактне залягання в похованні. До того ж, окрім стріл, у цій групі є інші предмети, які зазвичай не знаходяться всередині сагайдака – ніж, спис та точильний камінь (підвіска). А ось залізне кільце та гак, навпаки, можуть свідчити на наявність саме сагайдака. З луком ще складніше – ніяких свідчень, окрім опису, не збереглося, навіть позначень на плані. Не можна виключати й можливість, що залізні предмети лежали на дерев'яному щиті. Загальний аналіз ситуації з розміщенням предметів озброєння дозволяє припустити, що вони не були просто покладені в поховання – С.С. Гамченко згадує про те, що наконечник списа («клюга») був зігнутий [Гамченко 1927, с. 36], а значить, відбувся ритуал псування зброї під час обряду.

Найбільше запитань викликає наявність у похованні підкови (іл. 2: 1), розташованої, щоправда, за 1,19 м від кістяка коня. Відсутність графічної фіксації могили, як і стратиграфічних розрізів, значно ускладнює вирішення цього питання. З усіх зображень вона позначена тільки на масштабному кресленні, яке, як виявляється, уже містить ряд неточностей. Сам С.С. Гамченко цю підкову до поховання коня початково не відносив, як це засвідчено щоденниковими записами (іл. 4: 1, 2), хоча й позначив у тому місці знахідку «железо» [Гамченко, НА ІА НАНУ, ф. 3, № 71, арк. 13 зв. – 4]. Не позначено її і на олівцевих перспективних малюнках (іл. 3). До того ж, на сьогодні не існує жодної подібної достовірної знахідки в похованнях X ст.

Таблиці опису матеріалів з розкопок на садибі Трубецьких, уміщені наприкінці публікації С.С. Гамченка, децю детальніші і включають дані про польові інвентарні номери, форму предметів та матеріал виготовлення: № 2668–2700 – бронзові невеличкі кругленькі, діаметром 0,02 [м]; № 2661 – бронзові бляшки у формі трилисника, завдовжки 0,015; № 2672 – у вигляді 8-пелюсткових розеток; № 2671 – чотирикутні; № 2662, 2702 – п'ятикутні, завдовжки 0,03; № 2666 – дві бронзові листоподібні кінські прикраси, завдовжки 0,045 і 0,065; № 2674 – кам'яна «причіпка з дірочкою» (підвіска-оселок) завдовжки 0,08 [Гамченко 1927, с. 36]. У каталозі М.К. Каргера також детально описано кожен окремий тип, зокрема, зазначено, що прикраси кінського спорядження виконані з мідного сплаву, але деякі з них посріблені [Каргер 1954, с. 188–189].

Зі знахідками з поховання, зданими по закінченню робіт до Київського історичного музею (нині – Національний музей історії України), пізніше працювала Г.Ф. Корзухіна, про що свідчать виписки, фотографії та замальовки предметів з її особистого архіву з указаними старими інвентарними номерами [НА ИИМК РАН, ф. 77, д. 2, л. 31–32]. У післявоєнний час предмети з поховання були депаспортизовані й помилково записані в колекційному опису Державного історичного музею під номером В-4552, як знахідки з розкопок на горі Дитинці 1919 року. Ідентифікувати прикраси вузди вдалося Р.С. Орлову, який виділив у колекції 145 предметів як належних до цього комплексу. Мова йде про накладки на реміні, переважно з мідного сплаву:

№ В-4552/562 (с 68720) – 89 круглих гладеньких бляшок (іл. 5: 15; іл. 6: 3) і 17 круглих із зірчастим декором (іл. 5: 16; іл. 6: 4) діаметром 1,45–1,55 см; кріплення – по два підігнуті гострі шпеньки;

№ В-4552/563 (с 68721) – 15 трилисних бляшок з концентричним декором, розмір 1,4×1,4 см; кріплення – по два підігнуті гострі шпеньки (іл. 5: 10–12; іл. 6: 5);

№ В-4552/564 (с 68722) – 13 видовжених наконечників ремінців з рослинним декором, розмір 2,3×1 см та 2,3×0,7 см; кріплення двох типів – підігнуті гострі шпеньки та короткі злегка розплескани (іл. 5: 7–9; іл. 6: 6, 7);

№ В-4552/565 (с 68698) – 2 круглі бляшки з рубчастим декором, діаметр 1,95 см; кріпилися до реміня за допомогою чотирьох довгих розплесканих шпеньків та мідних платівок і чотирикутних шайб (іл. 5: 3, 4; іл. 6: 2);

№ В-4552/566 (с 68699) – 2 круглі великі бляшки з рослинним декором, діаметр 3,1 см, одна пошкоджена; кріпилися за допомогою чотирьох довгих розплесканих і підігнутих шпеньків та мідних платівок (іл. 5: 1, 2; іл. 6: 1);

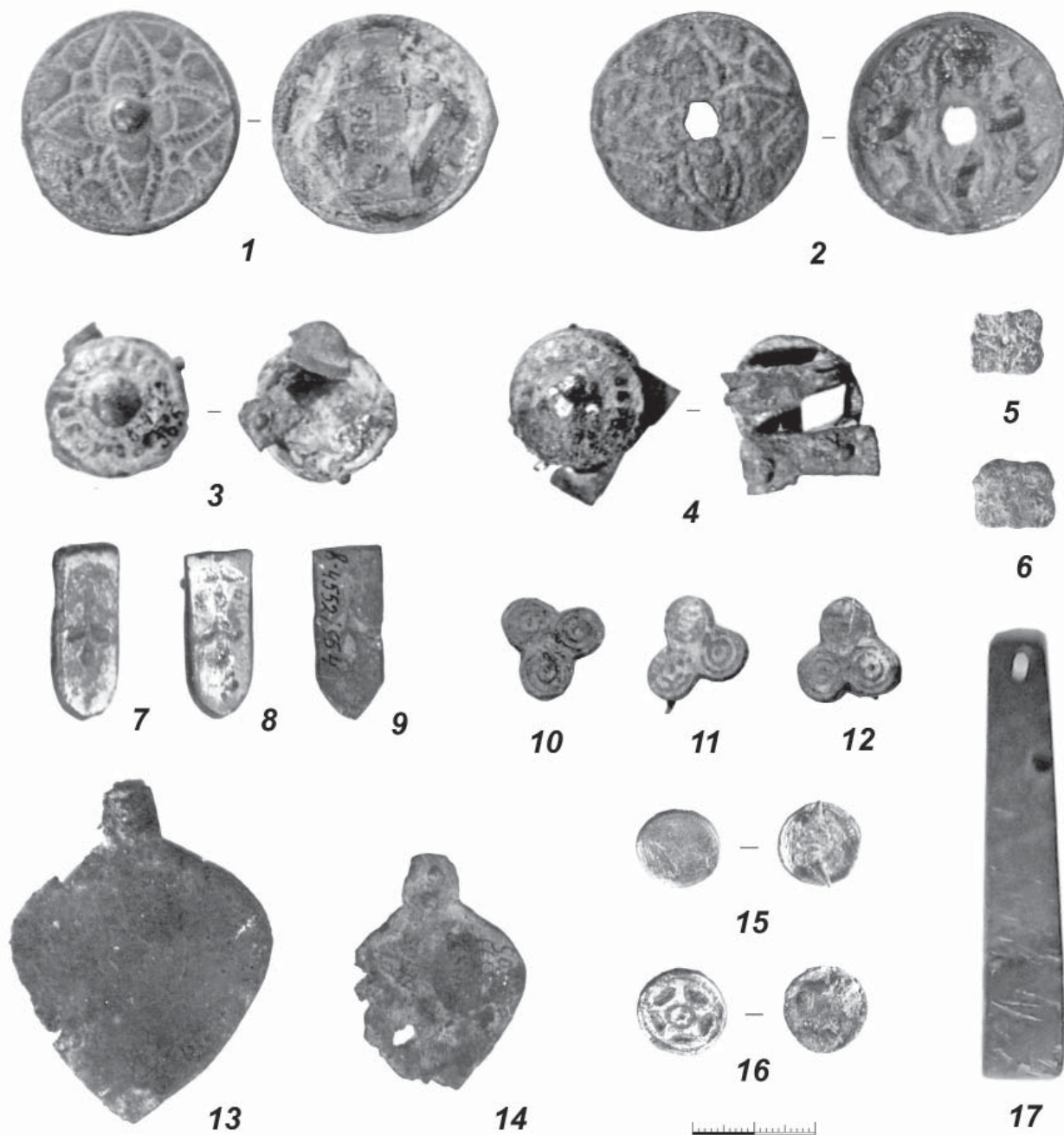
№ В-4552/571 (с 68705) – 2 листоподібні гладенькі решми різних розмірів: 5×4,5 см та 3,2×3 см (пошкоджена); кріпилися до ремінів за допомогою двох заклепок у верхній частині (іл. 5: 13, 14; іл. 6: 9, 10);

№ В-4552/581 (с 68712) – 1 срібна бляшка-розетка, розмір 1,75×1,75 см; кріпилася до реміня чотирма короткими розплесканими шпеньками (іл. 6: 8);

№ В-4552/583 (старий номер ?) – 4 фігурні підпрямокутні бляшки з отворами по центру, розмір 1,2×0,9 см (іл. 5: 5, 6; іл. 6: 11).

Зазначимо, що в нотатках Г.Ф. Корзухіної під деякими старими номерами значаться інша кількість предметів. Так, № с 68712 – 6 бляшок; № 68721 – 16 трилопатевих бляшок; № с 68722 – 17 наконечників. Кількість наконечників і трилопатевих бляшок тут відповідає переліку М.К. Каргера, у якого загалом прикраси вузди складають 203 екземпляри [Каргер 1954, с. 188–189], а не 231, як у С.С. Гамченка.

За декором дві різні групи складають гладенькі круглі бляшки (іл. 5: 15; іл. 6: 3) із зірчастим декором (іл. 5: 16; іл. 6: 4), занесених до одного виду всіма дослідниками. Останніх менше, ніж це зафіксовано в групі прикрас вузди, і, тим паче, у групі навколо сідла. Тож навіть опосередковано місце бляшок із зірчастим декором не з'ясувати. Також на дві групи, попри схожість, за розмірами й типом кріплення поділяються наконечники ремінців (іл. 5: 7–9; іл. 6: 6, 7). Вони виготовлялися окремо для вузди та інших ремінів. За довжиною шпеньків та посилення кріплення мідними платівками зрозуміло, що дві пари круглих декорованих бляшок (іл. 5: 1–4; іл. 6: 1–2) з'єднували реміні вузди на перехрещенні. Різних розмірів листоподібні бляшки (іл. 5: 13, 14; іл. 6: 9, 10), однак навряд чи

Іл. 5. Типи знахідок з поховання № 11 1926 р.
1–16 – за фото Р.С. Орлова; 17 – за фото з архіву Г.Ф. Корзухіної

вони від двох різних ременів, найвірогідніше, парна менша була втрачена в ході експлуатації. Окреме питання – сліди посріблення на прикрасах. Для достовірної відповіді, чи якась їх частина була покрита сріблом, необхідно принаймні провести сучасну реставрацію збереженої колекції, після чого дослідити її спектральним методом.

Залізні предмети з поховання ні автор розкопок, ні будь-хто інший з дослідників, які працювали з колекцією, докладно не описали. Найповніша інформація про ці знахідки міс-

титься в тій же публікації 1927 року – це опис предметів на таблиці XXI: № 2681 – одне ціле залізне стремено з прикипілою до нього маленькою круглою бронзовою бляшкою та друге фрагментоване стремено; № 2704–2713 – 10 вістер стріл, які лежали біля задніх ніг коня серед трухлявого дерева, довжина від 0,05 до 0,11 [м], серед них виділяються листоподібною формою № 2707 та № 2708; № 2677 – вістря списа завдовжки 0,17 [м], яке теж містилося біля задніх ніг; трохи поодаль лежали обручі від цеберка (3) – № 2676 та № 2719.

На плані й схематичному кресленні в щоденнику С.С. Гамченка є вкрай схематичні зображення залізних предметів, зокрема, округлих стремени «8-подібної» форми, вудил із цільними (?) гризлами, ромбоподібного вістря списа тощо (іл. 2: 1; іл. 4), проте не ясно, чи відображають вони реалії хоча б трошки наближено до оригіналу, чи є умовними. А.М. Кірпи́чников відніс їх до переліку спорядження невизначеного типу [Кірпи́чников 1972, с. 101, удила XIX, стремени VII–VIII].

Оскільки ні точна кількість предметів, ні їх перелік не збігаються у публікаціях, основним джерелом є рукописний польовий інвентарний опис за 1926 рік, у якому ще не проставлено номерів [НА ІА НАНУ, ф. 3, № 64]. З поховання № 11 у ньому зазначені такі позиції:

- «Зрізка землі – 1
- Бронзові трьохлисті бляшки – 20
- Бронзові довгасті бляшки – 19
- Бронзові круглясті бляшки – 6
- Бронзові листові бляшки – 2
- Бронзові округлі бляшки – 170
- Бронзові квадратні бляшки – 6
- Бронзові бляшки – 2
- Бронзові розетки – 2
- Бронзова *пряжка* (?) – 2
- Велика бронзова бляшка – 1
- Бронзова пластинка – 1
- Уламки залізного удила – 4
- Уламки невизначеної залізної речі – 5
- Підвіска з – 1
- Залізний *бошмак* (?) – 1
- Залізний наконечник списа – 1
- Залізний конічний наконечник стріли – 3
- Залізний ромбічний наконечник стріли – 3
- Залізний довгастий наконечник стріли – 3
- Залізний трьохкутний наконечник стріли – 1
- Залізний довгасто-конічний наконечник стріли – 1
- Залізний ніж – 1
- Залізний прихвістник – 2
- Залізне кільце – 1
- Уламки невизначеної залізної речі – 4
- Уламки залізної оковки – 6
- Залізні стремени – 2
- Уламки залізних обручів дерев'яного відерця – 19
- Лоскутки берести – 1
- Зрізка землі з бронзовими речами – 1
- Олов'яна куля – 1
- Фрагмент глиняного посуду – 1
- Пірамідка з пісковіку – 1
- Фрагменти глиняного посуду – 4».

Позначення «.....» містяться в польовому інвентарному описі і, очевидно, означають, що на момент складання преліку речей ця інформація була відсутня. Курсивом подано слова, які погано читаються.

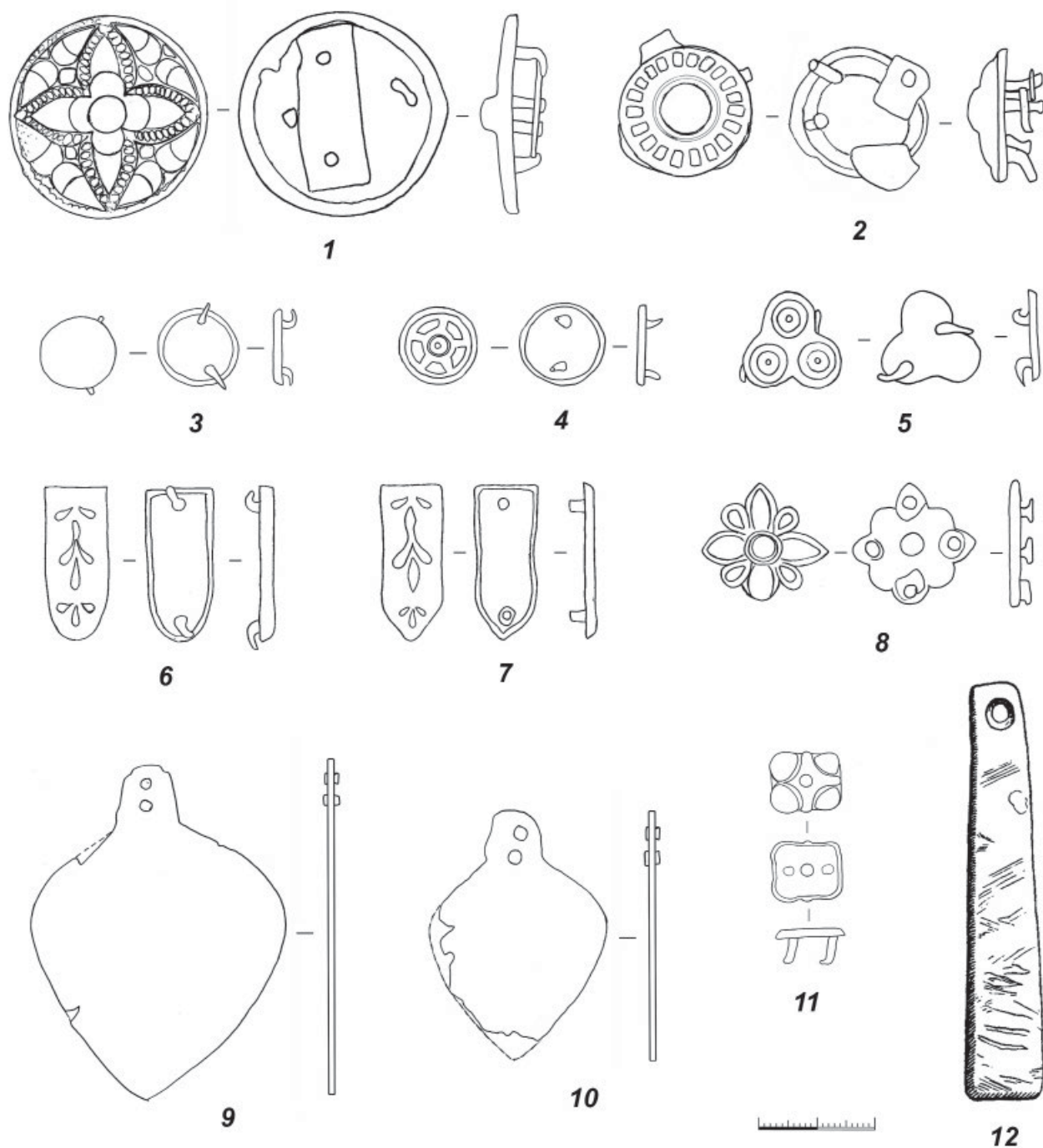
Не дуже розбірливий напис «залізний бошмак», можливо, і є згаданою вище «підковою», тільки взуттєвою XVII–XVIII ст.

На наш погляд, частина цих предметів, наприклад стремени, підвіска-«оселок» зі смугастого сланцю (іл. 5: 17; іл. 6: 12) можуть бути ідентифікованими в колекції Національного музею історії України, тож можливості для вивчення колекції ще далеко не вичерпані.

Інтерпретація комплексу. Поховання № 11 із садиби Трубецьких топографічно є продовженням групи курганного могильника X ст. Старокиївської гори з концентрацією поховань у районі Десятинної церкви, помітний відсоток серед яких складають камерні, у т. ч. з рештками коня.

У деяких випадках ситуація з київськими камерними похованнями нагадувала «могілу коня». Так, у 1972 році на вул. Десятинній, 2 С.Р. Кілієвич дослідила порушене камерне поховання, де разом з кістками коня зі збруйними прикрасами й наконечником списа все ж виявилось і кілька кісток людини [Кілієвич 1982, с. 44]. У великому камерному зрубному похованні II з розкопок Я.Є. Боровського на вул. Житомирській, 2 у 1988 році разом зі скелетом коня в камері виявлено лише фрагменти гомілок людини, оскільки саме ця частина поховання була перерізана ямою XVIII ст. [Боровський, Калюк 1993, с. 8–9]. За умови поганого збереженості кісток чи неухважності дослідників фрагменти кісток людини були б пропущені.

Наявна документація про розкопки поховання № 11 не містить достатньої інформації про те, чи не могло поховання частково бути зруйнованим. Виявлена поряд з кістками і на тій же глибині підкова може свідчити на користь перекопу, щоправда, не відомо, як він співвідносився з могилою, якщо дійсно мав місце. До того ж на всьому розкопі фіксувалися поодинокі скупчення людських кісток, що свідчить про постійну господарську діяльність, яка зачіпала давніші нашарування. Можливо, перекоп, який маркує підкова, лише пошкодив північну стінку котловану ка-

Іл. 6. Типи знахідок з поховання № 11 1926 р. 12 – за М.К. Каргером

мери, не дозволивши точно визначити її форми. Проте повна відсутність будь-яких предметів у проміжку між відром та кістяком коня (іл. 2: 2; іл. 3) при тому факті, що озброєння й побутові предмети були покладені не на дно камери, а на самого коня, виглядає дивною. І, як це не парадоксально, вона може знайти пояснення в контексті давньоруського обряду.

К.О. Михайлов у своїй праці про камерні поховання спеціально наголосив на розміщенні коней у могилі як одну зі специфіч-

них рис такого обряду. Загалом він нарахував 21 комплекс, який включив до статистики. Усі вони датуються X ст. Це склало 26 % від числа всіх камерних поховань і 37 % від чоловічих комплексів. При цьому відсоток поховань на півдні Русі в середньому дещо вищий. Поховання з кіньми зараховано К.О. Михайловим до багатих комплексів з огляду на вартість коня, набору його спорядження та іншого поховального інвентарю могил [Михайлов 2016, с. 61–65, кат. I, кат. II].

Окрім київського, комплексів X ст. з конем без людських решток відомо всього чотири, і всі вони розташовані в Середньому Подніпров'ї: два в Чернігові і два в Шестовиці [Михайлов 2016, кат. I: № Ч-2, Ч-3; Бліфельд 1977, с. 177, 180–181, рис. 46]. Усі ці комплекси містили поховання коней, яких можна вважати верховими – вони були загнuzдані, і сідла містилися тут же в похованні: у двох випадках кінь був осідланий, ще у двох сідла розташовувалися поблизу голови. При цьому ніяких решток небіжчика в могилі не було. Незважаючи на це, у похованнях присутні речі, які до спорядження коня не належали. Як правило, це предмети озброєння (списи, стріли, лук), деталі одягу чи посуд. Якщо порівняти ці комплекси з похованнями, де людські рештки присутні, то виявляється, що коні є тільки в похованнях чоловіків або ж парних [Михайлов 2016, с. 61–65].

Звертають на себе увагу випадки, де для небіжчиків у камерах споруджувалося спеціальне ложе, зокрема, саме до такого типу належать київські камерні поховання 1984 року з Михайлівської площі (хоча автори розкопок інтерпретували споруду по центру зрубу інакше – як труну) та 2002 року з Великої Житомирської, 2 [Мовчан, Боровський, Гончар 2003, рис. 1; Movchan 2007, fig. 1; Михайлов 2016, рис. 16]. В обох випадках ширина збитого ложа становила більше 1 м, що могло б пояснити у випадку поховання № 11 із садиби Трубецьких значний пустий проміжок (1,17 м) між відром і скелетом коня. Проте відсутність у камері будь-яких ознак кісток чи убору людини має свідчити на користь інтерпретації поховання як кенотафа.

Питання символічного обряду кенотафа для київських язичницьких поховань X ст. вперше порушили Г.Ю. Івакін та В.К. Козюба на прикладі камерного поховання з розкопок 1998 року на Софійській площі, де жіноче поховання супроводжувалося предметами чоловічої групи інвентарю (спорядження коня, зброя, поясні прикраси), частково ритуально обпаленого [Івакін, Козюба 2001; 2003]. Дослідники, щоправда, вважали чоловічі предмети тут символічними заміниками живого чоловіка, який не пішов у могилу за дружиною. З реалій поховальних традицій русів

X ст. відомий зовсім протилежний обряд – ритуальне вбивство рабині, яка супроводжувала знатного руса в потойбічний світ і ставала його символічною дружиною. У цьому контексті поховання із Софійської площі має розглядатися як кенотаф воїна, що не повернувся з походу/подорожі.

Інтерпретація поховання 11 з розкопок С.С. Гамченка як кенотафа була запропонована В.Г. Івакіним [Івакін 2011, с. 16; Івакін 2012, с. 86]. Зі згаданим вище камерним похованням на Софійській площі його поєднує особливий ритуал з речами, зокрема, псування зброї (зігнутий наконечник списа). У похованні із Софійської площі, де, власне, не було також і кістяка коня, ритуал спалення стріл та сідла зі стременами був проведений не тільки з речами людини, але й зі спорядженням коня.

На наш погляд, головним аргументом на користь інтерпретації «поховання коня» як кенотафа все ж є місце його розташування – у центральній частині могильника на Старокіївській горі. Наведена Л.А. Голубевою та М.К. Каргером аналогія з похованням бойового коня Андрія Боголюбського над річкою не має нічого спільного з публічним захороненням коня в місці поховання шанованих предків язичників, та ще й за обрядом, притаманним вищому соціальному прошарку русів. Кенотафи прийнято влаштовувати на батьківщині загиблого, а отже, камерні поховання із Софійської площі й садиби Трубецьких мали бути здійснені для місцевих жителів.

Через значний відсоток знахідок скандинавського стилю в давньоруських камерних похованнях вони традиційно вважаються ознакою скандинавського етносу чи впливу. У київському «похованні коня» цей вектор виражений навпаки, дуже слабо, можливо, через малу кількість предметів з убору людини. Ф.А. Андрощук та В.М. Зоценко внесли до каталогу «скандинавських старожитностей» Південної Русі доволі багато підвісок-«оселків» зі смугастого сланцю [Андрощук, Зоценко 2012, кат. № 13; 37; 67; 122; 197; 231]. Судячи з фото аналогічного предмета з поховання 11 на садибі Трубецьких (іл. 5: 17), він також належав до групи «смугастих». Хоча такі предмети називають «оселками», досить часто вони не придатні

для заточування через занадто тверді прожилки. Для частини знахідок мінералогічна експертиза справді встановила їх привізний характер [Бычкова и др. 2008], однак у випадку з предметом з поховання, яке ми розглядаємо, для початку слід ідентифікувати сам предмет у колекції.

Аналізуючи ювелірне виробництво Середньої Наддніпряни X ст., Р.С. Орлов дійшов висновку загалом про місцеве виробництво всіх 9 типів прикрас збруї з «поховання коня», однак, спираючись на аналізи складу металу 30-ти предметів з комплексу, погодився з А.М. Кірпічниковим щодо виготовлення предметів у різних майстернях, оскільки в комплексі виявилось поєднання різних типів сплавів [Орлов, 1984, с. 41–47]. Більшість типів прикрас із поховання справді мають значно ширший ареал побутування.

Найбільш розповсюджені маленькі бляшки – трійчасті, прямокутні з отвором посередині та круглі, як без орнаменту, так і декоровані п'яти- чи шестипроменевою зіркою (іл. 5: 16, іл. 6: 4). Вони відомі не тільки в Києві та Середньому Подніпров'ї (Чернігів, Шестовиця, Табаївка, Седнів), але й більш широко на території Давньої Русі та Скандинавії [Бліфельд 1977, с. 48–49, табл. XXV: 1–2; Макарова 1986, с. 29–30, рис. 11; Мурашева 2000, рис. 11: 35; 18: 130; 68: 1Ж, 1М; Зайцева 2015, рис. 7: 12].

На прикладі ливарних формочок з Києва та Табаївки Р.С. Орлов виводив місцеве виробництво ремінної гарнітури з мотивом багатопрорізованої зірки на території Середнього Подніпров'я [Орлов 1984, с. 42]. Його висновки підтримав В.В. Новіков [Новіков 2009, с. 23–24]. А С.С. Ширінський розвинув ідею київського походження посріблених наборів із зірчастим мотивом набагато далі, спробувавши датувати давньоруські комплекси з такими знахідками в межах IX ст., навіть більше – асоціюючи цей стиль із сучасниками князів Аскольда та Діра, для яких нібито блиск прикрас кінської вуздечки та оголів'я був однією з найвищих цінностей [Ширинский 2008, с. 81–88]. Однак виробництво близьких круглих бляшок із зірчастим та рубчастим декором також відзначене в болгарському ювелірному центрі Новосел поблизу Преслава [Бонев, Дончева

2011, табл. XLVIII, 520, 524, 525; Дончева 2017, рис. 6, 7], час функціонування якого визначається завдяки знахідкам монет першої половини та середини X ст. Болгарські бляшки відрізняються вигнутою формою і кріпленням одним шпеньком [Плетньов, Павлова 2000, табл. IV: 65–77]. Тому мова йде не про реплікацію, а про моду з набагато ширшим ареалом, ніж давньоруський, який включав також територію Угорщини [The Ancient Hungarians 1996, p. 90]. Було навіть висловлено гіпотезу про болгаро-салтівське походження бляшок із зірчастим декором [Шинаков, Селиверстов, Гурьянов 2012], яка, проте, має мало спільного з реальністю.

Квадратні чотирихпелюсткові бляшки (іл. 6: 8) теж відомі як безпосередньо серед давньоруських старожитностей Середньої Наддніпряни, так і широко трапляється від північно-європейських до карпато-дністровських пам'яток X ст. як складова декору сумочок-ташок [Arbman 1940, Taf. 91: 3; Бліфельд 1977, Кенько 2012, с. 163; Абызова, Рябцева 2011]. Останні Р.С. Орлов пов'язував із продукцією майстерень школи А та датував за знахідкою однієї з таких накладок разом з дирхемом Наср ібн Ахмада аш-Шаш (935/6 р.) серединою X ст. [Орлов 1984, с. 41], а С.С. Рябцева та Р.А. Рабінович справедливо пов'язували їх з угорським впливом на східноєвропейські території у X ст. [Рябцева, Рабінович 2007]. Власне в похованнях Угорщини аналогічні срібні бляшки трапляються і як прикраси вузди [The Ancient Hungarians 1996, p. 102; fig. 35].

Також впливом угорської тореветики X ст. слід вважати і стилістику великих круглих бляшок (рис. 5: 1, 2; іл. 6: 1). У схожому стилі оформлені литі збруйні решми з поховань X ст. Чернігова, Шестовиці, Табаївки, а також чеканні оковки руків'я меча з камерного поховання на вул. Рейтарській у Києві (№ 108 за М.К. Каргером) та турячих рогів із Чорної могили в Чернігові, які Р.С. Орлов виділив як продукцію південноруських шкіл А і Б. Подібність стилістики з угорськими виробами X ст. дослідник пояснював не прямим впливом, а спільними витоками, які він вбачав у ісламській тореветиці [Орлов 1983, с. 41–45; 1984, с. 39–50].

У «похованні коня» із садиби Трубецьких присутній і тип накладок у вигляді ремінних

наконечників (іл. 5: 7–9; іл. 6: 6, 7). В.В. Новіков, присвятивши спеціальне дослідження темі кінських вуздечних наборів, виділяє їх у групу південноруського кінського оголів'я, для якої були характерні такого роду прикраси [Новіков 2009, с. 24–25]. Рослинний декор наконечників із садиби Трубецьких подібний за стилем і виконанням до групи ремінних прикрас з Болгарії та Угорщини [Плетньов, Павлова 2000, табл. XXVI; Бонев, Дончева 2011, табл. XXIII: 229; XLVI: 482–489; The Ancient Hungarians 1996, p. 122; fig. 4], відомих у т. ч. на городищі Єкімеуць в Молдові [Абызова, Рябцева 2011, рис. 1: 5]. Серед давньоруських виробів їм близький наконечник з кургану Гульбище в Чернігові [Самоквасов 1916, рис. 58: 3216].

Листоподібні решми (іл. 5: 13, 14; іл. 6: 9, 10) з київського «поховання коня» повторюють за формою литі декоровані решми з Чернігова, Шестовиці, Табаївки [Орлов 1984, рис. 2–4], проте виготовлені значно простіше, як задні закриваючі платівки литих решм зі вкладеним брязкальцем. Прототипами для таких прикрас слугували кочівницькі зразки, що підкреслював іще Т.І. Арне [Arne 1914, с. 44]. Проте давньоруські решми переважно виконані в стилі, що відрізняє їх від типових решм збруйних наборів печенігів та огузів [Гаврилина 1993, рис. 1], тож Р.С. Орлов справедливо дійшов висновку про місцеве їх виробництво [Орлов

1983; 1984]. В.В. Новіков вважає листоподібні решми X ст. характерною ознакою саме середньодніпровських давньоруських збруйних наборів, оскільки такі прикраси дуже рідко трапляються в комплексах Півночі Русі [Новіков 2009, с. 23–24].

Висновки. Аналіз поховального інвентарю київського «поховання коня», дослідженого С.С. Гамченком на колишній садибі Трубецьких у Києві, показує найближчу вибірку аналогій із Чернігова, Шестовиці, Табаївки середини – другої половини X ст., демонструючи переважно південноруські риси в стилістиці й наборі прикрас.

Розміри могили, наявність дерев'яних конструкцій, орієнтування за віссю південний схід – північний захід, головою на південний схід, розміщення коня під південною чи південно-західною стіною є доволі типовими для південноруських камерних поховань. Відсутність останків людини при розташуванні могили в центральній частині курганного могильника дозволяє класифікувати подібні комплекси як кенотафи, меморативні комплекси, що їх споруджували родичі чи друзі померлого у випадках, коли не вдалося здійснити традиційний поховальний ритуал. Верхові коні, навіть якщо лише вони містяться в похованні, виконують у подібних комплексах роль символічного супутника для свого господаря, а не є самостійним об'єктом поховання.

Джерела та література

- Абызова Е.Н., Рябцева С.С. О находках деталей оформления наборных ремней и поясных сумок в Карпато-Днестровском регионе // Древнее Причерноморье. – 2011. – Вып. IX. – С. 5–12.
- Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: каталог. – Paris, 2012.
- Бонев С., Дончева С. Старобългарски производствен център за художествен метал при Новосел, Шуменско. – Велико Търново, 2011.
- Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – Київ, 1993. – С. 3–42.
- Бычкова Я.В., Ениосова Н.В., Нилус И.М., Пушкина Т.А. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда. – Москва, 2008. – Т. 2. – С. 312–314.
- Гаврилина Л.М. Бляхи-решмы в украшении узды у кочевников Восточной Европы X–XI вв. // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С. 77–85.
- Гамченко С.С. Розкопи 1926 р. в Києві (кол. садиба В.П. Трубецького). – НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 86/1.
- Гамченко С.С. Розкопи 1926 року в Києві (давніша садиба В.П. Трубецького) // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. – Київ, 1927. – С. 17–32.

Гамченко С.С. Схема мест погребений по сетке квадратов раскопки 1926 г. в ус. В.П. Трубецкого в Киеве. – НА ІА НАНУ, ф. 3, № 67.

Гамченко С.С. Польовий журнал-щоденник, малюнки, розрізи і т. ін. в котловані І–2 розкопів в садибі Трубецького у Києві. – НА ІА НАНУ, ф. 3, № 71.

Голубева Л.А. Киевский некрополь // МИА. – 1949. – № 11. – С. 103–118.

Дончева С. Ювелирные производственные комплексы X века вблизи Преслава. Технологии производства // Stratum plus. – 2017. – № 5. – С. 189–204.

Зайцева И.Е. Детали поясной гарнитуры из Шекшова в Суздальском Ополе // Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура. – Москва; Вологда, 2015. – С. 184–198.

Ивакин В.Г. Киевские погребения X века // Stratum plus. – 2011. – № 5. – С. 243–286.

Ивакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008.

Ивакін В.Г. Поховання київської дружинної верхівки // Сіверщина в історії України. – 2012. – Вип. 5. – С. 84–87.

Ивакін В.Г. Київські поховальні камери // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). – Київ; Чернігів, 2012. – С. 122–130.

Ивакін Г., Козюба В. Поховання X століття на Софійській площі в Києві // Киевский Альбом. Исторический альманах. – Киев, 2001. – Вып. 1. – С. 50–65.

Ивакін Г., Козюба В. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 38–50.

Иванцов І.О. Стародавній Київ. – Київ, 2003.

Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков: По материалам археологических исследований. – Киев, 1982.

Карський М. Київ давній // Путівник по Києву (сучасний та давній Київ). – Київ, 1930. – С. 101–135.

Кенько П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.) // Свод археологических источников. – Минск, 2012.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – Киев, 1982.

Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. // САИ. – Ленинград, 1973. – Вып. Е1-36.

Корзухина Г.Ф. Киев. Некрополь. Киевский исторический музей. – НА ИИМК РАН, ф. № 77 (Личный фонд Г.Ф. Корзухиной), д. 2.

Макарова Т.И. Черневое дело древней Руси. – Москва, 1986.

Михайлов К.А. Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2005.

Михайлов К.А. Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североευропейских аналогий. – Санкт-Петербург, 2016.

Мовчан І., Боровський Я., Гончар В. Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 114–121.

Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.). – Москва, 2000.

Новиков В.В. Уздечные наборы на территории Древней Руси в 9–11 вв. (по материалам погребений и поселений): автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 2009.

Орлов Р.С. Південноруський центр художньої металообробки X ст. // Археологія. – 1983. – Вип. 44. – С. 29–46.

Орлов Р.С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X–XI вв. // Культура и искусство средневекового города. – Москва, 1984. – С. 32–52.

Плетньов В., Павлова В. Раннесредневековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей // Известия на Народния музей Варна. – 2000. – № 30–31. – С. 24–239.

Рябцева С.С., Рабинович Р.А. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. // Revista Arheologică. Serie nouă. – 2007. – Volumul III – № 1–2. Chişinău. – С. 195–230.

Самоковасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – Москва, 1916.

Шинаков Е.А., Селиверстов Д.М., Гурьянов В.В. Болгары IX–X вв. в Хотылево // Вестник Брянского государственного университета. – 2012. – № 2. – С. 100–103.

Ширинский С.С. Материалы к изучению относительной хронологии курганов Поднепровья в эпоху легендарных князей Руси: Дира и Аскольда // Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2008. – С. 76–89.

Arbman H. Birka I: Die Graber. – Stockholm; Uppsala, 1940.

Arne T.I. La Suede et l'Orient. – Upsala, 1914.

Movchan I.I. A 10th-century Warrior's Grave from Kiev // Kiev – Cherson – Constantinople: Ukrainian papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25 August 2001). – Kiev; Simferopol; Paris, 2007. – P. 221–223.

The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. – Budapest, 1996.

Скорочення

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

НА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург

Об'єкти другої половини XIII – початку XIX століття з території Михайлівського Золотоверхого монастиря

Статтю присвячено характеристиці археологічних об'єктів другої половини XIII – початку XIX ст., досліджених упродовж 1997–1999 років на території Михайлівського Золотоверхого монастиря Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом Г.Ю. Івакіна.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий монастир, середина XIII – XIX ст., будівля, яма, рів.

Статья посвящена характеристике археологических объектов второй половины XIII – начала XIX века, исследованных в 1997–1999 годах на территории Михайловского Златоверхого монастыря Архитектурно-археологической экспедицией Института археологии НАНУ под руководством Г.Ю. Ивакина.

Ключевые слова: Михайловский Златоверхий монастырь, середина XIII – XIX вв., постройка, яма, ров.

The archaeological objects of the mid. 13th – early 19th centuries excavated during 1997–1999 at the territory of St Michael Golden-Domed Cathedral by the Architectural-archaeological expedition of the Institute of Archaeology of NASU headed by G. Yu. Ivakin are analyzed in the paper.

Keywords: St. Michael Golden-Domed Cathedral, mid. 13th – 19th centuries, building, pit, ditch.

У 1997–1999 роках на території Михайлівського Золотоверхого собору та монастиря (далі – МЗМ) проводилися масштабні археологічні дослідження під керівництвом Г.Ю. Івакіна¹. Під час цих робіт у двох розкопах, десяти шурфах та двадцяти двох будівельних траншеях і кількох котлованах досліджено понад 40 об'єктів (будівлі, ями, рів)², датованих за нумізматичним, керамічним матеріалом і стратиграфічними особливостями другою половиною XIII – XIX ст. (вклейка, іл. 1). На жаль, у багатьох випадках проводився лише археологічний нагляд, тобто спостереження й фіксація культурного шару в будівельних траншеях, прокладених екскаватором. При прокладанні комунікацій на території монастиря було знищено велику кількість комплексів, які вдалося зафіксувати лише частково. Утім, у багатьох випадках об'єкти було досліджено повністю, передусім у двох розкопах та кількох шурфах. З даних комплексів походить значна кількість артефактів. Деякі категорії археологічних матеріалів уже частково публікувалися, найбільш повно – кераміка [Чміль 2005а, 2005б, 2015; Чекановський, Мартиненко 2000] та скло [Починок, Чекановський 2015]. Але цілісна характеристика самих об'єктів подається вперше.

Найбільш ранні післямонгольські об'єкти – другої половини XIII – XIV ст. – виявлено в корпусі хористів. У приміщенні 2 частково досліджено будівлю 1. Вона мала

майже вертикальні стінки, глибину до 1,0 м, її дно було розташоване на глибині 3,2 м від сучасної поверхні [Івакін та ін. 1998, с. 101–104]. Крім численних давньоруських матеріалів, із заповнення будівлі походять вінця горщиків, які побутували в другій половині XIII – XIV ст. [Чміль 2015, с. 85–88].

Матеріали цього часу знайдено також у траншеї 1, яку було прокладено паралельно трапезній церкві Іоанна Богослова з південно-східного боку на відстані 13 м. У стратиграфії її стінки над будівлею 10 простежено фрагмент заповнення якогось об'єкта у вигляді сильногумусованого шару [Івакін та ін. 1998, с. 133–135]. Крім численних давньоруських матеріалів, у ньому виявлено 31 вінце горщиків другої половини XIII – XIV ст. [Чміль 2015, с. 85–88].

У котловані ківорія 2, розташованого на північний захід від собору, було досліджено дві будівлі № 7–8, які перерізали одна одну. Їх глибина становила 0,2–0,7 м від рівня зачистки (екскаватором ґрунт знято до глибини 2,7 м). У верхній частині заповнення будівель знайдено кілька вінчиків горщиків другої половини XIII – XIV ст. та полив'яної кераміки. Більшість їх виявлено в заповненні будівлі 8. Судячи зі стратиграфії, вона пізнішого часу і перерізала котлован будівлі 7 [Івакін та ін. 1999, с. 87–88]. У заповненні будівлі 8 знайдено також фрагмент кашинної кераміки з

¹ Дослідження проводилися і в 1996 році, але тоді розкопувалася площа самого собору, на якій об'єктів вказаного часу не було.

² Тут не йде мова про поховання цього часу, матеріалам з яких також присвячено кілька публікацій.

блакитною поливою, що традиційно датується XIV ст. [Чміль 2015, с. 88–89].

У траншеї 21, прокладеній у дворі Михайлівського корпусу, у північно-східній стінці зафіксовано заповнення об'єкта з вертикальними стінками, врізаного в материк. У ньому знайдено вінце горщика XIII – XIV ст. [Івакін та ін. 1999, с. 98].

До більш пізнього часу – **XIV–XV ст.** – відноситься яма 1 розкопу 1 (1997). Цей об'єкт було виявлено перед апсидами собору. У верхній частині він являв собою велику сильногумусовану пляму, яка не мала чітких контурів. Об'єкт був перерізаний вісьмома пізнішими похованнями, а значна його частина знищена сміттевою ямою XX ст. та трубою XIX ст. Приблизні розміри ями становили $3,6 \times 2,3$ м. Заповнення простежено з глибини 0,7 м до 1,35 м. Яма 1 утворилася на місці великої давньоруської будівлі, коли верхня частина котловану останньої почала заповнюватися нашаруваннями XIV–XV ст. Між заповненням давньоруської будівлі та ями 1 простежено прошарок будівельного сміття, що утворився в середині – другій половині XIII ст. Отже, цей час можна вважати нижньою хронологічною межею заповнення ями 1. Із цієї ями походить величезна кількість матеріалу XI–XV ст.: кераміка, скло, фрагменти фресок, смальта, вироби із заліза й бронзи тощо [Івакін та ін. 1997, с. 129–133]. Але впевнено віднести до післямонгольського часу можна поки що лише нумізматичний матеріал та частину кераміки.

З ями походять п'ять литовських денаріїв типу «колюмна» – «спис із хрестом» Вітовта (1392–1430), які, на думку Г.А. Козубовського, потрапили до неї не раніше другої – третьої чверті XV ст. [Івакін та ін. 1997, с. 186]. Зі 175 вінець керамічних горщиків 115 відносяться до XIV–XV ст. Серед останніх вирізняється кілька типів, наймасовіший з-поміж яких – так звані «грибоподібні» вінця XV ст. Представлені також денця горщиків, у тому числі зі слідами зрізки з гончарного круга, фрагменти полив'яної та імпортової кераміки [Чміль 2015, с. 89–96]. Нумізматичний матеріал і аналогії до вінець горщиків дозволяють датувати заповнення ями 1 першою половиною – серединою XV ст.

Аналогічну кераміку знайдено в заповненні ще кількох об'єктів, але вже без нумізма-

тичного матеріалу. У траншеї 2 на ділянці 2 в північно-східній стінці зафіксовано котлован прямокутного в розрізі об'єкта, дно якого було розташоване на глибині 1,35 м. Його довжина 2 м, товщина заповнення 0,4 м. У ньому знайдено кілька вінець горщиків XIV–XV ст. [Івакін та ін. 1998, с. 168].

У траншеї 11, прокладеній перед апсидами собору, виявлено яму 2 підпрямокутної форми, завдовжки понад 2 м і завширшки 1,2 м. У ній знайдено грибоподібне вінце горщика XIV–XV ст. [Івакін та ін. 1998, с. 240].

До пізнішого часу, ніж попередні, відноситься яма 2, досліджена в траншеї 2 на ділянці 3 – у камері для будівельного колодязя, що містився між дзвіницею та північно-західним кутом церкви [Івакін та ін. 1998, с. 174–176]. Контури її зафіксувати не вдалося, вибрана лише частина заповнення, площа якого – $1,4 \times 0,8$ м. Стінки ями були похилі, глибина її становила 2,18 м. Заповнення ями, завтовшки 0,8 м, складалося з гумусу з двома горілими прошарками. У верхній його частині знайдено празький гріш чеканки Вацлава IV (1378–1419), карбований після 1405–1407 років [Івакін та ін. 1998, с. 255]. Керамічний посуд нечисленний – 28 вінець (з них – 8 давньоруських) і 8 денець горщиків, 5 з яких мають сліди зрізки, фрагменти покришок, ніжка ринки (?) [Чміль 2015, с. 96–98]. Цікавим є фрагмент кахлі з румпою заввишки 6,4 см та рельєфним орнаментом у вигляді кружечків. Знайдено також залізні речі: інструмент для виготовлення дерев'яних ложок та скобу (вклейка, іл. 2: 2). Серед інших знахідок – фрагмент пряжки з мідного сплаву (?) із зигзагоподібним орнаментом і кістяний виріб з різьбленням (вклейка, іл. 2: 1). Знахідка монети та співвідношення типів кераміки дозволяють датувати об'єкт серединою XV ст.

До **кінця XV – початку XVI ст.** відноситься будівля 3 розкопу 1 (1997), яка була розташована на північний схід від собору перед апсидами, на відстані 4,5 м від храму. Вона зафіксована з глибини 1,5 м і заглиблена в материк на 0,33 м. Будівля була прямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджено лише її західний кут, інша частина залишилася за межами розкопу. Простежені розміри стін становили 0,85 м і 1,8 м. Стінки котловану вертикальні. Будівля мала

стовпову конструкцію – виявлено кутовий стовп і залишки дощок обшивки стін, обпалені у верхній частині. Зафіксовано також горілі дошки підлоги майже на всій дослідженій площі будівлі, а також завал обпаленої глини у верхній частині заповнення. Очевидно, будівля згоріла під час пожежі [Івакін та ін. 1997, с. 126–128].

Крім давньоруських матеріалів, із заповнення походить неполив'яний горщик повного профілю, який має масивне потовщене вінце з виїмкою і сліди зрізки з гончарного круга на денці. За аналогіями такі горщики датуються XV ст., переважно його другою половиною. Тут же виявлено нижню частину горщика з такими самими зрізами на денці та вінце полив'яного горщика із зачіпами, що датується кінцем XV – початком XVI ст. [Чміль 2015, с. 98–99; Чміль 2005б]. Очевидно, це і є час загибелі будівлі.

До середини – другої половини XVI ст. відносяться чотири об'єкти. Один з них розташовувався в шурфі 2 (1997) між другим і третім аркбутанами з північного боку храму, на захід від входу до Варваринського приділу, під фундаментами північної галереї церкви [Івакін та ін. 1997, с. 103–107]. Комплекс складався з будівлі та ями під нею, що, вірогідно, становили єдиний комплекс господарського призначення. Будівлю досліджено не повністю, оскільки частина її знищена фундаментами Варваринського приділу кінця XVII ст. Кутами вона була зорієнтована за сторонами світу – стояла паралельно до північного фасаду давньоруського ядра собору на відстані 9,5 м від нього. Простежена довжина двох стін становить 2,5 м та 1,5 м. Котлован будівлі заглиблений у материк на 0,4 м. Зафіксовано залишки дощок, якими була обшита заглиблена частина будівлі. Простежено також залишки чотирьох колод упоперек будівлі, що, можливо, були лагами підлоги. На це вказують сліди деревного тліну на рівні колод (вклейка, іл. 2: 3). У центрі будівлі на дні виявлено овальну яму (2 × 1,6 м), розділену материковою перегородкою на дві частини. Глибина ями становила від 0,5 м до 1 м в різних частинах (вклейка, іл. 2: 4).

У заповненні будівлі та ями, крім речових залишків давньоруського часу, виявлено значну кількість артефактів XVI ст. На дні

будівлі знайдено литовський напівгріш Сигізмунда II Августа 1548 року доброї збереженості [Івакін та ін. 1997, с. 107]. Керамічний набір представлено фрагментами близько 40 посудин, п'ять з яких мають повний або майже повний (без дна) профіль – горщики, глечики, макітри, покоришки, ринки [Чміль 2015, с. 99–105; Чміль 2005б]. Крім того, знайдено цілу кахлю із зображенням янгола та фрагменти коробчастих, мискових і горщиків кахель [Мартиненко, Чекановський 2000, с. 44, рис. 1.1] (вклейка, іл. 2: 5).

Інший об'єкт цього часу – яма 1, зафіксована на дні траншеї 2 (ділянка 1, 1998 р.). Частина її виходила за межі траншеї. У плані яма була округлої форми, завширшки 1,2 м. Стінки її вертикальні, дно горизонтальне. Східна частина ями мала дно на позначці –2,85 м, західна –3,4 м [Івакін та ін. 1998, с. 153–155]. Кераміка із заповнення представлена чотирма цілими посудинами та фрагментами горщиків, покоришок, кухля [Чміль 2015, с. 99–105]. Знайдено також фрагмент масивного керамічного виробу – труби (?), а також кілька кахель – 6 цілих і фрагменти (вклейка, іл. 2: 6). Три з них – горщиків і три – коробчасті (вклейка, іл. 2: 7). На одній зображення янгола – таке ж, як і на кахлі з попереднього об'єкта [Мартиненко, Чекановський 2000, с. 44, рис. 1.2]. Виявлено також три фрагменти імпортованих східних фаянсових посудин, два з яких можуть відноситися до виробництва Ізніка [Чміль 2005а; 2015, с. 104–105]. Серед інших знахідок – фрагмент скла, залізні цвяхи, дерев'яна ручка ножа з мідними штифтами й оковкою на торці, точильний брусок. Датовано яму за трьома литовськими денаріями Сигізмунда II Августа: 1556 та 1557 років і денарієм поганої збереженості, що розпався [Івакін та ін. 1998, с. 255–256].

Неподалік від ями 1 була розташована яма 2, зафіксована в стратиграфії стінки цієї ж траншеї. Заповнення ями починалося з глибини 1,9 м, а дно містилося на відмітці 2,2 м. Яма була заглиблена в материк на 0,6 м. Ширина котловану – 1,2 м. У ямі виявлено фрагменти більш ніж 11 посудин – горщиків, покоришки, глека. Кераміка така ж, як і в попередньому об'єкті, що дозволяє віднести ці дві ями до одного часу. Знайдено також два фраг-

менти обгорілих виробів з дерева, можливо, від посудин [Івакін та ін. 1998, с. 155–156].

Крім цих комплексів, у траншеї 1 виявлено об'єкт, від якого зафіксована майже пряма стінка, завдовжки 1,3 м. Збережена ширина заповнення становила 0,3 м. З нього походить кілька вінець горщиків XV–XVI ст. [Івакін та ін. 1998, с. 130].

До **першої половини XVII ст.** відноситься об'єкт, виявлений у будівельному колодязі перед північно-західним фасадом Варваринського корпусу [Івакін та ін. 1998, с. 253]. Круглий колодязь, діаметром 2 м і глибиною 3,5 м, було вирито перед південним входом до корпусу на відстані 4,5 м від останнього. Він частково зрізав якийсь великий об'єкт XVII ст., дно якого містилося на глибині понад 3 м. Форма й розміри цього об'єкта не досліджувалися, оскільки з колодязя механічним способом велася лише вибірка заповнення – сильногумусованого, горілого, насиченого вугликами та попелом, з великою кількістю кераміки. Тут знайдено 33 вінця горщиків, фрагменти кухлів, келиха, тарілок, макітер, покришок, що за аналогіями датуються першою половиною XVII ст. [Чміль 2015, с. 105–111].

Така сама кераміка походить з ями в будівельній траншеї 9 (розкопки 1998 р.), розташованій перед апсидами трапезної церкви. Яма зафіксована з глибини 1 м від поверхні. Вона була підпрямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу (вклейка, іл. 2: 8). Ширина – 2 м. Дно пласке, містилося на глибині 1,8 м від поверхні. У заповненні знайдено кухоль, тарілку, фрагменти горщиків і кахель [Івакін та ін. 1998, с. 235–236].

Найбільше об'єктів відноситься до **середини XVII – XVIII ст.** Вони виявлені в більшості траншей, шурфів і розкопів. Але ступінь дослідженості та насиченості матеріалами в них різний. Деякі з них фіксувалися лише в стратиграфічних розрізах і містили по кілька фрагментів кераміки, що й дозволило віднести їх приблизно до цього часу, але ускладнило більш точне датування. Тому зупинимось лише на найважливіших об'єктах, які були найкраще досліджені й містили масовий матеріал.

Серединою XVII ст. датується заповнення рову дерев'яної огорожі, яка відділяла

Михайлівський Золотоверхий монастир від Михайлівського жіночого монастиря [Івакін та ін. 1998, с. 228–231]. Рів було виявлено в траншеї 7, розташованій перед південно-східним фасадом Варваринського корпусу. Траншея була прокопана до глибини 3,5 м, і саме з цього рівня зафіксовано заповнення рову, яке вдалося вибрати частково. Рів проходив майже паралельно до стіни Варваринського корпусу. Ширина рову становила 0,8–1,0 м, простежена довжина цього відрізка – 5,8 м, глибина – 0,6–0,8 м від рівня дна траншеї. Але, враховуючи товщину знятого культурного шару, можемо припустити, що загальна глибина рову могла становити до 1,5 м. Стінки його вертикальні, дно горизонтальне. У заповненні виявлено дві монети – ризькі соліди Христини (1632–1654): 1635 та 1674 років. Продовження рову було досліджено і в розкопці 1999 року, але там у ньому виявлено лише поодинокі фрагменти керамічного посуду [Івакін та ін. 1999, с. 55–56].

Кераміка з рову представлена 25 формами повного профілю і фрагментами понад 250 посудин [Чміль 2015, с. 111–120]. Це горщики, глеки, макітри, покришки, келих, кухлі, миски, тарілки,ринки. Є також коробчасті та карнизні кахлі. Виявлено скляні вироби, залізні підківки для взуття та ніж.

До середини XVII ст. за керамікою відноситься й кілька ям із траншеї 7 – № 3, 4, 6, 7 [Івакін та ін. 1998, с. 218–226]. Вони містять відповідні форми кераміки, крім того, фрагменти з ям 6, 7 і з рову клеїлися між собою. Ями були майже повністю вибрані екскаватором. Із заповнення ями 3 вдалося взяти лише невелику кількість матеріалу: фрагменти керамічних горщиків, тарілок, покришок, рукотийника, димаря (?), кахлів (у тому числі із зображенням двоголового орла). Знайдено також скляні вироби та точильний брусок.

Від ями 4 досліджено незначні залишки розміром 0,15 × 3,0 м. У стратиграфії зафіксовано положу стінку ями. Заповнення простежено з глибини 2,3 м до 2,8 м. У ньому знайдено фрагменти від близько 20 горщиків,ринки, глеків, тарілок, кахлі із зображенням двоголового орла, скляних виробів, два залізні ножі.

У цій же траншеї досліджено яму 6 (будівлю) прямокутної форми, орієнтовану ку-

тами за сторонами світу. Досліджена глибина – від 0,5 м до 0,6 м від рівня зачистки (–3,6–3,7 м від поверхні). У її заповненні знайдено фрагменти від більш ніж 150 керамічних посудин – горщиків, покришок, глечиків, кухля, келиха, макітер, ринок, миски, тарілок. Виявлено також фрагменти кахель, скляного посуду та дві залізні підківки для взуття.

Яма 7 мала правильну круглу форму діаметром 1,0 м (вклейка, іл. 3: 1). Її дно було розташоване на глибині 3,65 м. Простежена глибина заповнення в матеріку становить 0,5 м. Стінки ями майже вертикальні. З ями походять фрагменти понад 30 горщиків, а також ринок, тарілок, коробчастих кахель і коронки, скляного посуду, ніж з кістяною ручкою та підківка для взуття. Рідкісною є знахідка двох половинок орнаментованого кістяного виробу (вклейка, іл. 3: 2).

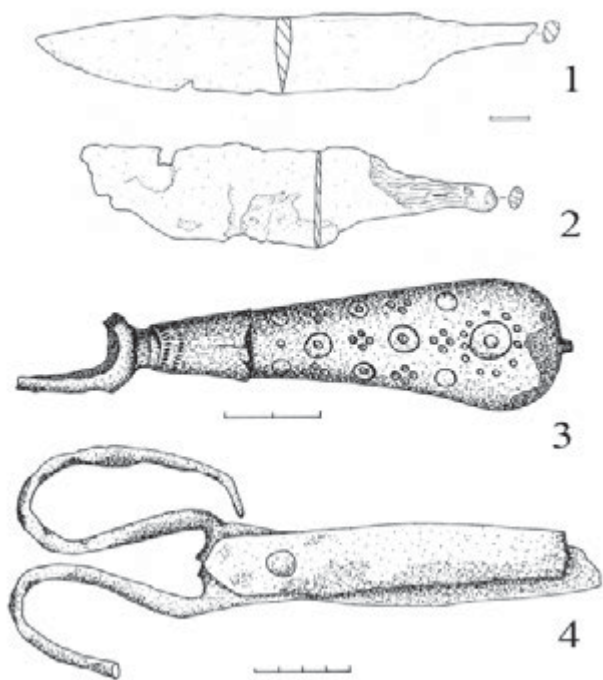
Цим самим часом датується яма 1 траншеї 2 (ділянка 3, 1998 р.). Вона мала форму траншеї з вертикальними стінками і плоским дном, завширшки 0,7 м. Довжину вдалося простежити на відстань 1,4 м. Глибина залягання від –0,44 м до –1,98 м [Івакін та ін. 1998, с. 172–174]. Верхній шар заповнення, завтовшки 0,4 м, являв собою будівельне сміття з великою кількістю кахель. Основне заповнення ями 1 складав слабогумусований суглинок з вугликами, цеглою, керамікою. Остання представлена фрагментами від близько 30 посудин, 10 з яких – повного профілю [Чміль 2015, с. 111–120]. Це горщики, глеки,ринки, тарілки, келих, малі посудинки зі слідами шлаку (тиглі?). Є також півтора десятки кахель – коробчастих, карнизних, кутова (іл. 5: 5, 6). Представлені вироби – зі скла та металу. Серед останніх – залізні цвяхи, підківки для взуття, ключик, пробійник (?), бронзові пластини, одна з яких орнаментована, виріб зі срібного сплаву у вигляді ажурного плетива з тонкої дротини (нашивка?). Знайдено також кам'яні точильні бруски. Цікавою знахідкою є плитка з білого мінералу (вапняк чи крейда?) з різьбленим орнаментом на лицевій поверхні. Нумізматичні знахідки становлять чотири монети: подвійний литовський денарій Сигізмунда III 1620 року, ризький солід Густава II Адольфа (1622–1632), ризький солід Христини (1632–1654), фальшива монета (імітація польського соліда першої половини

XVII ст.?) [Івакін та ін. 1998, с. 256]. Ці знахідки дозволяють датувати яму 1 серединою XVII ст.

До цього часу за керамікою відноситься і яма 2 розкопу 1999 року. У плані круглої форми, діаметром 1,5 м, вона мала вертикальні стінки (вклейка, іл. 3: 3). Дно плоске, на глибині –2,2 м. Серед знахідок з ями – жолобчата цегла XVII ст. і велика кількість кераміки – горщиків, макітер, тарілок, покришок, глечиків. Знайдено також фрагменти скляних виробів та залізну підківку для взуття [Івакін та ін. 1999, с. 61–62].

Другою половиною XVII ст. можна датувати велику піч, виявлену в шурфі 4, розташованому в парку на відстані 18 м від корпусу хористів та на відстані 55 м від Варваринського корпусу. Піч була округлої форми із сильно виступаючими челюстями (вклейка, іл. 2: 9, 10). Діаметр круглої частини – 2 м, товщина стінок – 0,3 м. Челюсті були розташовані з південного сходу печі, їх ширина становила 1,7 м, внутрішній розмір – 0,8 м, товщина – 0,4 м. До східної стінки челюстей зроблено прикладку в одну цеглину. Довжина печі становила 2,4 м. Піч збереглася на висоту 0,86 м (11 рядів кладки). У кладці є цегла з канелюрами XVII ст., розміри цегли – 32 × 14,5 × 5,2–6 см. Майже весь внутрішній обсяг печі заповнений обпаленими ґрунтом та глиною з прошарками сірого попелу з вугликами. У заповненні печі знайдено коронну боратинку Яна II Казимира 1664 року, дві люльки у вигляді зігнутих трубок з канелюрами, дрібні фрагменти кераміки з опискою, залізні стержні (конструктивні деталі печі?). З північно-східного боку піч зруйнована внаслідок того, що на межі XVII–XVIII ст. впритул до неї було викопано яму 2. В останній був значний завал цегли з печі. Таким чином, піч можна датувати другою половиною XVII ст. Використовувалася вона в монастирському господарстві, але точне призначення не встановлено [Івакін та ін. 1998, с. 69–70, 257].

Біля стіни західного тамбура XIX ст. Михайлівського Золотоверхого собору 1997 року було досліджено частину фундаменту притвору кінця XVII ст., завширшки 1,0 м. Верхній його обріз містився на глибині 0,8 м, підшва – 2,3 м. Фундамент складався з битої цегли XVII ст., уламків фрески XII ст. та великої

Іл. 4. Залізні вироби з об'єктів XVIII ст.:
1, 2 – ножі; 3 – виделка з кістяною ручкою;
4 – ножиці (розкоп 1999 р.: 1 – яма 19; 2 – яма 5;
шурф 4: 3 – яма 2; 4 – яма 1)

кількості фрагментів кахель, які відповідно можна датувати другою половиною XVII ст. (іл. 5: 9, 10) [Івакін та ін. 1997, с. 97].

До другої половини XVII – початку XVIII ст. відноситься кілька об'єктів. У траншеї 18 (1999) досліджено яму 1, яка містила дві монети – коронні боратинки Яна II Казимира (1649–1668). Яму зафіксовано на глибині 2,65 м. Вона підпрямокутної в плані форми, із заокругленими кутами, орієнтована стінками за сторонами світу. Її розмір – 1,3 × 0,9 м. Яма мала підбій з північного, східного та західного боків, що заходив на 1,3 м, 0,2 м та 0,4 м під відповідні стінки. Дно – горизонтальне, на глибині 1,2 м [Івакін та ін. 1999, с. 94–95]. Серед матеріалу із заповнення – фрагменти горщиків, тарілок, покришок, макітер, мисок, глеків, кахель (іл. 5: 11–13). Цікавим є керамічний виріб у вигляді потрійної чарки [Чміль 2015, с. 120]. Знайдено також залізні цвяхи, підкови, фрагмент ключа та дві пластини, одна із яких – зі штампами.

До цього часу можна віднести і яму 2 цієї ж траншеї. Вона мала неправильну геометричну форму [Івакін та ін. 1999, с. 95–96]. Заповнення не вибиралося. З нього походить тільки тарілка, баклага, фрагменти кахлі, горщика,

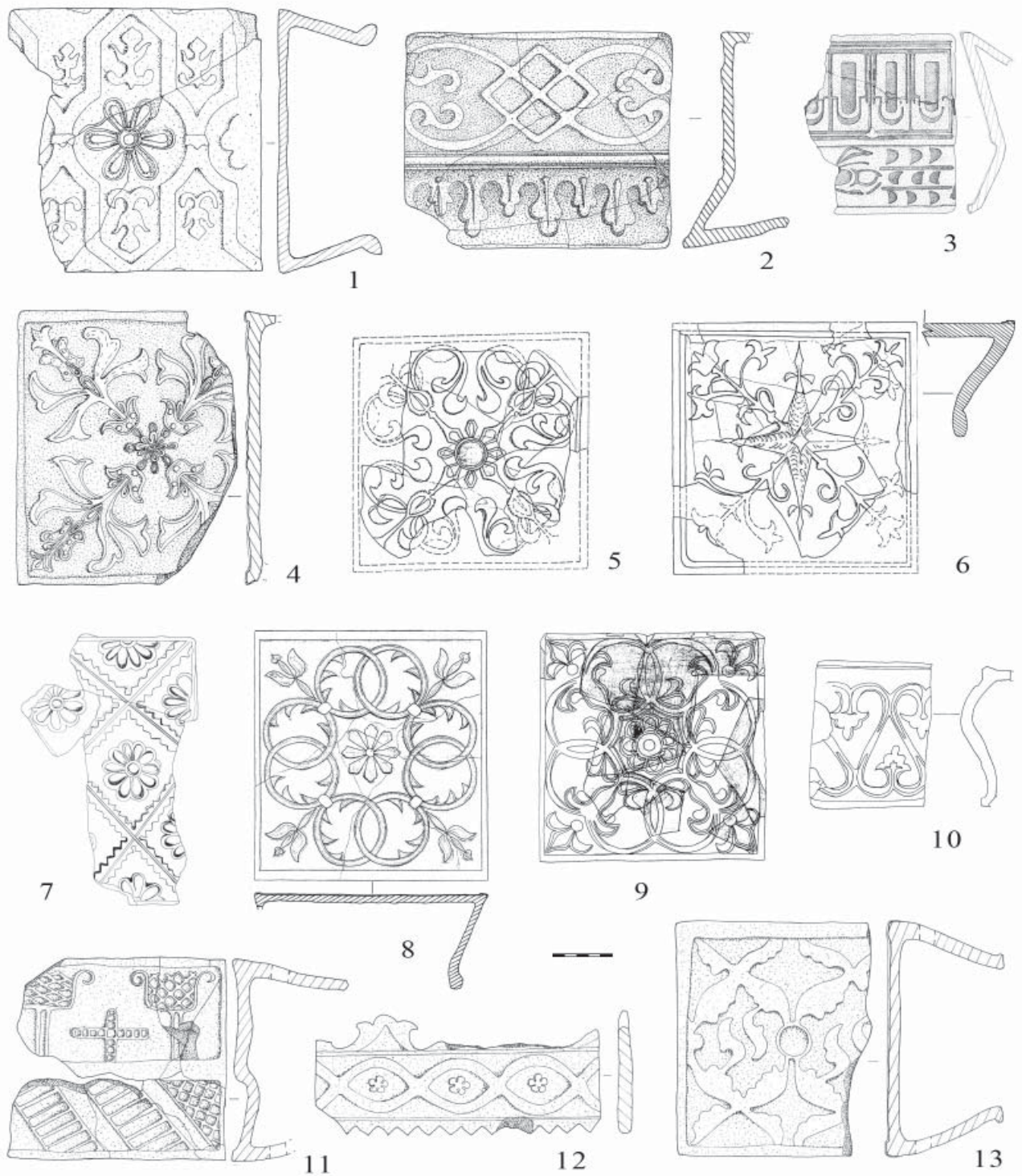
макітри та миски [Чміль 2015, с. 120–121].

У цій самій траншеї досліджено північний кут ями 4, яка мала похилі стінки і пласке дно на глибині 0,9 м. Можливо, вона була прямокутною. У заповненні знайдено кілька фрагментів керамічного посуду та кахель (іл. 5: 2).

До першої половини – середини XVIII ст. відносяться яма 2 шурфу 4 (1998), ями 3–5, 19, 24 розкопу 1999 року, ями 1 і 2 шурфу 3, яма 1 траншеї 21, будівля 1 траншеї 18, будівля 2 ківорія 2 та багато інших, менш значних об'єктів.

Яму 2 було виявлено в шурфі 4 біля описаної вище печі, з північно-східного боку від неї. Майже квадратна в плані, зверху вона мала розміри 1,68 × 1,60 м, а до низу дещо звужувалася, і на дні її площа становила 0,92 × 1,10 м. Дно було розташоване на глибині 5,3 м (вклейка, іл. 3: 5). У нижній частині яма заповнена величезною кількістю матеріалу. Серед нього – чотири монети: одна – три крейцери Вільгельма 1658 року; три монети – копійки Петра I, карбовані після 1699 року [Івакін та ін. 1998, с. 76–82, 257]. Керамічний посуд із заповнення ями представлений 138 посудинами, з яких 33 – цілі або мають повний профіль [Чміль 2015, с. 121–129]. Є також ціла та фрагментована турецькі фаянсові чашечки із м. Кютах'ї [Чміль 2005а; 2015, с. 129–130]. Серед інших керамічних виробів – світильники й кахлі. Останніх зібрана значна колекція – коробчасті, карнизні, коронки (іл. 5: 8). Є із зеленою поливою та різнокольоровою емаллю (вклейка, іл. 3: 6, 7). Привертає увагу серія теракотових кахель із трьома сюжетними зображеннями – двоголовий орел, Самсон та алегоричне зображення смерті на коні [Чекановський, Мартиненко 2000]. Досить значна колекція скляних виробів. Серед інших знахідок – залізний замок, три підкови, гачок та двозуба виделка з кістяною ручкою, інкрустованою бронзовими вставками (іл. 4: 3). За сукупністю матеріалів яму можна визначити як вигрібну і датувати кінцем XVII – серединою XVIII ст.

Яма 3 розкопу 1999 року мала підпрямокутну форму, розміром 1,34 × 1,2 м. До глибини 0,5–0,6 м в матеріку стінки її вертикальні, у центрі ями – конусоподібне заглиблення на

Іл. 5. Кахлі з об'єктів XVII–XVIII ст.:

- 1, 3 – яма 4 розкопу 1999 р.;
- 2 – яма 4 траншеї 18;
- 4 – яма 3 розкопу 1999 р.;
- 5, 6 – яма 1 траншеї 2 (ділянка 3);
- 7 – яма 5 траншеї 7;
- 8 – яма 2 шурфу 4;
- 9, 10 – фундаментний рів західного притвору храму;
- 11–13 – яма 1 траншеї 18

0,8 м. По контуру містилися великі шматки обгорілих брусів і потужний шар горілої соломи (вклейка, іл. 3: 4). Із заповнення походять багато уламків різноманітного керамічного посуду – глеків, горщиків, тарілок, а також кахель (іл. 5: 4). Представлені також скляні вироби. Знайдено залізні цвяхи та клямку від дверей (?). Датується яма часом не раніше першої половини – середини XVIII ст. [Івакін та ін. 1999, с. 62–63].

Яма 4 розкопу 1999 року мала круглу форму й значні розміри, але більша її частина залишилася за межами розкопу. Площа дослідженої частини становила $2 \times 1,8$ м. Стінки ями – похилі. Вибрати все заповнення не вдалося, оскільки яма була дуже глибока. Прокопаний біля її центру шурф на глибину 3,2 м (5,2 м від сучасної поверхні) дна не виявив. З ями походить багато різноманітного матеріалу – вироби з глини, скла, каменю, заліза, будівельні матеріали тощо. Керамічний посуд представлений горщиками, глеками, покришками, тарілками, макітрами, кухлями [Чміль 2015, 121–129]. Знайдено понад 300 фрагментів кахель – коробчастих, карнизних, кутових (іл. 5: 1, 3). Є із сюжетними зображеннями (лев) та гладкі без орнаментів. Знайдено залізні цвяхи, лезо ножа, дверну клямку, підківку для взуття, а також точило з пісковіку. Датується яма за матеріалом серединою XVIII ст. [Івакін та ін. 1999, с. 63–66].

Яма 5 розкопу 1999 року була підпрямокутної форми, розміром $1,6 \times 0,8$ м, мала вертикальні стінки й пласке дно. Заглиблена в материк на 1,2 м (–2,25 м від сучасної поверхні). З ями походять уламки горщиків, тарілок, глеків, покришок, ринок, кахель, скляні вироби. Знайдено також залізні цвяхи, ручку ножа та ніж (іл. 4: 2). Датується яма тим самим часом, що й попередні об'єкти [Івакін та ін. 1999, с. 66–67].

Яма 19 розташована у кв. І–1. Розміри частини, що ввійшла до розкопу, становили 2×1 м, більша частина залишилася за межами розкопу. Дно ями – пласке, на позначці –3,1 м (–1,55 м від рівня материка). У заповненні містилися фрагменти керамічних горщиків, глеків, макітер, покришок, кахель, скляних виробів, залізний ніж (іл. 4: 1). Датується яма серединою XVIII ст. [Івакін та ін. 1999, с. 73–74].

Ще кілька об'єктів можна датувати XVIII ст. Яма 24 розкопу 1999 року була розташована на 1,5 м південно-західніше від попередньої. У плані не розчищалася. У стратиграфії зафіксовано прямокутний котлован ями, завширшки 1,9 м та завглибшки 1,2 м (–2,28 м від поверхні). Заглиблена в материк на 0,9 м. З ями походять дві тарілки й уламки кількох горщиків, скляні вироби [Івакін та ін. 1999, с. 76].

Яма 1 шурфу 3, розташованого на 8,5 м на північний схід від Варваринського корпусу, у плані мала вигляд рівчака, у неї рівні стінки й пласке дно на глибині –3,3 м. З неї походять фрагменти горщиків, ринки, кахлі, скляного посуду [Івакін та ін. 1998, с. 65–66].

Яма 2 цього ж шурфу зі сходу мала похилі, а із заходу – вертикальні стінки. Контури її не встановлені, вдалося розкопати до глибини –3,6 м. З ями походять фрагменти горщиків, тарілок, кахель, скляного посуду [Івакін та ін. 1998, с. 66].

Від ями 5 траншеї 7 зафіксовано частину заповнення. Її ширина становить 2,0 м, глибина – 3,5 м. Вона мала майже вертикальні стінки й пласке дно. З неї походить кілька вінець горщиків, макітер, покришки, кахель (іл. 5: 7).

У котловані ківорія 2, розташованого на північний захід від собору, частково досліджено будівлю 2, розміром $2,8 \times 3,7$ м, завглибшки 1 м від рівня зачистки (–3,7 м від поверхні). З неї походить незначна кількість фрагментів посуду XVIII ст. [Івакін та ін. 1999, с. 86].

Будівля 1, досліджена в траншеї 18, орієнтована кутами за сторонами світу. Мала розміри $1,65 \times 1,35$ м. У неї вертикальні стінки і пласке дно на глибині 2,7 м. Під двома стінками виявлено по дві стовпові ями. У заповненні – 5 фрагментів вінець, два розвали горщиків, фрагменти тарілок, ринки, покришки й світильника, скляні вироби. Знайдено також придонну частину фаянсової полив'яної посудини фіолетового кольору [Івакін та ін. 1999, с. 93–94].

У траншеї 21, що була прокладена у дворі Михайлівського корпусу, досліджено яму 1. Вона мала нахилені всередину стінки й майже пласке дно на глибині 1,4 м. У заповненні – цегла та два вінця горщиків, фрагменти кахлі й тарілки [Івакін та ін. 1999, с. 98–99].

До другої половини XVIII – початку XIX ст. відносяться яма 1 шурфу 4, яма 23 розкопу 1999 року, будівля 6 ківорія 2 та ями 3 і 4 в корпусі хористів.

Яма 1 шурфу 4 зафіксована на глибині 1,55 м. Квадратна в плані, розміром 2 × 2 м. Її стінки – вертикальні, дно горизонтальне, містилося на глибині –3,67 м (–1,47 м від рівня материка). З глибини 2,2 м яма була заповнена різноманітними матеріальними залишками – керамікою, склом, виробами з бронзи, заліза, каменю тощо [Івакін та ін. 1998, с. 70–76]. Найбільшою є колекція керамічного посуду, що представлена 148 цілими та фрагментованими посудинами, 41 з яких має повний або збережений на дві третини профіль. Знайдено також фрагменти імпортової турецької кераміки з м. Кютах'ї [Чміль 2005а; 2015, с. 130–135]. Кахлі представлено незначними фрагментами з поливою та гладкою лицевою пластиною. Значна колекція скляних виробів. Із залізних предметів увагу привертають цілі ножиці (іл. 4: 4). Є також підківка для взуття, лопатка, залізні петлі. Серед інших виробів – бронзовий гудзик і точильні бруски. За сукупністю матеріалів яму можна визначити як вигрібну й датувати другою половиною XVIII – початком XIX ст.

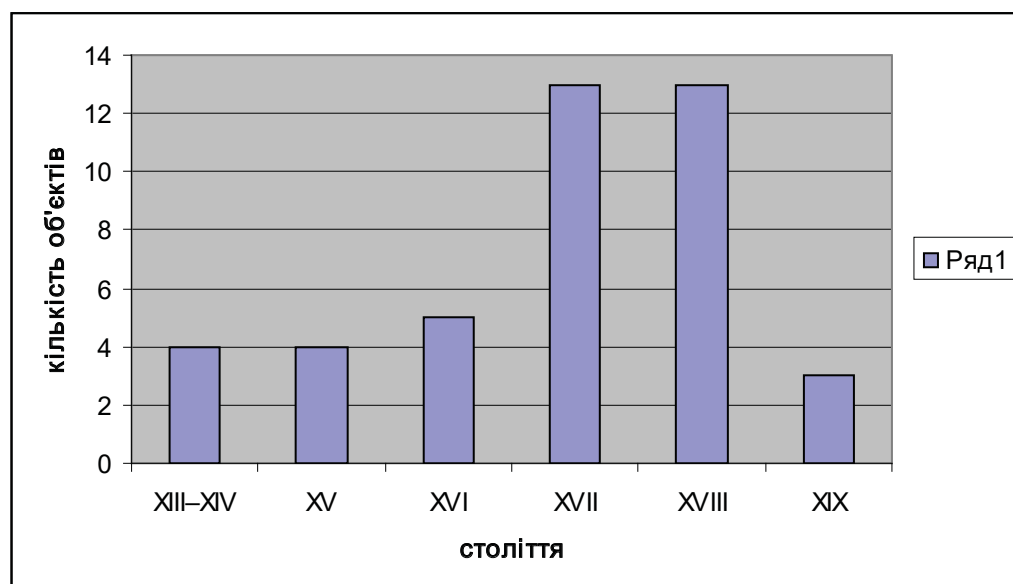
Яма 4 виявлена в корпусі хористів у приміщенні 2. Це велика (не менше 3,0 × 4,0 м) сміттєва яма початку XIX ст. Над нею містилася стрічка фундаменту середини XIX ст., що фіксує верхню дату цього об'єкта [Івакін

та ін. 1998, с. 106]. Яма була заповнена залишками деревини, попелом, потужним шаром глиняного, скляного, фарфорового та фаянсового посуду. Поряд була яма 3, з якої походить колекція фаянсового й фарфорового посуду, представлена 11 виробами [Чміль 2015, с. 135–136]. Але вони, напевно, потрапили туди з ями 4.

У котловані для ківорія 2 було досліджено будівлю 6, розміром 2,15 × 1,8 м. Глибина її становила 0,4 м. У заповненні – фрагменти кераміки, фаянсових тарілок, скляних виробів (вклейка, іл. 3: 8). Цей матеріал дозволяє датувати будівлю кінцем XVIII – першою половиною XIX ст. [Івакін та ін. 1999, с. 87].

Яма 23 розкопу 1999 року була круглої форми, діаметром 1,2 м, завглибшки 2 м. Заповнення повністю не вибиралося. З нього походять лише два фрагменти керамічних тарілок і горщика, що дозволяють датувати яму кінцем XVIII – початком XIX ст. Траплялася також цегла й фрагменти скляних виробів [Івакін та ін. 1999, с. 76].

Таким чином, за три роки розкопок на території МЗМ було досліджено значну кількість об'єктів, що відносяться до періоду в шість століть. Планіграфія цих об'єктів дозволяє визначити монастирську забудову в різні періоди широкого часового проміжку – від часу монгольського нашествя до середини XIX ст. Простий розподіл кількості об'єктів за століттями показує приблизну динаміку інтенсивності господарської діяльності на цій території:

Життя тут ніколи не припинялося, навіть після монгольської навали. Але після трьох з половиною століть незначної забудови і слабкої економічної діяльності монастиря, у XVII–XVIII ст. відбувається різке зростання господарської активності. Ці процеси не є винятком із загальноміської ситуації – така картина спостерігається повсюдно на території Києва і всієї Середньої Наддніпрянщини. Разом з розгортанням дерев'яного будівництва на цей час припадає і поява нових архітектурних прибудов самого храму та інших культових споруд на території монастиря. Різке зменшення кількості об'єктів у XIX ст. пояснюється побудовою в цей час цегляних

споруд, що складають основний ансамбль монастиря і в наш час.

Зібрана значна колекція датованих керамічних, скляних, металевих та інших виробів може слугувати важливим джерелом для вивчення монастирського господарства. Вона також є джерелом для дослідження ремісничого виробництва цього часу й вивчення міської культури повсякдення. Але головне, що можна простежити на матеріалах з МЗМ, – це послідовна зміна різних типів для кожної категорії артефактів. Особливо добре це прослідковується для кераміки, що дає змогу укласти для неї хронологічну шкалу і використати для типологічних побудов.

Джерела та література

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996–1997 рр. – Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., № 1997/103.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чебановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. – Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., № 1998/92.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чебановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про археологічні дослідження території Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1999 р. – Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., в обробці.

Мартиненко Л., Чебановський А. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2000. – Вип. 9. – С. 44–46.

Починок Э.Ю., Чебановский А.А. Стеклянная посуда из раскопок на территориях киевских монастырей XVII–XVIII вв. // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века. – Санкт-Петербург: Нестор-история, 2015. – С. 294–299.

Чміль Л.В. Турецька кераміка XVI–XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2005а. – Вип. 14. – С. 60–64.

Чміль Л.В. Керамические комплексы конца XV–XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в Киеве // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.: Сб. науч. трудов. – Киев: Стилос, 2005б. – Т. I. – С. 462–467.

Чміль Л. Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Болховітіновський щорічник 2013/14. – Київ: НКПЗ, 2015. – С. 85–136.

Воскомастичний образок «Богоматір Знамєння» з колекції Богдана і Варвари Ханєнків у Національному музеї історії України

Статтю присвячено публікації позолоченої воскомастичної іконки із зображенням Богоматері Знамєння, виготовленої за рідкісною технологією. Іконка надійшла до Національного музею історії України з колекції Богдана і Варвари Ханєнків і, вочевидь, була знайдена в похованні кладовища XVI–XVIII ст. біля Десятинної церкви під час розкопок В.В. Хвойки на садибі Петровського в 1907–1908 роках.

Ключові слова: воскомастична ікона, Богоматір Знамєння, Десятинна церква, садиба Петровського.

Стаття посвячена публікації позолоченої воскомастичної іконки с зображенням Богоматери Знамєние, виготовленої по рідкій технології. Іконка поступила в Національний музей історії України из колекції Богдана и Варвари Ханєнко и, вероятно, была найдена в погребении кладбища XVI–XVIII вв. возле Десятинной церкви во время раскопок В.В. Хвойки на усадьбе Петровского в 1907–1908 годах.

Ключевые слова: воскомастичная икона, Богоматерь Знамєние, Десятинная церковь, усадьба Петровского.

The gilded wax-making icon with the image of Our Lady Znamєnia manufactured by rare technology is published in the article. The icon has come to the National Museum of the History of Ukraine from collection of Bogdan and Varvara Khanenko and was probably found in some grave of the cemetery of 16th–18th centuries near Desyatynna Church during the excavations of V.V. Khvoika in the estate of Petrovsky in 1907–1908.

Keywords: wax-made icon, Our Lady Znamєnia, Desyatynna Church, Petrovsky Manor.

Багато років тому, під час опрацювання інвентарних книг Національного музею історії України, мою увагу привернув запис про загадкову круглу іконку, що колись знаходилася в колекції Богдана і Варвари Ханєнків. В інвентарній книзі Музею за № в-2511 (с. 58515, 25038) її описано як: «Іконка кам'яна з зображенням Божої Матері, круглої форми. Помітні сліди позолоти. З другого боку рівна. Іконка зображує Б.М. з піднятими руками, на груді в овалі немовля, т. наз. тип “Знамєние”, по боках грецькі літери IP | ΘΥ. Кость. Діаметр 5 см, товщина 1 см. З боку в двох місцях відбита. Колекція Ханєнко» [НМІУ, інвентарна книга № 2]. У Музеї іконка експонується як «Печатка митрополита XI–XII ст.», а за документами значиться як «Іконка з воску. З зібрання Б.І. і В.Н. Ханєнків. Місце знахідки невідоме». № 25038 відповідає записам інвентарної книги Хвойки 1923 року, але, на жаль, ця книга не збереглася¹.

Таким чином, за даними музейної документації, матеріал іконки має три варіанти визначення: «камінь», «кістка», «віск». Вочевидь, саме тому вона досі залишалася поза увагою як сігілографів, так і істориків мистецтва, а її призначення, походження й атрибуція – невизначеними. Без сумніву, з'ясування технологічних особливостей виготовлення цієї загадкової речі потребує лабораторних досліджень (що

дозволить уточнити висновки цієї попередньої публікації), але не менш важливими є історико-мистецтвознавче вивчення і визначення місця цього твору в контексті східноєвропейської християнської культури Середньовіччя.

Візуально іконка виготовлена із сірого каменю, вкрита воскомастиком, з лицьового боку – позолотою, а по боках – воском. Зворотний бік гладенький, без зображень (вклейка, іл. 1). Іконка має рамку, профільовану двома вузькими валиками, зовнішній прикрашено рельєфними рубчиками. У неглибокому ковчезі посередині розміщено поясне зображення «Богоматері Знамєння», або «Втілення». Рельєф зображення невисокий, сплющений, рельєф голів вищий, ніж рельєф фігур, і значно потертий. У деяких місцях є втрати: частина вказівного пальця на лівій руці й перемичка літери «М». Рельєф зображення фігури Богоматері знизу зрізано й відокремлено від рамки за формою ковчеза. Лик Богоматері – із широкими вилицями й невеликими мигдалеподібними очима, широкий ніс пошкоджено подряпиною. Руки зігнуті в ліктях і підняті в молінні з відкритими долонями. Мафорій вкриває голову Богоматері, як хустка, та лягає на груді широкими, симетрично розташованими під гострим кутом складками. На чолі та плечах його прикра-

¹ Дякую співробітникам Музею Ю. Безкоровайній і М. Стрельник за надану інформацію.

Іл. 1. Богоматір Знамення. Воскомастична іконка. Кінець XV – XVII ст. Національний музей історії України

шають рельєфні зірки. Мафорій, що спадає з ліктів ніби розгорнутий свиток, утворює чашеподібну дугу навколо медальйона, нижче одяг Богоматері лягає численними дрібними рельєфними складками, подібними до штрихування. Довгі вузькі рукави нижньої туніки зібрані дрібними рельєфними складками. В овалному медальйоні зображено напівфігуру Христа Еммануїла, який благословляє двома перстами і тримає вертикально згорнутий сувій у лівій руці. Лик Христа широкий, з маленьким гострим підборіддям, великими круглими очима, коротким волоссям. Складки одягу Христа зображені паралельними вертикальними рельєфними лініями. Медальйон оточений рельєфним валиком. Німба гладенькі, німб Еммануїла без хреста, круглий, з рельєфним валиком по краю навколо голови і заглибленням навколо шиї, німб Богоматері – овальний, рельєфний, трохи ввігнутий до голови. Золотіння збереглося частково на німбах, мафорії, медальйоні та навколо фігур.

Рельєфні літери монограм навколо німбів з вишуканими S-подібними вигнутими титлами: Богоматері – **МР** (лігатура, **М** через невеличку втрату перемички виглядає як **П**) | **ΘΥ**; Христа – **ІГ** | **ХР**.

Образок має втрати зверху на рамці по обидва боки від німба, рельєф опуклих частин ликів сильно потертий, особливо у Христа. На зворотному боці є відколи верхнього шару й залишки якоїсь затверділої маси, ймовірно, клею.

Музейна атрибуція іконки як воскової печатки митрополита XI–XII ст., вочевидь, зумовлена наявністю воску на її поверхні та тим, що зображення «Богоматері Знамення» зазвичай розміщувалися на печатках церковних ієрархів [Мусин 2009, с. 43–44]. Але, по-перше, печатки з воску замінюють свинцеві молівдовули лише в пізньовізантійський час, що заперечує можливість її датування XI–XII ст.; по-друге, візантійські й давньоруські воскові печатки не збереглися [Полехов, Бутырский 2016, с. 86]. Однобічні воскові печатки також поширилися лише з XIV ст. Близька за розмірами матриця овальної (4,8×4,1×1,1 см) печатки зі свинцево-олов'яного сплаву з поясным зображенням «Богоматері Знамення» та відбиток ще однієї такої печатки [Перкун, Білоус 2012, с. 159–169], які дещо інші за іконографією, належать Митрополиту Київському, Галицькому і всієї Русі Іову Борецькому (вклейка, іл. 2: а, б), з ім'ям якого пов'язано відновлення ієрархії Православної

церкви 1620 року. Як і всі печатки, вони мають власницький напис, а зображення на матриці виконано в негативному рельєфі [Тисяча років 2013, с. 168–169, № 142]. Таким чином, відсутність власницького напису, відсутність каналу для підвішування, матеріал (у Середні віки матриці печаток зазвичай виготовляли з металу, відомі печатки з каменю, кістки, дерева та скла), рельєфні, а не врізані, зображення й позолота свідчать про помилковість атрибуції виробу як печатки.

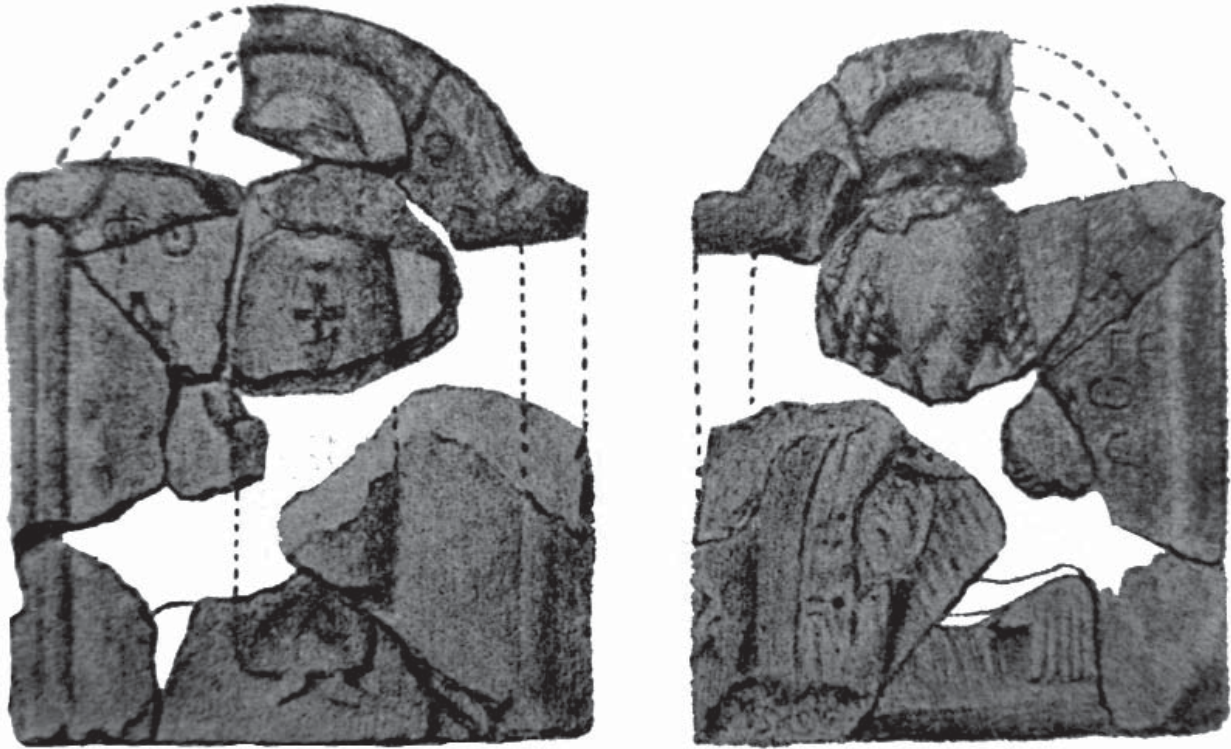
В.П. Степаненко на основі аналізу великого корпусу джерел доводить, що деякі свинцеві литі анонімні печатки із зображеннями святих були не молівдовулами, а евлогіями для прочан. Хоча вважається, що будь-яка печатка з каналом для підвішування, відтиснута у свинці за допомогою буллатірію, є саме печаткою, що скріплювала документи; існували й такі самі евлогії із зображеннями святих з обох боків, що їх виготовляли литтям, а не відтиском. Віруючі купували їх як апотропеї або евлогії-обереги, як і тессери – подібні свинцеві жетони без петельок або каналів для підвішування, що їх носили в спеціальних мішечках з тканини. До них, наприклад, В. Лоран відніс анонімну печатку із зображенням Богоматері Оранти з епітетом Феоскепастос (Богохранима) і свв. воїнів Георгія і Феодора на звороті, яку, на його думку, воїни носили на шиї як оберіг. Відомі також печатки із зображеннями св. Миколи і Богоматері Знамення або Оранти та багато інших, які могли належати монастирям і скріплювати документи, так і були евлогіями, що їх роздавали прочанам з метою пропаганди культу шанованих ікон. Таке їх призначення підтверджує маленька печатка з каналом для підвішування з колекції Дамбартон Окс зі св. Спиридоном і написом «Евлогія св. Отців» [Nesbitt, Oikonomides 1991, р. 109; Степаненко 2012, с. 185–191].

Водночас відомо, що в римському ритуалі з XI ст. з воску пасхальної свічки робили круглі іконки, часто з тисненням з обох боків символічним зображенням Христа у вигляді Божого Агнця, Agnus Dei та інших християнських мотивів. З часом вони перетворилися в особли-

вий вид реліквій, що нагадували про щорічне святе Воскресіння Христового. Особливо популярними такі образки були в Західній Європі у XIV–XV ст., де існував звичай освячення воску і воскових рельєфів в перший і кожен сьомий рік перебування папи на престолі святого Петра. Їх робили в Римі, у сакристії церкви Санта Кроче [Husemann 1999, S. 49–58]. Ці мініатюрні рельєфи зберігалися в особливих релікваріях, на які також поширилася назва Agnus Dei [Мусин 2006, с. 198–199, рис. 46]. Іноді в подібних ковчезах зберігалися й інші реліквії, а пізніше вони перетворилися на мініатюрні образки, які не відкривалися, а були призначені для споглядання й особистої молитви. На них, як і на інших круглих мініатюрних предметах особистого благочестя, часто розміщували зображення «Богоматері Знамення» або «Втілення» [Моршакова 2008, с. 283].

Про знахідку виконаної в подібній традиції іконки в Південній Русі нібито свідчить невеликий нагрудний «мастичний» образок із зображеннями біблійного пророка Аггея і невідомої мучениці (іл. 3), що походить зі скарбу з коштовними прикрасами й монетними гривнами, знайденому 1903 року біля с. Кам'яний Брід Радомисльського повіту Київської губернії. За складом речей цього скарбу й місцем знахідки (Коростишівський район Житомирської області – шлях на Галич та до Середньої Європи), час схову скарбу відносять до одного з набігів орд Батия у XIII ст. [ОАК 1906, с. 196–197, рис. 347 на с. 187] або 1170–1240-х років [Корзухина 1954, с. 50–51, 105, 134–135]. У 1932 році з Державного Ермітажу цей скарб, у тому числі й образок (№ 905/60), було передано до Харківського державного історичного музею², але під час Другої світової війни іконка була втрачена – або разом з іншими речами Музею під час їх евакуації до Уфи, або разом з недорогими речами, що залишалися в окупованому Харкові [див.: Бабенко 2012, с. 20–23]. За чорно-білим зображенням цього образку, на якому добре видно, що написи на ньому врізані, а не рельєфні, як на іконці з колекції Ханенків, він або цілковито «мастичний» без нашарувань, або, як зазначає

² «Список предметов, передаваемых в музей Украинской ССР из Государственного Эрмитажа в 1932 году по решению Паритетной комиссии» в Архиві Державного Ермітажу [ф. 1, оп. V-1932 г., д. № 86]. Дякую Л.І. Бабенку за надану інформацію.

Іл. 3. Пророк Аггей і невідома мучениця. Маслична іконка. XIII ст. Кам'янобрідський скарб 1903 р. (Зберігався у Харківському державному історичному музеї, втрачена під час Другої світової війни)

Г.Ф. Корзухіна, з «обожженої глини». Водночас, оскільки дослідниця помилково зазначає, що на іконці розміщені зображення погрудь святих з обох боків [Корзухіна 1954, с. 36], тоді як мучениця зображена на повний зріст, не виключено, що й це її припущення помилкове. За стилістичними ознаками зображень, трактуванням складок частими паралельними лініями, палеографією і походженням зі скарбу, речі з якого датують від XI до XIII ст. [Корзухіна 1954, с. 50–51, 105, 134–135], іконка може бути датована XIII ст.

Більше інформації існує про чудотворні візантійські ікони з воскомастики. Наприклад, образ Богоматері Спілеотісси з воску та інших матеріалів зберігається в грецькому монастирі Мега Спілео (Великої печери) на Пелопоннесі (іл. 4) [Сидоренко 2003, с. 75, ил. 10]. Про давні візантійські воскомастичні ікони Богоматері, що вшановувалися як чудотворні, згадує також паломник В.Г. Григорович-Барський, відзначаючи, що одну з них зображено «воскомъ и мастихою, якоже повѣствуютъ исторіѣ, на доскахъ необичнаго нѣкоего райскаго древа, показа Богоматерьъ, еше въ живыхъ сущей, яже...» [Григорович-Барский 1885, т. 2, с. 342]. Утім, Н.П. Кондаков вважає, що опи-

сана Барським ікона Богоматері Киккської як «неписанна художествомъ нинѣшнихъ времянь, но инимъ, нѣкимъ воскомъ и мастихою изображенна» насправді італо-критського походження XIV–XV ст. [Кондаков 1915, т. 2, с. 31]. Поширення таких воскомастичних ікон відносять до пізньовізантійського і пост-візантійського часу, коли після падіння Константинополя постала потреба у відтворенні вигляду чудотворних ікон та повернення авторитету православних святинь [Византийские 2013, с. 439].

За переказами, 1653 року до Москви царю Олексію Михайловичу з Константинополя було привезено дві ікони Влахернської Богоматері, «устроенные на доскахъ из воскомастики»: одну ікону передали до Успенського собору Московського Кремля, іншою благословили Д.А. Строганова. За описом же Павла Алеппського, 1653 року була привезена одна воскомастична ікона, раніше бачена ним на Єрусалимському подвір'ї в Константинополі, яка була «не нарисована красками, но как будто телесная или изображенная мастикой, ибо части ее тела сильно выступают с поверхности доски, к большому удивлению смотрящего <...> Она как будто воплощенная»

[Путешествие 2005, с. 274]. Про цю ікону в грамоті константинопольського патріарха Паїсія від 10 грудня 1654 року сказано, що вона була «сделана смешением отъ святыхъ мощей и отъ инога многого благоуханного состава» і розписана. З цієї привезеної до Москви шанованої ікони з часом було зроблено копії і тепер відомо про чотири подібні рельєфні ікони: ікона «Богоматері Влахернської» в іконографічному типі «Одигитрії» (інв. № 28864, 46×37,5 см), яка зберігається в Державній Третьяковській галереї, а до 1929 року знаходилася в церкві Богоматері Влахернської в маєтку «Кузьминки» під Москвою; ікона, нібито привезена 1653 року й передана до Успенського собору Московського Кремля; ікона, що тепер в храмі Різдва Богородиці в Старому Симонові монастирі в Москві; ікона, що містилася в Спасо-Влахернському монастирі під м. Дмитро-

Іл. 4. Богоматір Спілеотісса в монастирі Мега Спілео на Пелопоннесі. XI–XIII ст. (?) [Електронний ресурс: <http://pravicon.com/image-27579>]

Іл. 5. Богоматір Одигитрія. Воскомастична ікона. VII ст. (?). З маєтку «Кузьминки» під Москвою. Державна Третьяковська галерея

вим. Їх датують VII ст., XIII–XIV ст., другою половиною XVII – початком XVIII ст. [Соколова 1997, с. 413–427; Сидоренко 2003, с. 67–73; Византийские 2013, с. 434–439, № 100].

Добре дослідженою є воскомастична ікона із церкви Богоматері Влахернської в маєтку «Кузьминки» під Москвою (іл. 5). За результатами комплексних лабораторних досліджень встановлено, що ця ікона – рельєфна воскомастична, двошарова, завтовшки близько 2 см, виконана в техніці лиття й закріплена на дошці. В обох шарах мастики рельєфу як наповнювачі основи використовували природні мінерали: для нижнього – вапняк, для верхнього – до кінця не з'ясований, сполучений з ладаном і камеддю. Фосфору, який би засвідчив присутність у мастиці святих мощей, знайдено не було. У нижній частині ікони в шарі смоли зафіксовано стрічку чорної пряденої з вовни коптської тканини. Аналіз різноманітних джерел дозволив Г.В. Сидоренко дійти висновку, що ця ікона з «Кузьминок» може бути датована не пізніше VII ст. і є саме тією чудотворною іконою, яка супроводжувала царя Іраклія в поході на Константинополь для повалення імператора Фоки;

Лл. 6. Св. Іоанн і св. Захарія. Кам'яна іконка.
XIII–XIV ст. Із церкви Святого Микити
на Торговій стороні в Новгороді.
Місцезнаходження невідоме

разом з іншими рельєфними воскомастичними іконами вона свідчить про існування у візантійському мистецтві традиції виготовлення таких ікон [Сидоренко 2003, с. 67–75].

Образок з колекції Ханенків, хоча й відноситься до ікон цієї традиції, але дещо інший за технологією та призначенням. Шар мастики нанесений не на дерев'яну, а на мінеральну основу, зображення мало суцільне золотіння, а торці вкриті воском і мають відбитки тканини. Визначення походження й призначення тканини, як і клею (?), потребують проведення лабораторних досліджень.

Представлений на іконці іконографічний тип «Богоматір Втілення» або його руський варіант «Богоматір Знамення» сформувався в другій половині XI ст. на основі образів двох чудотворних ікон Божої Матері, які, як вважають, зберігалися у Влахернському храмі в Константинополі: Богоматір Оранта, з піднятими в молитві руками, і Богоматір Нікопєя, що тримає перед собою щит з немовлям Христом [Sevčenko 1991, р. 2170–2171]. Особливе шанування влахернських ікон пов'язують з будівництвом імператорського палацу у Влахернах під час правління Комнінів. Зображення Богоматері в цьому іконографічному типі на повний зріст, по пояс або по груди, з благословляючим Христом Еммануїлом у складках мафорію, ніби у лоні, або в медальйоні-мандорлі, набули поширення в різних видах візантійського і давньоруського мистецтва XI–XV ст. [див.: Кондаков 1914, с. 103–121, рис. 31, 35, 36–46; Carr 1994, р. 91–98, figs. 13–15; Смирнова 1994, с. 197–198; 1995, с. 290–291]. Серед предметів особистого благочестя – це візантійські камеї

[The Glory 1997, р. 179–180, no. 134; Сидоренко 1995, с. 209, № 110; Стерлигова 2013, с. 212–213, 263, № 31, 56], печатки церковних ієрархів Візантії і Давньої Русі [Carr 1994, figs. 13–15; Янин, Гайдуков 1998, № 50, 54, 66, 453, 458–520; Степаненко 2001, с. 62, рис. 1: 4; Kalavrezou 2003, figs. 11, 12], панаяри [Treasures of Mount Athos 1997, nos. 9, 5; 9, 17; Drpic 2011, figs. 1, 3].

У давньоруському мистецтві одним з ранніх прикладів цієї іконографії є виносна двостороння ікона першої половини XII ст. з Новгорода, яка в 1169/1170 роках надала чудесну допомогу новгородцям під час облоги міста суздальськими військами. З чудовим знаменням цієї ікони і пов'язують іншу назву цього іконографічного типу – «Знамення» [Смирнова 1995, с. 288–310]. Ця іконографія поширилася в новгородському мистецтві XIV–XV ст., у тому числі й на предметах особистого благочестя. Наприклад, змійовик із свинцево-олов'яного сплаву зі стилістично близьким зображенням «Знамення» походить із шару, що датується 1313–1340 роками [Древний 1985, № 47; Декоративно-прикладное 1996, с. 359–360, кат. № 86]. Поширеною традицією також було зображення «Знамення» на двостулкових панаягах, у яких зберігали частки Богородичного хліба або мощей.

Лл. 7. Богоматір Знамення; на звороті – старозавітна Трійця. Ріг. XVI–XVII ст.
Державний Ермітаж

Ця іконографія, яка ілюструє чудо Втілення та істинність принесення Логосу у світ Богородицею, у гімнографії уподоблюється світлу. Саме із цим, вочевидь, пов'язане використання золота, яке є метафорою світла і «світлоліття» образу. Позолочене тло та сліди золота на долонях збереглися і на мармуровому рельєфі Богоматері Влахернітиси початку XIII ст. в церкві Санта Марія Матір Доміні у Венеції [Demus 1960, р. 121, 125; Lange 1964, no. 6], золотий одяг також у Богоматері Влахернітиси на іконі початку XIII ст. з Третьяковської галереї, що походить зі Спасо-Преображенського монастиря в Ярославлі [Смирнова 1994, с. 197–199]. Золочення, яке широко використовувалося у візантійському мистецтві на предметах церковного та особистого благочестя в різьбленні по слоновій кістці, стеатиту та іншим мінералам, на давньоруських виробках домонгольського часу достеменно невідоме. Сланцеву іконку св. Миколи зі слідами позолоти з колекції І.С. Остроухова в Третьяковській галереї датують кінцем XIII – початком XIV ст. і пов'язують з Новгородом [Сидоренко 1995, с. 202–203, № 97]. Не виключено, що відома за фото двостороння іконка зі св. Іоанном і св. Захарієм зі слідами золотіння (іл. 6) є візантійською, зробленою зі стеатиту; вона більш пізніша, ніж кінець XII ст., як її датує Т.В. Ніколаєва. Іконка походить із церкви Святого Микити на Торговій стороні в Новгороді і зберігалася в новгородському єпархіальному Древлесховищі, але тепер її місцезнаходження невідоме. За описом іконка – із зеленувато-сірого («попелястого кольору») каменю із золотінням [Николаєва 1983, с. 72, табл. 20, 1, № 103]. В.Г. Пуцко передбачає, що, як і інші новгородські іконки з елементами палеологівської іконографії, цей образок відноситься до межі XIII–XIV ст. [Пуцко 2003, с. 151].

Зображення Знамення трапляється й на предметах особистого благочестя – хрестиках і образках, які як пам'ятні «освячені» сувеніри розносилися прочанами. Серед них, наприклад, двосторонній образок з рогу XVI–XVII ст. із зображенням старозавітної Трійці і Богоматері Знамення з Ермітажу (іл. 7), імовірно, афонського походження [Уханова 2001, с. 129, 143, ил. 12]. Як бачимо, на предметах особистого благочестя, як і на іконописних зображен-

Іл. 8. Змійовик. Богоматір Знамення, лицьовий бік.
Перша половина XIV ст. Новгород
[Древний 1985, с. 47, № 47а]

нях, звичайно копіювали відомі чудотворні образи, а виготовлення воскомастичних ікон саме Богоматері на іконописних зображеннях має давню традицію і широку хронологію.

Характерне зображення мафорію на образку з колекції Ханенків, що лягає на груди Богоматері симетричними широкими смугами, аналогічне зображенням на візантійській камеї кінця XII ст. із сардоніксу і російській панатії XVI ст. зі слоновієї кістки, які зберігаються в Державному Ермітажі [Синай 2000, с. 98, В-79, 286, R-40b], сланцевій іконі із зображенням Божої Матері Нікопеї і святих Бориса й Гліба з Державного російського музею кінця XII – першої половини XIII ст. [Николаєва 1983, с. 22, 56, табл. 5: 4, № 33] та згаданому змійовику першої половини XIV ст. із зображенням Богоматері Знамення з Новгородда (іл. 8). Вочевидь, ця рідкісна для давньоруської іконографії манера зображення мафорію відноситься до візантійської традиції, як, до речі, і декорування рамки (наприклад, кругла, без вушка іконка з Деїсусом XII ст. з Гамбурга та ін.) [Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 174, pl. 47, no. 91]. Водночас зображення зірок, а не хрестів на мафорії (традиційний елемент іконографії Богоматері, ознака дівоцтва Марії до, під час та після Різдва Христа),

Іл. 9. Ікона-мощевик. Кость, срібло, коштовне каміння, перли. Друга половина XVI ст. Москва, майстерні Кремля [Моршакова 2003, № 104]

які з XIII ст. поступаються зображенню зірок [Гукова 2005, с. 226], значна товщина образка свідчать, що він не може бути датований раніше XIII ст. [Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 27]. Нехарактерною для давньоруської традиції раніше XIII ст. є і монограма Христа ІС–ХР. Замість традиційного для східнохристиянського мистецтва – ІС–ХС (як грецької, так і кириличної традиції) – на іконці дається поєднання перших двох грецьких літер імені Христа (ΧΡΙΣΤΟΣ) – Χ (хі) і Ρ (ро). Схрещені між собою, іноді в поєднанні з літерами α і ω, вони складали найдавніший варіант монограми імені Христа – хризму. З ранньохристиянського часу її широко використовували в нумізматиці, на рельєфах саркофагів, у живопису. Пізніше монограма ІС–ХР або ІΗΣ–ΧΡS частіше трапляється на предметах західного мистецтва – мініатюра Євангелія з Національної бібліотеки в Парижі 781–783 років,

емалеві процесійні хрести й пластини кінця XII–XIII ст. [Demus 1970, fig. 57; Enamels 1996, nos. 5, 62, 65, 68, 121; The Glory 1997, р. 455–456, no. 295], на російських хрестиках XIX ст. [Уханова 2001, ил. 8]³. Прикладом лігатури МР як ΝΡ є срібний ковчег-мощевик першої половини XV ст. із зображенням Богоматері Боголюбської із Сергієво-Посадського історико-художнього музею-заповідника [Николаєва 1976, рис. 71] та відбиток одного з варіантів печатки (вклейка, іл. 2: б) митрополита Іова Борецького 1620–1631 років [Тисяча років 2013, с. 169, № 142].

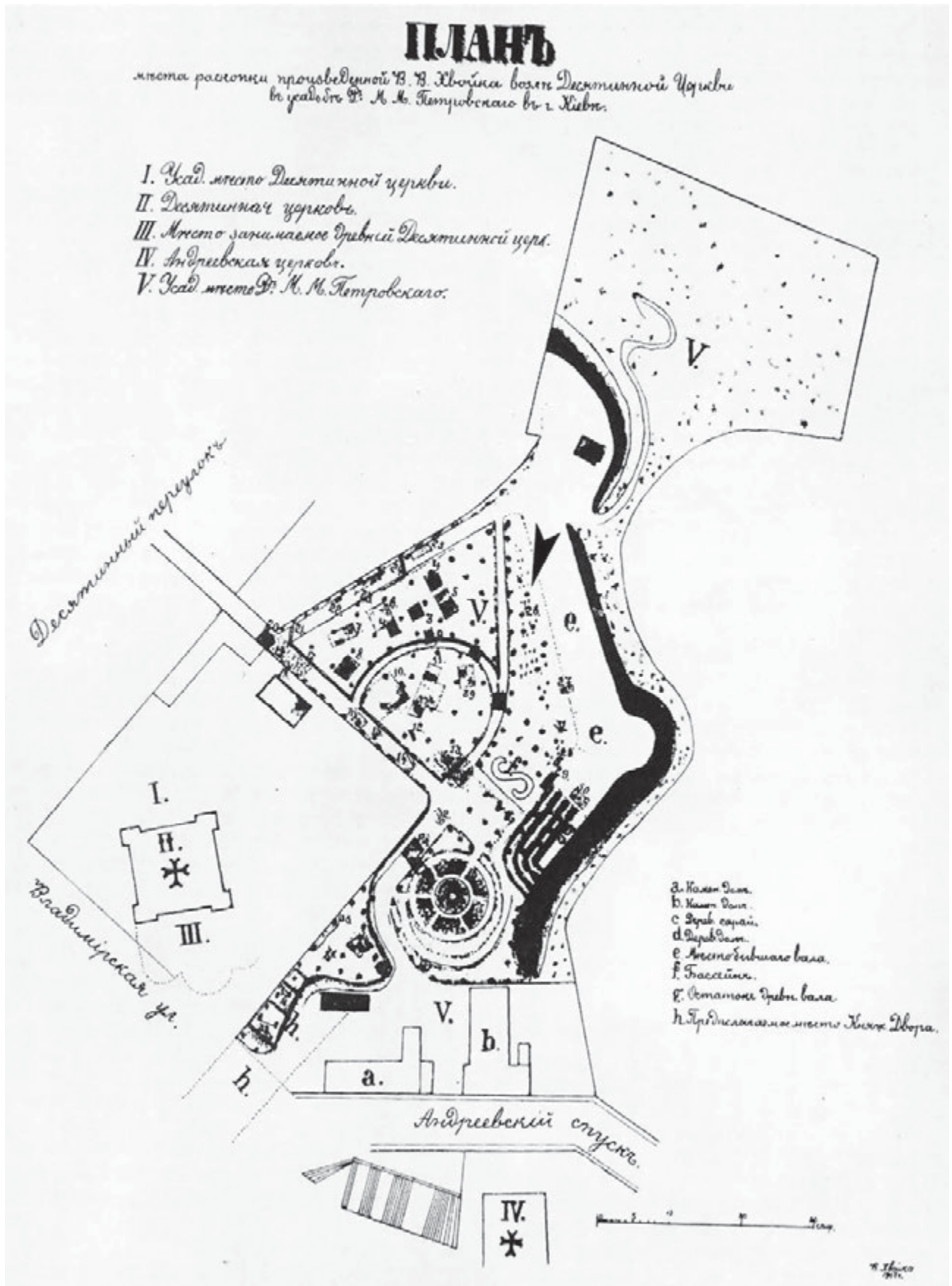
Нанесення рельєфних, а не різьблених написів на кам'яних іконках поширюється з XIV ст. [Николаєва 1983, с. табл. 25, 2, 29, 1, 39, 3, 40, 2, 44, 7, 8, 45, 2, 4, 47, 4, 55, 1, 59, 1, 4; 60, 4, 61, 1, 66, 2, 3, № 136, 161, 222, 229, 252, 253, 255, 257, 271, 310, 329, 332, 339, 371, 373, 374]. Винятком була згадана двобічна іконка зі св. Іоанном і св. Захарієм (іл. 6). Графіка букви іпсилон у монограмі Богоматері у вигляді У з набряклою округлою чашкою і загнутою ніжкою, а також вигнута, як у в'язі, форма фіти, епізодично трапляються в півуставі від другої половини XV ст. і віднесені В.М. Щепкіним до південнослов'янського півуставу XV ст. [Щепкин 1967, рис. 58]. Не раніше кінця XV ст., а скоріше XVI–XVII ст. напис датує і Є. Чернухін⁴. Таким чином, відзначені особливості іконографії та палеографії дають підставу датувати іконку досить широко – кінцем XV – XVII ст.

Сліди клею (?) на зворотному боці й зображення «Богоматері Знамення» дають підстави припускати, що цей образок міг бути вставкою до панагії або наперсною іконою-мощевиком у коштовній оправі, як, наприклад, різьблені на перламутрі та кості зображення «Богоматері Втілення» XV–XVI ст. з Музею Московського Кремля (іл. 9) [Моршакова 2003, с. 201–202, № 57; с. 290–291, № 104].

Більш точне визначення датування образка ускладнює відсутність інформації про точний час і місце його знахідки. Відносно потрапляння іконки до колекції Б. і В. Ха-

³ Інтерпретацію монограми на давньоруському бронзовому хресті-енколпіоні XII–XIII ст. зі Львова як ІС–ХР [Лазурко, Шніцар 2012, вкл. рис. XVIII, 1] не можна вважати коректною через нечіткість зображення та якість виливки.

⁴ Дякую Євгену Чернухину за консультацію.

Іл. 10. План розкопок В.В. Хвойки на садибі М.М. Петровського 1907 р.

ненків можна зробити деякі припущення. Оскільки цього образка немає в опублікованих матеріалах їхньої колекції, останній випуск якої був виданий 1907 року, образок, вочевидь, потрапив до них уже після цього року. Відомо, що в 1907–1908 роках на гроші Б.І. Ханенка в Києві на садибі М.М. Петровського (територія біля Десятинної церкви) проводив розкопки В.В. Хвойка. За даними його щоденників, кам'яна іконка із зображенням Богоматері (щоправда, ні іконографія, ні форма, ні розмір не уточнюються) була знайдена 1907 року на ділянці 26, на місці, де раніше провів розкриття колишній власник садиби А.М. Муравйов. Опис цієї ділянки відомий за виписками зі щоденника В.В. Хвойки: «Место раскопок Муравьева. Разоренные погребения. Четыре погребения с сожжениями (одно целое в виде обширного кострища из золы и угля с обожженными человеческими костями. Куски обожженной материи, черепки, части сплавленных медных предметов). При костях три энколпиона, каменная иконка божьей матери, каменный крестик, медный маленький крестик, до 20 бус, куски материи и височные кольца» [ИИМК, архив Ги-

ИМК, ф. 5, д. № 384, л. 234, № 26; Корзухина 1956, с. 340, № 26]. В.В. Хвойка вважав поховання на ділянках 26 і 31 спалюваннями язичницького часу. На думку Г.Ф. Корзухіної: «Ни место находки “кострища” (территория Святославова города), ни инвентарь не позволяют отнести их к языческому времени. Это, безусловно, жертвы татарского погрома, либо сгоревшие в пожаре, либо намеренно сожженные при уборке города после разгрома» [Корзухина 1956, с. 335]. Як зазначав В.В. Хвойка, під час розкопок садиби Петровського часто траплялися й поховання більш пізнього часу, найбільша частина яких, як і на прилеглий до стародавнього валу ділянці 26 (іл. 10), була відкрита саме в північно-західній частині садиби, де вони утворювали кладовище [Козюба 2010, с. 61]. Великий міський цвинтар, що нараховував тисячі поховань, функціонував навколо Десятинної церкви у XVI–XVIII ст. [Хвойка 2008, с. 93; коментар В.В. Козюби: примітка 40, с. 145]. Це дає підстави припускати, що образок «Богоматері Знамення» з колекції Ханенків походить саме з поховання кладовища XVI–XVIII ст., а не давньоруського часу.

Джерела та література

- Архив ГИИМК / Архив Государственного Эрмитажа, ф. 5, д. № 3-84, л. 234, № 26 (архив А.А. Спицына).
- Бабенко Л.И.* К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // *Российская археология*. – 2012. – № 3. – С. 20–27.
- Византийские древности. Произведения искусства IV–XV веков в собрании Музеев Московского Кремля: Каталог /отв. ред.-сост. И.А. Стерлигова.* – Москва, 2013.
- Гукова С.Н.* Знаки приснодевства Богоматери // *Byzantinoslavica*. – Prague, 2005. – LXIII. – С. 225–258.
- Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV века.* – Москва, 1996.
- Древний Новгород. Прикладное искусство и археология / Б.А. Колчин, В.Л. Янин, С.В. Ямщиков.* – Москва, 1985.
- Козюба В.К.* Фотографії та малюнки розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М.М. Петровського в Києві // *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. с. Халеп'я, 19 лютого 2010 року.* – Трипілля, 2010. – С. 59–78.
- Кондаков Н.П.* Иконография Богоматери. – Петроград, 1915. – Т. II.
- Корзухина Г.Ф.* Русские IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.
- Корзухина Г.Ф.* Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // *Советская археология*. – 1956. – Т. XXV. – С. 318–336.

Лазурко О., Шніцар М. Середньовічний скарб культових речей зі Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2012. – Вип. 16. – С. 339–349.

Моршакова Е.А. Золотая и серебряная утварь, княжеские и царские наперсные мощевики // Царский храм. Святые Благовещенского собора в Кремле. – Москва, 2003. – С. 152–297.

Моршакова Е.А. О драгоценных мощевиках второй половины XV века из Благовещенского собора // Царский храм. Благовещенский собор Московского Кремля в истории русской культуры. – Москва, 2008. – С. 273–292.

Мусин А.Е. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 163–222.

Мусин А.Е. Архиерейская сфрагистика на Руси в XI–XVII вв.: (опыт комплексного осмысления) // Геральдика в прошлом, настоящем и будущем. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 43–46.

Николаева Т.В. Прикладное искусство Московской Руси. – Москва, 1976.

Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XV вв. // САИ Е1-60. – Москва, 1983.

ОАК 1906: Отчет Императорской Археологической комиссии за 1903 год. – Санкт-Петербург, 1906.

Перкун В., Білоус Н. «Печатію своєю Назнаменовал...»: Печатка Київського митрополита Іова (Йова) Борецького (1620–1631) // Сфрагістичний щорічник. – Київ, 2012. – Вип. 2. – С. 159–169.

Полехов С.В., Бутырский М.Н. Византийский оригинал печати князя Ивана Гольшанского (Великое княжество Литовское) // ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и «Полис». Материалы научной конференции. VIII-й Международный Византийский Семинар (Севастополь – Херсонес 30.05–04.06.2016). – Севастополь, 2016. – С. 84–86.

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / [пер. с араб. Г. Муркоса]. – Москва, 2005.

Пуцко В.Г. Новгородская каменная резьба на рубеже XIII–XIV вв.: становление традиции // Новгородский исторический сборник. – Санкт-Петербург, 2003. – № 9 (19). – С. 141–152.

Сидоренко Г.С. Прикладное искусство // Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – Москва, 1995. – С. 91–166.

Сидоренко Г.В. Икона «Богоматерь Влахернская» в собрании Третьяковской галереи. Некоторые итоги исследования // Россия и восточно-христианский мир. Древнерусская скульптура. Средневековая пластика. – Вып. IV / ред.-сост. А.В. Рындина. – Москва, 2003. – С. 67–77.

Синай. Византия. Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века. Каталог выставки / [под ред. О. Баддлей, Э. Брюннер, Ю. Пятницкого]. – Санкт-Петербург, 2000.

Смирнова Э.С. Литургические образы в произведениях живописи (на примере иконы начала XIII в.) // Византийский временник. – 1994. – 55 (80). – Ч. 1. – С. 97–202.

Смирнова Э.С. Новгородская икона «Богоматерь Знамение»: Некоторые вопросы Богородичной иконографии XII в. // Древнерусское искусство. Балканы. Русь. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 288–310.

Соколова И. Икона «Богоматерь Влахернская» из Успенского собора Московского Кремля // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 413–427.

Степаненко В.П. Евлогии – филактерии – моливдовулы // Sacrum et profanum V: Память в веках: от семейной реликвии к национальной. – Севастополь, 2012. – С. 185–191.

Стерлигова И.А. Малоизвестные произведения средневизантийской глиптики в музеях Московского Кремля // Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов: сб. статей. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 180–186.

Тисяча років української печатки. Каталог виставки / голова редколегії В.А. Смолій; упоряд. Ю.К. Савчук. – Київ, 2013.

Уханова И.Н. Паломнические реликвии XII–XIX веков из собрания Эрмитажа // Пилигримы. Историко-культурная роль паломничества. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 126–148.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – Київ, 2008. – [перевидання книги 1913 р.].

Щепкин В.Н. Русская палеография. – Москва, 1967.

Demus O. The Church of San Marco in Venice. History. Architecture. Sculpture // DOS. – Washington, 1960. – Vol. VI.

Demus O. Byzantine Art and the West (The Wrightsman Lectures under the auspices of the New York University Institute of Fine Arts, III). – New York, 1970.

Carr A.W. Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople // Byzantine court culture from 829 to 1204 / ed. By G. Maguire. – Washington, 1994. – P. 81–99.

Enamels of Limoges: 1100–1350. Musée du Louvre, Metropolitan Museum of Art / ed. O'Neill John Philip. – New York, 1996.

The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261 / [ed. H.C. Evans, W.D. Wixom]. – New York, 1997.

Husemann S. Pretiosen persönlicher Andacht: Bild und Materialsprache spätmittelalterlicher Reliquienkapseln (Agnus Dei) unter besonderer Berücksichtigung des Materials Perlmutter. – Weimar, 1999.

Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite. – Vienna, 1985. – Vol. 1, 2. Byzantina Vindobonesia, 15.

Kalavrezou I., Laiou A.E. Byzantine Women and Their World. – New Haven, 2003.

Lange R. Die byzantinische Relief ikone. – Recklinghausen, 1964.

Nesbitt J., Oikonomides N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. – Washington, 1996. – Vol. 3: West, Northwest, and Central Asia Minor and Orient.

Віконне скло давнього Києва (за археологічними джерелами)

У статті розглянуто окрему категорію скляних виробів давньоруського часу, знайдених під час археологічних розкопок Києва, – віконне скло, яке виготовляли в місцевих склоробних майстернях, а також імпортоване з Візантії для застосування в храмах.

Ключові слова: віконне скло, давньоруське скло, Давня Русь, технологія.

В статье рассматривается отдельная категория стеклянных изделий древнерусского времени, найденных во время археологических раскопок Киева, – оконное стекло, изготовленное в местных стеклоделательных мастерских, а также византийский импорт для остекления храмов.

Ключевые слова: оконное стекло, древнерусское стекло, Древняя Русь, технология.

The paper deals with a separate category of glassware of Ancient Rus', found during archaeological excavations in Kyiv – a window glass made in local glass-making workshops, as well as Byzantine imports for the decoration of churches.

Keywords: window glass, Ancient Rus' glass, Ancient Rus', technology.

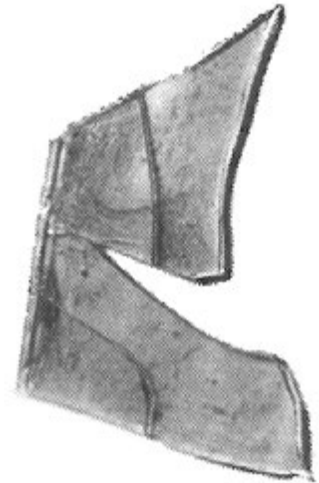
Під час археологічних досліджень давньоруських культових споруд Києва, Переяслава, Чернігова, Новгороду та інших міст трапляється велика кількість знахідок зі скла, що використовувалося в будівництві та оздобленні храмів. Серед них – віконне скло.

Вважають, що віконному склу передували інші, природні, матеріали – висушені міхури тварин або пластини слюди [Щапова 1983, с. 268]. Засклені вікна теж були тонкими та пропускали світло, але набагато міцнішими й здатними захистити приміщення від негоди.

На території Києва зафіксовано фрагменти та уламки віконного скла переважно при дослідженні споруд монументальної архітектури, тоді як заповнення житлових споруд майже не фіксують цю категорію знахідок. Під час досліджень Десятинної церкви знайдено прозоре кругле скло, яке виробляли разом зі скляним посудом (іл. 1). Скло або гарної якості (зеленого чи блакитного кольору), або вкрите сіткою дрібних тріщин, з пухирцями повітря, поверхня має ледве помітні концентричні кола й потовщення всередині (світло-жовтого кольору), бортик по краю загнутий, завширшки від 0,2 см до 1 см. Діаметр дисків – 11–14 см, товщина 1–3 мм. Знахідки віконного скла круглої форми були відомі й раніше, наприклад, під час дослідження колишньої садиби Кривцова (вул. Десятинна, 13) І.А. Хойновським у 1892 році¹. Крім того, віконне скло представлено прямокутною формою (іл. 2), яке, як вважають, походило з Ві-

зантії: під час розкопок Десятинної церкви 1937 року в розвалі стіни X ст. знайдено невеликі уламки скла з прямокутними загнутими краями [Каргер 1958, с. 410–411; Щапова 1972, с. 70; Архипова 1996, с. 58].

У ході розкопок та розвідок на території заповідника «Софія Київська» виявлено численні залишки будівельних матеріалів і фрагменти оздоблення давніх споруд: цегла різного часу, розчини, вапняк, мармур, фрагменти фресок, мозаїки, шматки свинцевої покрівлі й уламки віконного скла (іл. 3) [Каргер 1950, с. 250]. Особливий інтерес становлять два фрагменти віконного скла, вірогідно, візантійського виробництва. Перший фрагмент – уламок диска зі світло-жовтого прозорого скла, з бульбашками повітря всередині скляної маси, із загнутим краєм (іл. 4: 1); другий (майже половина диска) зроблено зі світло-блакитного прозорого скла, добре звареного, без пухирців (іл. 5). Діаметр фрагментів – 11 см, товщина – 1–2 мм, також

Іл. 2. Фрагмент віконного скла прямокутної форми [за: Архипова 1996, с. 58, рис. 4]

¹ Зважаючи на умови, у яких проводилися розкопки, та відсутність наукової фіксації предметів, доволі важко встановити, до якого часу слід віднести знахідки.

на дисках можна побачити концентричні кола. На поверхні скла обох шибок, на майже однаковій відстані від краю – 3,2 см та 2,8 см відповідно, видні мітки, ймовірно, літери грецького алфавіту «δ» або «υ». С. Висоцький, першим дослідивши ці фрагменти, не дійшов певного висновку щодо трактування знаків на дисках [Висоцький 1972, с. 56–58]. На першому фрагменті в заглибленні літери простежуються залишки синьої фарби (іл. 4: 2). Знак нанесено на поверхню віконного скла штампом або штемпелем. Поверхня ввігнута, тобто штамп мав опуклий малюнок. Спосіб нанесення міток на будівельні елементи з різних матеріалів, зокрема каменю та глини, шляхом пресування або відтиском штампу використовувався в давнину. Наприклад, знаки у вигляді однієї літери використовувалися на предметах архітектурного декору як відмітка майстра-різьбяра або для маркування при збиранні деталей [Архипова 2011, с. 163]. Відтиск штемпелем відомий на скляних еталонах перевірки ваги золотих візантійських монет – екзагій (до VIII ст.) або на арабських скляних еталонах. Після завоювання арабами сирійських та єгипетських центрів склоробства, візантійські екзагії припинили випускати, натомість арабські побутували до кінця XII ст. Наносили їх також на іконки-літіки, знайдені в багатьох давньоруських містах [Кропоткин 1973, с. 262; Гурулева 2004, с. 24–26; Khamaiko et al 2007, р. 258–259; Столярова и др. 2014, с. 197–198]. Про мітки на поверхні віконного скла давньоруського часу свідчень немає. Хоча рельєфно-орнаментована поверхня віконних дисків з геометричним візерунком не рідкість для Грузії, Північного Кавказу, Волзької Булгарії [Валиулина 2005, с. 59]. Треба одразу ж виключити припущення про випадковий характер відтиску, як це виявилось на київській знахідці товарної скляної маси, де зображення на зливку спричинило потрапляння на його поверхню якогось мотка проволочки [Столярова и др. 2014, с. 200–201].

Віконне скло з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря представлено фрагментами круглого безбарвного, світло-зеленого, темно-коричневого прозорого скла (діаметр 9,5–12,0 см), з бортиком по краю (іл. 6). Один фрагмент, завтовшки 4–5 мм, являв собою уламок плаского скла синього кольору,

ймовірно, частина віконного скла або вітражу [Івакін та ін. 1999, с. 201]. Загалом знайдено 5 екземплярів, які походять з об'єктів XII та кінця XII – першої половини-середини XIII ст.

Дослідження, проведені на Старокиївській горі, виявили храм Федорівського монастиря – пам'ятку архітектури першої половини XII ст. Серед матеріалів зафіксовано плити з пірофілітового сланцю, керамічні полив'яні плитки та кольорова скляна мозаїка, а також фрагменти круглого віконного скла діаметром 22 см [Кирилович и др. 1989, с. 183–184]. Фрагменти шибок з розкопок 1980-х років, що зберігаються у фондах Музею історії м. Києва, за морфологічними ознаками не можна вважати давньоруськими. Найвірогідніше, вони датуються більш пізнім часом (іл. 7).

Будівництво храмів потребувало виробництва великої кількості віконного скла. Численні церковні та цивільні споруди Києва та й загалом Київської Русі спонукали до розвитку місцевого виробництва предметів архітектурного декору. Невикористана для виробництва смальти скляна маса йшла на виготовлення посуду, віконного скла й прикрас, про що свідчать знахідки з розкопок на місцях майстерень на території Старокиївської гори та Києво-Печерської лаври [Каргер 1958, с. 410].

У склоробних майстернях XI ст., залишки яких було відкрито археологом В.В. Хвойкою біля Десятинної церкви у 1907–1908 роках, виготовлялися браслети, персні, намистини, посуд, віконне скло, емалеві вироби. Проте доволі короткий звіт, де згадано глиняні горни й печі «особого устрою» (без детального опису й зображення), не дає можливості реконструювати процес виробництва й встановити тип майстерень [Богусевич 1954, с. 14]. Відсутність даних про хімічний склад скла із цих майстерень ускладнює відповідь на питання – чи використовували привізну товарну скляну масу для виготовлення скляних виробів, чи її варили безпосередньо на місці?

Детальні хіміко-технологічні дослідження було проведено на матеріалах майстерні кінця XI ст., дослідженої на території Києво-Печерської лаври. Майстерня спеціалізувалася на виготовленні смальти, про що свідчать знайдені її уламки або вже готові до використання невеликі кубики-тессери, а також заготовки для золотої мозаїки. У ході розкопок

було виявлено рештки двох склоробних горнів кінця XI ст. (стан яких не дозволив простежити їхню конструкцію) разом з великою кількістю фрагментів продукції та залишків виробництва з виготовлення смальти, скляного посуду, віконного скла, а також фрагменти керамічних тиглів для розплавлення скляної маси (іл. 8). Виробничі комплекси збудовано із цегли XI ст., глини та шиферних плит. Цеглини були вкриті шарами кольорової маси розплавленого скла. У розвалах було багато зливків скла різних розмірів, заготовок смальти (іноді вже у вигляді кубиків для мозаїкових викладок), фрагментів скляного посуду, скляних пластинок, тиглів, полив'яних плиток, скляних краплин, шматків свинцю, а також сірки, кобальту й заліза (як барвників для отримання жовтого та червоного кольорів). Траплялися фрагменти круглого віконного скла й шматки жовтих, зелених та фіолетових полив'яних плиток для підлоги [Богусевич 1957, с. 139–141]. Аналіз хімічного складу фрагмента віконного скла з майстерні вказав на його належність до типу Na–K–Ca–Si. Таке скло можна пов'язувати з діяльністю візантійських, близькосхідних, болгарських та середньоазійських майстерень, що може свідчити про привізний характер певної сировини чи продукції та про залучення у виробничий процес грецьких майстрів [Щапова 2010, с. 76, 78, 82–83].

Знахідки з двох згаданих у науковій літературі склоробних майстерень з виготовлення в тому числі й віконного скла на території Києва [Богусевич 1954, с. 52; Раппопорт 1994, с. 55] не виявили його серед матеріалів фондів Інституту археології (ІА НАН України) та Музею історії м. Києва.

Майстерні для виробництва скла й предметів з нього (насамперед смальти, а також віконного скла, прикрас і скляного посуду) існували і в інших містах Середньої Наддніпрянщини, де в оздобленні використовували смальту, як наприклад, у Переяславі-Хмельницькому на території Єпископського двору або в Чернігові під час будівництва Благовіщенської церкви кінця XII ст.

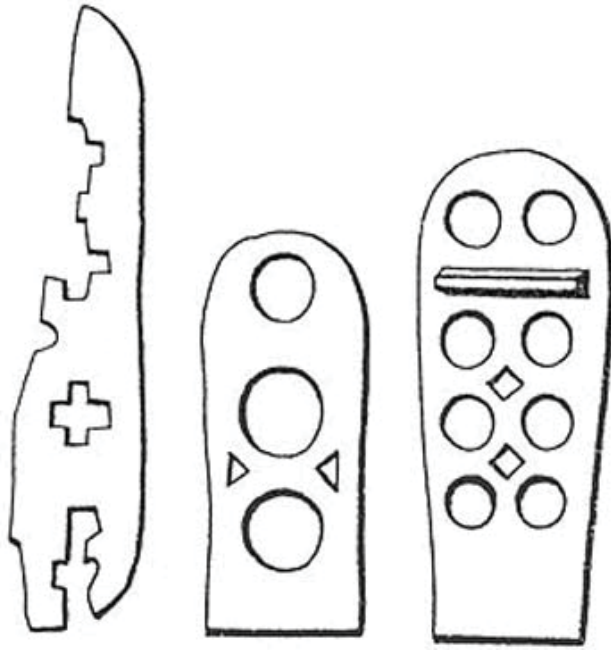
Розкопки на території Переяславського дитинця частково відкрили фундаменти найдавнішого Переяславського храму Архангела Михаїла (1089 р.), де було знайдено велику

кількість різнобарвної смальти для оздоблення стін та підлоги, а також віконне скло [Каргер 1951, с. 45, 51–52, 59–61]. Ще були відкриті рештки склоробної майстерні, продукцію якої складала кольорова смальта й тонкі (1 мм) віконні диски діаметром 16,8 см та 22,5 см із загнутими краями (іл. 9; іл. 10). На площі 300 м² знаходилося велике скупчення поташу, деревного вугілля, піску, оксиди заліза та міді, фрагменти продукції, скляні шлаки та ями, де випалювали поташ. Припускають, що це була майстерня з повним циклом скляного виробництва. Масштаби виробництва можуть свідчити, що майстерня існувала протягом тривалого часу, вироби могли реалізовувати за межі міста [Сікорський 1976, с. 146, 148–150].

Засксленими були не тільки вікна храмів, але й вікна у садибах заможних містян. У Києві таких прикладів небагато, але в інших давньоруських містах таких знахідок достатньо: у Полоцьку та Волковиську (зафіксовано уламки плаского віконного скла), у Новогрудку (при дослідженні багатих садиб окільного міста XII–XIII ст. знайдено близько 300 фрагментів віконного скла, а навколо «дома боярина» зафіксовано десятки уламків віконного скла діаметром 20–22 см). Доволі часто скло знаходять поблизу кутів жител (ймовірно, деякі вікна прорубували навпроти печей, що були розташовані по кутах жител) [Штыхов 1975, с. 97; Зверуго 1975, с. 79; Зверуго 1989, с. 152; Гуревич 1981, с. 123]. У країнах Середньої Азії активно використовували скло у вікнах житлових, торгових, ремісничих та інших громадських приміщень та культових споруд [Валиуліна 2005, с. 55–56].

Зовнішній вигляд віконних дисків безпосередньо пов'язаний з технологією їх виготовлення. Найдавніше віконне скло виготовляли шляхом лиття, а з кінця III ст. на Сході відоме вже видуте віконне скло, яке пізніше стає найпоширенішим у побуті [Щапова 1978, с. 240–241].

За відомостями монаха Теофіла, найбільш ранній спосіб виготовлення віконного скла шляхом видування такий: видували циліндричну посудину, від якої відрізали дно, а саму посудину відділяли від складової трубки. Циліндр розрізали та розгортали

Іл. 12. Дерев'яні рами з отворами для скляних шибок [за: Раппопорт 1994, рис. 57]

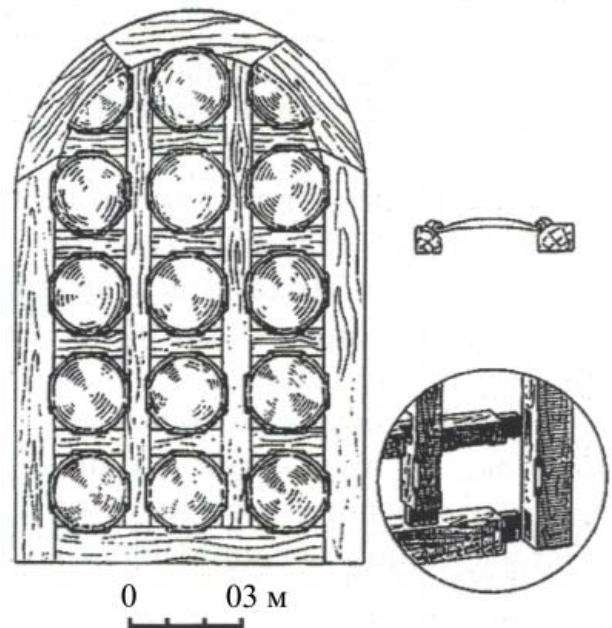
(вирівнювали) на плиті, а потім піддавали термічній обробці. Унаслідок таких технологічних операцій отримували широкий прямокутний лист. Таким невитратним способом виготовлено прямокутне віконне скло, згадане у статті вище, а також, можливо, фрагмент плоского світло-жовтого прозорого (вкритого патиною) скла з ребристою поверхнею ромбоподібної форми (іл. 11), що походить з розкопок на Майдані Незалежності культурного шару середини XI – першої половини XII ст. [Сагайдак та ін. 2009, с. 57].

Відомо також про інший спосіб виготовлення – т. зв. «місячний», за яким віконне скло отримувало форму дисків: шляхом швидкого обертання відкритого конусу доти, доки стінки не ставали горизонтальними, після чого понтія (металевий стрижень, кінцем якого закріплювали денце заготовки, що дозволяло майстру виконувати обробку інших частин виробу) відбивалася, і на місці її кріплення (у центрі диска) утворювалося невелике потовщення, а по краю – ребро жорсткості. Цей спосіб виготовлення використовували давньоруські майстри із середини XI ст.; проіснував він доволі довго [Щапова 1972, с. 67; Столярова и др. 2005, с. 216–217].

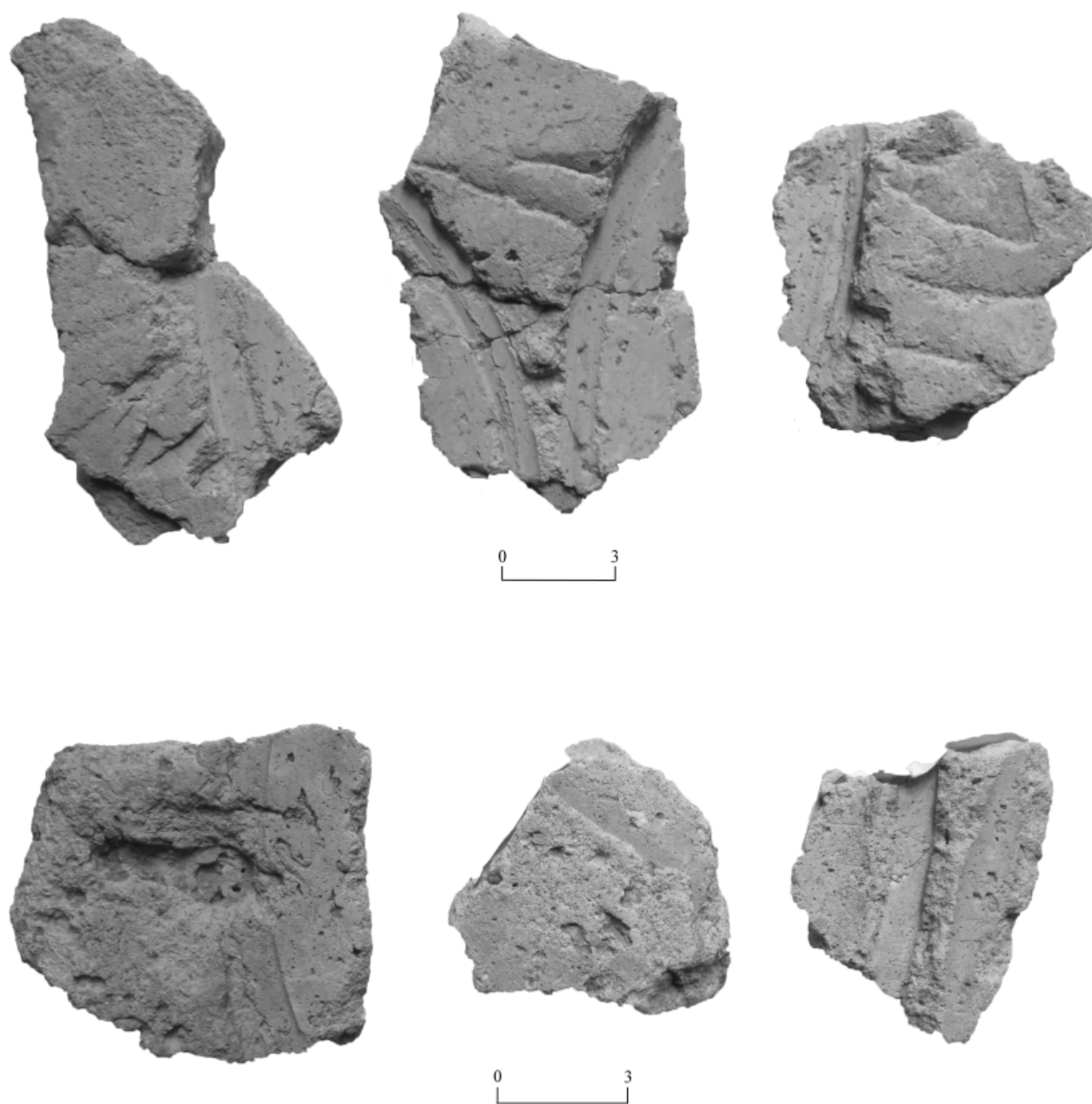
Рамою для скла правила дошка з прорізними (круглими, трикутними, ромбо- чи хрестоподібними) отворами (іл. 12). Рами

були дерев'яними – на Русі та у Вірменії, гіпсовими та алебастровими – у Середній Азії та Грузії [Валиуліна 2005, с. 56]. У візантійських церквах для виготовлення віконних рам поряд з деревом і гіпсом застосовували камінь [Оустерхаут 2005, с. 164–165]. Дерев'яні рами знайдено при дослідженні новгородських пам'яток XII–XIII ст. (у Нередиці, Антонієвому монастирі, Георгіївському соборі Юр'єва монастиря), у Георгіївському соборі Старої Ладogi, у П'ятницькій церкві в Чернігові [Гуревич 1981, с. 123]. Скло також могло кріпитися за допомогою мідних рамок, фрагменти яких зафіксовано в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові [Холостенко 1961, с. 57]. Під час розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря 1998 року виявлено уламки свинцевої рамки (іл. 13), яка утворювала чарунки розміром 4×2 см для скла прямокутної та трикутної форми (питання щодо датування рамки відкрите, оскільки її знайдено під пізнім об'єктом, впущеним у давньоруську споруду) [Івакін та ін. 1999, с. 208].

Привертають увагу три віконні рами з Києва, у чарунках яких було знайдено фрагменти скла, датованого давньоруських часом. При дослідженні рами XI ст. у Софійському соборі зафіксовано уламки тонкого прозорого,

Іл. 15. Віконна рама Михайлівського приділу. Реконструкція С.О. Висоцького [за: Висоцький 1972, рис. 3]

Іл. 16. Уламки вапняно-цемент'яного розчину з відбитками скла.

Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Світлина О. Журухіної

світло-блакитного скла круглої форми. Скло кріпилось із зовнішнього боку віконної рами і вставлялося в чарунки бортиком назовні, закріплювалося за допомогою кованих залізних цвяхів завдовжки 3–4 см (по 3–4 цвяхи по периметру кожного скляного диска), після цього на дерев'яні частини рами наносили тиньковий розчин (завтовшки 1–1,5 см), залишки якого збереглися в кутках чарунок, імовірно, для схожості з каменем (іл. 14). Для засклення цього віконного прорізу розміром 92×145 см потрібно було 14 круглих шибок діаметром

22 см (іл. 15) [Висоцький 1972, с. 56; Коренюк та ін. 2003, с. 115].

Архітектурно-археологічні дослідження Успенського собору на території Києво-Печерської лаври виявили елементи оформлення давньоруських віконних прорізів XII ст. Деякі фрагменти цемент'яного розчину на зворотному боці мали відбитки колотих дощок та віконного скла (іл. 16). У двох випадках збереглися уламки крихкого віконного скла круглої форми жовтувато-блакитного кольору діаметром 24–26 см. Були знайдені також фрагмен-

ти оплавленої свинцевої рамки (у двох з них зафіксовано залишки вплавленого у свинець скла) [Сиром'ятников 1999, с. 107; Ивакин и др. 2007, с. 108].

Частини дерев'яних рам XII ст. виявлено в закладці горища Кирилівської церкви разом із віконним склом до цих рам. Шибки – круглої, трикутної та ромбоподібної форми із загнутими бортиками [Холостенко 1960, с. 14].

Назвати точну кількість цієї категорії знахідок, виявлених на території Києва, неможливо, у зв'язку з фрагментарністю виробів, невеликими розмірами уламків та їхньою схожістю зі стінками давньоруських посудин.

Найпоширенішим виявилось віконне скло круглої форми – осілі, які отримали широке розповсюдження на території впливу Візантійської імперії [Оустерхаут 2005, с. 164–165; Архипова 2015, с. 349]. Віконні диски давньоруського часу мають гладеньку поверхню, край загнутий, так зване ребро жорсткості – петлеподібна складка по краю диска (її ширина варіюється від кількох до 5–10 мм залежно від товщини та розміру диска). Поверхня блискуча, скло гарної якості. Іноді поверхня вкрита сіткою дрібних тріщин – кракле (іл. 17). Диски мають потовщення в центрі, яке поступово концентричними колами зменшується й вирівнюється ближче до краю. Так само й бульбашки повітря у скляній масі розташовані концентричними колами й містяться вздовж дуги. Такі ознаки характерні для техніки видування, за допомогою якої виробляли скляний посуд і застосували для виготовлення віконного скла.

Віконне скло місцевого (київського) виробництва – переважно круглої форми, прозоре, тонке (1–3 мм), безбарвне або світло- чи

яскраво-жовтого (як посуд давньоруського виробництва) кольору, діаметр становить 8 см та 10–11 см або 16 см та 20–22 см, усередині помітні невеликі включення – бульбашки повітря. Віконне скло блакитного (зеленуватого чи сіруватого) кольору більш чисте, акуратне, ймовірно, візантійського та західноєвропейського виробництва [Столярова и др. 2005, с. 214]. Світло-блакитний колір скла, блискуча без іризації поверхня, прямокутна форма свідчать про належність цього скла до візантійсько-причорноморського кола виробів [Щапова 1972, с. 68].

Використання віконного скла було пов'язане з появою нових архітектурних форм та розвитком переважно монументальної архітектури. Таке скло мало як практичне, так і естетичне значення для посилення сприйняття певних елементів храмового декору [Архипова 2015, с. 349]. Поряд з мозаїкою в оздобленні християнських храмів віконне скло стало обов'язковим. Його виготовляли як у майстернях Візантії, так і грецькі майстри безпосередньо на Русі. На місцях, поряд з будівництвом храмів, організовували склоробні майстерні. Виготовлення віконних дисків було тісно пов'язане з виробництвом давньоруського посуду [Щапова 1972, с. 65]. Насамперед їх об'єднував початковий процес виробництва – видування скляної маси, а також хімічний склад скла – свинцево-калійний, який уже з XI ст. давньоруські майстри навчилися варити самостійно. Таке скло піддавалось литтю, витягуванню, навиці й видуванню, що дозволяло виготовляти з нього різноманітні вироби – насамперед відомі вже місцевим майстрам форми посуду та віконне скло.

Джерела та література

Архипова Е.И. Архитектурный декор и скульптура XII века Южной, Юго-Западной Руси и Рязани // История русского искусства: в 22 т. – Москва, 2015. – Т. 2, ч. 2: Искусство второй половины XII века. – С. 306–353.

Архипова Є.І. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 55–58.

Архипова Е.И. Andrzej B. Biernacki. Wczesnobizantyjskie elementy i detale architektoniczne Chersonesu Taurydzkiego (Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonesu Taurydzkiego). V. II. Poznań, 2009 // Российская археология. – 2011. – № 4. – С. 159–164.

Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 42–53.

Богусевич В.А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве (по материалам раскопок 1951 г.) // КСИА. – 1954. – Вып. 3. – С. 14–20.

Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища. – Казань, 2005.

Висоцький С. Віконна рама та шибки з Київської Софії // Київська старовина. – Київ, 1972. – С. 54–60.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок (посад – окольный город). – Ленинград, 1981.

Гурулева В.В. Перспективы изучения византийских стеклянных экзагиев как источников для датировки памятников из стекла // Византия в контексте мировой истории: Материалы науч. конф., посвященной памяти А.В. Банк. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 24–26.

Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – Минск, 1989.

Зверуго Я.Г. Древний Волковыск (X–XIV вв.). – Минск, 1975.

Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Архитектурно-археологические исследования Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1997–2000 гг. // Российская археология. – 2007. – № 2. – С. 108–119.

Ивакин Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. – Київ, 1999. – Т. 1. Ч. 2. – НА ІА НАНУ. – 1998/92.

Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – Киев, 1950.

Каргер М.К. Древний Киев: в 2 т. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. I: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.

Каргер М.К. Памятники Переяславского зодчества XI–XII вв. в свете археологических исследований // Советская археология. – 1951. – XV. – С. 44–63.

Килиевич С.Р., Харламов В.А. Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь. Сб. науч. трудов. – Киев, 1989. – С. 180–187.

Коренюк Ю.О., Остапчук А.М. Нові дослідження віконниці у Софії Київській // Храм і люди. Зб. статей до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького. – Київ, 2003. – С. 106–119.

Кропоткин В.В. Византийский экзагий из Керчи // Византийский временник. – 1973. – Т. 34. – С. 262.

Оустерхаут Р. Византийские строители. – Киев; Москва, 2005.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – Санкт-Петербург, 1994.

Сагайдак М.А., Зоценко В.М., Тимошук В.М., Башкатов Ю.Ю., Тараненко С.П., Шевченко Д.О. Звіт Подільської постійної-діючої експедиції ІА НАНУ про охоронні археологічні дослідження на Площі Незалежності в м. Києві в 2001 р. – Київ, 2009. – Т. II. – НА ІА НАНУ. – 2001/207.

Сиром'ятников О.К. Нове у техніці виготовлення віконних рам давньоруського часу (за матеріалами археологічних досліджень Успенського собору) // Лаврський альманах. – 1999. – № 2. – С. 105–111.

Сікорський М.І. Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С. 146–150.

Столярова Е.К., Журухіна Е.Ю. Находка стеклянного слитка из Киева // КСИА. – 2014. – Вып. 232. – С. 195–202.

Столярова Е.К., Энговатова А.В. Об одном редком типе стеклянных находок из культурного слоя Дмитрова // Археология Подмосковья: Материалы научного семинара. – Москва, 2005. – Вып. 2. – С. 211–220.

Холостенко Н.В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. Исследование и реставрация. – Москва, 1961. – Т. 3. – С. 51–67.

Холостенко Н.В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследование и реставрация. – Москва, 1960. – Т. 2. – С. 5–19.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. – Минск, 1975.

Щапова Ю.Л. Византийское стекло: Очерки истории. – Москва, 2010.

Щапова Ю.Л. Мастерская по изготовлению стекла у с. Комарово // Советская археология. – 1978. – № 3. – С. 230–242.

Щапова Ю.Л. Немного о древнем стекле // Путешествия в древность. – Москва, 1983. – С. 247–270.

Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. – Москва, 1972.

Khatayko N., Zotsenko V. Deux objets des vi-vii siècles découverts à Shestovytsya // Київ – Херсонес – Константинополь. Українські доповіді на XX Міжнародному конгресі візантологів (Париж, 19–25 серпня 2001 р.). – Kiev; Simferopol; Paris, 2007. – P. 257–261.

Скорочення

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

МИА СССР – Материалы и исследования по археологии СССР

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола

2018 рік об'єднує два ювілеї – Хрещення Русі та виявлення Збруцького ідола. Цей випадковий збіг, утім, нагадує про драматизм прийняття нашими предками нової віри, яке вимагало зречення своїх традиційних богів. Збруцький ідол став символом відкриття колись силоміць відкинутого язичництва. Стаття обґрунтовує старовинність ідола, усупереч вкотре висунутій версії про його виготовлення в XIX ст.

Ключові слова: Хрещення Русі, Збруцький ідол, Т. Заборовський, автентичність.

2018 объединяет два юбилея – Крещения Руси и обнаружения Збручского идола. Это случайное совпадение, впрочем, напоминает о драматизме принятия нашими предками новой веры, которое требовало отречения от своих традиционных богов. Збручский идол стал символом когда-то силой отринутного язычества. Статья обосновывает древность идола, вопреки вновь выдвинутой версии о его изготовлении в XIX в.

Ключевые слова: Крещение Руси, Збручский идол, Т. Заборовский, аутентичность.

2018 combines two anniversaries – the Conversion of Rus' and the discovery of the Zbruch idol. This casual coincidence recalls the dramatism of the adoption of new faith by our ancestors, which demanded a renunciation of their traditional gods. Zbruch's idol became a symbol of once-forced paganism. The article justifies the antiquity of the idol despite the version of its manufacture in the XIX century.

Keywords: the Conversion of Rus', Zbruch's idol, T. Zaborovsky, authenticity.

Попри те, що прийняття християнства змінило життя Русі в багатьох сенсах, термін «обрання», чи то «вибір віри» [Ричка 2015, с. 16], виглядає як типовий оксюморон, оскільки поняття *віри* апіорі будь-який вибір, розмірковування, коливання заперечує. Адже не міг, скажімо, К.С. Станіславський, замість рішучого «не вірю!», перепросити в актора: «Хвилиночку, зачекайте, я маю вирішити – вірити Вам чи ні». До речі, його «не вірю!», насправді, вказувало на досить тверду віру, але в зовсім інше, ніж у той момент йому пропонувалося. Відповідно, під суперечливим терміном «вибір віри» Володимиром насправді слід розуміти такий звичний для сьогодення «вибір геополітичного вектора» розвитку країни, який був «шлюбом за розрахунком» та, власне, шлюбом і закріплювався.

Навряд чи наше уявлення про суспільство давніх слов'ян і Русі буде повним без дослідження не лише віри штучно культивованої, «акліматизованої», але й природної, органічної, ґрунтованої на безперервній традиції. Хай там як, а саме вона надала канонічному християнству своєрідного народного забарвлення, адаптувавши його для широкого сприйняття місцевою людністю [Успенский 1982, с. 3]. У свою чергу, очевидно, язичницька віра сама по собі еволюціонувала під впливом соціальних змін у слов'янському суспільстві, а також

могла зазнавати певних реформувань та узагальнень. Зокрема, як припускають, спробою подолати регіональну розмаїтість культів, шляхом поєднання їх в одне ціле, могло бути запровадження 980 року пантеону князя Володимира, у який нібито були залучені верховні божества шести східнослов'янських племен [Брайчевський 1988, с. 113]¹.

Одним з наочних символів східнослов'янського язичництва залишається знаменита археологічна пам'ятка, яка ввійшла в історію під назвою *Збруцького ідола* (іл. 1). У 2018 році з моменту її виявлення виповнилося 170 років. Ця подія, протилежна скиненню та утопленню ідолів, що її культивував новонавернений князь Володимир, у певному сенсі стала ретроспективним відкриттям язичництва. Отже, по суті, 2018 рік об'єднує два антитетичні ювілеї: з одного боку – усунення, а з другого – віднайдення ідолів.

Збруцьке видибання (місце і обставини знахідки)

Про відкриття Збруцького ідола наукова громадськість довідалася завдяки листу до *Краківського наукового товариства* від Мечислава Потоцького, власника села Коцюбинчики, що біля містечка Гусятина, від 15 листопада 1850 року. На той час Збруцький ідол вже знаходився у його розпорядженні, а дещо згодом – 1851 року – він передав його *Товариству*.

¹ Хоча також не виключено, що ця релігійна реформа могла бути формальною подякою князя язичникам, які підтримали захоплення ним київського столу в прихильного до християнства Ярополка [Соловьев 1988, с. 167].

Іл. 1. Збруцький ідол
(грані, позначені латинськими літерами)

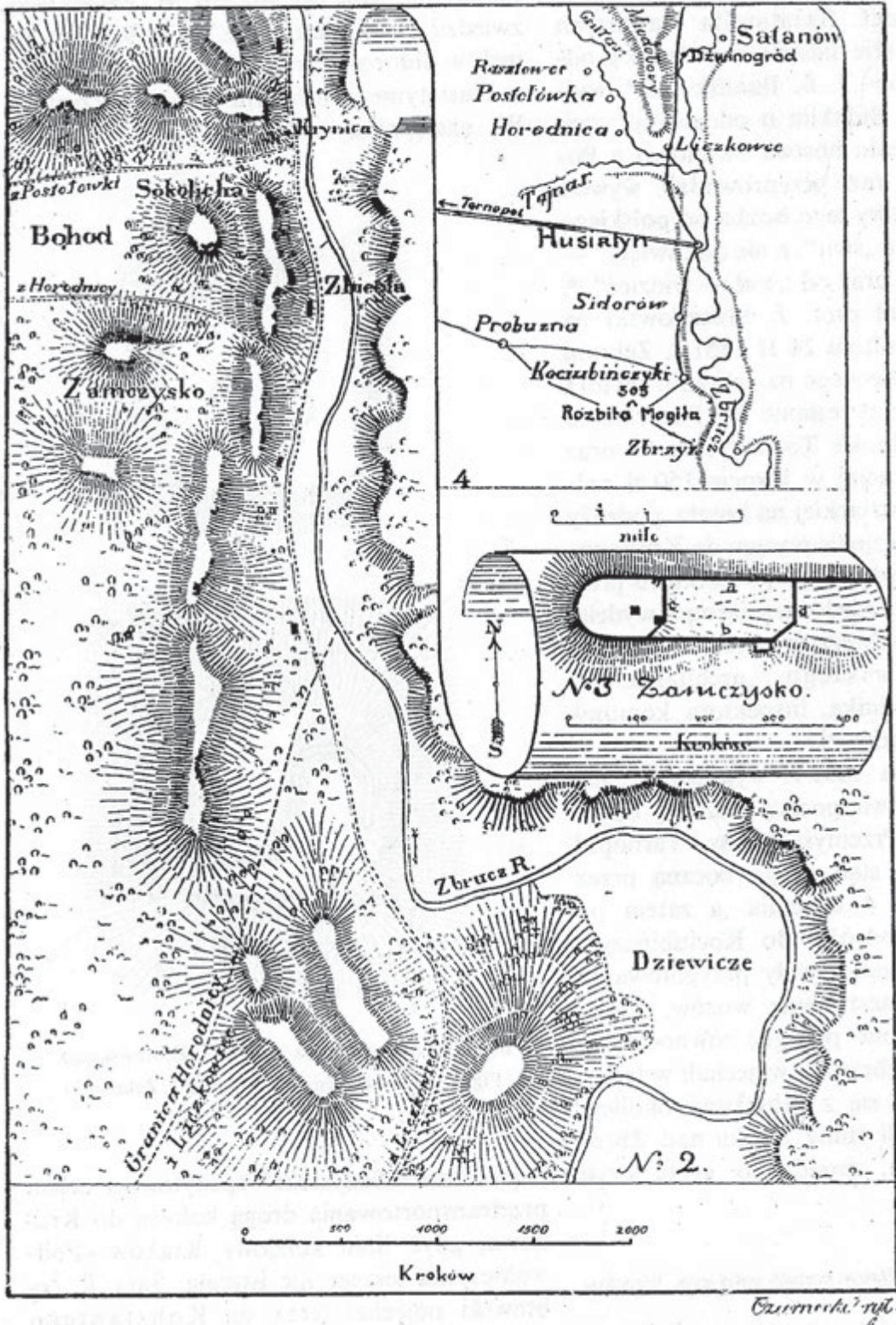
Згідно з його повідомленням, у серпні 1848 року під час тривалої та сильної посухи рівень води у р. Збруч дуже впав. Тоді по Збручу проходив австрійсько-російський кордон, і австрійські прикордонні стражі, які несли дозор у гористій і лісистій місцевості на землі, що належала до селища Личківців, неподалік від містечка Гусятин (нині – Тернопільської обл.), помітили на поверхні води нібито капелюха, як припускали, якогось потопельника. Кинувшись у воду, прикордонники з'ясували, що капелюх був з каменю і вінчав собою кам'яний чотиригранний стовп [Срезневский 1853, с. 164].

Не будучи безпосереднім свідком виявлення пам'ятки, поміщик передав деякі деталі не зовсім точно, причому це стосується як місця, так і авторства знахідки. Виявилось, що насправді ідола знайшли біля підніжжя гори Соколиха, за пів милі вище граніци Лич-

ківців, на землях сусіднього з ними, більш північного, села Городниці [Leńczyk 1964, s. 15–16]. Згідно зі звітом члена *Краківського наукового товариства* Т. Жебравського, у квітні 1851 року він доправив ідола з Коцюбинчиків до Гусятин (де передав пам'ятку експедитору для пересилки у Краків), після чого вирушив до села Личківці (при злитті річок Гнила і Тайна), а звідти – на північ, уздовж Збруча, до місця знахідки ідола. Під час подорожі він спостерігав ліворуч ланцюг гір, під назвою *Медобори*, або *Товтри*. «Дорога берегом ріки, біля розкиданих одна від одної хат, у яких мешкають берегові або лісники, веде до Збігли: так називається будинок, призначений для казарм прикордонної варті. Це саме те місце, на якому був знайдений ідол в Збручі. Йдучи від цього місця, над рікою, на північ, ви зустрічаєте при дорозі, за 750 кроків (близько 300 сажнів), джерело, від якого інша дорога веде на захід до *Постолівки*» [цит. за: Срезневский 1853, с. 194]. Хоча на плані Т. Жебравського місце знахідки чомусь не зазначене (іл. 2), утім, видно, що місцевість Збігла, з позначеними чорним прямокутником казармами, знаходиться біля підніжжя видовженої з півночі на південь гори з назвою Соколиха. Саме біля підніжжя Соколихи, через тридцять років після знайдення пам'ятки, локалізував місце «видибання» ідола А. Кіркор, якого супроводжували безпосередні учасники евакуації ідола – А. Брушкевич (на 1848 рік тамтешній мандатарій, *mandatariusz*) та інженер К. Беньковський (тоді – управитель маєтку в Личківцях), який забезпечив прибуття до місця знахідки тяглової сили – волів та воза [Бандрівський 1992, с. 76–77]. Яким би приблизним не було це місце, поза сумнівом, ідеться про територію, що належить не до Личківців², як писав М. Потоцький, а до Городниці – поблизу місцевості, вкритої будівлями лісової та прикордонної охорони.

Щодо того, хто першим побачив цей кам'яний витвір, то дані також різняться. Так, за іншими свідченнями, першими ідол помітили не прикордонники, а двоє маленьких пастухів, які купалися в річці і дали знати про

² На жаль, ця неточність локалізації потрапила і до енциклопедичної статті автора «Збруцький ідол» [Писаренко 2005, с. 314].

Іл. 2. План Т. Жебравського. Місцевість, де був знайдений Збруцький ідол [за: Leńczuk 1964]

знахідку мандатарію А. Брушкевичу, який мешкав у Личківцях [Leńczuk 1964, s. 14, 16]. Проте за свідченням самого А. Брушкевича (на той час уже 87-ти років), його повідомив про знахідку фінансовий службовець (мит-

ник), який і побачив ідола в Збручі [Leńczuk 1964, s. 17]. Чільна роль самого А. Брушкевича пояснюється тим, що він «як мандатарій або службовець поліційно-судовий, до того ж на першій лінії прикордонної території, був

зобов'язаний вивчити і з'ясувати всю справу» [Leńczyk 1964, s. 15].

Зважаючи на те, що у традиційно забобонних місцевих селян знахідка викликала певні «страхи» [Leńczyk 1964, s. 16], до того ж відбувалося це безпосередньо на кордоні, посадові особи з найближчих сіл доклали максимум зусиль, аби якнайшвидше усунути причину занепокоєння, вивізши цей антропоморфний витвір з місця його винайдення: «на місці відбулася нарада між лісничим, управителем і мандатарієм за участю гайових (лісників) і стражників; постановлено витягнути стовп на берег» [Leńczyk 1964, s. 17]. Стовп заввишки 2,57 м [Leńczyk 1964, s. 21] та вагою 10 ц (1 т.) [Срезневский 1853, с. 163], було обв'язано мотузками та за допомогою трьох пар волів витягнуто на кам'янистий берег, по траві затягнуто на воза, відвезено до мандатарії в Личківцях та вивантажено під стіною stodoli. Через півроку він був переданий мандатарієм А. Брушкевичем М. Потоцькому [Leńczyk 1964, s. 56–57, 17]. «Витягнення ідола на берег було результатом рішення присутніх, було урядовим обов'язком для мандатарія, а не заслугою якоїсь однієї особи, спричиненою її обізнаністю і любов'ю до пам'яток», – підсумовує Г. Ленчик [Leńczyk 1964, s. 17].

Задаючись питанням, чому ідол був відправлений саме до Личківців, а не до Постоїлівки, звідки лісники викликали лісничого Лазаревича, Г. Ленчик зазначав, що, хоча обидві місцини знаходилися звідти на однаковій відстані – близько 7 км, утім, шлях від місця знахідки до Личківців був значно зручнішим, ніж до Постоїлівки, до якої пролягав через гористу й лісисту місцевість [Leńczyk 1964, s. 16]. Крім того, вибір Личківців, як нам здається, був зумовлений саме проживанням там А. Брушкевича – «мандатарія тих володінь» [Leńczyk 1964, s. 15]. Цілком очевидно, що його юрисдикція поширювалася на ширшу, ніж Личківці територію³.

Щодо розташування ідола в річці, важливими є зауваження, що він був якимось спеціально встановлений у воді. Ознайомившись з

Іл. 3. Сліди зламу в нижній частині Ідола
[за: Leńczyk 1964, tab. IV, 1]

усіма даними про обставини знахідки ідола, Г. Ленчик зазначає, що під час витягнення ідола з води, при першому його порусі, присутні почули наче «хук», отже, ідол зламався. Дійсно, нижній кінець ідола має виразні сліди зламу, що демонструються цим автором на таблиці IV, 1 (іл. 3), з чого є незаперечним, що частина ідола так і лишилася у воді [Leńczyk 1964, s. 17; див.: Срезневский 1853, с. 185, 190; Бандрівський 1992, с. 77]. «Досить глибока вода в цьому місці перешкоджала ближче дослідити, чи стояв цей ідол на якомусь п'єдесталі, або ні, – писав М. Потоцький. – Люди, які знаходилися в той час, коли його витягали з води, стверджували, що на цьому місці були сліди великих каменів, за якими можна було б зробити висновок, що вони залишилися від п'єдесталу, але оскільки вони були покриті мулом і досить глибоко занурені у воді, то і витягнути їх майже було неможливо» [Срезневский 1853, с. 184–185]. Очевидно, у нижній частині стовп мав продовження, завдяки якому кріпився в землі (дні ріки), а довкола був обкладений камінням задля більш міцного тримання. Таке потужне кріплення основи ідола може свідчити, що він не лежав, будучи утопленим, а саме стояв у річці (хоча, очевидно, уже під нахилом). Чи

³ Мандатарій здійснював поліційно-адміністративно-судову діяльність щодо сільського населення в межах так званого *dominium*, до якого входили одне чи кілька сіл, які належали одному чи кільком власникам [Mandatarisz (urząd); Dominium (Austro-Węgry)].

він у давнину в якійсь спосіб був установлений прямо в річці⁴, чи на її березі, і пізніше опинився «поглиненим» її зміненим руслом – визначити складно. Не виключено, що сюди ідол був переставлений, а перед тим вінчав собою якесь узвишся, яких поблизу Збруча в цьому місці вистачає. В усякому разі, те, що ідол не був розбитий, свідчить про те, що його не намагалися знищити, а в воду він потрапив або в результаті зміни русла, або був туди захований. Примітно, що скинення кам'яних ідолів ще за часів Володимира перед цим передбачало їхнє розбивання [Соловьев 1988, с. 307, прим. 248]. Так само, коли М. Потоцький, отримавши ідола, висловив намір поставити його на кургані з назвою *Розбита могила*, то місцеві селяни проти цього рішуче заперечили, пообіцявши панові «цього турка» розтрощити [Leńczyk 1964, s. 18].

Дискусія, що не відбулася

Звісно, учені відразу розділилися на прибічників автентичності ідола як пам'ятки давнини та на супротивників цієї точки зору. Прибічники справжності ідола бачать у ньому своєрідну картину світу давніх слов'ян і водночас – їхню теологію.

Подією на дискусійному майданчику мала б стати публікація київських археологів Олексія Комара і Наталії Хамайко в журналі «*Ruthenica*» (2011, т. X), у якій автори висловили думку, що ідея виготовлення ідола належала поміщику села Личківці, польському поету-романтику Тимону Заборовському (*Tymon Zaborowski*) (1799–1828), низка художніх творів якого була пов'язана з язичництвом. Ідол, нібито, мав йому слугувати для черпання натхнення й занурення в атмосферу язичництва [Комар, Хамайко 2011]. Як вони самі зазначають, думка ця не нова [Комар, Хамайко 2011, с. 208]. Уже Г. Ленчик, аналізуючи ймовірність пізнього виготовлення ідола, сумнівався в можливому авторстві Т. Заборовського [Leńczyk 1964, s. 31]. Утім, автори задаються, у принципі, слухним питанням: «*Чи є високою взагалі статистична ймовірність випадковості знахідки у 1-й пол. XIX ст. унікальної “язичницької” скульпту-*

ри поряд з іменем поета, який захоплюється історією, котрий присвятив слов'янському язичництву великий художній твір [мається на увазі «*Умвіт*». – Ю. П.]?» [Комар, Хамайко 2011, с. 208]. Для доказу своєї тези О. Комар і Н. Хамайко доклали неабияких зусиль, занурившись не лише в поезію автора, складні обставини його особистого життя, але й у проблеми місцевої історії, частково – історичної демографії, топографії, гідрології, петрографії тощо. Усе це в сумі мало довести, *по-перше*, що різьблені на боках ідола зображення не відповідали реаліям слов'янського середньовіччя, *по-друге*, що «так званий» ідол знаходився у воді не більше, ніж чверть століття, будучи «скинутим» у першій чверті XIX ст. або своїм екзальтованим «творцем», або кимось із поетових знайомих [Комар, Хамайко 2011, с. 211]. Скептичний щодо давності ідола вердикт знайшов своїх прибічників [Ричка 2013, с. 32].

Зі свого боку, автор цих рядків, детально переглянувши доказову базу згаданої праці, дійшов висновку про невмотивованість приписування авторства ідола Т. Заборовському. Докладну статтю на захист автентичності ідола як пам'ятки середньовічного язичництва було надруковано вже в наступному томі часопису «*Ruthenica*» [Писаренко 2012]. Однак очікувана дискусія не відбулася⁵. Натомість 2013 року окремим виданням у Польщі колеги оприлюднили оновлену версію своєї роботи про «поета-ідолотворця» [Комар, Cha-majko 2013]. Про нашу критичну статтю в ній не згадується також. Можливо, через якісь видавничі нюанси, автори не встигли на неї послатися тоді, але не згадали вони про наш критичний відгук і впродовж наступних п'яти років. Незворушність, гідна *предмета дослідження*.

Ігор Мицько, вважаючи нашу критику співавторів обґрунтованою, утім, сам подає мало переконливу ідею, що Збруцький ідол є взірцем богомільської надгробної скульптури [Мицько 2016]. Хоча це й розширює коло художніх аналогій збруцької пам'ятки серед витворів різьби по каменю, утім, напевно чи,

⁴ Щодо технічного виконання перестановки ідола в річку, найпростішим було б здійснити це завдяки гапці – саме таку пропонував зробити М. Потоцький, аби відшукати гіпотетичну основу пам'ятки [Leńczyk 1964, s. 17].

⁵ Якщо не враховувати наше, певний час, досить жваве приватне листування.

є вірним по суті, адже як надгробок збруцький пам'ятник виявився би більш самотнім, ніж як ідол. Таке призначення ніяк не підтверджується місцевою традицією, тоді як ідоли, знайдені в селах Ставчани, Іванківці, Калюс та в інших пунктах Подністров'я, – загальновідомі й сягають ще черняхівської доби [Винокур 1967, с. 140].

В.Я. Петрухін, хоч і дипломатично, однак висловлює незгоду з версією О. Комара й Н. Хамайко: «*Перед творцем Збруцького ідола стояло принципово інше завдання, далеке від взірців польської романтичної традиції, що рядила слов'яно-литовських богів в античні вбрання*» [Петрухін 2017, с. 194].

Для підтвердження справжності ідола достатньо: 1) обґрунтувати відповідність його загальної концепції світогляду давніх слов'ян; 2) показати зв'язок із життям слов'ян окремих зображень язичницьких персонажів та атрибутів матеріальної культури (одяг, кінь, меч, ріг, перстень); 3) довести неможливість, недоцільність і навіть неймовірність спорудження ідола в ХІХ ст., а після цього – не розбивання, не утоплення, а повторного трудомісткого встановлення його цілим у річці.

Дерев'яного батька кам'яний син?

Насамперед звернімося до загальної атрибуції пам'ятки. Як дороговказ авторам послужив висновок М. Потоцького, котрий з начерку слов'янського язичництва в «*Історії польського народу*» Адама Нарушевича (крім того, з тижневика «*Przyjaciel Ludu*») у чотириликому Збруцькому ідолі впізнав репліку рюгенського Святовита, описаного в ХІІ ст. Саксоном Граматиком у «*Діяннях данів*» [Leńczyk 1964, s. 8]. Відповідно, уявний автор Збруцького ідола, напевно, також знайомий з *Історією* А. Нарушевича, боцімто, відтворив у «своєму» ідолі саме чотириликого Святовита [Комар, Хамайко 2011, с. 182, 200]. Утім, у польському перевиданні своєї статті цей висновок автори дещо коригують: «*знання Заборовського про язичництво глибші, ніж механічне повторення інформації попередників, і не може спиратися лише на відомості якоїсь однієї книги*» [Комар, Чамайко 2013, s. 42; див. s. 41]. У такому разі, принаймні щодо Святовита, за Саксоном Граматиком, мало б бути загальновідомим те, що його ідол: 1) був не кам'яним,

а дерев'яним (причому з деревини різних порід); 2) мав вигляд не чотиригранного стовпа, а скульптури з виокремленими руками й ногами; 3) його вінчала не одна голова з чотирма обличчями, а три окремих голови, дві з яких були повернені до грудей, а дві – до спини [Фаминцын 1995, с. 27]. І, власне, сам А. Нарушевич, переповідаючи опис Саксоном Граматиком Рюгенського Святовита, так само називає всі перераховані особливості дерев'яної постаті божества [Naruszewicz 1836, s. 119–120]. Можливо, нам могли б заперечити, що зі Святовитом Саксона співвідносилася лише верхня частина ідола. Однак і тут, на відміну від чотирьох голів на одному тулубі, маємо чотири різних постаті, зокрема, різних за статтю.

Отже, виготовлення «Збруцького Святовита» в ХІХ ст. мало б бути не просто копіюванням взірця ХІІ ст., але – занадто ускладненою його інтерпретацією, що відразу здається малоімовірним.

Грані А–В–С. Підземний бог і клятва з дерном на голові

О. Комар та Н. Хамайко в міфологічній автентичності цьому персонажу (як і всьому Збруцькому ідолу) відмовляють, даючи йому такі тлумачення: «*або Чорнобог, або Диявол по А. Нарушевичу, тлумачений в річищі “Загубленого раю” Дж. Мільтона, де письменник порівнює його з титаном Атласом, що тримає на собі землю*», або «*оголений бородатий титан, в хрестоматійному вигляді скульптурної підставки під фонтани, колони, портики, найпоширеніші в архітектурі бароко*» [с. 183], або «*“Сатана” із “Болеславіади” та “Бояна” Т. Заборовського, що живе в підземеллі під склепінням землі*» [с. 209]. Однак насамперед слід враховувати, що всі наведені персонажі мають свій архетип у давній міфології. Згадаймо, наприклад, грецького Аїда або римського Плутона. То чи слід відразу відкидати можливість зображення на Збруцькому ідолі, замість «*підставки під фонтан*», одного з таких міфічних прашурів?

Автори взагалі сумніваються, що, на відміну від християнина, язичник міг би вдатися до багатоярусного зображення [с. 197]. При цьому вони чомусь ігнорують більш давні приклади з постійно цитованої ними статті Г. Ленчика – зображення тричасної індійської

космології (мир богів, мир людей, підземний світ), а також – фігур, які підтримують землю знизу [Leńczyk 1964, tabl. IX, foto 3, 2]. Крім того, письменник XII ст. Еббон у *«Житті Оттона Бамберзького»* прямо пише про те, що три голови слов'янського ідола Триглава в Штеттіні символізували його владу над трьома ярусами світу – небом, землею і пеклом (*infernium*) [Niederle 1924, s. 150, poz. 4].

Однак чи існувало у слов'ян уявлення про підземний міфологічний персонаж, котрий, так само, як небосхил, тримає на собі Атлант, тримає на голові земну твердь? Опосередковано про це може свідчити добре відомий авторам слов'янський обряд клятви з дерном на голові [Писаренко 1992]. Уперше клятва з дерном як язичницький забобон згадується у слов'янському перекладі *«Слів Григорія Богослова»* (*«Слово об избивених градах»*) XI ст.: *«<...> Овь же, дрънь вьскроуць [викраєний. – Ю. П.], на главе покладая, присягоу творить»* [Будилович 1875, с. 243]. Аж до XIX ст. російські селяни вдавалися до обряду ходіння з дерном на голові в суперечках про межі сіножатей. Приклад такого обряду наводив, зокрема, і митрополит Євгеній (Болховітінов) [Евгеній 1826, с. 85–86]. Особливо цікаві варіанти клятви з дерном у слов'ян європейського регіону дає М.П. Павлов-Сильванский. Так, в одному з угорських актів 1360 року мовиться: *«Фома і Михайло Хани, роззувшись і розперезавшись і поклавши на голову брилу землі, за існуючим звичаєм клястися землею, поклялися, що та сама земля, яку вони обійшли і відвели вищевказаними межами, від перших до останніх, є земля володіння їхнього “Полянка” і до неї належить»*. Такий самий обряд вживався в Силезії, де він навіть узаконений був Опельнським земським статутом 1562 року: *«Селяни повинні роздягтися до сорочки, стати на коліна в ямі, викопаній на один лікоть в глибину, тримати на голові дерн, не мати при собі ні ножа, ні зброї, і в такий спосіб промовляти присягу»* [Павлов-Сильванский 1988, с. 488–489]. Останній варіант найбільш наочно передає характерну для перехідних обрядів (*rites de passage*) тимчасову

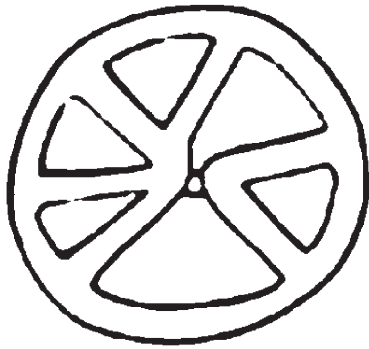
символічну смерть, відвідування підземного загробного світу [Геннеп 2002]. Гадаємо, що клятва, яка стосувалася межової суперечки, скоріш за все, спочатку доводила належність людини до Землі-роду, її причастя материнському роду-території (порівняймо: причастя Рюриковичів в «Руській землі» [Толочко 1992, с. 24–26]⁶) шляхом символічної «смерті-поховання» і «повторного народження» Матір'ю-землею. Водночас відомі висновки про обряд як інсценізацію міфа [Токарев 1988, с. 235] передбачають, що виконавець того чи іншого обряду ніби наслідував дії міфічного персонажу. На думку Б.О. Рыбакова, підземний бог Збруцького ідола міг бути Велесом-Волосом, оскільки одне зі значень індоєвропейського кореня **wel-* пов'язане зі смертю, померлими [Рыбаков 1981, с. 421, 427; Рыбаков 1987, с. 243].

Особливість зображення підземного бога (на передній грані пам'ятника в анфас, а на двох бічних, судячи з положення тулуба, – у профіль) підкреслює, що на трьох гранях показаний один і той самий персонаж. У такому випадку тильному боку ідола повинна відповідати спина «держателя землі», але зображення зі спини було б досить дивним. Цікаве питання, уявляли цього бога з однією головою чи трьома, подібно до штеттінського Триглава, індійського Тримурті та ряду інших трьохголових міфологічних образів?⁷ Найвірогідніше, визнанню останнього суперечить положення рук підземного бога – на трьох гранях підняті руки обрамляють лик божества. Очевидно, персональність нижнього божества, на противагу збиральності або, навпаки, дробленню раніше єдиного персонажа верхнього ярусу, могла бути принциповою саме для давнього скульптора. У разі ж пізнього походження ідола, здається, ніщо не завадило б фронтальному зображенню «держателя землі» на всіх гранях, включаючи його вміщення на зворотному боці скульптури.

Отже, є всі підстави (зокрема язичницька клятва з дерном на голові) вважати нижнього бога на Збруцькому ідолі давньослов'янським.

⁶ Щодо архаїчної тотожності понять «мати», «рід», «місце» див.: [Петров 1934, с. 150 та ін.].

⁷ Про них докладно див.: [Kirfel 1948].

Іл. 4. Промальовка «підземного»
солярного знака
[за: Рыбаков 1987, с. 242]

Грань D (нижній рівень).

Чи є «підземний» знак гербом князя?

Зображення знака-колеса з шістьма спицями в нижньому ярусі, на тильній грані ідола (D), яке стало можливим розгледіти лише при спеціальному освітленні [Leńczyk 1964, s. 22] (іл. 4), явно мало вторинний характер. Про це говорить насамперед його асиметричне розташування. Отже, коли цей знак міг бути нанесений – уже під час функціонування ідола чи після його знайдення?

Якщо малюнок сонця був давнім, то він міг «охороняти» нижнє божество зі спини, подібно до того, як солярні клейма, що наносилися на донну частину давнього посуду. Або ж цей солярний значок заповнював дещо жахаючу порожнечу, нагадуючи про те, що темне «підземелля» є тимчасовим, нічним притулком Сонця. Адже у слов'ян-язичників існувало уявлення про підземний, нічний шлях Сонця (згадаймо гібридний образ так званих *качок-коників*), чим також засвідчується, що небесна й підземна частини загробного світу – *ірію* – уявно були між собою з'єднані [Рыбаков 1981, с. 234–237; Рыбаков 1987, с. 548–551]. Місце заходу світила – «за морем», на краю землі – розглядалося як житло підземного бога, про що свідчить відоме чеське відсилання «*k Velesu za toře*» [Успенский 1982, с. 56].

Припасовуючи композицію ідола до сюжету поетичної драми Т. Заборовського «*Умвіт*», автори припускають, що солярний знак був накреслений на вже створеному ідолі самим поетом, адже в драмі він описує герб землі вождя (князя) Містівоя у вигляді сонця [с. 209]:

«*To słońce, herb téj ziemi, świetne sławy godło*» [цит. за: Komar, Chamajko 2013, s. 46]. Але ж, *по-перше*, чи йдеться в драмі саме про сонце у вигляді колеса, а *по-друге*, чому ж цей «князівський герб» на ідолі «поет поміщає» в «*неклі*»?..

Утім, чи можна, гіпотетично, виключити, що це коло було кимось надряпане на вже вилученому зі Збруча пам'ятнику? Поставити таке запитання цілком логічно, враховуючи, що цей значок один в один схожий на так звані *гromові знаки*, які ще відносно донедавна слов'яни наносили на сволоки своїх хат [Рыбаков 1981, с. 455–456; Нариси 1969, с. 35, рис. 29; Кратюк 1991, с. 22–23, рис. 1–3; Радович, Сілецький 1996, с. 87–88], де вони могли відігравати якусь «охороняючу» роль. Отже, чи не могло бути, що ідол, який деякий час перебував у мандатарії, під стодолюю, хтось із забобонних місцевих селян позначив громовим знаком – від злої сили? Однак, *по-перше*, це зображення якимось доєднувалося саме до нижнього персонажа, у той час, як підозри щодо нехристиянськості міг викликати ідол у цілому. *По-друге*, скоріше за все, аби убезпечити себе від нечистої сили, селянин наніс би на ідол (до того ж не обов'язково в нижній, вільній від зображень частині) не двозначний громовий знак, а безпосередньо хрест. Саме такі випадки «християнізації» ідолів наводять і автори [с. 186].

Отже, очевидно, згаданий солярний знак був нанесений на ідола ще в давнину.

Грань С. Шаблі «Перуна»

і «Карла Великого» – традиційна аналогія

З композиційної точки зору зображення «Перуна» виглядає цілком логічним. Емблематичність коня (іл. 5: 2) нагадує більш схематичне зображення (петрогліф) коня на зворотному боці Ставчанського ідола (іл. 6: 1). Певна своєрідність є в тому, що, за наявності коня, майстер вирішує не вирізьблювати ноги божества, завдяки чому бог-вершник, громовержець ніби зависає в повітрі.

Аргументуючи думку про *Збруцького ідола* як проект Т. Заборовського, автори на роль «реального» прототипу зброї бога-воївника пропонують коронаційну шаблю імператорів Священної Римської імперії з *Музею історії мистецтв у Відні*, яка, за традицією, вважається «шаблею Карла Великого» другої половини X – початку XI ст.

Іл. 5. Порівняння шабель:

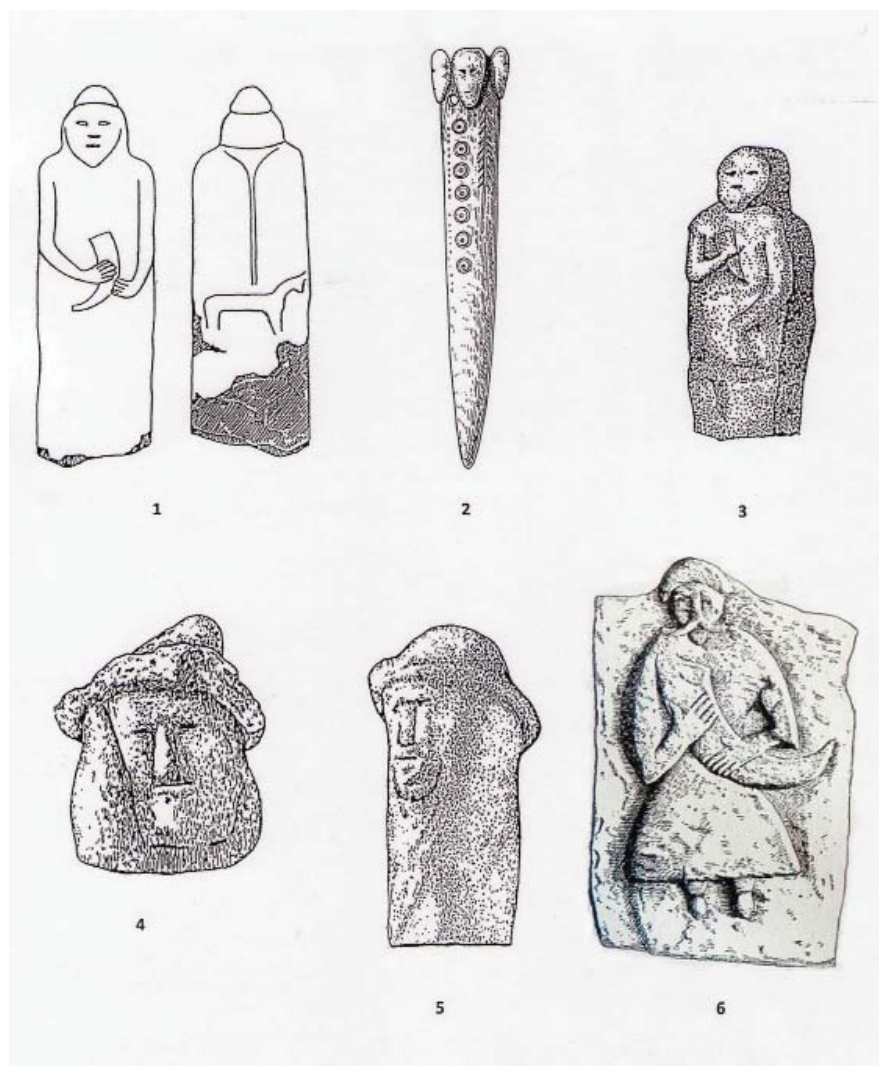
- 1 – руків'я та скоби піхов шаблі Збруцького ідола [за: Leńczyk 1964, tab. IV, 3];
 2 – загальний вигляд композиції шаблі і коня на *Ідолі*;
 3 – «шабля Карла Великого»: окремо клинок і шабля у піхвах [за: Кирпичников 1965];
 4 – шабля із Шестовицького кургану № 61 (4). 945–960 рр.
 [URL: https://zen.yandex.ru/media/history_of_weapons/]

[с. 191] (іл. 5: 3). Колеги доходять парадоксального висновку: «*Мешканцю Галіції 1-ї пол. ХІХ ст. з найбільшою часткою ймовірності могли бути знайомі зображення меча “Щербець”, за легендою, вищербленого Болеславом Хоробрим ударом об Золоті ворота в Києві, та привезений з Німеччини “меч Карла Великого”. Вибір між польським та “германським” коронаційним мечем на користь останнього опосередковано говорить про бажання проілюструвати саме рюгенське божество Святовита*» [с. 192]. Але рішення «забезпечити» слов'янського ідола германським мечем для польського патріота, до того ж автора поеми «*Болеслав Хоробрий, або здобуття Києва*» [с. 202–203], на нашу думку, було б досить дивним. А головне, що, за свідченням авторів, особлива приязнь Т. Заборовського до Святовита присутністю цього персонажа в творчості поета не під-

тверджується [с. 210].

Цікаво, що в науковій літературі «шабля Карла Великого» досить часто згадується поряд із шаблею Збруцького ідола, зокрема, і в контексті традицій давньоруського зброярства. Так, Ф.Д. Гуревич щодо збруцької шаблі писала, що «цей тип шаблі прийнято називати аварським, і так звана шабля Карла Великого являє собою різновид цього ж типу. Такі ж шаблі знайдені в Сілезії та в Чехії. Поширення цього типу шабель відноситься до IX–XI ст.» [Гуревич 1941, с. 286].

Г.В. Корзухіна в статті, присвяченій типу шаблі-меча на території Південної Русі, робить висновок, що за формою клинка й піхов як шабля Збруцького ідола, так і угорська «шабля Карла» (XI ст.) сходять до типу «хозарської шаблі» більш раннього часу [Корзухіна 1950, с. 78, 80, 86, 88]. Схожі клинки, що походять від хозарських шабель,

Іл. 6. Язичницька скульптура Східної та Західної Європи рубежу I–II тис. н. е.:

- 1 – ідол зі Ставчан (види спереду і ззаду) (Україна);
2 – кістяний виріб із Преслава (Болгарія) [за П. Георгієвим]; 3 – ідол з Калюса (Україна);
4 – ідол із Себежа (Росія); 5 – ідол з р. Шексни (Росія);
6 – «камінь Свантевита» з Альтенкірхена (Німеччина)

але дещо пізніші (IX–XI ст.), значно поширені в Угорщині, унаслідок чого увагу угорських учених привернули й південно-руські шаблі [Корзухина 1950, с. 78]. Дослідниця констатувала подібність між орнаментацією «шаблі Карла Великого» і шаблі-меча з київських розкопок I. Хойновського 1892 року в колишній садибі Трубецького. На її думку, орнаментований клинок 1892 року, датований XI ст., продовжує на Русі певну течію в художній обробці металу, що з'явилася ще в другій половині X ст. і тісно пов'язана з по-

дібною художньою течією в Угорщині [Корзухина 1950, с. 84].

Згодом А.М. Кирпічников, зосередивши увагу на орнаментативності клинка, а також піхов та руків'я «шаблі Карла Великого», дійшов висновку, що над шаблею працювали як руські, так і угорські майстри [Кирпічников 1965, с. 274–275]⁸.

Добре обізнані з роботами по озброєнню Давньої Русі, О. Комар і Н. Хамайко констатують, що «вже у 1-й половині XX ст. дослідники впевнено віднесли зброю збруцької

⁸ «Вітчизняні ремісники поряд з угорцями взяли, очевидно, участь у виготовленні шедевра зброярського ремесла так званої шаблі Карла Великого, що стала пізніше церемоніальною інсигнією Священної Римської імперії» [Кирпічников, Медведєв 1985, с. 308].

скульптури до кола “угорських” та “кочівницьких” шабель IX–XI ст.» [с. 190]. Отже, насправді, як певний тип, шабля Збруцького ідола, окрім однієї «родички», повинна мати цілу «родину».

Взагалі, як на нашу думку, таке схематичне зображення речі мало придатне для пошуку її безпосереднього прообразу. Шабля Збруцького ідола виглядає дещо укороченою, грубуватою, унаслідок її втиснення скульптором у досить обмежене поле, а завершення руків'я навіть частково заходить на сусідню грань (А) (іл. 5: 2), що також помічають автори [с. 194]. Однак навіть у такому спрощеному малюнку є дві деталі, які, безумовно, відрізняють цю шаблю від «шаблі Карла Великого»: підквадратні скоби піхов збруцької шаблі явно відрізняються від напівкруглих щитків петель «шаблі Карла», а перехрестя руків'я (або гарда) не зігнуте, як у «шаблі Карла», а пряме, хоча й також має кульки на кінцях (іл. 5: 1, 3).

А.М. Кирпичников помилково зазначає, що саме вигнутий тип гарди зображений на Збруцькому ідолі [Кирпичников 1966, с. 69]. Водночас учений констатував, що пряме перехрестя з кульками на кінцях, а саме його насправді бачимо на ідолі, сходиться ще до аварського часу, а в IX–XI ст. було поширене від північного Поволжя та Передкавказзя до Угорщини. Проте для XI ст. пряме перехрестя здається вже дещо архаїчним. Розвиток шабельних перехресть іде шляхом викривлення їхніх кінців до низу. Такі вигнуті перехрестя з кулькоподібними закінченнями спостерігалися в давньоруських археологічних комплексах другої половини X – XI ст. До цього ж часу відносяться загнуті гарди зі Східної Європи. Загалом такі перехрестя переважали на давньоруських, мордовських, аланських, адигейських, угорських та інших клинках [Кирпичников 1966, с. 67–68]. До кінця X – початку XI ст., як за формою клинка та руків'я, так і за оздобленням, відноситься дослідником і «шабля Карла» [Кирпичников 1965, с. 271]. Отже, шабля Збруцького ідола, яка відрізняється від останньої більш простою формою перехрестя, напевно, може датуватися більш раннім часом – IX–X ст.

Слід згадати, що така відома, хоча й віддалена від Медоборів, пам'ятка X ст., як Чорна Могила в Чернігові, також, поряд з мечами, містить і шаблю [Рыбаков 1949, с. 35, рис. 9].

Дуже подібна саме до «шаблі Карла Великого» шабля із Шестовицького могильника (курган № 61(4)) 945–960 років [Андрощук 1999, с. 55, 68, рис. 50] (іл. 5: 4). Бачимо такий самий незначний вигин клинка, а також викривлене руків'я з маленьким загнутим до низу перехрестям, з кульками на кінцях.

Знаючи про ці взірці шабель з Чорної Могили та Шестовиць, автори, натомість, схильні вважати, що слов'яни були приречені зображувати свого бога з традиційним, з дідапрадіда, мечем: «адже йдеться про сакральне мистецтво та “богів-прародителів” – невже слов'яни одягали і озброювали своїх богів “за останньою модою?”» [с. 191, прим. 70]. Але, як показала Г.В. Корзухіна, форма шаблі-меча була не такою маловідомою на Русі, як традиційно вважається. Зокрема, клинки цього типу трапляються в заможних похованнях у центрі некрополя Києва XI ст. (розкопки 1892 року І. Хойновського, 1939 року М.К. Каргера) [Корзухіна 1950]. У більш ранній час вони могли бути трофеями, і якщо за часів виготовлення ідола наявність шаблі в князя чи воїна була ознакою більш бувалого, досвідченого богатиря, то це не могло не вплинути на уявлення про найвище воїнське божество.

Висновки. Порівняння «збруцької» шаблі та «шаблі Карла Великого» – не нове, обидві вважаються такими, що походять від одного загального типу кочівницьких шабель, відомого як в Угорщині, так і на Русі. Відношення двох шабель до численної групи подібних між собою виробів (А.М. Кирпичников до того ж припускає прямий зв'язок з Руссю «шаблі Карла») ще не означає, що одна з них є художнім відтворенням іншої, якщо не намагатися штучно вибудовувати версію про «ідолотворця» початку XIX ст., який «кидав жереб» між мечами Болеслава Хороброго та Карла Великого. Крім того, певні відмінності у формі перехрестя руків'їв – у збруцької шаблі воно пряме, а в «шаблі Карла» (межі X–XI ст.) зігнуте – дозволяють віднести збруцьку шаблю до більш раннього типу, датуючи її IX–X ст.

Грань В. Божество з перснем, язичницькі традиції

Авторами береться під сумнів язичницька належність обручального персня (браслета?) у руці цього божества: «Палиця Перуна або молот Тора – такі атрибути зображу-

1

2

Іл. 7. 1 – божество з пернем Збруцького ідола; 2 – кельтський бог Цернунн.
Зображення на казані I ст. до н. е. з Гундеструпа (Данія)

валися разом із божеством як невід’ємна частина божественної сили самих божеств, але перстень або браслет, яким обручали молодожонів, – предмет “від’ємний”, що передавався парі. Саме з таким жестом, що передає перстень жениху за католицькою традицією, й зображений персонаж на стороні (В) Збруцької скульптури» [с. 194].

Однак, у випадку цього зображення не можна однозначно сказати, чи бог передає цей перстень, чи це і є атрибут бога (іл. 7: 1). Зрештою, одне не виключає іншого. Уже Г. Ленчик у відомій авторам роботі, як аналогію збруцькому божеству з пернем, наводить зображення на кельтському казані з Гундеструпа (I ст. до н. е.) (Данія), на якому бог Цернунн демонстративно тримає в руці якийсь кільце (браслет або шийну гривню) [Leńczyk 1964, tab. IX, foto 1] (іл. 7: 2). Не можна не згадати також про знамените кільце *Драупнір*, що належало скандинавському богу Одіну⁹. Це засвідчує, що індоєвропейській традиції перстень або браслет, як атрибут божества, були відомі.

З іншого боку, образ будь-якого, у тому числі, язичницького бога, за визначенням, передбачає, що бог дає, дарує (*Даждь-бог*, або побажання: «*Дай Бог*»). Одержання різ-

номанітних життєвих благ та благословення будь-яких починань – це саме те, чого чекали спочатку від язичницьких богів, при посередництві жерців-волхвів, а лише згодом – від християнського Бога та його священиків. Так само, як архаїчні священні функції переходять до служителів християнського культу, очевидно, переходять і деякі попередні атрибути весільного обряду, серед яких був і перстень.

Символічність персня (обручки), як знаку певної несвободи, залежності (узи шлюбу) і водночас вірності (прив’язаності) тому, хто його надягнув, насправді, могла мати дуже архаїчне походження. Так, історик права М.К. Кулішер розглядав обручку як залишок ланцюга (одна з чарунок), який використовувався в первісні часи при викраденні (умиканні) жінок. Доказ цьому він бачив, зокрема, у тому, як у давніх германців жених, приходячи зі своєю ватагою з іншого поселення в село нареченої, обіймав пальця дівчини кільцем, сплетеним з гілки, зірваної на його земельній ділянці, тобто жених цим ніби прив’язував наречену до своєї землі. У російських весільних піснях при укладенні шлюбу відіграє роль коваль, який виковує шлюб [Кулішер 1887, с. 154–155]. У цьому сенсі цікава літописна легенда (під 1114 роком), згідно з якою, Даж-

⁹ «Клятву Один дал на кольце; не коварна ли клятва» (Речи Высокого) [Старшая Эдда 1975, с. 199, 671, прим.].

бог ревно захищав моногамний шлюб, що був започаткований його батьком, Сварогом. Останнього оповідач ототожнює з Феостом (Гефестом), який дав людям ковальство [Повесть временных лет 1950, с. 198]. У римлян жених передавав своїй майбутній дружині залізного персня і лише у пізніші часи – золотого. Що йшлося саме про символіку персня як прив'язування, приковування спочатку викраденої жінки, свідчить, начебто, й те, що спочатку, як зазначав М.І. Кулішер, не існувало правила носіння обручки чоловіком-нареченим, а – лише жінкою, що зберігалася, принаймні, ще наприкінці ХІХ ст. у євреїв та англійців [Кулішер 1887, с. 155].

У випадку ж збруцького зображення цікаво, що божество, яке «пропонує» «обручку», скоріше за все, є жінкою, про що свідчать ледь позначені перса та більш виразні – у маленькому зображенні жінки ярусом нижче. Імовірно, перед нами богиня шлюбу, можливо, Лада [Рыбаков 1981, с. 462]. Деяка аналогія вбачається нам у прикладі обрання жінкою чоловіка, а не навпаки, як це, нібито, було з чеською Лібуше [Козьма Пражский 1962, с. 42].

Щодо перснів у слов'ян, то термін «перстень» є загальнослов'янським, і те, що згадується він у писемних пам'ятках, починаючи з ХІ ст. [Нидерле 1924, с. 271], очевидно, засвідчує, що застосовуватися прикраса з такою назвою стала набагато раніше. Персні дротяні, кручені, платівкові, щиткові вже були поширені у східних слов'ян VIII–IX ст. [Славяне 1990, с. 300–301]. У значній кількості їх знаходили в похованнях на територіях літописних волинян і хорватів, що примикали до місця виявлення Збруцького ідола [Седов 1982, с. 101, 128].

Те, що у східних слов'ян семантика персня в основі була дохристиянською, підтверджується народним тлумаченням одягання його на палець при обрученні, як зображення статевого акту [Успенский 1982, с. 150]¹⁰. «Слово Григория о том, яко первое погании языци кланялися идолом» ХІІ ст., у контексті шлюбних звичаїв, зазначає: «водять невестоу на водоу дающе замоужь, и чашию пьютъ бесом, и кольца мечють в во-

доу и поясы» [Гальковский 1913, с. 35]. Також з язичницьким шлюбним обрядом персні пов'язує «Літопис Переяславля-Суздальського» початку ХІІІ ст., на що звертав увагу ще Л. Нидерле [Нидерле 1924, с. 32]. Згідно зі своїми «нечистими» шлюбними звичаями, радимичі, в'ятичі та сіверяни «устраивали игрища между селами, и сходились на пляски, и здесь на плясках узнавали, какая жена или девица до (самых) молодых похоть имеет, и по взору очей, и по обнажению мышц, и по показу перстней на руках, и от надевания перстней в дар на персты чужие...» [Инков 2016, с. 20–21]. Схоже, у цьому випадку ініціатива дарування перснів також виходила від жінок.

Принаймні, бачити в збруцькій богині з перснем відбиття образу католицького священика жодних підстав немає.

Грань А. Божество з рогом достатку – найпоширеніше в язичництві

Саме таке зображення в камені, починаючи від палеолітичної «Венери з Лосселя» (Франція), є найтрадиційнішим [Рыбаков 1981, с. 99]¹¹. Мав такий ріг для пиття і дерев'яний Святovit Саксона Граматика. Тому Т. Заборовському, якби він справді був автором Збруцького ідола, обізнаним з описом рюгенського божества (на думку авторів), мало б сенс запозичити цю ідею також. Однак автори цієї аналогії уникають, вважаючи, що ріг Збруцького ідола значно відрізняється. Адже Збруцьке божество, буцімто, тримає його якимось незвично – ніби простягаючи глядачеві або збираючись пити з вузького кінця. Так пили з античних ритонів, відтак брався для ескізу не звичайний ріг (можливо, аналогічний знайдений у Чорній Могилі [Рыбаков 1987, с. 319, рис. 66]), а античний взірєць ритону, які поширені на скіфських скульптурах [с. 188, 200]. Однак на останніх, принаймні на більшості з них, ніщо не вказує на те, що це саме ритони. Щодо розташування посудин у руках на скіфських стелах, то воно різноманітне. Наприклад, на стелі з Медерова біля м. Кропивницького (донедавна м. Кіровоград) ріг взагалі перевернутий [Рыбаков 1987, с. 64, рис. 7; Степи 1989, с. 345, табл. 40; див. також: Древнейшие государства 1985, с. 401,

¹⁰ Нехристиянським було й широке застосування перснів у магії та ворожіннях [Райан 2006, с. 323–324].

¹¹ До того ж божество з рогом на Збруцькому ідолі також жіноче.

Іл. 8. Божество з рогом достатку Збруцького ідола:
1 – за сучасним фото [URL: <https://sergiuscaesar.livejournal.com/112002.html>];
2 – [за: Leńczyk 1964, tab. III, 3]

табл. СХІІІ, рис. 17]. Так само «неправильно», як і збруцьке божество, тримають ріг ідол з Калюса (іл. 6: 3) та «вусань» на плиті з Альтенкірхена (о. Рюген), де ріг до того ж велетенських розмірів (іл. 6: 6).

У попередній критичній статті ми вдалися, здається, до зайвих уточнень стосовно «дещо зламаної лінії рога» збруцького божества [Писаренко 2012, с. 120]. Якщо звернути увагу на зображення рога на фото в Г. Ленчика [Leńczyk 1964, tab. III, 3], то через значну тінь може здатися, що форма посудини взагалі нагадує ногу або чобіток (такі посудини також існували) (іл. 8: 2). Але, завдяки викладеним кілька років тому в Інтернеті більш якісним знімкам (іл. 8: 1), можемо переконатися, що форма збруцького рога цілком зви-

чайна – з плавними лініями та декоративним потовщенням – «шишечкою» на кінці, для пиття з неї зовсім не пристосованою. Єдине, що тут «ріже око», то це часткове руйнування пальців, що тримають ріг (зокрема мізинця), і одночасно невеличкої частки рога під пальцями, що при певному освітленні й спричиняє ефект зламаної лінії нижньої стінки рога.

Саме стосовно божества з рогом, автори чи не найбільше порушують задекларований ними самими принцип «бритви Оккама» [с. 181, 197]: *не примножувати без потреби сутності, тобто обходитися в доказовій базі мінімумом засобів*. У випадку зображення з рогом відоме застереження щодо «знання матеріальної частини», дуже доречно – передусім слід було б отримати якісні зображення цього божества.

Отже, зображення рога достатку в руці божества грані А та манера його тримання ніяких сумнівів у своїй стародавності не викликають.

Грань D (верхній рівень). Бог без атрибутів на тлі загальної концепції ідола

Щодо верхнього бога з порожніми руками на тильній грані D, то, враховуючи поетичну фантазію Т. Заборовського, складно уявити, аби він допустив «недосказаність» верхнього божества та не забезпечив його бодай якимось символічним атрибутом. Чому б йому, присвятивши одну з поем Віщому Бояну («Боян»), наприклад, не вкласти в руки цього бога гуслі, або ж, будучи знайомим з описом озброєного луком рюгенського Святовита [Naruszewicz 1836, s. 120], не наділити збруцьке божество таким самим? Це було б логічним саме з точки зору поета-романтика. Проте відсутність будь-яких атрибутів у божества грані D авторів не бентежить – на їхню думку, це, знову-таки, чомусь Святовит, «з порожніми руками, які забирають людину до себе після смерті» [с. 183] (?).

Обстоюючи старовинність ідола, не можна не визнати його унікальної «синтетичності» – єдності як мінімум чотирьох проявів. При цьому подібна до «збруцької» компоновка – обличчя, повернені на чотири боки, як показує хоча б опублікований П. Георгієвим кістяний виріб із чотириликим завершенням з Преслава [Георгиев, с. 36–37, обр. 58] (іл. 6: 2), – була відомою і окрім Збруцького

ідола [с. 170]¹². Однак в останньому ефект єдності підкреслений ще й спільною шапкою¹³.

У будь-якому разі, четвертий бог на задній грані нашого ідола, скоріше за все, не грає ролі «статиста» у спробі «підігнати» всю композицію під чотиригранність (адже зробити її тригранною було б складно¹⁴). Очевидно, його лик саме і є залишком власної функції колись єдиного божества типу «Святовита», або «Рода», який, можливо, зберігає в собі ідею «світла» [Рыбаков 1981, с. 458–462], що додаткових атрибутів не потребує. При цьому цікавим також є збіг слов'янських понять *свет* (власне, «світло») та *світ, всесвіт* – видимий світ, космос.

Зрозуміти значення цього божества складно, але можна спробувати його визначити, виходячи із загальної концепції ідола. Ми бачимо, що ідол несе в собі виразну ідею вітальності: має фалічну форму і був пофарбований у життєдайний червоний колір. Повчання проти язичництва фіксують ритуальне значення дерев'яних фалосів, зокрема, у весільній обрядовості, що підтверджується й археологічними знахідками [Рыбаков 1981, с. 36, 463]. Серед окремих зображень на ідолі ідея вітальності представлена також: це – присутність чоловіків і жінок, як серед верхніх богів, так і серед людей середнього ярусу, божество-покровитель шлюбу з перснем, богиня плодючості з рогом достатку та маленька дитинка біля плеча жінки в середньому ярусі (до речі, ми не поділяємо думку авторів, що цей ярус займають боги нижчого рангу [с. 186, 188, 194, 209], адже, враховуючи тричасний космічний поділ ідола¹⁵, бачимо, що в такому разі самим людям місця не залишається). Космічність «фалоса» підкреслюється не лише триярусністю, але й

поверненістю чотирьох облич на чотири сторони світу.

Ідеї «космосу» зовсім не суперечила б також ідея відповідності кожній грані певній порі року, хоча з невеличкими відмінностями від порядку, запропонованого І. Лелевелем¹⁶. Наприклад, якщо зображення богині з перснем (В) відповідало звичайній порі слов'янських весіль – пізній осені [Нидерле 1924, с. 33], то, за рухом посолонь, наступна грань D – з божеством без атрибутів та з підземним сонцем – могла б відповідати зимі (саме в цей, менш освітлений, час актуалізувалася ідея поклоніння світлу). Наступна грань С, з Перуном – могла позначати грозову весну, а грань із жіночим божеством з рогом достатку і жінкою з немовлям у середньому ярусі (А) – кінець літа, пору врожаю. Отже, якщо кожна з граней відповідала одному сезону, по три місяці, то від шлюбу (кінець осені) до народження дитини (кінець літа, жнива) якраз минало дев'ять місяців. Загалом же, кожна грань позначала певну пору року: богиня з перснем – осінь, бог без атрибутів – зиму, Перун – весну, богиня з рогом достатку – літо. Таке ймовірне співіснування в Збруцькому ідолі ідей календарності та космічності відповідає поширеній в архаїці концепції, згідно з якою, поняття *Світ* і *Рік* збігаються [Еліаде 2001, с. 493]. Цікаво, що при цьому також передбачається традиційний для архаїки розподіл ключових точок року на «чоловічі» та «жіночі» [Писаренко 2010]. *Отже, Збруцький ідол як предмет поклоніння водночас уособлює притаманну архаїчному світогляду часово-просторову концепцію (хронотон). Зрештою, він являє собою космізовану ідею вітальності – «космос-фалос», населений людьми, який передає динаміку розвитку життя (календарність), поєднує чоловіче й*

¹² У літературі згадується також випадок знайдення в с. Гусятин у 1875 році чотириликого ідола, якого розбили селяни і камінь використали для будівництва [Винокур, 1967, с. 136].

¹³ Щось подібне до головного убору спостерігається також у чотириликому виробі з оленього рога з Македонії [Георгиев, с. 36–37, обр. 58].

¹⁴ Щоправда, у випадку одного з Іванківських ідолів, який стояв майже у вертикальному стані, чотиригранний стовп вінчають три лики, а одна з граней – без якихось помітних зображень. Утім, його дослідник В.Й. Довженок вважав, що цей, повернутий на схід, бік також вінчався зображенням обличчя, яке просто не збереглося [Довженок 1952, с. 139].

¹⁵ Без урахування, вочевидь, допоміжної частини, що лишилася у дні Збруча.

¹⁶ «Лелевель відносить ідола до зображення Святовита. Чотири зображення на гранях означають чотири пори року. Зображення з перснем означає весну, з рогом – літо, у зв'язку з цим у середній фігурі народжується нова маленька фігурка. Осінь представлена фігурою з мечем і конем, і, нарешті, зима є оголеною, без будь-яких атрибутів. Такої ж точки зору дотримується і Кіркор» [Гуревич 1941, с. 280].

жіноче та пам'ятає про підземний світ прародителів. Такою складною та навряд чи доступною фантазії поета XIX ст. є концепція Збруцького ідола. Набір наявних у Збруцькому ідолі ідей повністю підтверджується відомими в наш час результатами досліджень архайчного світогляду.

Сини Святослава vs Борис і Гліб

Автори стверджують, що чотири верхніх фігури ідола, чи не повністю, скопійовані з іконописних Бориса і Гліба [с. 198–200], адже Т. Заборовський у своїй творчості звертався до цих персонажів («Болеслав Хоробрий, або здобуття Києва»; «Тасмниця, або Борис і Мільвяна» [с. 210]. Тотожні нібито і головний убір, і довгий одяг, і навіть «зігнуті в ліктях руки, права з яких вище лівої», хоча при цьому в правій руці у святих знаходиться хрест, а долоня лівої передає жест благословення [с. 198–199] (іл. 9: 1, 2).

Уже Ф.Д. Гуревич писала, що загально-визнаною є аналогія шапки Збруцького ідола з шапками на зображенні сім'ї князя Святослава Ярославича з його «Ізборника» 1073 року (арк. 1 зв.) [Гуревич 1941, с. 285]. Високі шапки з хутряною облямівкою чотирьох старших синів Святослава на задньому плані дуже нагадують шапку Збруцького ідола (іл. 9: 3). Уперше цю аналогію знаходимо в О.С. Фамінцина, який, посилаючись на опис мініатюри «Ізборника» М.М. Карамзіним [Карамзин 1991, т. 2, с. 240, прим. 132], вважав таку саму шапку ідола одним з підтверджень його давньослов'янського походження [Фамінцин 1995, с. 142, прим. 5]. У вищезгаданій роботі про ідола цю мініатюру наводить і Г. Ленчик [Leńczyk 1964, tab. VI, foto 2].

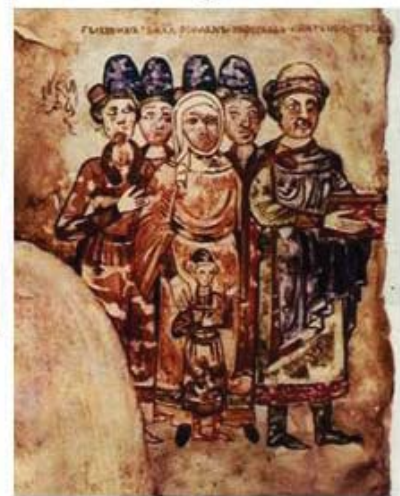
Утім, ми не можемо не відзначити, що, згідно з існуючими реконструкціями мініатюри «Ізборника», шапки Святославичів на своїх облямівках з правого боку мають якийсь додатковий «вухоподібний» аксесуар. Це як аналогію шапки Збруцького ідола їх дещо знецінює. Натомість нашу увагу привертають головні убори синів Ярослава Мудрого на замальовці ктиторської фрески Софії Київської А. ван Вестерфельда 1651 року [Высоцкий 1989, с. 69, рис. 29]. Наявність у трьох портретів на південній стіні Софії князівських шапок з високою тулією була підтверджена і рентгенівськими знімками

1

2

3

Іл. 9. 1 – Збруцький ідол, загальний вигляд; 2 – Борис і Гліб, ікона XVI ст. із с. Потелич на Львівщині [за О. Комаром і Н. Хамайко]; 3 – Князь Святослав Ярославич із сім'єю. *Ізборник Святослава 1073 р.* (арк. 1. зв.).

Реконструкція [URL: <https://www.google.com.ua/search?q=ізборник+святослава+1073&rlz>]

1980 року [Высоцкий 1989, с. 89–90; с. 87, рис. 41]. Пізніше, у XII ст., ця традиційна форма високої князівської шапки трапляється в зображенні Ярослава Всеволодовича на фресці церкви Спаса на Нередиці [Высоцкий 1989, с. 102].

Хоча зображення Бориса і Гліба дійсно своїми головними уборами нагадують шапку Збруцького ідола, але можуть бути прийняті за зразки останнього лише в тому випадку, якщо виходити з упевненості в його вторинності. Насправді ж, такі шапки носили і до цих князів, і після, та й на інших ідолах шапка – не в дивину, про що, наприклад, свідчать ідоли з р. Шексни і Себежа (іл. 6: 5, 4).

Щодо аналогів довгого вбрання збруцьких божеств, то, окрім зображень Бориса і Гліба, достатньо буде вказати хоча б на ті самі зображення сімей Святослава та Ярослава Мудрого.

Що ж стосується положення рук на нашому ідолі, то таке саме воно на ідолі з Калюса (іл. 7: 3), а також на скіфських стелах [Рыбаков 1987, с. 64, рис. 7], що додатково свідчить на користь дуже архаїчної стилістики пам'ятки.

Також викликає інтерес тема безбородості верхніх богів. І тут в авторів готова відповідь – мовляв, поголеність обличчя ідола успадкована від описаного Саксоном Граматиком (у передачі А. Нарушевича) Святовита, який також поголений [с. 183]. Щоправда, самому Святовиту в творчості Т. Заборовського місця не знайшлося [с. 210]. Водночас бачимо, що ідоли з Шексни й Себежа також без бороди, до того ж з надягнутими шапками (іл. 7: 4, 5), що, можливо, загалом, якимось пов'язано з фалічністю. Без борід також князь Святослав і його сини («Ізборник» 1073 року). О.С. Фамінцин наводить й інші приклади традиції гоління борід слов'янами [Фамінцын 1995, с. 141–142, прим. 4].

Сама по собі «тотальна» безбородість ідола цікава, адже, якщо верхні зображення діляться на два жіночих і два чоловічих, то, здавалося б, бороди, або хоча б вуса, тільки б підкреслили цю статеву відмінність. Тим паче, з бородою або вусами уявляється нам мужній Перун. Немає цього розрізнення персонажів і в середньому ярусі з фігурками чоловіків і жінок. Тільки підземний бог має якісь вуса. Аналогічно, звертає на себе увагу й те, що у верхніх жіночих персонажів майже зовсім не виражені перса, що змушує лише здогадуватися про їхню жіночу приналежність. Можливо, ідолу спеціально була надана певна андрогінність, яка загалом була властивою фалічним богам давнини. У свою чергу автори також згадують про жіночність образів Аполона й Діонісія [с. 188]. Цікавими є й міжнародні дані про те, що під час ритуалів «творення космосу» чоловіки й жінки часто-густо мінялися одягом [Каюа 2003, с. 152–153]. Як приклад андрогінності божеств родючості у

слов'ян можна навести свято Ярила в Білорусі (27 квітня за ст. ст.), де роль цього божества виконувала молода дівчина [Фамінцын 1995, с. 228].

У підсумку цієї частини відзначимо надуманість висновку авторів про запозичення головних уборів та одягу ідола в зображеннях Бориса і Гліба. Така мода була властивою для слов'яно-руської культури загалом. Так само достатньо поширене було гоління бороди і стрижка волосся. Щодо андрогінності, яку спостерігаємо в Збруцькому ідолі, то вона цілком відповідає традиції архаїчних культів родючості.

«Неромантична» стилістика

Тепер кілька слів про стиль виконання ідола. У ньому нічого немає від античності¹⁷ (виключаючи також наявність, замість звичайного рога, нібито античного ритону), хоча колеги вважають, що на ідолі позначилося знайомство з античними традиціями Т. Заборовського [с. 197, 200]. Коли ж автори намагаються переконати і себе, і нас у тому, що стилістика «Збруцької статуї» є «борисоглібською», то принаймні це свідчить про визнання ними, що ідол виглядає досить давнім і водночас місцевим.

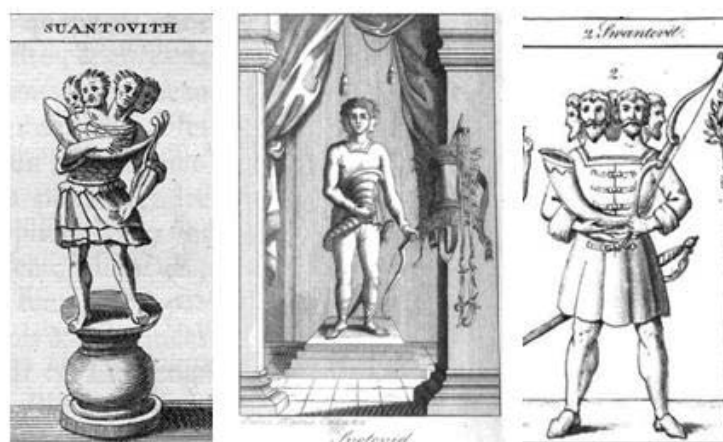
Впадає в око високий рівень стилізації зображень пам'ятки. Насамперед це – чотириликість, об'єднана однією шапкою. Оригінально вирішений також взаємний композиційний зв'язок складових частин фігури Перуна – самого божества, шаблі та коня, нанесення фігурки малюка над плечем жінки в середньому ярусі грані А. Привертає увагу виразний примітивізм великоголових, ніби дитячих, фігурок людей, що населяють землю. Ясно, що досягти його в своєму ескізі художнику-аматору початку ХІХ ст. було б неможливо, а творчий розвиток заданої теми місцевим різьбярем свідчив би про занадто небайдуже ставлення майстра до роботи, мета якої, швидше за все, була б йому не зовсім зрозумілою.

Суворо й велична стилістика ідола – без будь-якого натяку на прикрашання у вигляді орнаментів тощо – зовсім не в дусі романтизму, а тим паче – бароко. Як насправді новочасний митець міг собі уявляти ідолів слов'ян,

¹⁷ Заклик до обережності в пошуку античних впливів на Збруцького ідола див.: [Забашта 2009, с. 24].

1

2

3

4

Іл. 10. Романтичні тлумачення слов'янських язичницьких богів XVII–XIX ст.:
1 – Ругевіт, Поревіт, Поренут, Свантевіт (*Aylett Sammes. Britannia antiqua illustrata, 1676*)
[URL: <https://www.nms.ac.uk/collections-research/research-facilities/museum-libraries/>];
2 – Свантовіт (*Montfaucon Bernard de. L'antiquité expliquée et représentée en figures, 1722*)
[URL: <https://www.google.com.ua/search?q=svetovid+montfaucon/+1722&rlz=1C1PRFC>].

Імовірно запозичення з *Acta eruditorum, 1715*
[URL: <https://www.google.com.ua/search?q=Acta+Eruditorum.+1715&rlz=1C1PRFC>];
3 – Световид (*Kayssarov A.S. Versuch einer Slavischen Mytologie. – Göttingen, 1804*)
[URL: <https://lazarkarno.livejournal.com/33514.html>];

4 – Свантевіт (*Vulpius Ch. A. Handwörterbuch der Mythologie der deutschen, verwandten, benachbarten und nordischen Völker, Leipzig 1826*)
[URL: <http://www.germanicmythology.com/works/VersteganDaysofWeek.html>]

свідчать фантастичні «реконструкції» багатоголових ідолів в європейській літературі XVII–XIX ст. Зокрема, це – зображення Святовита та інших богів балтійських слов'ян у «*Britannia antiqua illustrata*» Айлетта Саммса 1676 року, гравюри з багатотомника Бернара де Монфокона «*L'antiquité expliquée et représentée en figures*», 1722 року (напевно, запозичені з Лейпцизького журналу «*Acta eruditorum*», 1715 рік). Пізніше схожі романтич-

ні зображення богів трапляються в «*Versuch einer Slavischen Mytologie*» А.С. Кайсарова, 1804 року, та у «*Handwörterbuch der Mytologie...*» К.А. Вульпіуса, 1826 року (іл. 10: 1–4). З деякими з них, поза сумнівом, міг бути знайомий і Т. Заборовський. Усі постаті божеств тут характеризує динамічність, об'ємність, вишуканість поз, що відповідало уявленню класицизму про давню скульптуру. Годі згадувати й прямі підробки, серед яких найвідо-

мішими є так звані *прільвіцькі ідоли* другої половини XVII ст. [Niederle 1924, s. 162–163]. *Своєю архаїчністю і простотою Збруцький ідол цій новочасній образотворчій традиції є повністю чужим.*

Підсумки

За законами жанру, перш ніж винести свій остаточний вердикт, надамо останнє слово авторам. Отже: *«Хто саме був автором ідеї статуї?»*

Деталі збруцької пам'ятки дозволяють припустити, що він мав бути підданим Австрійської імперії (“меч Карла Великого”), зацікавлений польською історією (“Історія польського народу” А. Нарушевича та інших праць на цю тему), міфологією слов'ян і зарубіжною літературою (“Втрачений рай” Дж. Мілтона), але не історик; католик (обручка божества, що покровительствує шлюбу), але цікавиться давньоруськими православними іконами (особливо св. Борисом і Глібом); людина, яка знає барокову міську архітектуру (мотив Атласу), але живе в далекій провінції; знайомий з античними мотивами (ритон), але цікавиться місцевими старими пам'ятками (скіфські скульптури); поза сумнівом, має художню фантазію (ідол виконано без пластичного взірця), але не художник (ескіз є схематичним і позбавленим симетрії); схильний до театральних ефектів (“ідол” пофарбований у червоне), але не користується належним розумінням з боку оточення (виріб був потоплений у річці посеред лісу). І найважливіше – оскільки статуя була знайдена на російсько-австрійському кордоні, цей чоловік мав бути добре відомий прикордонникам і митникам, які служили на цій ділянці, аби його дії не викликали підозр. Така сильна та виразна особистість, якщо вона існувала, не могла б залишитися поза увагою сучасників» [Комар, Чамайко 2013, s. 37–38; Комар, Хамайко 2011, с. 200–201]. І нею, як ми знаємо, автори вважають Тимона Заборовського.

До речі, якщо вже поет нібито доклав стільки зусиль заради відтворення язичницької картини світу в камені, було б природно, слідом за цим, привести опис цього ідола в одній зі своїх поем. Але, як ми розуміємо, цього не сталося.

Відзначимо, що автори далеко не єдині, хто скептично поставився до ідеї стародав-

ності ідола. Серед скептиків був і Т. Сінко, який на роль автора ескіза ідола висував самого Мечислава Потоцького з Коцюбинчиків, при тому, що це село знаходилося за 25 км від долини Збігла, навпроти якої знайшли ідола, тоді як від самих Коцюбинчиків до Збруча було лише 2 км. Ґрунтовне заперечення цій фантазії знаходимо в докладній і вкрай виваженій статті Г. Леньчика. Його висновок щодо неімовірності створення ідола М. Потоцьким так само може стосуватися будь-якої персони XIX ст., включно із Т. Заборовським. Узагальнений висновок Леньчика такий: *«Різьблення ідола, а потім його утоплення було б для всіх подією надзвичайно дивною, вражаючою та підозрілою, говорилося б про неї в усій околиці. В долині Збігла по обидвох боках ріки стояли казарми прикордонної варті австрійської та російської, кружляли вздовж Збруча патрулі, отже, затоплення чогось у ріці, до того ж навпроти казарм не лишилося б поза сторонньою увагою...» [Leńczyk 1964, s. 32].*

Усі операції чи то самого Т. Заборовського, чи то будь-кого з його сусідів із «псевдоязичницьким ідолом» мали б бути громіздкими, дороговартісними та публічними. Це – і видобуток величезного каменю для ідола в Медоборах, і робота різьбляра з помічниками, і транспортування виробу, і його встановлення (нагадаємо, що з ріки ідола прийшлося витягати трьома парами волів. У початковому ж вигляді – до зламу – стовп був ще довшим, ніж 2,57 м, не менше, а може й більше за 3 м і вагою більше, ніж зазначена Т. Жебравським 1 т.). Потім, замість того, аби в хвилину розчарування поету просто розбити ідола (класичний сюжет, починаючи з Мікеланджело), мала б відбутися громіздка процедура його транспортування в Збруч, яка б вельми суперечила миттєвому стану афекта. При цьому, основа ідола, напевно, кріпилася у дні ріки.

Слід також додати, що, якби ідол насправді був встановлений Т. Заборовським, то це відбулося б на землях сусіднього села Городниця, з дружиною власника якого (Й. Забельського) Лаурою у Т. Заборовського був роман [с. 211]. З цього приводу автори вже зовсім не стримують фантазії: *«В цьому контексті установка скульптури в 1822–1823 рр. у мальовничому місці над річкою в кордонах*

Городниці виглядала б як відверта надія повернути увагу коханої, а на роль “ідолоборця” закономірно претендує Й. Забельський» [с. 213, прим. 125]. То чому ж цей неборака замість того, аби розбити ненависного фалічного ідола, так шляхетно, обережно переставив кам'яного велета у Збруч?¹⁸ А глядачами всієї цієї «оперети» або «буфонади» мали б стати прикордонники, митники, лісники та місцеві селяни...

Отже, 1) *дерев'яний Святovit, зі звичайним тулубом і окремими головами, напевно, знайомий Т. Заборовському з літератури, утім, не був прототипом Збруцького ідола. Натомість кам'яний Збруцький ідол демонструє дуже складну космологічну концепцію;* 2) *численні аргументи О. Комара і Н. Хамайко на користь того, що різьблення стін ідола, буцімто, є результатом пізньої компіляції різночасових взірців, запозичених «поетом-ідолотворцем» з різноманітних джерел, не витримують критики. Насправді, усі зображення богів і предметів атрибутовуються слов'яно-руським часом;* 3) *аскетична стилістика ідола осмисленню слов'янських богів європейською образотворчою традицією XVII–XIX ст. є чужою;* 4) *запропоноване авторами «романтико-поетичне» мотивування причин встановлення, а потім скинення ідола, враховуючи, що ці події мали розгортатися: а) на державному кордоні, б) на території сусіда, в) при дорожнечі виготовлення ідола, д) складнощах його транспортування, є) прилюдності всіх процедур, – суперечить здоровому глузду¹⁹.*

Як один з аргументів на користь пізнього походження ідола автори висувують його

добру збереженість, яка нібито має свідчити про зовсім нетривале перебування в річці [с. 175–176, 181]. Водночас, як зазначала Ф.Д. Гуревич, «за час довгого перебування в воді ідол майже весь вкрився піском у вигинах зображень, особливо в обличчях нижніх фігур утворилися вапняні наліти. Від дії води різьблення в деяких місцях стерлося»; «За останні роки, можливо, що через зняття численних зліпків, на пам'ятнику стали проступати сліди поліхромії» [Гуревич 1941, с. 279]. Отже, з одного боку, збереженість не така вже й бездоганна, а з другого, – пам'ятка зазнавала певних очищень – спочатку при підготовці до зняття з неї копій, а потім уже внаслідок самого цього зняття. Тому, навіряд чи щодо вікових характеристик ідола буде коректним орієнтуватися саме на стан його збереженості.

На наше переконання, обидві статті О. Комара і Н. Хамайко – і російсько-, і польськомовна – можуть розглядатися як дуже яскрава (тому й для багатьох приваблива), неймовірно трудомістка «інтелектуальна провокація». До такого виклику завжди слід ставитися як до природного випробовування на міцність установлених в науці істин, не втомлюючись наново їх доводити.

Будучи автентичною пам'яткою середньовіччя, водночас Збруцький ідол за своєю концептуальністю значно відрізняється від решти відомих ідолів. Ми згодні з В.Я. Петрухіним у тому, що в галузі монументальної антропоморфної скульптури ця унікальність збруцької пам'ятки подібна до унікальності «Слова о полку Ігоревім» в царині літератури [Петрухін 2017, с. 194].

Джерела та література

Андрощук Ф.О. *Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя).* – Київ, 1999.

Бандрівський М.С. *Сварожі лики.* – Львів, 1992.

Брайчевський М.Ю. *Утвердження християнства на Русі.* – Київ, 1988.

Будилович А. *XIII слов Григорія Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Импы. публичной библиотеки XI века. (Критико-палеографический труд).* – Санкт-Петербург, 1875.

¹⁸ У польському варіанті публікації навіть допускається, що його конкуренткою у цій справі могла стати сама мати Т. Заборовського, яка, втоплюючи ідола, прагнула виправити стосунки із сусідами [Komar, Chamaiko 2013, s. 51, uw. 183].

¹⁹ Врахування лише цих чинників, відповідно до принципу «бритви Оккама», могло б попередити складний процес доказу новітнього авторства Збруцького ідола.

- Высоцкий С.А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. – Киев, 1989.
- Винокур И.С.* Языческие изваяния Среднего Поднестровья // *Материалы и исследования по археологии СССР (История и археология Юго-Западных областей СССР начала нашей эры)*. – Москва, 1967. – № 139. – С. 136–143.
- Гальковский Н.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Москва, 1913. – Т. II.
- Геннеп А., ван.* Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / пер. с франц. – Москва, 2002.
- Георгиев П.* Каталог на памятници с антропоморфни изображения от ранного българско средновековие. – URL: <https://vdocuments.mx/katalog-antropomorfni-izobrazhenia.html>.
- Гуревич Ф.Д.* Збручский идол // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Москва; Ленинград, 1941. – № 6. – С. 279–287.
- Довженко В.И.* Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*. – Москва, 1952. – Т. XLVIII. – С. 136–142.
- Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии // Археология СССР*. – Москва, 1985.
- Евгений, Митрополит.* О разных родах присяг у Славяноруссов // *Труды и записки Общества истории и древностей Российских при Имп. Мос. ун-те*. – Москва, 1826. – Ч. III. – Кн. I. – С. 77–88.
- Еліаде М.* Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання // *Еліаде М.* Мефістофель і андрогін / пер. з нім., фр., англ. – Київ, 2001. – С. 469–591.
- Забашта Р.* Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) // *Студії мистецтвознавчі*. – Київ, 2009. – Чис. 3 (27). – С. 20–39.
- Инков А.А.* Летописец Переяславля Суздальского: предисловие, перевод, комментарий. – Москва, 2016.
- Карамзин М.Н.* История Государства Российского. – Москва, 1991. – Т. II–III.
- Каюа Р.* Людина та сакральне / пер. з фр. – Київ, 2003.
- Кирпичников А.Н.* Так называемая сабля Карла Великого // *Советская археология*. – 1965. – № 2. – С. 268–276.
- Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // *Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1-36*. – Москва; Ленинград, 1966.
- Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.* Вооружение // *Древняя Русь. Город, замок, село (Археология СССР)*. – Москва, 1985. – С. 298–363.
- Козьма Пражский.* Чешская хроника. – Москва, 1962.
- Комар А., Хамайко Н.* Збручский идол: памятник эпохи романтизма? // *Ruthenica*. – Київ, 2011. – Т. X. – С. 166–217.
- Корзухина Г.В.* Из истории древнерусского оружия XI в. // *Советская археология*. – 1950. – Т. XIII. – С. 63–94.
- Кратюк О.А., Каркадім К.Г. та ін.* Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. – Київ, 1991.
- Кулишер М.И.* Очерки сравнительной этнографии и культуры. – Санкт-Петербург, 1887.
- Мицько І.* Личковецький богомільський надгробок // *Zbruc̆*. – URL: <https://zbruc.eu/node/5678>.
- Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва*. – Львів, 1969.
- Нидерле Л.* Быт и культура древних славян. – Прага, 1924.
- Павлов-Сильванский Н.П.* Символизм в древнерусском праве // *Павлов-Сильванский Н.П.* Феодализм в России. – Москва, 1988. – С. 483–506.
- Петров В.* Опыт стадийного анализа «охотничьих игр» // *Советская этнография*. – Москва; Ленинград, 1934. – № 6. – С. 140–177.
- Петрухин В.Я.* К дискуссии о Збручском идоле: антропоцентризм славянского язычества

или парковая скульптура XIX века? // Антропоцентризм в языке и культуре. – Москва, 2017. – С. 185–196.

Писаренко Ю.Г. Клятва з дерном на голові (обряд і міф) // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 55–65.

Писаренко Ю.Г. Збруцький ідол // Енциклопедія історії України. – Київ, 2005. – Т. 3. – С. 314.

Писаренко Ю.Г. Вечность в интерьере // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. – Київ, 2010. – Вип. 23. – С. 173–188.

Писаренко Ю.Г. А был ли Идол? (о статье А. Комара и Н. Хамайко) // Ruthenica. – Київ, 2011. – Т. XI. – С. 108–129.

Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1.

Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити. – Львів, 1996. – Вип. 2. – С. 78–92.

Райан В.Ф. Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России / пер. англ. – Москва, 2006.

Старшая Эдда // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – Москва, 1975. – С. 181–356.

Ричка В. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). – Київ, 2013.

Ричка В. Лицар духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. – Київ, 2015.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 1.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, 1981.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – Москва, 1987.

Седов В.В. Восточные славяне в VI–IX вв. // Археология СССР. – Москва, 1982.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Киев, 1990.

Соловьев С.М. Сочинения: в 18 кн. – Москва, 1988. – Кн. 1. – Т. 1–2.

Срезневский И.И. Збручский истукан Краковского музея // Записки Императорского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1853. – Т. V. – С. 163–196.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. – Москва, 1989.

Токарев С.А. Обряды и мифы // Мифы народов мира (Энциклопедия). – Москва, 1988. – Т. 2. – С. 235.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992.

Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – Москва, 1982.

Фаминцын А.С. Божества древних славян. – Санкт-Петербург, 1995.

Dominium (Austro-Węgry). – URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Dominium_\(Austro-W%C4%99gry\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Dominium_(Austro-W%C4%99gry)).

Kirfel W. Die dreiköpfige Gottheit. – Bonn, 1948.

Komar O., Chamajko N. Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu? – Supplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2013. – Т. XXXIV.

Leńczyk G. Światowid Zbruczański // Materiały Archeologiczne. – Kraków, 1964. – Т. V. – С. 5–60; IX tabl.

Mandatariusz (urząd). – URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Mandatariusz_\(urz%C4%85d\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Mandatariusz_(urz%C4%85d)).

Naruszewicz A. Historia Narodu Polskiego. – Wydanie nowe. – W Lipsku, 1836. – Т. II. – Кс. III. – URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hxpjy5;view=1up;seq=1>.

Niederle L. Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů. – Praha, 1924. – Dílu II. – Svazek 1.

Вещий Олег у стен Царьграда: опыт осмысления летописного сюжета

В статье анализируется помещенный в «Повести временных лет» под 907–912 годами летописный рассказ о греческом походе князя Олега на Византию. Предпринята попытка выявить источники и символическое наполнение отдельных эпизодов этой литературной комбинации.

Ключевые слова: Вещий Олег, Царьград, летопись, поход, договор, предания, саги, фольклор.

У статті аналізується вміщена в «Повісті временних літ» під 907–912 роками літописна розповідь про грецький похід князя Олега на Візантію. Здійснено спробу виявити джерела та розкрити символічний зміст окремих епізодів цієї літературної комбінації.

Ключові слова: Віщий Олег, Царгород, літопис, похід, угода, перекази, саги, фольклор.

The article analyzes the chronicle story of the Greek campaign of King Oleg to Byzantium contained in the Povist vremennykh lit by the years of 907–912. An attempt has been made to identify its sources and to disclose symbolic content in some episodes.

Keywords: Oleg the Prophet (Vischiy), Tsargorod, chronicle, campaign, agreement, retellings, sagas, folklore.

Летописный рассказ о походе Вещего Олега на Византию помещен в «Повести временных лет» под 907 и 912 годами. В этих статьях киевский книжник изложил основное содержание русско-византийского договора, заключенного 2 сентября 911 года. Копии византийских договорных грамот были обретенны по инициативе Владимира Мономаха в начале XII в. [Толочко 2015, с. 51–56] и послужили основой для создания этого грандиозного летописного произведения. Летописец не ограничился строгим пересказом договорных соглашений. Он произвел их литературную обработку, добавив ряд вставок, заимствованных из других письменных источников, а также подробностей легендарного характера. В этой литературной комбинации они составляют серию самостоятельных эпизодов, объединенных общим замыслом.

Их череду открывает рассказ о чудесном появлении Олегова флота под стенами Царьграда на кораблях, поставленных на колеса (ил. 1). Ввиду приближения вражеских войск, «Греци замкоша Соуд. а град затвориша» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 30]. Проход в Суд (залив Золотой Рог), отделяющий Константинополь от его предместья Галаты, для незваных гостей греки преграждали массивной металлической цепью. В случае опасности она протягивалась между двумя башнями у входа в залив. Один конец ее крепился на северном берегу Золотого Рога на баш-

не Галата, а другой – на башне Кентинарий, стоявшей на южной стороне устья, на мысу Сарайбурну. Общая длина цепи составляла 700 м¹. Первое упоминание об этой цепи датируется в письменных источниках 717 годом; они сообщают, что цепь преградила путь кораблям арабов, осадившим город. Арабскому, как, впрочем, ни одному другому вражескому флоту так и не удалось, вплоть до завоевания Константинополя турками, прорваться через это боновое заграждение, состоявшее из деревянных бревен или плотов – поплавок, удерживающих его по высоте фарватера. Охрану цепи обеспечивали 10 судов.

Олег, по свидетельству летописца, придумал хитроумный способ обойти запертый цепью Суд посуху: «И повелѣ Олегъ во емъ своимъ колеса izdelati и vstavlyati na kolеса корабля. и бывшую покосную ветру. vsya

Олеговы корабли у стен Царьграда, поставленные на колеса (миниатюра Радзивилловской летописи, л. 15, низ)

¹ Остановившая бег кораблей цепь Олега – молчаливый свидетель его военного предприятия – частично сохранилась до наших дней. Ее различной длины части экспонируются в Археологическом и Военном музеях Стамбула [см.: Иванов 2011, с. 199, 569].

парусы съ поля. И идяше къ граду» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 30]. Этот эпизод военной кампании Олега особенно сильно возбуждал фантазию пересказчиков летописных сказаний. В некоторых поздних русских исторических повестях их составителями к этому рассказу добавлено следующее обстоятельство: «створиша [Олег. – В. Р.] кони и люди бумажны вооружены и позлащены, и пусти на воздух на град; видев же Греци и убоаяся» [Исторические повести 1791, с. 53; сравн.: Карамзин 1989, с. 256]. В одной из средневековых рукописей Синодальной библиотеки (№ 964) эпизод о кораблях, поставленных на колеса, осмысливается иначе: после долгой и напрасной осады греки посылают сказать Олегу «с руганием»: «Тогда, господине, Бог нас предаст в руце твои, когда пойдут ко граду нашему корабли по полю, аки по морю» [Гиляров 1878, с. 170–171]. А.И. Кирпичников называл этот сказ бродячим мотивом о кажущейся невозможности, обработанным по общим законам эпического творчества [Кирпичников 1897, с. 58].

«Поэтическим произведением», неким отголоском «русской поэтической старины» представлялся летописный рассказ о взятии Олегом Босфора и Царьграда и большинству других исследователей Древней Руси, чье мировоззрение сформировалось в кругу историко-филологической школы XIX в. Например, Н.И. Костомаров утверждал, что летописное повествование о походе Олега на Царьград «носит на себе печать народнопесенного богатыря, наводящего страх, берущего дань громадных размеров, добывающего мечем разные блага, того идеала, который дает себя знать, как в остатках великорусского былинного эпоса, так и в малороссийских колядках, сохраняющих и древние образы и древний пошиб поэтических приемов» [Костомаров 1905, с. 328].

Разделяя эту точку зрения, М.Г. Халанский, вместе с тем, считал «столь же несомненным», что в основе этого летописного рассказа лежит исторический факт. Ученый полагал правомерным «в соответствии летописного рассказа о взятии Суда и Царьграда Олегом и поэмы об Ортните о взятии Судерса и Монтабура Элигом-Ильей усматривать столь обычное в устной поэзии соответствие

поэтических образов, символов – взятия города и добывания невесты» [Халанский 1902, с. 353–354]. Параллели летописного рассказа о появлении Олега под стенами Царьграда на кораблях, поставленных на колеса, с поднятыми парусами в «северных сказаниях» были отмечены также и А.И. Лященко. При этом ученый полагал, что его основу составляло «народное предание, по всей вероятности, занесенное в скандинавские страны из Руси». Это предположение ученый обосновывал умением варягов и русов перетаскивать корабли волоком: «после разграбления окрестностей столицы князь решил подступить к самому городу; для этого ему необходимо было протащить «волоком» по земле корабли выше протянутых цепей и спустить их в Золотой Рог – перед менее защищенной частью Царьграда. Ничего невероятного нет в том, что воины Олега, направившие свои корабли по суше на запад, подняли на них паруса, желая воспользоваться благоприятным ветром с поля» [Лященко 1925, с. 283, 284–285].

В знакомой скандинавским викингам и восточным славянам практике передвижения кораблей и лодок волоком усматривала точку соприкосновения легендарного образа с действительностью также Е.А. Рыдзевская [Рыдзевская 1978, с. 181]. Поставленные на колеса Олеговы корабли считал «фактом исторической действительности» и Д.С. Лихачев. Развивая наблюдения предшественников, он утверждал, что «в условиях речного судоходства на севере Руси – корабли и ладьи, поставленные на колеса, были явлением обычным. “Волочение” судов на колесах или катках происходило на Руси главным образом на севере, в местах водоразделов рек – особенно в районе среднерусской возвышенности, сохранявшей целый ряд географических названий, связанных своим происхождением с этим “волочением” (Вышний Волочок, Заволочье). Киевский летописец рассказывает о движении кораблей Олега посуху, как о чем-то удивительном. Это и понятно – “волоков” близ Киева не было. Сам Олег, направляясь со своими воинами из Новгорода в Киев, неизбежно должен был пройти волоком между верховьями Ловати и Днепра. Нет ничего удивительного также в том, что при “покосном”, т. е. попутном, ветре на таких поставленных

на колеса или катки судах могли подниматься паруса в помощь тем, кто эти суда волочил» [Лихачев 2007, с. 416]. Возможен ли был такой способ передвижения кораблей Олега в природно-климатических условиях окрестностей византийской столицы? Недостаточно снабженный необходимыми для такого дерзостного предприятия инженерно-техническими ресурсами «флот» Олега, как представляется, не был готов к походу сухим путем. То что неимоверными усилиями удалось сделать туркам, наступавшим на Константинополь в 1453 году, русам было не под силу.

Сюжет о передвижении парусных кораблей по суше, как представляется, выписан не на основе устно-поэтических источников², а скроен из готовых литературных лекал. По мнению И.Н. Данилевского, он мог появиться в древнерусской книжности вследствие интерполяции на взятие Константинополя войсками Мехмеда II Завоевателя (1451–1481), который приказал своим войнам проложить через перешеек, отделявшей Золотой Рог от Босфора, деревянный настил из сосновых насаленных досок и ночью перетащил через него несколько десятков галер своей флотилии. Увидев утром вражеские корабли на волнах залива, греки после двухмесячной осады 29 мая 1453 года сдались. Именно это зрелище окончательно подорвало моральный дух мужественных защитников столицы православного царства. Ведь они верили в неизбежность древнего пророчества, которое предвещало, что Византия будет завоевана лишь тогда, когда вражеский флот «переплывет сушу» [Данилевский 1999, с. 365; Данилевский 2004, с. 158].

Впрочем нельзя исключать и других литературных источников его происхождения. В «Деяниях датчан» (*Gesta Danorum*), составленном в середине XII в. Саксоном Грамматиком, содержится интересное повествование о войне полуполюгендарного викинга середины IX в. Рагнара Лодборка с жителями Геллеспонта (колониальной «Холодной», или «Великой», Швеции). В одном из сражений он поставил бронзовых коней на колеса и на-

правил их против врагов, что привело их в ужас [Саксон 2017]. Большинство описанных в «Повести временных лет» так называемых воинских хитростей (захват Олегом Киева, месть древлянам княгини Ольги и пр.) обнаруживают известные параллели и в скандинавских сагах.

Таковой, в нашем случае, является «Сага о Харальде Суровом», рассказывающая о приключениях варяжского принца Харальда Сигурдссона по прозвищу Хардрода, что означает *Суровый*. Этот храбрый и отважный викинг много лет провел на императорской службе в Византии, но был оклеветан любвиобильной императрицей Зоей и заточен в 1042 или в 1044 году в тюрьму. Харальду чудом удалось высвободиться из темницы. В ту же ночь, захватив у причала Золотого Рога две галеры, Харальд со своими людьми отправился в плавание. Когда они приплыли к тому месту, «где поперек пролива были протянуты железные цепи, Харальд сказал, чтобы люди на обеих галерах взяли за весла, а те, кто не гребет, перебежали бы на корму, взяв в руки свою поклажу. Тут галеры подплыли к железным цепям. Как только они въехали на них и остановились, Харальд велел всем перебежать вперед. Галера, на которой находился Харальд, погрузилась носом в воду и соскользнула с цепи, но другая переломилась пополам, застряв на цепи, и многие утонули в проливе, иных же спасли» [Сага о Харальде 1980, с. 410]. Харальд благополучно добрался в Киев, где гостеприимно был встречен Ярославом Мудрым.

На морском пути к берегам Днепра Харальд, блиставший многими талантами, сочинил «Висы Радости» – песенный цикл, посвященный любимой ему Эллисив, ставшей впоследствии его женой – Елизавете Ярославне. Звучавшие зимними вечерами на княжеском дворе Ярослава Мудрого песни и рассказы о воинских приключениях Харальда, еще долго будоражили воображение современников, отзываясь долгим эхом

² Как справедливо полагает С.М. Каштанов, в распоряжении медиевиста «вообще нет “устных источников”. Когда речь идет о средневековых “устных источниках”, имеется в виду информация, первоначально почерпнутая из устных источников, но сохранившаяся только в письменном виде. Фольклор является формой народной историографии, но не источником, на основании которого возможно реконструировать реальные события» [Каштанов 2013, с. 218].

в кругу последующих поколений княжеской династии. Ставшие достоянием киевской культурной традиции, они послужили источником вдохновения и составителю «Повести временных лет»³.

Весьма интересным, но недостаточно проясненным в научной литературе является летописный сюжет об отождествлении Греками Олега со святым Дмитрием. Когда войско Олега внезапно появилось под стенами Царьграда, Греки, как сообщает летописец, «...убояшася и рѣша выславше ко Олгови не погоубляи града имемь ся подати якоже хошещи. и оустави Олегъ воя И вынесоша емоу брашно и вино и не приа его. бѣ бо оустроено со отравою. И оубояшася Греци. И рѣша нѣсть се Олегъ. но святѣи Дмитриеи посланъ на ны от Бога» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 30].

Происхождение мотива распознавания героем отравленного напитка твердо не установлено. В свое время Д.С. Лихачев отмечал, что в житиях Дмитрия нет случая, чтобы последний разгадывал подносимую ему отраву [Лихачев 2007, с. 416]. Мотив отравы, между тем, обнаруживается, как показала Илиана Чекова, в житиях другого близкого Дмитрию чтимого христианского святого – Георгия [Чекова 1994, с. 76–77; Чекова 2000, с. 428–429]. Они способны заменять друг друга. Линия почитания Георгия Победоносца (Егория), выступающего в русском фольклоре как покровитель скотоводства, перекрещивалась, по замечанию С.С. Аверинцева, «с воинской, княжески-рыцарской линией на мотиве особой связи Георгия с конями (в подвиге драконоборчества он обычно изображается как всадник)» [Аверинцев 1999, с. 59]. Легенды о богатыре и рыцарственном заступнике обреченной невинности известны, отмечает исследователь, уже в низовой, полуофициальной византийской агиографии.

По мнению Е.А. Мельниковой, этот мотив мог быть заимствован как из византийской литературы, так и из скандинав-

ской традиции: «Введение этого сюжета оказалось необходимым на определенном этапе развития сказаний об Олеге, чтобы объяснить его прозвище, которое в некотором смысле вступало в прямое противоречие с описанием его деятельности – после того, как значение исходного скандинавского слова было забыто». Скандинавское имя киевского князя *Helgi*, полагает исследовательница, «получило в славянской среде двойное отражение: фонетическое и семантическое. Результатом первого было личное имя *Ольгъ* > *Олегъ*, вошедшее позднее в русский именослов, результатом второго – прозвище “вещий”, в котором исходное значение имени, отражающее представления о сакральности как воплощении физической и духовной целостности и личной удачи, было переосмыслено в категориях славянского язычества» [Мельникова 2005, с. 144–145]. Отмечу, что древнерусские летописцы называют Олега «вещим» после его триумфального возвращения в Киев: «И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Олга вещий: бяху бо людие погани и неvigласи» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 32]. Эти слова стали началом уже другой истории, вплетенной в канву летописного повествования о смерти Олега.

Любопытной является попытка Я. Малингуди объяснить появление в этом сюжете св. Дмитрия ошибкой переписчика. В первоначальном тексте, по ее мнению, речь шла о Деметре [Малингуди 1997, с. 79, прим. 83]. В античной Греции Деметра Кидарийская, выступая гарантом нерушимости торжественной клятвы, связывалась, как показал Жан-Пьер Вернан, прежде всего с миром мертвых. Она должна была вызывать у людей такой же священный ужас, как в потустороннем мире вода Стикса, которой клянутся боги и которая карает тех, кто нарушил клятву, поражая их временной смертью [Jean-Pierre Vernant 1985]. В рассматриваемом нами сюжете мотив смерти представлен имплицитно,

³ На основе рассказов о захвате Харальдом хорошо укрепленного города в «стране сарацин» при помощи огненных птиц построен, вероятно, летописный сюжет об осаде и захвате княгиней Ольгой древлянского Искоростеня. Выписанные в летописи военные походы ее сына Святослава также уподобляются походам Харальда, захватившего восемьдесят малоазийских городов. Столько же болгарских городов «по Дунаеву» взял Святослав [сравн.: Лаврентьевская летопись 1962, стб. 59, 65; Сага о Харальде 1980, с. 404–405].

выступая зеркальным контрапунктом мотива исцеления / спасения. Поэтому, вряд ли стоит исключать присутствие святого Димитрия в этой летописной зарисовке.

Святой Димитрий, культ которого в Византийской империи достиг наивысшего расцвета в эпоху правления Македонской династии (867–1015), почитался не только как мученик за веру и целитель, а, прежде всего, как защитник и небесный покровитель Фессалоник (Солуни). Своими посмертными чудесами солунский воитель не раз спасал вторую византийскую столицу от нашествия полчищ славян и аваров. Благодаря Кириллу (Константину) и Мефодию, культ этого святого был перенесен на славянскую почву. Особую популярность он получил среди южных славян, в частности, болгар⁴, а в XI–XII вв. стремительно распространился и на Руси [Бегунов 1975, с. 149–153; Тъпкова-Заимова 1979, с. 9–11].

Киевский летописец обнаруживает знакомство с болгарскими переводами литературных памятников, отражающих культ св. Димитрия. Среди них, возможно, был и атрибутируемый обычно Мефодию Канон Димитрию Солунскому, входящий в состав Минеи XII в. Следует также отметить близость культа почитаемых на Руси князей-страстотерпцев Бориса и Глеба культу св. Димитрия, на что указывалось неоднократно. Реминисценция из одного чуда св. Димитрия (15-е чудо 1-го сборника) была в свое время обнаружена С.А. Богуславским в Сказании о Борисе и Глебе [Бугославский 2007, с. 247]. И, видимо, не случайно древнерусский Вышгород, где находились мощи Бориса и Глеба, почитался «Вторым Солунем». В религиозно-политических представлениях средневековой Руси этот киевский пригород позиционируется «выше и превыше» всех городов. С развитием культа Бориса и Глеба при Ярославе Мудром связано наречение его старшего сына Изяслава в крещении христианским именем Димитрий. Он был основате-

лем монастыря Святого Димитрия в Киеве. Во время завершения работы над составлением «Повести временных лет» вокруг этого монастыря разразились споры, закончившиеся его переходом под юрисдикцию монахов Киево-Печерского монастыря. В летописной статье 1128 года сообщается: «В се лѣтъъ переша церковь Дмитрия печеряне и нарекоша ю Петра съ грѣхом великим и неправо» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 299]. Этот скандал, активизировавший внимание церковных кругов к фигуре св. Димитрия не оставил равнодушным, думается, и составителя летописного произведения. Именно это обстоятельство, скорее всего, могло повлиять на сопоставление Олега со святым Дмитрием, а не тот едва ли известный ему «факт», что Олегов флот подошел к европейскому берегу Босфора, где к северу от константинопольских стен стояла церковь Святого Димитрия [Пчелов 2018, с. 76]. Еще одна церковь Святого Димитрия находилась в императорском дворце неподалеку от храма Святого Ильи, в котором слагали клятву Игоревы послы – «крещенная Русь» в 944 году. Киевский книжник не был хорошо знаком с топографическими реалиями византийской столицы первой половины X в.

Полагаю, что уподобление летописцем киевского князя-язычника христианскому святому – градозащитнику и охранителю всего ромейского царства – отвечало общему замыслу повествования о походе Олега на Царьград. Он отводил Олегу такую же функцию, которая возлагалась на св. Димитрия. Об этом свидетельствует хрестоматийный рассказ «Повести временных лет», в котором повествуется о вывешивании Олегом своего щита на вратах Царьграда: «повеси щит свои въ вратех, показуа победу» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 32]. Этот поступок киевского князя большинство исследователей однозначно рассматривают закономерным следствием одержанной им победы, ее демонстрацией городу и миру.

⁴ В древнеславянском Каноне св. Димитрию, входящим в состав Минеи XII в., упоминается что в Амастриде (Пафлагонии) после избавления города от сарацин был построен храм Святому Димитрию Солунскому. В конце XII – начале XIII в. церковь Святого Димитрия Солунского была возведена в Тырново братьями Асенями. Ими было заявлено, что св. Димитрий оставил опустошенную норманнами солунскую церковь и явился на помощь болгарам. Тогда же старший брат Петр был венчан царем болгар и греков, а тырновский епископ Василий провозглашен в 1204 году самостоятельным болгарским (тырновским) патриархом [Качановский 1883, с. 255].

Средневековая культура была культурой жестов. «Все существенные соглашения и клятвы в средневековом обществе, – отмечал Жак Ле Гофф, – сопровождалась жестами и воплощались в них <...> Жест уведомлял и обозначал позицию» [Ле Гофф Ж. 1992, с. 333]. Примечательно, что свою победу завоеватель символически обозначает не ударом меча или вонзанием копья в мистическое тело города, что в воинской практике средневековья свидетельствовало о надругательстве над побежденным городом [Ричка 2005, с. 112–116], а вывешивает на воротах свой щит. Тем самым Олег предельно ясно обозначил свою позицию. Он, надо полагать, вывесил на обозрение не свой боевой щит, а так называемый «щит мира»⁵, дарующий городу охрану и защиту. Заметим, что древнерусское слово «щитити», «щичу» означает защиту: «Азь есмь о тебѣ щитя и азь помощникъ тебѣ» [Срезневский 1903, стб. 1609]. Вывесив свой щит на воротах Царьграда, киевский полководец демонстрирует, что он принимает Святой Город под свое покровительство, «показуя победу». Ведь древнерусское слово «победа» несло в себе более широкий спектр значений, чем современное (производным от него, в частности, является «победница», то есть заступница) [Данилевский 1998, с. 143–144; Данилевский 2004, с. 152–157]. Воспевая былое величие Тира – «корону красоты», – пророк Иезекииль упоминает, что персы, лидиянины и ливийцы были в его войске ратниками и вешали на стены города, придаваемые ему величие – щиты и шлемы: «Перс и Лидиянин и Ливиец находились в войске твоём и были у тебя ратниками, вешали на тебе щит и шлем; они придавали тебе величие» (Иезек. 27, 10).

Предложенное И.Н. Данилевским сопоставление щита Олега со щитами воинов, повешенными, по свидетельству пророка Иезекииля, на стены Тира, Е.П. Пчелов не счел убедительным. Оспаривая такое символическое прочтение этого летописного сюжета, автор в тоже время признает, что вывешивание

Олегом щита на воротах Царьграда – это знак победы: «хотя город и не был захвачен, но Олег, бесспорно, мог считать себя победителем, принудив византийцев к миру и получив богатый выкуп» [Пчелов 2018, с. 83–84]. При этом исследователю осталась незамеченной семантическая двуплановость роли Олегова щита. Водруженный на городские ворота, он сигнализировал о перемирии (переговорном процессе) между враждующими сторонами. После завершения мирных переговоров, тянувшихся, надо полагать, в течении довольно длительного времени, и заключения выгодного для Руси договора «Олегов щит» был осмыслен как ее триумф у стен Царьграда.

Таким образом, есть основания полагать, что Олег искал не войны с Византией, а мира: «вешая свои щиты на башнях Константинополя, “русы” объявляли о готовности отныне защищать этот город вместе с его обитателями. Если вспомнить, что вскоре в византийской столице появляются отряды “русов” (морская экспедиция на Крит 911–912 гг.), а сами греки наименовали Олега “святым Димитрием”, то подобное утверждение вряд ли покажется слишком смелым» [Никитин 2001, с. 180]. Заключение мирного соглашения с Византией стало своеобразным «дипломатическим признанием» Руси, что было для нее столь желанной честью.

Заключительным сюжетным узором летописного повествования о пребывании Олега под стенами Константинополя является знаменитая история с парусами: «И рече Олегъ. ищиите парус паволочиты Роуси. А Словеномъ кропиньныя. и бысть тако <...> и поиде от Царьграда. и оуспяша Русь пароусы паволочиты. а Словене кропиньныя. И раздра а вѣтръ. и рѣша Словени имемся своим толстинам. не даны соут Словѣном прѣ [паволочиты]» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 32]. Истоки этого летописного рассказа исследователи обычно обнаруживают на дне неиссякаемого кладезя «народного, устно-поэтического творчества». В плену таких пред-

⁵ Средневековая практика вывешивания таких «щитов мира» (Fridskioldr) известна по данным древнескандинавских саг [см.: Стрингольм 2003, с. 113–115]. Поэтому курьезной представляется точка зрения Г.И. Магнера, пытавшегося обосновать, что Олег вывесил на воротах Константинополя не боевой щит, а щит-доску с написанным на ней текстом русско-византийского соглашения [Магнер 2009, с. 119–129]. Сравним предположение А.Ю. Чернова о том, что щит Олега являлся его материализованным именем [Чернов 2012, с. 60–68]. Давно замечено, что всякая материальная вещь, попавшая в фокус человеческого мышления, одухотворяется.

ставлений оставался М.С. Грушевский, относивший его к серии подробностей эпического состава [Грушевский 1993, с. 127]. Другие ученые также не видели иной спасительной опоры для оправдания исторической достоверности этой летописной зарисовки, венчающей серию подобных подробностей о приключениях Олега под стенами Царьграда. Несмотря на неосязаемость этих «источников», прояснена их жанровая природа. Например, А. Шайкин, определяя жанровую природу фольклорных, по его мнению, источников, легших в основу летописного рассказа о греческом походе Олега, утверждает, что это были «исторические предания, рассказываемые прозой, хотя не исключено, что в них могли быть стихотворные вставки» [Шайкин 2011, с. 9].

Другие историки находили в этом рассказе живые следы ставшего древнерусской поговоркой «народного анекдота» [Левченко 1956, с. 100; Пчелов 2018, с. 82] или же видели в нем правдивую насмешку киевлян над новгородцами [Костомаров 1905, с. 327; Тихомиров 1979, с. 55–56]. В Киеве действительно любили посмеяться над новгородцами [Мурьянов 1989, с. 202–203; Рычка 2014]. В помещенном в недатированной части «Повести временных лет» рассказе о легендарном путешествии апостола Андрея, в частности, посещении им Новгорода, привлекает внимание вложенный летописцем в его уста рассказ о новгородских банях: «дивно видѣхъ словѣньскую землю. идучи ми сѣмо. видѣхъ бани древены. и пережгутъ е рамяно. и совлокутъся и будутъ назѣ. и облѣются квасомъ оуснианы. и возмутъ на ся прутье младое. и бьютъ ся сами. и того ся добьютъ. егда влѣзуть ли живы. и облѣются водою студеною. тако ожиють. и то творять по вся дни. не мучими никимже. но сами ся мучать» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 8–9]. Эта юмористическая зарисовка старокиевского книжника, несмотря на возможные и другие толкования ее идейного содержания [Мюллер 1987, с. 188–192], является «одним из ранних проявлений насмешливого отношения киевлян к новгородцам – правдивый эпизод в иронической войне между двумя племенами,

где высмеивание великоросса (москаля или кацапа) со стороны украинца и, наоборот, насмешка первого над последним (хохлом) оказываются не чем иным, как историческим продолжением» [Вернадский 1996, с. 330–331]. Однако в случае с парусами нет ничего насмешливо-унизительного для новгородских словен: изготовленные из ценных шелковых тканей паруса «паволочиты» и «кропиньныя» были одинаково роскошными что у Руси, что у словен⁶.

Любопытные, хотя и небесспорные, параллели дорогим парусам Олеговых кораблей обнаружены И.Н. Данилевским в Библии. В пророчестве Иезекииля, предсказавшего гибель финикийского города Тира, упоминаются узорчатые полотна из Египта, которые потреблялись на паруса: «Узорчатые полотна из Египта потреблялись на паруса твои и служили флагом; голубого и пурпурного цвета ткани с островов Елисы были покрывалом твоим» (Иез. 27: 7). Далее Иезекииль говорит о воинах из Персии, Лидии и Ливии, взявших на себя защиту Тира, в знак чего повесели на него щит и шлем (Иез. 27: 10). Эпизод с парусами, по мнению исследователя, подчеркивал, что Царьград отождествляется с Тиром. Не думаю, что киевский книжник владел столь искусными приемами литературного ремесла. Да и современный ему читатель едва ли мог бы распознать скрытый в такой многослойной «упаковке» смысл.

Под стены Царьграда Олег пришел жестоким захватчиком-язычником (вспомним бесчинства, творимые его воинами в окрестностях Константинополя, столь красочно описанные в летописи), а вернулся защитником христианской столицы. Это парадоксальное, на первый взгляд, превращение проясняет предложенное И.Н. Данилевским прочтение летописного рассказа о походе Олега на Константинополь в эсхатологическом контексте: «христианская столица сдалась, когда неприятельский флот «переплыл сушу», но люди от «рода Рускаго» взяли Город – до «последнего времени» – под свою защиту» [Данилевский 2004, с. 158].

⁶ Паруса «паволочиты» были вышиты шелком, «кропиньныя» изготовлены не из волокон крапивы, а коприны – шелка. Шелковые ткани на разрыв гораздо прочнее парусины из простого грубого холста [Данилевский 2004, с. 152–153, 339–340].

Сакральний образ Вещего Олега формировався на Русі не стільки в язическій, скільки в християнсько-книжній середі. Увенчаний славою победоносного походу на Царьград, Олег виділявся складовітєлю «Повести временных лет» демиургом древнерусської державності. Тільки язичество Олега, слідует полагать, удержало летописца назвати его *Мудрым*, поэтому он избрал тождественное по семантике [Никитина 1999, с. 298–304], но для християнської аудиторії вполне нейтральное имя *Вещего* Олега.

Поэтому неслучайно, полагаю, киевський летописец начала XII в. избрал именно этого князя-язичника для того, чтобы его устами провозгласить пророчество о грядущей судьбе захваченного им Киева: «Се буди мати градомъ рускими» [Лаврентьевская летопись 1962, стб. 23]. Эта формула (древнего, книжного по своему содержанию происхождения) несет в себе мощную идеологическую нагрузку. Персонификация города в образе женщины была весьма распространенным явлением в архаическом фольклоре многих народов мира. В системе образов эсхатологической поэзии библейских книг рубежа Старого и Нового Заветов «город-мать» («город-дева»)

отождествляется с Небесным Иерусалимом. В новозаветном видении Иоанна Богослова Новый Иерусалим персонифицируется в образе «невесты Агнца». Олицетворение города в женском образе матери и невесты Спасителя воплощает, таким образом, представление о Новом Иерусалиме – идеальной столице Христовой Церкви и месте обитания Бога. Провозглашая Киев устами князя-язичника «матерью градомъ руским», летописец имплицитно отождествляет его с Иерусалимом [Данилевский 1998, с. 134–150; Ричка 2005]. Знаменитый парафраз старокиевского книжника был вызван к жизни необходимостью подчеркнуть святость стольного града Руси и всего християнского царства и напрямую соотносится с апокрифическим пророчеством о том, что «будет на Руси градъ Иерусалим начальный, и в том граде будет Соборная и апостольская церковь Софии» [Буслаев 1859, с. 41–42]. Связанное с ожиданиями грядущего воцарения Иисуса Христа в Иерусалиме, это пророчество своеобразно отражает формирующийся символический образ Святой Руси⁷ с характерной для християнской легенды поливалентной ассоциативностью мотиваций.

Істочники и литература

Аверинцев С.С. Георгий Победоносец // *Аверинцев С.С.* София-Логос. Словарь. – Киев, 1999. – С. 58–60.

Бегунов Ю.К. Греко-славянская традиция почитания Дмитрия Солунского и русский духовный стих о нем // *Byzantinoslavica*. – Prague, 1975. – Т. XXXVI. – Fasc. 2. – Р. 149–153.

Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Москва, 2007. – Т. II: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе.

Буслаев Ф.И. Повесть града Иерусалима // Летописи русской литературы и древностей / изд. Н.Тихонравов. – Москва, 1859. – Т. 2. – Кн. 3. – Отд. 3. – С. 39–43.

Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Тверь; Москва, 1996.

Гиляров Ф. Предания русской Начальной летописи. – Москва, 1878.

Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр.; общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; послесл. А.Я. Гуревича. – Москва, 1992.

Грушевський М.С. Історія української літератури. – Київ, 1993. – Т. II.

Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – Москва, 1999.

Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // *Одиссей: Человек в истории*, 1998. – Москва, 1999.

Данилевский И.Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004.

⁷ Шире о феноменологии понятия «Святая Русь» [см.: Soloviev 1959; Cherniavsky 1958; Averintsev 1991, p. 10–23; Синицина 1998, с. 269–278; Дмитриев 2009, с. 196–199].

Дмитриев М.В. «Святая Русь» в русском фольклоре XIX в. // *Prospice sed respice: Проблемы славяноведения и медиевистики. Сб. научных статей в честь 85-летия проф. Владимира Александровича Якубского.* – Санкт-Петербург, 2009. – С. 196–199.

Иванов С.А. В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям. – Москва, 2011.

Исторические повести в Древней Российской Вивлиоике. V. Подробнейшая история государей российских // *Древняя Российская Вивлиоика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся* / изд. Н. Новиковым. – Москва, 1791. – Ч. XVI. – С. 49–63.

Карамзин Н.М. История государства Российского: в 12 т. – Москва, 1989. – Т. 1.

Качановский В. Славянский список описания чудес св. великомученика Дмитрия Солунского, 1479 г. // *Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии.* – Санкт-Петербург, 1883. – Ч. 1. – С. 243–265.

Каштанов С.М. Есть ли у медиевиста «устные источники»? // *Древнейшие государства Восточной Европы. 2011 год: Устная традиция в письменном тексте.* – Москва, 2013. – С. 217–219.

Кирпичников А.И. К литературной истории русских летописных сказаний // *Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН.* – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 54–60.

Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи // *Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования.* – Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 5. – Т. XIII.

Лаврентьевская летопись. – Вып. 1: Повесть временных лет // *Полное собрание русских летописей.* – Москва, 1962. – Т. 1.

Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956.

Лихачев Д.С. Комментарии // *Повесть временных лет / подг. текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева.* – Санкт-Петербург, 2007.

Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // *Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук 1924 года.* – Ленинград, 1925. – Т. XXIX. – С. 269–291.

Магнер Г.И. Щит Олега на воротах Константинополя // *Вестник Удмуртского университета. История и филология.* – Ижевск, 2009. – Вып. 2. – С. 119–129.

Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики // *Византийский временник.* – Москва, 1997. – Т. 57 (82). – С. 58–87.

Мельникова Е.А. Олегъ/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // *Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С.М. Каштанова.* – Москва, 2005. – С. 137–149.

Мурьянов М.Ф. Из истории чувства юмора // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1987 г.* – Москва, 1989. – С. 197–202.

Мюллер Л. Древнерусская легенда о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород // *Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования / сост. Л.И. Сазонова. Авторизованные переводы с немецкого языка.* – Москва, 2000. – С. 183–201.

Никитин А.Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты. – Москва, 2001.

Никитина С.Е. Об уме и разуме (на материале русских народно-поэтических текстов) // *Славянские этюды / Сб. научных статей к юбилею С.М. Толстой.* – Москва, 1999. – С. 298–307.

Пчелов Е.В. Олег Вещий. Великий викинг Руси. – Москва, 2018.

Рыдзевская Е.Л. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи // *Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. IX–XIV вв. (Материалы и исследования).* – Москва, 1978. – С. 159–236.

Рычка В.М. «Київ – Другий Єрусалим» (З історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – Київ, 2005.

Ричка В.М. Над чим сміялися в Київській Русі // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 21–32.

Рычка В.М. «...Нѣсть се Олегъ но святыйи Дмитрией» // У истоков и источников: на международных и междисциплинарных путях. Юбилейный сборник в честь А.В. Назаренко. – Москва, 2018. – С. 392–400.

Сага о Харальде Суровом // *Снорри Стурлусон*. Круг земной. – Москва, 1980. – С. 402–463.

Саксон Грамматик. Деяния данов: в 2 т. I–XVI кн. / Пер. с латин. А.С. Досаева. – Москва, 2017. – (Серия «Medievalia: средневековые литературные памятники»).

Синицина Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). – Москва, 1998.

Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 3.

Стриннгольм А. Походы викингов. – Санкт-Петербург, 2003.

Тихомиров М.Н. Начало русской историографии // *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. – Москва, 1979. – С. 46–65.

Толочко А.П. Очерки начальной Руси. – Киев; Санкт-Петербург, 2015.

Тъпкова-Заимова В. Култът на св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и славянските страни // Проблеми на балканската история и култура. – София, 1979. – С. 7–18.

Халанский М.Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства Народного Просвещения, 1902. – Ч. 342, № 8. – С. 339–361.

Чекова И. Фолклорно-епически парадигми в повествованието за княз Олег и основането на Киевска Рус в староруските летописи // Годишник на Софийския университет «св. Климент Охридски». Факултет по славянски филологии. Литературознание. – 1994. – Т. 87. – Кн. 2. – С. 59–129.

Чекова И. Митологемата «Цариград» в «Повесть временных лет» // Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски» Център за славяно-византийски проучвания «Иван Дуйчев». – София, 2000. – Т. 90 (9). – С. 427–444.

Чернов А. Олег и его щит // Староладожский сборник. – Санкт-Петербург, 2012. – Вып. 9. – С. 60–68.

Шайкин А. Олег Вещий: опыт анализа летописной биографии // *Slavia Orientalis*. – 2011. – Т. LX. – NR 1. – С. 6–13.

Averintsev S. The Idea of Holy Russia // *Russia and Europe*. – London, 1991. – P. 10–23.

Cherniavsky M. Holy Russia: A Study in the History of an Idea // *American Historical Review*. – 1958. – April. – P. 78–92.

Jean-Pierre Vernant. La mort dans les yeux. Figures de l'Autre en Grèce ancienne. – Paris, 1985.

Soloviev A.V. Holy Russia: The History of a religious-social idea. Mouton, 1959 (= *Musagetes. Contributions to the History of Slavic Literature and Culture* / Ed. by D. Cizevsky. XII).

Дослідження печі для випалу вапна на дитинці Чернігова (за матеріалами археологічних розкопок 2017 року)

У статті розглядаються матеріали дослідження залишків печі для випалу вапна, відкритої на Чернігівському дитинці під час археологічних розкопок 2017 року.

Ключові слова: Чернігів, Давня Русь, архітектура, піч для випалу вапна.

В статье рассматриваются материалы исследования остатков печи для выжигания извести, открытой на Черниговском детинце во время археологических раскопок 2017 года.

Ключевые слова: Чернигов, Древняя Русь, архитектура, печь для выжигания извести.

This article reviews materials from research of lime kiln remnants, which was discovered during archaeological excavations in 2017 on Chernihiv's Detinets.

Keywords: Chernihiv, Ancient Rus, ancient Rus architecture, lime kiln.

У 2017 році під час археологічних розкопок давньої чернігівської фортеці-дитинця (сучасне урочище Вал) було досліджено рештки теплотехнічної споруди, яку можна визначити як піч для випалу вапна.

Розкопки здійснювала експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка на території колишнього Борисоглібського монастиря.

За матеріалами картографічних джерел та описами Чернігова відомо, що в XVII–XVIII ст. комплекс Борисоглібського монастиря слугував архітектурною домінантою Чернігівської фортеці. Після скасування монастиря у 1786 році його будівлі залишилися без нагляду й почали руйнуватися, тому в XIX ст. більшість із них розібрали. До нашого часу від великого архітектурного комплексу дійшло лише кілька споруд: давньоруський Борисоглібський собор, корпус Колегіуму та будинок архієпископа XVII–XVIII ст. [Черненко, Бондар 2015]. Нині це – паркова зона, що входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

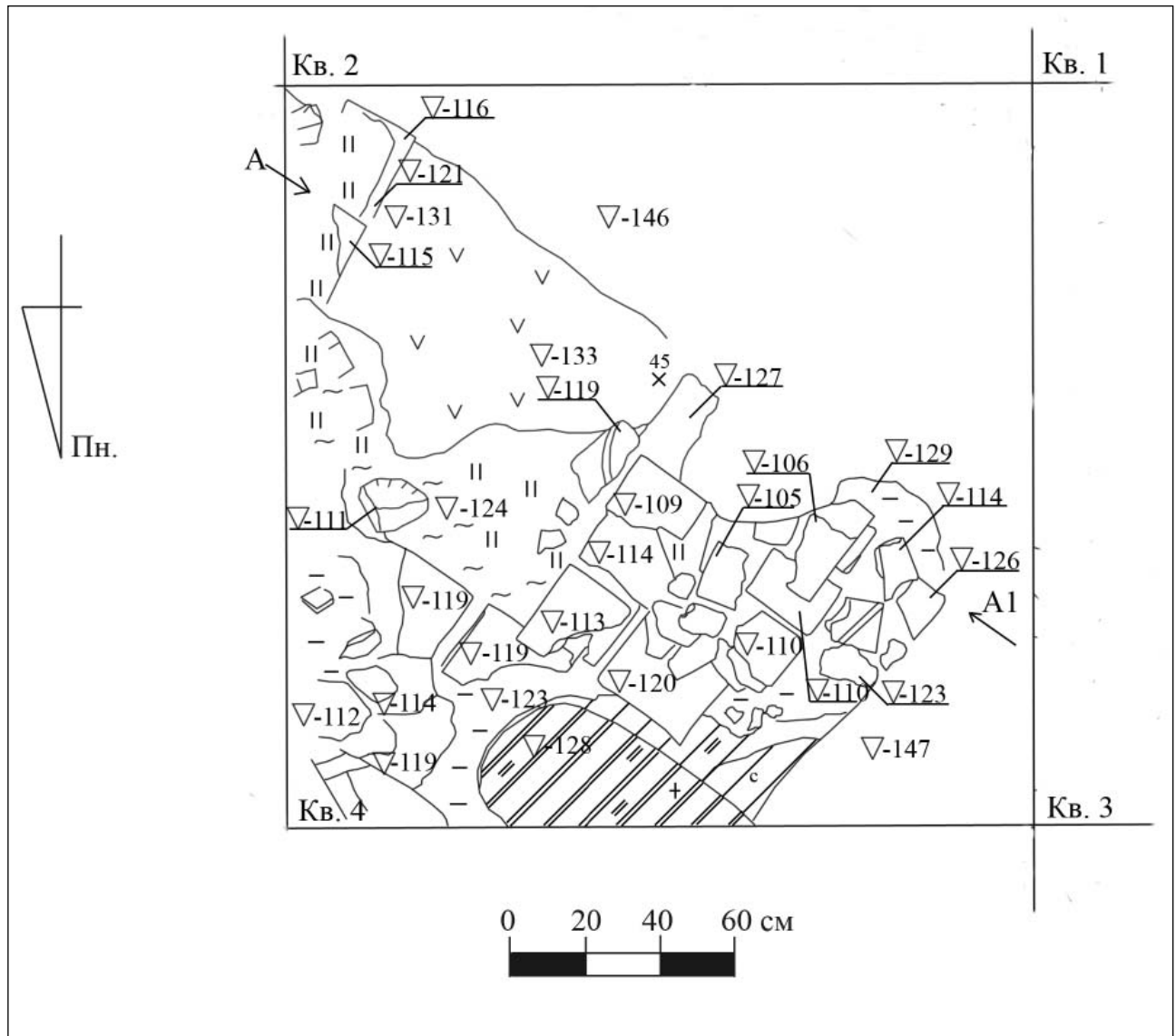
Археологи зверталися до вивчення території колишнього монастиря кілька разів, переважно – під час робіт, пов'язаних із реставрацією Борисоглібського собору та підведенням до нього комунікацій [Холостенко 1949; Холостенко 1950; Богусевич, Холостенко 1951; Карнабед 1973; Гребінь 1992; Ігнатенко 1996].

У 1985 році керівник чернігівської археологічної секції Г.О. Кузнецов здійснив дослідження на території колишнього монастирського подвір'я в пошуках підземних споруд. На південь від Борисоглібського собору він заклав Г-подібну траншею (форма траншеї

Лл. 1. Схема розташування розкопів 1985 р.
на території Чернігівського дитинця
[за: Кузнецов 1985]

зумовлена збереженням дерев цінних порід) площею 25 кв. м. Згідно з матеріалами наукового звіту, по всій траншеї з глибини 0,3–0,5 м фіксувалися потужні (до 1,5 м) нашарування будівельного сміття давньоруської доби. Це дало підстави припустити наявність неподалік невідомої архітектурної споруди домонгольського часу [Кузнецов 1985, с. 1–27, 45, 83–85].

Лл. 4. Залишки камери печі

У 2017 році приблизно за 50 м на захід від Борисоглібського собору в межах зеленої зони було розбито два розкопи загальною площею 50 кв. м¹. Вони прилягали з півночі до ділянки траншеї Г.О. Кузнецова, яку вдалося приблизно локалізувати за схемою в науковому звіті (іл. 1).

Щоб уникнути потрапляння в межі розкопів збережених під землею підвалин розібраних споруд Борисоглібського монастиря, було використано результати зіставлення О.М. Бондарем плану чернігівської фортеці 1751 року із сучасними картографічними матеріалами та космічними знімками з ресурсу Google Maps за допомогою прив'язок Ozi Explorer 3.95.5 [Чер-

ненко, Бондар 2015, с. 166]. Завдяки цьому розкопи вдалося закласти таким чином, що вони розташовувалися на неушкодженій забудовою XVII–XVIII ст. ділянці (іл. 2).

Серед досліджених у ході розкопок археологічних об'єктів чи не найбільший інтерес становлять залишки давньоруської теплотехнічної цегляної конструкції, котру можна інтерпретувати як піч для випалу вапна (іл. 3).

Розвали печі фіксувалися по всій площі Розкопу 2 (на площі 5×5 м) із глибини 0,5 м від сучасної поверхні нижче чіткої, майже горизонтальної, межі, що відділяла горизонт середини XIII – XIV ст. від давніших нашарувань. Судячи з усього, виникнення цієї межі

¹ Розкопи розділяла ділянка з вишнею-антипокою, яка є ботанічною пам'яткою природи. Її корневу систему не слід було руйнувати.

пов'язано з нівелюванням поверхні під час перебудов на даній ділянці.

Розвали склалися із цілої та розколотої жовтої плінфи (у т. ч. перепаленої та обвугленої), каменю, скупчень крейди, вапна, вугликів та сягали потужності 0,5 м. У кількох місцях їх прорізали котловани об'єктів XII–XVII ст.

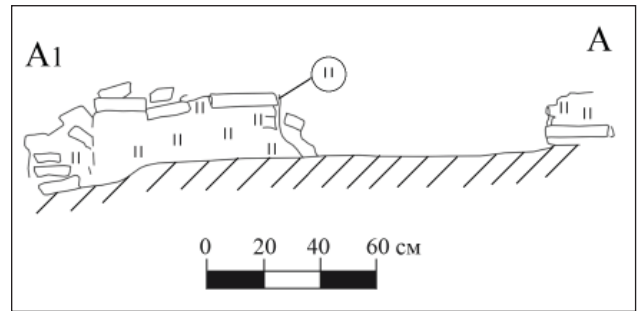
Після розбирання розвалів було відкрито залишки прямокутної в плані мурованої камери, орієнтованої вздовж осі *північний схід – південний захід*. У межі досліджуваної ділянки входила її південно-західна частина розміром 2×1,5 м: північний кут та прилеглі до нього стінки й ділянка південно-східної стіни (іл. 4–6). Їх частково руйнували перекопи. З південного сходу до них прилягали рештки мурування у вигляді шару пропеченої глини з окремими покладеними горизонтально цеглинами (іл. 3).

Уціліли нижні ряди кладки стінок камери. Вони склалися із цілої плінфи (місцями закопчена; потріскана, можливо, унаслідок дії високих температур) та її уламків, покладених рядами на глиняному розчині. Найкраще (до 4-х рядів мурування, що відповідає висоті 0,34 м) збереглася північно-західна стінка завтовшки у дві цеглини (0,85 м). Від інших стінок уціліло до 3-х рядів аналогічного мурування.

Зовнішні й внутрішні поверхні стінок камери виявились ушкодженими. Її внутрішній об'єм був завширшки до 1 м. Він зберігся на довжину до 1 м (з південного заходу зруйнований). Дно ґрунтове, вкрите шаром пропеченої глини, завтовшки до 5 см.

Заповнення камери утворював конгломерат з обпаленої крейдеюної породи, окремих природних уламків кременю, шматків пісковику, вугликів та попелу. Скупчення такого ж конгломерату були наявні і в розвалах навколо конструкції.

Плінфа в муруванні жовтого кольору, формату 33–34,5×27×3–3,5 см, зроблена в роз'ємних формах (іл. 7). На ній є вдавнені знаки на широких площинах. Слід зазначити, що така сама плінфа використана в храмі-усипальні, дослідженому В.П. Коваленком у 1985–1986 роках на території Чернігівського дитинця та датованого П.А. Раппопортом третьою чвертю XI ст. [Коваленко, Раппопорт 1991]. Аналогічна плінфа зафіксована в ре-

Іл. 5. Розріз камери печі по поперечній осі

монтних муруваннях південної прибудови до Спасо-Преображенського собору, датованої за результатами досліджень 2012 року серединою XI ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик 2015, с. 333–334].

Конструкція печі перекривала ділянку більш давнього культурного шару. Потужність нашарувань, які розташовувалися нижче, сягала 0,5 м. Вони містили матеріали X–XI ст. Материк у Розкопі 2 було виявлено на глибині близько 3 м від сучасної поверхні.

По завершенню розчистки конструкція була законсервована. Нині розглядається питання про визначення її статусу як рідкісної пам'ятки науки та техніки давньоруського часу.

Випалене вапно – порошкоподібна цементуюча речовина. З давніх часів воно є основою будівельних розчинів, що скріплюють між собою каміння, цеглу та окремі конструктивні елементи архітектурних споруд, а також використовується для їх тинькування, декорації, гідроізоляції тощо.

Відповідно до праці Вітрувія «Десять книг об архітектурі» (I ст. до н.е.), для випалу вапна використовувався як твердий, так і м'який білий камінь (вапняк, крейда, мармур тощо). При цьому вапно, випалене з твердого каменю, є придатним для кладки, а випалене з м'яких порід – лише для тинькування [Витрувій 1936, с. 46]. Однак візантійці, на думку Р. Оустерхаута, не були настільки вибагливими до якості сировини [Оустерхаут 2005, с. 147]. Результати досліджень будівельних розчинів засвідчують, що давньоруські майстри також не надавали цьому особливого значення. Судячи з усього, найчастіше вони брали сировину для випалу з найближчого родовища, незалежно від призначення майбутнього розчину для тих чи інших будівельних робіт [Медникова 1982, с. 91; Раппопорт 1994, с. 44–45]. Для Чернігова таким найближчим родовищем були крейдові відкла-

ди, розташовані вище за течією р. Десни – у районі Новгород-Сіверського та на території сучасного Коропського району [Стратиграфія УРСР 1971]. Таким чином, виявлені під час розкопок 2017 року скупчення обпаленої крейдової породи можуть бути пов'язані з випалом вапна. Крейда, найвірогідніше, походить з Коропщини чи Новгород-Сіверщини, чому відповідає і наявність у ній кремнію, що є характерним для тамошніх осадових відкладень.

З хімічної точки зору процес видобутку вапна виглядає таким чином: під дією високих, близько 1000 С° температур з (CaCO₃) вивільняється (CO₂); в осаді залишається вапно (CaO), до якого додається вода, при чому утворюється кальцій діоксид (Ca[OH]₂). У разі занурення у воду шматки вапна розчиняються, віддаючи тепло та утворюючи масу, яка в суміші з наповнювачем (піском, цем'янкою тощо) дає будівельний розчин [Значко-Яворський 1963, с. 88–90].

Технологічно цей процес схожий на випалювання цегли. Він може відбуватися з використанням такого самого горна, хоча й потрібна більш висока температура, а власне випал є більш тривалим (у сучасних печах від 3 до 7 діб) [Оустерхаут 2005, с. 146]. Значно краще для випалу використовувати спеціальні печі.

Конструкція середньовічних печей для випалу вапна недостатньо досліджена. У Візантії жодної такої печі досі не знайдено [Оустерхаут 2005, с. 146].

На території Давньої Русі вони виявлені в Суздалі, а також у Києві під час робіт на Ірининській вулиці. Ці печі мали вигляд округлих у плані, частково заглиблених у землю циліндричних шахт діаметром, відповідно, 2,6 та 3 м, складених з плінфи (стінки завтовшки у 2 цеглини) на глиняному розчині [Раппопорт 1994, с. 39–44]. В інших регіонах відомі давні печі й іншого типу – у вигляді зрізаного конусу, квадратні у плані, інколи – з виносною топковою камерою [Значко-Яворський 1963, с. 93, 104].

Такі печі могли працювати як періодично (т. зв. непрохідна піч), так і безперервно

(«прохідна піч»). У першому випадку над топковою камерою влаштовували склепіння з великих каменів та завантажували на нього подрібнену сировину. Виробничий процес (випал, охолодження) тривав кілька днів, потім піч розвантажували.

У «прохідній» печі над камерою вміщували решітку, на яку викладали шари сировини та вугілля, що чергувалися. Під час випалу вапно осипалося донизу та вивантажувалося через спеціальні отвори в основі печі, а згорі завантажувався новий шар сировини [Раппопорт 1994, с. 44].

На жаль, залишки дослідженої 2017 року в Чернігові печі сильно ушкоджені. До того ж вона відкрита лише частково. Судячи з усього, це решітки печі з виносною топковою камерою (саме вона частково збереглася), а головний об'єм (шахта, куди завантажували сировину) виявився зруйнованим. Не зрозуміло також, яка частина печі була заглибленою (наземна конструкція також не виключена [Значко-Яворський 1963, с. 104]), оскільки обриси відповідного котлована виокремити не вдалося. Можливо, подальші дослідження дозволять чіткіше уявити конструкцію споруди.

Виходячи з наявності в печі скупчень крейди, можна також припустити, що випал вапна у ній не був завершений. З огляду на це не виключено, що піч була зруйнована у процесі виробництва.

Вважається, що найчастіше печі для випалу вапна розташовувалися безпосередньо на будівельних майданчиках або неподалік від них. Таким чином є підстави пов'язати виникнення зафіксованої у 2017 році тепло-технічної конструкції з однією з розташованих неподалік монументальних споруд давньоруської доби. Найвірогідніше, це південна прибудова Спасо-Преображенського собору, де в ремонтних кладках використано таку ж плінфу, що і в муруванні печі (храм-усипальня з аналогічної плінфи знаходиться на іншій ділянці дитинця). Утім, це може бути якась досі невідома будівля.

Джерела та література

- Богусевич А.В., Холостенко Н.В.* Раскопки Черниговских каменных дворцов XI–XII ст. – Науковий архів ІА НАНУ: Фонд експедицій. 1951/10.
- Витрувий.* Десять книг об архитєктуре / пер. с лат. Ф.А. Петровского. – Москва, 1936.
- Гребень П.Н.* Новые исследования памятников культовой архитектуры XII–XVIII вв. на дитинце древнего Чернигова (по материалам раскопок 1989–1990 г.) // 1000 років Чернігівської єпархії: тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 66–69.
- Значко-Яворский И.Л.* Очерки истории вяжущих веществ от древнейших времён до середины XIX века. – Москва; Ленинград, 1963.
- Ігнатенко І.М.* Науковий звіт про археологічні дослідження на території колишнього Борисоглібського монастиря у місті Чернігові. – Науковий архів ІА НАНУ: Фонд експедицій. 1996/95.
- Карнабед А.А.* Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурного исторического заповедника в г. Чернигове. – Науковий архів ІА НАНУ: Фонд експедицій. 1973/116.
- Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новый памятник византийского зодчества на Черниговском дитинце // Южная Русь и Византия. – Киев, 1991. – С. 142–157.
- Кузнецов Г.А.* Научный отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в полевом сезоне 1985 г. Разведки. – Науковий архів ІА НАНУ: Фонд експедицій. 1985/119.
- Медникова Е.Ю.* К вопросу о качестве извести в древнерусских строительных растворах // Краткие сообщения Института археологии. – 1982. – Вып. 172. – С. 89–91.
- Оустерхаут Р.* Византийские строители. – Киев; Москва, 2005.
- Раппопорт П.А.* Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 1994.
- Стратиграфія УРСР. – Київ, 1971. – Т. VIII. Крейда / [під ред. О. К. Карпенка-Чорноусова].
- Холостенко Н.В.* Исследования Борисоглебского собора 1947–1948 гг. в гор. Чернигове / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». НДФ 6102/1.
- Холостенко Н.В.* Отчеты экспедиции 1950 года треста «Строймонумент» по исследованиям Борисоглебского собора в гор. Чернигове / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». НДФ 6103/1.
- Черненко О.Є., Бондар О.М.* Чернігівський Борисоглібський монастир у XVII–XVIII ст. (за археологічними та картографічними матеріалами) // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2015. – Вип. 2 (5). – С. 166–174.
- Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г.* Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання 2014. – Київ, 2015. – С. 333–334.

О фресках наоса Георгиевского собора Юрьева монастыря в Новгороде

Множество фрагментов росписей наоса Георгиевского собора Юрьева монастыря в Новгороде были найдены во время раскопок 2013–2018 годов под руководством Вл. В. Седова. Фрагменты конца 1120-х или начала 1130-х годов обнаруживают параллели со многими памятниками живописи около второй четверти XII в. Новгорода и византийского мира. Однако ближайшие аналогии могут быть обнаружены в росписях башни Георгиевского собора и иконе «Устюжское Благовещение», созданной для собора в тот же период. Фрагменты фресок наоса Георгиевского собора демонстрируют редкое техническое и художественное совершенство, они принадлежат аристократическому направлению живописи XII в., что соответствует княжескому заказу. Истоки техники и стиля, присущих юрьевской артели, следует искать в Киеве, возможно, в среде, из которой вышли мастера, работавшие в крещальне Киевского Софийского собора.

Ключевые слова: Новгород, Византия, Киев, фреска, раскопки, стиль, техника, реставрация.

Значну кількість фрагментів розписів наосу Георгіївського собору Юр'єва монастиря в Новгороді було знайдено під час розкопок 2013–2018 років під керівництвом В.В. Седова. Фрагменти кінця 1120-х або початку 1130-х років знаходяться паралелі з багатьма пам'ятками живопису близько другої чверті XII ст. Новгорода і візантійського світу. Однак найближчі аналогії можуть бути виявлені в розписах вежі Георгіївського собору й іконі «Устюзьке Благовіщення», створеної для собору в той же період. Фрагменти фресок наосу Георгіївського собору демонструють рідкісну технічну й художню досконалість, вони належать аристократичному напрямку живопису XII ст., що відповідає князівському замовленню. Витоки техніки й стилю, властиві юр'євській артілі, слід шукати в Києві, можливо, у середовищі, з якого вийшли майстри, що працювали в хрещальні Київського Софійського собору.

Ключові слова: Новгород, Візантія, Київ, фреска, розкопки, стиль, техніка, реставрація.

Many fragments of the murals from the nave of St. George's Cathedral in the Yuriev Monastery of Novgorod were found during the excavations in 2013–2018 years under the headed by V.I. Sedov. The fragments of the late 1120s or early 1130s show parallels with many paintings from the second quarter of the 12th century in Novgorod and in the Byzantine world. However the closest analogies can be found in the murals of the tower of St. George's and the icon, «The Annunciation of Ustyug», painted for the Cathedral at the same period. Fragments of the murals include painting of excellent quality. Frescoes of the St. George's Cathedral belong to the aristocratic trend of painting of the 12th century, which corresponds to the princely order. The origins of technology and style peculiar to the team working in St. George's, should be sought in Kiev. Perhaps the masters came from the same environment as the artists who painted the Baptistery of St. Sophia Cathedral in Kiev.

Keywords: Novgorod, Byzantium, Kiev, fresco, excavations, style, technique, restoration.

Прошло более двух лет после публикации нашей совместной статьи с Вл.В. Седовым про фрески наоса Георгиевского собора Юрьева монастыря в Новгороде [Седов, Этингоф 2016]. С тех пор в ходе раскопок храма найдено немного обломков фресок, но значительно продвинулась реставрация фрагментов в мастерской Т.А. Ромашкевич Центра реставрации монументальной живописи в НГОМЗ. Благодаря этому обретено множество новых изображений, а наблюдения и выводы предыдущих публикаций могут быть дополнены и скорректированы. Статья посвящена новому этапу систематизации известных на сегодняшний день фрагментов росписи наоса Георгиевского собора и рассмотрению их в контексте византийской и домонгольской живописи первой половины XII в. Однако это лишь одна из предварительных стадий их изучения.

Георгиевский собор Юрьева монастыря, по сообщению Новгородской Первой летописи, был заложен новгородским кня-

зем Всеволодом Мстиславичем в 1119 году, по-видимому, одновременно с основанием монастыря [НПЛ 1950, с. 21, 205]. По сообщению поздней Третьей Новгородской летописи храм был освящен в 1140 году [ПСРЛ 1841, с. 214]. О дате освящения собора 29 июня 1130 года сообщала надпись на утраченной мраморной плите, которая находилась внутри храма в юго-западном компартименте в кладке правого от входа окна: «Святая сия церковь во имя святого великомученика Георгия основана великим князем Мстиславом в 1119 лето, совершена при сыне его великом князе Всеволоде, освящена в 1130 лето 29-го дня июня, мастер был Петр...» [Николай Михайлович 1914, с. 399; Янин 1988, с. 92, прим. 7]. По-видимому, строительство и украшение собора были завершены около (?) 1130 года. В.Д. Сарабьянов предложил уточнение датировки декорации собора: между 1128 и 1132 годами [Сарабьянов 2002, с. 369–398].

В процессе раскопок Георгиевского собора М.К. Каргером в 1930–е годы были обнаружены

обломки первоначальной фресковой росписи [Каргер 1946, с. 175–224]. Были находки фрагментов фресок XII в. и впоследствии: в ГИМ хранятся осколки штукатурки с росписью из Георгиевского собора. Предполагается, что они происходят из раскопок А.В. Арциховского 1940-х годов (?). В 1944 году Б.К. Мантейфелем и Т. И. Коноваловой было найдено 75 фрагментов фресок, которые находятся в НГОМЗ [Федоренко 2015]. Во время раскопок 1982 года экспедицией ЛОИА АН СССР и ЛГУ под руководством В.Н. Седых также найдены обломки фресок Георгиевского собора [Булкин 1984, с. 8–9]. В 1993 году фрагменты фресок были обнаружены при разборке засыпки пазух сводов Орловского корпуса. В том же году при разборке траншеи собраны куски штукатурки с живописью.

В 2013–2018 годах Новгородский архитектурно–археологический отряд Новгородской археологической экспедиции ИА РАН и Новгородской епархии под руководством Вл.В. Седова проводил работы в Георгиевском соборе. Под позднейшими полами в восточной части собора и вокруг него найдены десятки тысяч фрагментов сбитой настенной росписи XII в., из которых состояла подсыпка под пол собора 1820-х годов, поднятый на высоту более 1 м над первоначальным полом, а также подсыпка под солею, устроенной вместе с повышением пола в алтарной части храма на рубеже XVII–XVIII вв. [Седов 2015, с. 175–185; Седов, Кадейшвили, Вдовиченко 2016, с. 11–17]¹. В восточной части собора был открыт комплекс декоративных фресок XII в. в нижней зоне стен.

О фрагментах древних фресок Георгиевского собора было известно по работам В.Д. Сарабьянова, К.И. Маслова, Т.Ю. Царевской и Т.К. Федоренко [Сарабьянов 1998, с. 232–239; Сарабьянов 2012, с. 185–201; Маслов 1998, с. 74–90; Царевская 2016, с. 195–206; Федоренко 2015, с. 69–79]. Опубликованы две наши статьи, статья Т.К. Федоренко находится в печати [Этингоф 2017, с. 224–235; Этингоф 2018, с. 200–216; Федоренко].

В нижней части стен трех апсид, в простенках между апсидами и на восточных столбах, обнаружены полилитии высотой

около 70 см или более (?). Орнаменты имитируют инкрустацию плитами из мрамора и других пород камня. Их несколько типов: имитация мраморных прожилок зеленого цвета на желтоватом фоне, килевидные разводы, направленные к центру, широкие зеленые полосы с узкими красными лентами, широкие красные полосы с узкими бирюзовыми лентами, двойные узкие зеленые скобообразные зигзаги на красно-рыжем фоне, голубые зигзаги на розовом фоне и проч. (табл. 2, № 29–33). Сохранился фрагмент в виде византийской виноградной лозы белого цвета на синем фоне (табл. 2, № 34). Все типы полилитии на стенах и столбах собора реконструированы археологами [Седов, Вдовиченко, Кадейшвили 2016]. В 2018 году фрагмент полилитии собран реставраторами: на светло-бежевом фоне розово-охристые широкие и узкие зигзаги (табл. 2, № 35).

Десятки тысяч фрагментов первоначальной росписи собора, найденных во время раскопок 2013–2018 годов, переданы в НГОМЗ, в мастерские Т.А. Ромашкевич и Т.И. Анисимовой. Все изображения, реставрированные к настоящему времени – результат работы Т.А. Ромашкевич и А.В. Самошиной.

По поводу масштаба изображений делать какие-то заключения трудно, но и фрагменты дают о них некоторое представление. Размеры некоторых фигур были крупнее человеческих, некоторые примерно соответствовали им. Есть фрагменты образов и меньшего масштаба, вероятно, из многофигурных композиций. В огромном соборе, видимо, была система декорации, включавшая несколько регистров, содержащих обширную повествовательную и символическую программу, а также крупные изображения на сводах, подкупольных арках и столбах, подобно Спасо-Преображенскому собору Мирожского монастыря и другим новгородским храмам.

Из образов крупного масштаба, которые могли находиться на сводах и в верхних зонах собора, можно отметить несколько. Реставраторами собран крупный безбородый лик, окруженный пурпурными кудрями (из алтарного пространства). Вероятно, это образ серафима, херувима или ангела (табл. 1, № 1).

¹ Подробную библиографию см.: [Седов, Этингоф 2016].

Из осколков собрано крупное изображение левой части головы старца с длинными вьющимися волосами и бородой, возможно, фрагмент образа пророка или первосвященника. Найдены обломки в пространстве амвоны. Образ мог быть расположен на подкупольной арке (?) (табл. 1, № 2; ил. 1).

Другой крупный фрагмент образа старца с длинной бородой представляет его в светло-сером плаще со складками, намеченными зеленым (северная апсида). Судя по облачению и трактовке лика, возможно, это также пророк (табл. 1, № 3).

К числу крупных фрагментов, которые можно идентифицировать по облачениям, относится изображение нижней части лика старца с короткой клиновидной бородой (северная апсида). Поверх его светло-голубого хитона различим светло-серый плащ с желтой каймой, украшенной двумя рядами жемчужин и скрепленный на груди круглой фибулой. Это могло быть изображение первосвященника в ефодe (табл. 1, № 4).

Довольно крупный образ – голова Богоматери из северной апсиды (табл. 1, № 5; ил. 2).

В 2017–2018 годах расчищены фрагменты ноги (ног) и рук с благословляющим перстосложением также крупного масштаба, которые принадлежали огромным фигурам (табл. 1, № 6–7). Один из фрагментов рук найден в центральной апсиде. На других обломках сохранились части согнутых пальцев, держащих белый лист с буквами (?), вероятно, свиток (табл. 2, № 47).

В южной апсиде были найдены фрагменты изображения синих чешуек и часть надписи, которые позволили Вл.В. Седову и Т.Ю. Царевской предположить наличие там сцены «Чуда Георгия о змие», подобно церкви Святого Георгия в Старой Ладогe (табл. 2, № 35). Оба храма посвящены св. Георгию, правдоподобно, если в ладожской церкви следовали новгородской традиции [Седов 2015, с. 175–185; Царевская 2015, с. 195–206]. Однако чешуйки могут оказаться и частью изображения воинских доспехов. Т.Ю. Царевская на основании находки головы Богоматери в северной апсиде допускает наличие там богородичного протоевангельского цикла [Царевская 2015, с. 200–201] (табл. 1, № 5; ил. 2).

Большая часть остальных фрагментов мельче, происходит из композиций мелкого масштаба. Среди новых находок имеются многочисленные фрагменты безбородых ликов, младенческих, юношеских или ангельских. Целый ряд фрагментов содержат части ликов средовеков с темными усами и бородой. В 2018 году реставраторами собран новый лик средовека, возможно, Христа (?) (табл. 1, № 16; ил. 6). Сравнительно много образов старцев, женских ликов немного (табл. 1, № 27).

В ходе раскопок 2016–2018 годов экспедицией Вл.В. Седова найдены единичные лики: два фрагмента – в 2016 году (табл. 2, № 36–37), в 2017 году обнаружен один осколок лика под полом придела св. Феоктиста 1827 года (табл. 2, № 38). В 2018 году найден один маленький лик, вероятно, старца (?) (табл. 2, № 39).

Кроме ликов и голов, есть и фрагменты торсов. Так, обнаружен осколок с изображением обнаженного плеча и груди средовека, происходящий из северной апсиды (табл. 2, № 42). Пока неясно, частью какой композиции была эта фигура. Другой фрагмент торса небольшого размера на терракотовом фоне также определить пока трудно (табл. 2, № 43).

Обнаружено и расчищено большое количество обломков с изображением кистей рук и пальцев, многие из них представляют благословляющее перстосложение десницы (табл. 1, № 7; табл. 2, № 44–45). На одном из фрагментов можно рассмотреть кисть левой руки с белым крестом, вероятно, серебряным (табл. 2, № 46).

Примечателен фрагмент с изображением части правой стопы на ярко синей ткани (?) с пурпурными полосками и охристым фоном слева (табл. 2, № 48). Ножка пухлая, а у пальцев не намечены ногти или ремни сандалий. Здесь мог быть изображен Младенец на фоне синего хитона Богоматери или над престолом с тканевым покровом.

И, наконец, предстоит систематизация фресок с орнаментами. Приведем здесь два обломка с деталями воинских доспехов (табл. 2, № 49–50). Большое количество фрагментов содержат орнаменты на тканях (?), а также складки драпировок (табл. 2, № 51–53). На драпировках фиксируется использова-

ние дополнительных цветов, в частности, синего и желтого. На это уже обращал внимание В.Д. Сарабьянов.

На некоторых фрагментах имелись позднейшие записи с жестко прочерченным черным контуром и плотными пастозными белилами (табл. 2, № 40). Были и записи другого рода: древняя живопись перекрывалась жидким прозрачным слоем более поздней (табл. 2, № 41). В.Д. Сарабьянов и Т.А. Ромашкевич предполагали, что это прописи XVII в. Часть записей реставраторы пока сохранили.

Живопись на осколках штукатурки дошла до нас в удивительно хорошей сохранности. В.Д. Сарабьянов отмечал особый характер голубца в росписи наоса Георгиевского собора. Таких осколков найдено огромное количество, фоны были выполнены синим цветом (табл. 2, № 54). По мнению Т.А. Ромашкевич, они представляют собой лазурит, проложенный плотным слоем без рефты.

В целом на фрагментах живописи из наоса Георгиевского собора, опубликованных М.К. Каргером и В.Д. Сарабьяновым, найденных в траншее 1993 года и во время раскопок 2013–2018 годов, очевидно обилие разнообразных технических и художественных приемов.

Пока на основании визуального обзора фресковых фрагментов их письмо можно классифицировать по разным признакам. Преобладает бессанкирное письмо, на нескольких единичных фрагментах различимо и использование «легкого» санкиря оливкового цвета в качестве сплошной подкладки. Есть лики, где использованы пятна темного зеленого и оливкового санкиря, проложенного фрагментарно, лишь в тенях. Однако без серьезного технологического исследования не всегда ясно, сверху ли наложены зеленые притенения или это подкладка.

Фрагменты можно классифицировать как сплавленное письмо или пастозное. Сплавленное письмо встречается как бессанкирное, так и санкирное. И сочное письмо с отдельными мазками также есть и бессанкирное, и санкирное. Имеется целый ряд фрагментов, где сочетаются разные приемы сплавленного письма, дополненного отдельными мазками, штриховкой и прозрачными лессировками.

Подкладка используется разного цвета: охристая, золотистая, желтая, рыжая, иногда более холодная – оливковая или почти серая. Притенения в росписях Георгиевского собора очень широкого цветового диапазона: коричневые, терракотовые, вишневые, оливково-зеленые, изумрудно-зеленые, голубовато-бирюзовые, пурпурные и проч. Подрумянок встречается пока сравнительно редко. Завершающий рисунок цветной: коричневый, красно-коричневый, пурпурный, темно-серый, очень активный и сочный. Во многих фрагментах читаются жидкие полупрозрачные белильные света штрихами или лессировками. Для седины старцев применяются оливково-зеленый, бирюзово-голубой и лиловатый. Иногда мазки приобретают более графический, штриховой характер, ложатся по форме.

Очень много фрагментов с простым бессанкирным сплавленным письмом, где подкладкой служит золотистая или желтая охра (табл. 1, № 8–11, 15). Это была единая прокладка под нимб и лик. К сожалению, фрагментов с нимбами сохранилось мало. При этом создается почти монохромная и цельная трактовка охристого лика, по которому проложены лишь черты лица и немногие акценты также охрами, но более темными, красными, штриховкой, серо-оливковые притенения и полупрозрачные пробелы лессировками разбеленной охрой или белильными мазками.

Таков крупный фрагмент лика в короне на зеленом фоне из южной апсиды, который позволил Вл.В. Седову и Т.Ю. Царевской предположить, что это образ царевны Елисавы и связать со сценой «Чуда Георгия о змие», о чем говорилось выше (табл. 1, № 15; ил. 5) [Седов 2015, с. 175–185; Царевская 2015, с. 195–206]. Благодаря реставраторам, к голове добавился фрагмент короны, а также глаза и щеки слева, где различимы волосы, вероятно, борода, то есть здесь изображен мужской лик. Кроме того, на голове нет плата под короной, что также свидетельствует об образе средовека, возможно, ветхозаветного царя Соломона (?).

Другой вариант бессанкирного и сплавленного письма – фрагменты, написанные по той же желтой охре, но так, что поверх

подкладки проложены сплошные слои очень сильно разбеленной охры и белила (табл. 1, № 28; ил. 8). Света нанесены штриховыми белильными мазками. Живопись очень светлая и также почти монохромная. Лишь завершающий рисунок контрастирует с ней красными охрами или пурпуром.

Есть варианты более сложного бессанкирного письма, где подкладкой служит золотистая или желтая охра, но последующие слои охр дополнены пастозными мазками и зелеными притенениями (многие из них из южной апсиды и из пространства амвона). Таков фрагмент лика ангела с темно-фиолетовыми кудрями (?) справа (табл. 1, № 13). Письмо сплавленное, но с зеленоватыми тенями и светами, нанесенными пастозными мазками и штриховкой, рисунок пурпурный.

На фрагменте лика средовека, выполненного по светлой охристой подкладке, прослеживается интенсивное использование густых пастозных мазков разбеленной охры (штриховых графических и широких живописных) (табл. 1, № 17).

В крупном лике серафима, херувима или ангела (из алтарного пространства) по охристой подкладке полупрозрачными лессировками, еле различимыми, но не совсем сплавленными, проложено несколько слов разбеленных охр, их фактура читается (табл. 1, № 1). Рисунок скупой и деликатный, очерчивает лишь основные контуры и детали, линейной разделки в лике нет.

Колорит несколько богаче во фрагменте седовласой головы старца (табл. 1, № 24), тени выполнены оливково-зеленым. Завершающий рисунок цветной: оливково-зеленый, красная охра и пурпур. Здесь сплавленная живопись охрами на лике лишь дополнена открытыми пастозными мазками, очерчивающими надбровные дуги, петлеобразный зигзаг над переносицей, мешки под глазами.

Другой фрагмент старческого (?) лика обнаруживает интенсивно рыжий цвет подкладки и почти прозрачные темно-зеленые лессировки поверх слоя красной охры на лбу (табл. 1, № 25).

Есть фрагменты ликов седовласых кудрявых старцев, написанные по охристой подкладке с интенсивными зелеными тенями и рисунком скул, складок морщин и черт

лица, также выполненным зеленым (табл. 1, № 26).

И, наконец, еще на одном фрагменте нижней части бородатого лика средовека (?) с шеей зигзагообразные изогнутые мазки перекрывают темную живопись бороды в виде лессировок и пастозных штрихов (табл. 1, № 21).

Встречаются варианты усложненного бессанкирного письма с той же охристой подкладкой, но поверх нее проложен слой (слои) серо-оливкового цвета, а затем следующие слои штриховок, жидких лессировок разбеленными охрами и белилами. Таков лик юноши или ангела (табл. 1, № 12). Рисунок двухцветный, в нем используется пурпурный, усиленный почти черной обводкой.

Один из самых выразительных фрагментов – голова Богоматери из северной апсиды (табл. 1, № 5; ил. 2). Последовательно использованы два слоя охры (светлой и более желтой), два слоя зелено-оливковых притенений, рисунок коричнево-пурпурный и почти черный. И эти слои выполнены сплавленно. Поверх всего этого проложены пастозные отдельные мазки сильно разбеленной охры в белках глаз и на лике; серо-розовые рефлексы от мафория и розового с голубыми полосками чепца отражаются на щеке и подбородке, жидкие лессировки разбеленной охрой и белилами, которые сочетаются с охристой и белильной штриховкой. Аналогичным образом белильные лессировки и штрихи перекрывают чепец и пурпурный мафорий, создавая иллюзию легкой прозрачной оборки.

Если обратиться к фрагментам, написанным по бессанкирной охристой подкладке, отдельными мазками, то так трактованы многие старческие лики. Для них характерна пастозная многослойная живопись, нарочито открытая фактура с множеством экспрессивно переплетающихся мазков. Так, два лика старца (из северной апсиды), написанные по той же подкладке, что и нимб, выдержаны в аскетичной и строго ограниченной гамме, построенной только на светлых и темных охрах для личного письма и белилах с примесями холодных оттенков для седины (табл. 1, № 22–23; ил. 7). Колорит получается почти монохромный, но темный и сумрачный. Выразительность достигается

разнообразием техники наложения мазков, дополненной мелкой штриховкой. Мазки разбеленной охры моделируют форму.

Во многих случаях нет резкой границы между сплавленным и пастозным письмом, оба типа письма комбинируются.

Гораздо меньше ликов, где различима санкирная подкладка, сплошная или частичная. На двух фрагментах просвечивает легкий оливковый санкирь, который заметно темнее последующих слоев охр (табл. 1, № 14; ил. 4). Письмо сплавленное и колористически сочное. Гамма обогащена золотистым оттенком охр, звучными оливковыми и пурпурными тенями, пурпурным завершающим рисунком. Хорошо сохранились подрумянка и киноварные описи нижней губы и ноздри.

На нескольких ликах санкирь более темный, пока кажется, что он наложен фрагментарно в тенях. Живопись при этом пастозная и фактурная. Такова левая часть лика старца (пророка или первосвященника) с длинными седыми вьющимися волосами и бородой (табл. 1, № 2; ил. 1).

Колорит недавно собранного лика средовека (из южной апсиды) (табл. 1, № 20; ил. 9) самый сложный по живописи. Здесь немного оттенков, они отобраны так, что сопоставлены сочно и контрастно. Под оливковыми тенями местами читается звучная изумрудная подкладка. Зеленые оттенки противопоставлены обилию густого пурпура: не только завершающий рисунок пурпурный, но и крупные тени под бровями и веками. Охры также очень яркие: золотисто-рыжие. Даже сильно разбеленные они звучно контрастируют с зелеными.

В.Д. Сарабьянов описывал два фрагмента ликов бессанкирной живописи из находок в Орловском корпусе. Исследователь выделял две манеры личного письма. Первая манера связана с системой тонкого и сплавленного письма в сочетании с крупной пластической моделировкой широкими мазками. Для нее свойственна подкладка из плотных охр, подрумянок и полупрозрачные пробела. Вторая манера, более свободная и графическая, а также рельефная и контрастная, в качестве основы в ней используются разбеленные охры, а для моделировки – штриховка жидкими белилами [Сарабьянов 1998, с. 232–239].

Рассмотренные группы фрагментов фресок отчасти соотносятся с предложенным В.Д. Сарабьяновым выделением двух «манер». Действительно, часть ликов, особенно выполненных бессанкирным приемом, тяготеет к сплавленному письму, другая – к более экспрессивной живописи раздельными не скрытыми мазками. Однако его точку зрения следует скорректировать: на множестве фрагментов, во-первых, нет отчетливой разницы между двумя вариантами моделировки, в той или иной мере они сочетаются и переплетаются; во-вторых, приемов гораздо больше, чем мог выделить В.Д. Сарабьянов на основании двух фрагментов. Не всегда в ликах выражена пластическая моделировка, часто она сглажена. Кроме того, теперь очевидно, что присутствует и санкирное письмо. И, наконец, при всем богатстве и разнообразии приемов в своей совокупности фрагменты фресок производят стилистически довольно целостное впечатление единого ансамбля.

В таком крупном соборе, как Георгиевский, работала сравнительно многочисленная артель, включавшая, по крайней мере, несколько мастеров. Делать заключения об авторских манерах на основании разрозненных фрагментов, конечно, рискованно. Однако некоторые образы дают основания для рассуждений об этом. Так, в южной апсиде фиксируется много ликов, написанных простым бессанкирным приемом золотистыми охрами с четким рисунком красной охрой. На нескольких обломках, найденных в южной апсиде, очертания брови и верхнего века образуют замкнутый изогнутый овал над глазом с горизонтальной линией внутри овала (табл. 1, № 8). Не исключено, что они выполнены одним мастером. Там же, в южной апсиде и в пространстве амвона, найдены лики, написанные однотипно сильно разбеленными охрами (табл. 1, № 28; ил. 8).

Из северной апсиды происходят два старческих лика, родственные по монохромной темной живописи, по пастозному письму и по зигзагообразной трактовке черт лика, мимики и светов (табл. 1, № 22–23; ил. 7). Есть несколько ликов средовеков и старцев в трехчетвертном ракурсе, у которых одинаковым приемом очерчен нависающий крупный нос, глаз справа и проч. (табл. 1, № 18–19).

Письмо в наосе Георгиевского собора очень высокого технического и художественного уровня, очевидно, оно выполнено высококлассной артелью, что соответствовало княжескому заказу. Моделировка ликов, ног и рук на многих фрагментах крупная пластическая, рельеф подчеркнут притенениями и жидкими полупрозрачными белильными светлыми, штриховкой и проч. Используется интенсивная линейная стилизация в передаче черт ликов и драматичной мимики.

Живопись звучная, сочная, плотная. Колорит богатый, сопоставляются как крупные локальные цветовые пятна, так и полутона, изысканные и экспрессивные цветовые аккорды, контрастные сочетания цвета и света. В написании драпировок используются дополнительные цвета, что было традиционным приемом для византийской аристократической живописи. Вместе с тем сплавленное бессанкирное простое письмо, выполненное охрами, сопоставимо и с иконописной техникой плавей. В полилитуях Георгиевского собора, имитирующих разные сорта камня, можно отметить богатство цветового решения и гармонию декоративных панелей с пространством храма. Это соответствует уровню княжеского заказа, который определил роскошное убранство интерьера собора.

Правомерно сопоставить фрески наоса Георгиевского собора с византийскими памятниками первой половины – второй четверти XII в. Это прежде всего два мозаичных фрагмента, происходящие из Фетие Джамии и находящиеся в соборе Святого Георгия Экуменического патриархата в Стамбуле (1118–1143 ?), росписи южной апсиды Календерхане Джамии первой четверти XII в. (?), а также мозаики апсиды и сцен вселенских соборов в росписи нартекса собора монастыря Рождества Богородицы в Гелати (1125–1130) [Demus 1991, s. 10; Striker, Kuban 1997, pl. 150–153; Меписашвили, Вирсаладзе 1982, с. 47–50]. Важно оговорить вопрос о датировке росписей церкви Панагии в Трикомо на Кипре, упомянутые в качестве аналогии Т.Ю. Царевской [Царевская 2015, с. 195–206]. В литературе принято их датировать началом XII в. [Stylianou 1997, p. 486–491]. Э.-М. Вейл-Карр предложила датировку около 1130 года

[Weyl Carr, Morrocco 1991, p. 61, note 63]. В контексте такой датировки их сопоставление с фресками Юрьева плодотворно. Из икон и рукописей можно отметить мозаичный образ Христа Елемона из Музея Бодэ в Берлине [Demus 1991, s. 29–33, taf. 6], иконы «Владимирская Богоматерь» из ГТГ [ГТГ. Каталог 1995, № 1, с. 35–40] и «Григорий Чудотворец» из ГЭ [Этингоф 2005, с. 353–357], а также миниатюры рукописей круга Гомилий Иакова Коккиновафского [Hutter 1970].

Голова Богоматери из Георгиевского собора (табл. 1, № 5; ил. 2) масштабностью и пластикой образа, весомостью черт находит параллели с головой Богоматери из южной апсиды Календерхане [Striker, Kuban 1997, pl. 150–153]. Лики юношей или ангелов из Георгиевского собора сопоставимы с образами младенца Христа и Богоматери из того же храма. Загнутые носы с горбинкой на новгородских ликах трактованы сходно с головой донатора константинопольской росписи.

Сопоставляя фрагменты фресок из Юрьева с росписями церкви Панагии в Трикомо, можно отметить несколько параллелей. Голову Богоматери (табл. 1, № 5; ил. 2) можно сравнить с образом Марии из Благовещения в Трикомо. Юношеские и ангельские лики – с головами безбородых апостолов и ангелов в «Вознесении» на своде церкви Панагии. Образы средовеков – с несколькими кипрскими ликами Христа. Сходны пластическая трактовка, цельность ликов, форсированный рисунок, передача экспрессивной мимики.

Пластичность головы Богоматери из Юрьева сопоставима с мозаичным образом Одигитрии из Фетие Джамии, а образы средовеков и старцев – с мозаикой Иоанна Крестителя из того же храма.

Трактовка вьющихся кудрей головы старца (табл. 1, № 2; ил. 1) сходна с ликами святителей из росписей нартекса собора в Гелати. Округлые ангельские и юношеские лики, а также трактовка рисунка глаз в ликах юношей и средовеков сопоставимы с ликами архангелов мозаик апсиды этого же собора. Голова Богоматери также находит параллели в образе Марии апсиды грузинского храма [Меписашвили, Вирсаладзе 1982, с. 56–58].

Очертания глаз на многих фрагментах с ликами средовеков и юношей сходны с моза-

ичным образом Христа Елемона из Музея Боде в Берлине [Demus 1991, s. 29–33, taf. 6]. Это относится и к трактовке усов и бороды мужских ликов новгородских фресок. Фрагмент лика, написанный с использованием «легкого» санкиря (табл. 1, № 14; ил. 4) по тонкости плавкого письма сопоставим даже с образом Марии на иконе «Владимирская Богоматерь». Трактовка кольцевидных кудрей старца (табл. 1, № 26) сходна с образом Григория Чудотворца из ГЭ. Очертания скул, бороды, ушей в ликах старцев также находят параллели в этом образе.

Голова Богоматери, лики ангелов и юношей, трактовка глаз с загнутыми уголками, очертания усов и бород средневеков и старцев в юрьевских фресках сопоставимы с некоторыми миниатюрами рукописей круга Гомилий Иакова Коккиновафского [Hutter 1970].

Переходя к древнерусским домонгольским памятникам, обратимся прежде всего к Новгороду. Плодотворно сопоставить фрески из наоса Георгиевского собора с декорацией собора Рождества Богородицы Антониева монастыря 1125 года [Лифшиц, Сарабьянов, Царевская 2004, с. 531–783]. Прием укрупнения щеки в трехчетвертном ракурсе ангельских и юношеских голов на юрьевских фрагментах (табл. 1, № 11–13) использовался в росписях собора Антониева монастыря – особенно ярко в лике мальчика из «Обретения главы Иоанна Крестителя», т. е. он был известен в новгородской среде. Образы средневеков и старцев также находят параллели в росписях Антониева монастыря. Использование зеленых и бирюзовых тонов для седины старцев сходно, в частности, с трактовкой волос и бороды св. Кира в Антониевских фресках.

Предположение В.Д. Сарабьянова о том, что в Георгиевском соборе могли продолжать работу мастера, расписывавшие собор Антониева монастыря, справедливо. На это указывает преемственность в использовании стилистических приемов и сходство орнаментов, отмеченное Т.Ю. Царевской [Царевская 2015, с. 196–197]. Однако техника и стиль живописи двух соборов отнюдь не тождественны. Роспись наоса Георгиевского

храма технически гораздо более совершенна и сложна, это был выдающийся по роскоши княжеский заказ, совершенно особый для Новгородской земли. Состав мастеров в двух артелях полностью совпадать не мог.

Необходимо внести ясность в соотношение фрагментов из наоса Георгиевского собора с росписями главы башни того же храма и иконами, происходящими из Юрьева монастыря. Речь прежде всего об иконе «Устюжское Благовещение», поскольку лик на иконе «Святой Георгий» отчасти записан в XIV в. [ГТГ. Каталог 1995, с. 47–50]². Т.Ю. Царевская охарактеризовала росписи башни как живопись провинциальную и уступающую в качестве остальным новгородским памятникам, в том числе и фрагментам из наоса Георгиевского собора [Царевская 2015, с. 195–206]. По моделировке рельефа, округлой пластике и широким очертаниям ликов юношеские и ангельские образы из наоса сходны с головой св. Георгия из башни. Голова Богоматери (табл. 1, № 5; ил. 2) из находок Вл.В. Седова также близка двум образам Марии из башни, несмотря на плохую сохранность их живописи. Сходны общие очертания, пропорции, рельефность, трактовка слегка выступающей скулы.

Драматичная мимика, в частности, с приподнятой бровью, на нескольких фрагментах из наоса трактована поразительно сходно с образом Василия Великого из башни (табл. 1, № 15, 20; ил. 5, ил. 9). Кольцеобразно вьющиеся кудри, зеленые и бирюзовые тона седины на фрагментах из наоса с ликами старцев переданы приемами, почти идентичными образам Саввы Освященного и других седовласых персонажей фресок башни.

Вместе с тем различия в стилистических и технических средствах росписи главы башни и наоса, несомненно, есть. Они связаны с разницей в колорите и в сложности живописи. На фрагментах из наоса колорит гораздо разнообразней и богаче, очевидно, насколько многослойным было письмо. Цветовая палитра башни сводится к ограниченной шкале, аскетичной и строгой, тяготеющей к монохромности. Вероятно, такое

² Происхождение «Устюжского Благовещения» из Юрьева монастыря и дату около 1130 года разделяет большинство исследователей. Есть и другая датировка [см.: Смирнова 2002, с. 517–538].

различие объясняется сочетанием функции Юрьева как монастыря и княжеского заказа всего комплекса [Этингоф 2013, с. 29–45]. Огромный и значимый для новгородской земли Георгиевский собор, хотя и монастырский, был открыт для мирян, и это был собор с роскошным убранством в соответствии с ктиторством князя из рода Мономаховичей. Пространство башни было скрыто от мирян и предназначено только для закрытых монастырских богослужений. Декорация башни, иконографическая программа которой имеет строго монашескую специфику, по стилю живописи соответствует ее аскетическому характеру. Таким образом, Георгиевский собор – замечательный образец комплекса, где были воплощены оба основных направления монументальной живописи Византии и домонгольской Руси: аристократическое и монашеское.

В контексте сопоставления «Устюжского Благовещения» с фресками наоса Георгиевского собора примечателен монументальный характер иконы [Этингоф 2005, с. 62–78]. Живописная техника «Устюжского Благовещения» и многих ликов из наоса, написанных сплавленно бессанкирным приемом, поразительно родственна. Икона тяготеет к бессанкирной живописи, хотя цвет прокладки, согласно наблюдению А.И. Яковлевой, становится темнее [Яковлева 1987, с. 146, 155, 172]; значительная часть росписи также выполнена бессанкирным письмом. В обоих памятниках отчетлива тенденция к усилению линейной экспрессии: в росписи она часто выражена более пастозным и контрастным способом, в иконе – смягченным. По моделировке рельефа, пластике и очертаниям ликов юношеские образы из наоса обнаруживают сходство с ликом архангела Гавриила на иконе (табл. 1, № 8–10; ил. 3). Как и на фрагментах из наоса, на иконе присутствует интенсивный синий цвет.

В живописи наоса, главы башни Георгиевского собора и иконы «Устюжское Благовещение», несмотря на различия, очевидны единые принципы работы мастеров одной артели, подвизавшейся по заказу Всеволода Мстиславича.

Маловероятно, что артель, даже включавшая византийских мастеров, прибыла в

Новгород прямо из Византии. В поисках истоков стиля следует обратиться к Киеву, откуда Всеволод мог призвать художников. Речь может идти о сопоставлении юрьевских фресок с мозаиками и росписями Михайловского Златоверхого собора 1113 года, росписями церкви Спаса на Берестове 1113–1125 годов и крещальни Софийского собора.

Голову Богоматери из наоса Георгиевского собора (табл. 1, № 5; ил. 2) можно сравнить с головой Богоматери из Благовещения на фреске Михайловского храма. Как отмечает Ю.А. Коренюк, у киевского образа прокладка оливково-серого тона, которая перекрыта слоями разбеленных желтых светлых охр [Коренюк 2005, с. 17]. По характеру письма этот лик выполнен сопоставимо с фрагментами из Юрьева.

Приемы письма росписей церкви Спаса на Берестове трудно детально комментировать из-за их расположения на большой высоте [Vabjuk, Kolada 1973, с. 62–65]. Однако можно пытаться делать стилистические сопоставления. Лик плывущего апостола Петра из «Чудесного улова» находит параллели в старческих образах из находок Вл.В. Седова, лики отроков в лодке – в юношеских и ангельских образах Юрьева, лик Христа – в ликах средовеков. Однако фрески этих киевских храмов отражают предшествующую фазу развития стиля первой половины XII в., с более мягкой живописью и менее форсированным рисунком.

Третий памятник, который следует рассмотреть в этом контексте, – росписи крещальни Софийского собора, главным образом, восточную часть росписи. По поводу их датировки в литературе нет единодушия. И.Ф. Тоцкая придерживалась датировки 1120–ми годами. Ю.А. Коренюк – 1170–ми (?), однако он отмечал, что кирпичная кладка выполнена в первой четверти XII в. Мы предложили датировку около 1130 года (?) или 1130–е годы, Л.И. Лифшиц ее повторил. И, наконец, Н.Н. Никитенко датирует после 1115 года [Тоцкая 2002, с. 115–123; Коренюк 2002, с. 399–412; Этингоф 2002, с. 437–438; Лифшиц 2006, с. 249–274; Никитенко 2013, с. 15–30]

Ю.А. Коренюк подробно комментирует технику письма восточной части росписи

крещальни. Приводим основное: по сухой штукатурке предварительный рисунок выполнен красной охрой, все лики написаны одинаково, накладывается сплошной слой желтой охры под нимб вместе с ликом, затем следует серо-оливковый слой, в тенях он уплотнялся, тем же цветом наносились по прокладке черты ликов, затем световые участки прописаны светлой охрой, но более пастозно, в теневых местах оставались участки оливкового цвета, с них охра местами стущевывалась. В ликах святителей южной части апсиды видно, что охра наносилась несколькими слоями, все более разбеленной и со штрихами, так что следующий слой стущевывался с предыдущим. В ликах сцены Крещения в конхе градации световой охры отсутствуют, в них лишь в освещенных участках проложены мазки белил. Заключительные описи выполнены красно-коричневой охрой с незначительной отштриховкой в тенях.

Характер письма крещальни во многом совпадает с техникой фрагментов из наоса Георгиевского собора. Лики ангелов и юношей, средовеков и старцев на обломках юрьевских фресок сопоставимы с ликами ангелов и головой Христа из Крещения, а также святителями Григорием Нисским и Григорием Богословом из крещальни. Отчетливый рисунок и плавкая живопись этих фресок также сходны с новгородскими фрагментами. Колорит росписи крещальни, включающий ярко-зеленый, бирюзовый, красно-коричневый, синий, серый, желтые и красные охры сопоставим с колоритом фресок из Георгиевского собора. Это может служить подтверждением датировки росписей крещальни, предложенной нами, и означает, что мастера, работавшие в Новгороде, могли быть выходцами из той же среды, что и художники, расписывавшие крещальню.

Развивая тему истоков артели, работавшей в Георгиевском соборе и продолжения киевских традиций в Новгородской земле, естественно обратиться к следующему периоду. Приемы живописи как наоса, так и башни Георгиевского собора получили развитие в росписях времени архиепископа Нифонта: в Спасо-Преображенском соборе Мирожского монастыря в Пскове, Мартирьевской паперти Софии Новгородской и в храмах Старой Ладogi начала 1150-х годов, церкви Святого Климента и Успенского собора, а также в иконе «Знамение». Мы уже предполагали преемственность в работе мастеров, расписывавших крещальню Софийского собора в Киеве и Мирожский собор [Этингоф 2002, с. 437–438]. Однако это тема самостоятельно-го исследования.

Итак, фрагменты фресок наоса Георгиевского собора демонстрируют редкое техническое и художественное совершенство декорации интерьера храма и принадлежность аристократическому направлению живописи XII в., что соответствует княжескому заказу. Фрески находят параллели со многими памятниками около второй четверти XII в. византийского мира и Новгородской земли, но больше всего общности именно с росписями башни того же собора и иконой «Устюжское Благовещение». При всех стилистических вариациях они выполнены одной артелью в рамках единого стиля ансамбля. Истоки этого стиля следует искать в Киеве, возможно, в среде, из которой вышли мастера, работавшие в крещальне Софийского собора. Князь Всеволод-Гавриил, будучи наследником династических связей Мономаховичей, вероятно, призвал в Новгород артель живописцев, включавшую либо столичных греческих мастеров, либо киевских, прошедших выучку у византийцев.

Источники и литература

Булкин В. А. Раскопки в Хутыни и Юрьеве // Археологические открытия 1982 года. – Москва, 1984. – С. 8–9.

Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века.

Каргер М.К. Раскопки и реставрационные работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря в Новгороде // Советская археология. – 1946. – Вып. VIII. – С. 175–224.

Коренюк Ю.А. Росписи апсиды крещальни в Софийском соборе в Киеве // Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век / отв. ред. О.Е. Этингоф. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 399–412.

Коренюк Ю. Ансамбль мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2005. – Чис. 1 (9). – С. 7–28.

Лифшиц Л. И. Росписи апсиды «Крещальни» Софийского собора в Киеве. К вопросу о датировке // ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. – Москва, 2006. – С. 249–274.

Лифшиц Л.И., Сарабьянов В.Д., Царевская Т.Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI – первая четверть XII века. – Санкт-Петербург, 2004.

Маслов К.И. К истории обновления Юрьеве–Новгородского монастыря архимандритом Фотием // Материальная база сферы культуры. Чтения памяти Л.А. Лелекова. – Москва, 1998. – Вып. 4. – С. 74–90.

Метисашвили Р., Вирсаладзе Т. Гелати: Архитектура, мозаика, фрески. – Тбилиси, 1982.

Никитенко Н.Н. Крещальня Софии Киевской: к проблеме функционального назначения и датировки // Архитектурное наследие / отв. ред. И.А. Бондаренко. – 2013. – Вып. 58. – С. 15–30

Николай Михайлович, великий князь. Русский провинциальный некрополь. – Москва, 1914. – Т. 1.

Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов (НПЛ). – Москва; Ленинград, 1950.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 3.

Сарабьянов В.Д. Фрески XII в. в основном объеме Георгиевского собора Юрьева монастыря // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник. 1997. – Москва, 1998. – С. 232–239.

Сарабьянов В.Д. Росписи северо-западной башни Георгиевского собора Юрьева монастыря // Древнерусское искусство. Русь и страны Византийского мира. XII век. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 365–398.

Сарабьянов В.Д. Живопись середины 1120-х – начала 1160-х годов // История русского искусства. Т. 2/1: Искусство 20–60-х годов XII века. – Москва, 2012. – С. 185–201.

Седов Вл.В. Археологические находки 2014 года в Георгиевском соборе Юрьева монастыря // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2015. – 1 (78). – С. 175–185.

Седов Вл.В., Вдовиченко М.В., Кадейшвили Е.А. Фрески XII в. на стенах Георгиевского собора Юрьева монастыря (по результатам археологических работ 2014 г.) // Реставрация и исследование памятников культуры. – 2016. – Вып. 8. – С. 11–17.

Седов Вл.В., Этингоф О.Е. Новые данные об архитектуре и фресках Георгиевского собора Юрьева монастыря // Архитектурное наследие. – 2016. – Вып. 65. – С. 16–29.

Седов Вл.В., Вдовиченко М.В. Археологические работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря и в Пантелеймоновом монастыре в 2016 году // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Великий Новгород, 2017. – Вып. 31. – С. 58–73.

Смирнова Э.С. Новгородская икона «Благовещение» начала XII в. // Древнерусское искусство. Русь и страны Византийского мира. XII век. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 517–538.

Тоцкая И.Ф. Крещальня Софии Киевской // Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: искусство и культура. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 115–123.

Федоренко Т.К. Предварительные итоги исследования фрагментов росписи Георгиевского собора Юрьева монастыря (по материалам работ 2014 года) // Альманах: Культура. Искусство. Реставрация. 2015 (1). – Санкт-Петербург, 2015. – Часть 1: Реставрация. Сб. статей. – С. 69–79.

Федоренко Т.К. К вопросу о поновлении росписи Георгиевского собора Юрьева монастыря // Даниловские чтения. Античность – Средневековье – Ренессанс. – Сборник 2. – (В печати).

Царевская Т.Ю. Новые данные о первоначальной росписи Георгиевского собора Юрьева монастыря в Великом Новгороде // Искусство христианского мира. – Москва, 2016. – Вып. 13. – С. 195–206.

Этингоф О.Е. К вопросу о датировке росписей Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове // Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 413–441.

Этингоф О.Е. Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. – Москва, 2005.

Этингоф О.Е. Одно из направлений монашеского искусства в XII в. В Византии и Древней Руси // Греческие иконы и стенописи XII–XVI вв. Сборник статей // Труды Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. – Москва, 2013. –Т. 6. – С. 29–45.

Этингоф О.Е. Новые данные о росписях наоса Георгиевского собора Юрьева монастыря // Труды Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. – Москва, 2017. – Т. XIV: Неизвестные произведения. Новые открытия. Сб. науч. статей к юбилею Музея имени Андрея Рублева. – С. 224–235.

Этингоф О.Е. К вопросу о стиле фресок из наоса Георгиевского собора Юрьева монастыря // Даниловские чтения. Античность – Средневековье – Ренессанс. Сборник 1. – Москва, 2018. – С. 200–216.

Яковлева А.И. Приемы письма древнерусской живописи (домонгольский период): дисс. ... канд. искусствовед. – Москва, 1987. – Т. 1.

Янин В.Л. Некрополь Новгородского Софийского собора. Новгородского Софийского собора. Церковная традиция и историческая критика. – Москва, 1988.

Babjuk V., Kolada Ju. Odkrycie malowideł ściennich w cerkwi «Spasa na Bieriestowie» w Kijowie // Ochrona Zabytków. – Warszawa, 1973. – 26. – N 1. – С. 62–65.

Belting H., Mango C., Mouriki D. The Mosaics and Frescoes of St Mary of Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul. – Washington, 1978. – DOS XV.

Demus O. Die byzantinischen Mosaikikonen. I. Die grossformatigen Ikonen. – Vienna, 1991.

Hutter I. Die Homilien des Mönches Jakobos und ihre Illustrationen (Vat. gr. 1162–Paris. gr. 1208): Diss. – Wien, 1970. – 2 Bde.

Stylianou A. and J. The Painted Churches of Cyprus: Treasures of Byzantine Art. – London, 1997.

Striker C.L., Kuban D. Kalenderhane in Istanbul: final reports on the archaeological exploration and restoration at Kalenderhane Camii, 1966–1978. – Mainz, 1997.

Weyl Carr A., Morrocco L.J. A Byzantine Masterpiece Recovered: The Thirteenth-Century Murals of Lysi, Cyprus. – Austin, 1991.

Проблеми музеєфікації та реституції нерухомих пам'яток *Problems of museum and restitution of immovable Sites*

Володимир Гнера,
Олександр Пашиковський

3D-моделювання в музеєфікації фундаментів Десятинної церкви

У статті розглянуто можливості використання аеро- та фотозйомки з подальшою фотограмметричною обробкою на прикладі трасування законсервованих фундаментів Десятинного храму різних періодів існування. Описано процеси аерофотозйомки та побудови 3D-моделі. Представлено перспективи здійснення постійного аерофотограмметричного нагляду за станом і режимом використання пам'ятки та зон її охорони.

Ключові слова: фотограметрія, аерофотозйомка, 3D-модель, Десятинна церква, Київ.

В статье рассмотрены возможности использования аэро- и фотосъемки с последующей фотограмметрической обработкой на примере трассировки законсервированных фундаментов Десятинного храма разных периодов. Описаны процессы аэрофотосъемки и построения 3D-модели. Представлены перспективы осуществления постоянного аерофотограмметричного надзора за состоянием и режимом использования памятника, зон его охраны.

Ключевые слова: фотограмметрия, аэрофотосъемка, 3D-модель, Десятинная церковь, Киев.

The paper contains the analysis of the possibilities of aerial photography and making pictures with further photogrammetric processing using the tracing of conserved foundations of the Desyatynna Church from different periods. The process of aerial photography and 3D-modeling are described. The article presents the perspectives for the permanent aerial photogrammetric supervision over the state and usage of the historical site, including its protection zones.

Keywords: photogrammetry, aerial photography, 3D-model, Desyatynna Church, Kyiv.

Методи 3D-моделювання та фотограметрії є перспективними напрямками розвитку технологій у ХХІ ст., що стрімко набирають популярності в Україні та світі як в архітектурних, так і в археологічних проектах [Ławniczak 2016, с. 54–68; Никоненко, Радченко, Волков 2017, с. 125–135].

Протягом останніх чотирьох років працівники Музею історії Десятинної церкви активно застосовують квадрокоптери DJI для отримання високоякісних аерофотознімків у вирішенні широкого кола наукових завдань з дослідження пам'ятки (моніторинг, 3D-моделі, ортофотоплан тощо). Головним їхнім здобутком є системне проведення аеромоніторингу та накопичення банку даних аерофото- та відеозйомки Старокиївської гори, а саме – трасування фундаментів Десятинної церкви [Гнера 2017, с. 244–247].

Аерофотозйомка здійснюється квадрокоптером DJI Phantom 3 Professional – дрон з чотирма гвинтами, розташованими на несучій конструкції, обладнаний 12,4 мегапіксельною камерою Sony EXMOR (розмір сенсора – 1/2.3, фокусна відстань – 20 мм, діафрагма – f/2,8, кут огляду – 94°) з можливістю фотозйомки FHD: 1920×1080 p 24/25/30/48/50/60,

HD: 1280×720 p 24/25/30/48/50/60 та відеозапису UHD: 4096×2160 p 24/25, 3840×2160 p 24/25/30. Стабілізацію камери забезпечує трьохосовий карданний підвіс, який утримує камеру горизонтально в будь-яких умовах польоту, що забезпечує отримання високоякісних фотознімків.

До того ж квадрокоптер обладнаний відеопередавачем LightBridge, системою GPS (Glonass), гіроскопом, акселерометром та іншими системами для надійного пілотування. Максимальна дальність польоту складає близько 2 км, висота – до 500 м, тривалість – близько 23 хвилин.

Пілотування квадрокоптера виконується за допомогою пульта дистанційного керування та смартфона або планшета, де встановлено головну програму управління – DJIGO. Вона забезпечує налаштування дрона, калібрування його навігаційних пристроїв, висновок телеметрії, управління камерою тощо [Гнера 2017, с. 52–60].

Детальніше зупинимося на проведенні аерофотозйомки сучасної музеєфікації (трасування фундаментів) Десятинного храму для подальшого створення 3D-моделі та ортофотоплану.

На початку аерофотозйомки для забезпечення можливості точної геодезичної прив'язки об'єктів або території на знімках в програмі обробки визначаються задані контрольні точки – закріплені на місцевості червоні пластикові круги діаметром 24 см (такі круги фіксуються квадрокоптером з висоти до 150 м), координати яких визначені геодезичними методами (залежно від площі зйомки кругів може бути мінімум 4). Зліт дрона здійснюється з такого круга, що забезпечує можливість високоточної геодезичної прив'язки майбутньої моделі.

Маршрут польоту проходить за графіком умовного прямокутника – прямими лініями поступово окреслюючи наступний прямокутник (кількість таких прямокутних прольотів залежить від площі ділянки (об'єкта), яка фотографується. При цьому частота фотознімків також залежить від висоти, до того ж над заданими контрольними точками також робимо аерофотознімок (іл. 1).

Аерофотозйомка виконується у двох режимах – плановому (ортогональна проекція) та перспективному (аксонометрична проекція). При плановому режимі фотографування здійснюється вертикально вниз з постійної заданої висоти, забезпечуючи рівномірне покриття території, над якою проходить польотний маршрут. Перспективний режим дозволяє фіксувати загальні види об'єктів, у тому числі панорамні, здійснюючи обліт по певній траєкторії зі зміною висоти та віддаленням.

На території фундаментів Десятинного храму різних періодів будівництва планова аерофотозйомка проводилася на висоті 25 м і 50 м, знято 200 фотографій. Під час планової зйомки камера орієнтувалася перпендикулярно до лінії горизонту, перекриття знімків становило: поздовжнє – 80 %, поперечне – 60 %. Після цього проводилася перспективна аерофотозйомка з висоти 25 м, 50 м, і 75 м під різними кутами та з різних боків, і в такому режимі було знято 150 фотографій. Слід зазначити, що якість моделі і її точність пов'язані з якістю фотографій, тому було обрано максимальні параметри фотографічної зйомки на камері квадрокоптера, з більшим значенням кількості мегапікселів. Зйомка виконувалась у форматі RAW – можливість всеохоплюючої художньої обробки і будь-яке корегування кольору у фоторедакторі [Кашканов]. Взагалі

було зроблено 350 фотографій з просторовою роздільною здатністю (GSD) цифрового знімка – 0,02 м на місцевості (чим вище значення GSD, тим менша деталізація). Аерофотозйомку проведено за один політ (приблизно 20 хв., одна батарея). Цього достатньо для створення поверхневого фотоплану (іл. 2).

Для побудови якісної 3D-моделі трасування Десятинних храмів додатково було застосовано комбінований метод фотозйомки – разом з аерофотозйомкою проводилася наземна фотозйомка. Її здійснено для забезпечення більшої точності відображення найбільш важливих дрібних елементів об'єкта. Для наземної зйомки використовувалася фотокамера Canon EOS 550D, знято 400 фотографій у форматі RAW (іл. 3).

Застосування DJI Phantom 3 Pro дозволяє максимально просто й швидко завантажувати в програму фотограметрії положення камер, оскільки бортовий комп'ютер квадрокоптера записує всі необхідні польотні дані (дата, час, висота польоту, координати центру фотографії, кут нахилу камери, курс та ін.). Завантаження даних відбувається автоматично при додаванні фотографій в проект.

Сучасні програми фотограметрії використовують технології машинного зору для знаходження спільних точок на багатьох фотографіях. Як результат, для кожного елемента зображення на фотографії знаходиться відповідність на інших фотографіях. Кожна відповідність стає ключовою точкою. Якщо ключова точка знайдена на трьох фотографіях і більше, то програма визначає положення цієї точки в просторі. Що більше таких точок, то краще визначаються координати точки в просторі. Отже, чим більше перетинів зображень об'єктів на фотографіях, тим точніше буде модель.

Отримані фотознімки попередньо обробляються в програмах фоторедагування для досягнення максимальної однаковості в освітленні та кольорі. Готові файли експортуються у форматі JPEG з роздільною здатністю 300 dpi і значенням 3500 px по широкій стороні.

У цьому випадку використовувалася комп'ютерна програма 3D-моделювання за фотографіями Agisoft PhotoScan Professional. Після завантаження знімків побудова моделі відбувається в 4 етапи.

На першому етапі просторові координати кожної точки зйомки обчислюються методом триангуляції: від кожної точки зйомки вибраного пункту автоматично проводиться оптична вісь, і їх перетин дає обчислене значення. Таким чином, у процесі вирівнювання фотографій відбувається визначення положення та орієнтації всіх камер (фотографій) у проекті і побудова сукупності просторових координат. Із 750 знімків трасування фундаментів Десятинної церкви (350 з дрона та 400 наземних) ця сукупність необхідної області (непотрібні точки за межами видаляються) складала 360 тис. точок (іл. 4).

У процесі другого етапу програма створює щільну хмару точок, заповнюючи простір між створеними на першому етапі. У нашому випадку окремі області (ділянка біля сходів та центральна частина фундаментів з копіями мозаїчної підлоги) були оброблені окремо та додані. Загальна кількість точок щільної хмари склала понад 23 млн (іл. 5).

Третій етап програми створює саму модель, поєднуючи найближчі точки між собою полігонами (трикутниками) та формує цілісну сітку. Модель трасування фундаментів складає понад 4,5 млн полігонів (іл. 6).

На останньому етапі відбувається текстурування поверхні моделі. Фактично генерується кольорова обгортка моделі (текстура) на основі фотографій відповідно до особливостей рельєфу моделі (іл. 7).

Програма також дозволяє наносити маркери на модель. Вказавши точну відстань між двома маркерами, створюється масштаб. Для

більшої точності рекомендовано створити мінімум 2 відрізки. Відповідно до заданого масштабу, за допомогою інструмента «лінійка» можна виміряти будь-яку відстань між двома й більше точками.

Виконати обміри, зробити будь-які перерізи також дозволяють програми для роботи з 3D-моделями, такі як: 3D Max, Blender та ін. Крім того, у програмі Blender нами було створено відеоанімацію для візуалізації в експозиції Музею та мережі Інтернет.

У цьому дослідженні ми представили різні кроки, які можуть бути використані для дистанційної музеєфікації. Фотограметричні методи використані для представлення існуючого трасування Десятинної церкви та можливості зіставлення історичних об'єктів у туристичних цілях. Крім того, було проведено обробку аерофотознімків для отримання зображення з ортогональним розширенням, призначене для вимірювання в системах ГІС. До того ж була створена цифрова модель висотного дозволу з високою роздільною здатністю.

Проведені роботи показали, що розвиток технологій, технічних засобів у сфері створення квадрокоптерів та програмного забезпечення фотограметричної обробки даних аерофотозйомки дозволяють з порівняно невеликими витратами отримувати якісні результати у створенні 3D-моделей та ортофотопланів.

Аерофотозйомка з використанням технологій вимірювання високої здатності є необхідним елементом сучасної методики археологічних досліджень.

Джерела та література

Гнера В.А. Археологічна аерофотозйомка за допомогою квадрокоптерів DJI Phantom (порівняльний аналіз) // Питання історії науки і техніки / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ, 2017. – № 4. – С. 52–60.

Гнера В.А. Аеромоніторинг пам'яток Старокиївської гори, «Град Володимира» 2014–2017 рр. // Opus Mixtum. – Київ, 2017. – № 5. – С. 244–47.

Кашканов А. Формат RAW. Фотоучебник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.artem-kashkanov.ru/photo-textbook.php?id=4>.

Никоненко Д.Д., Радченко С.Б., Волков А.В. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограметричних досліджень // Археологія. – 2017. – № 4. – С. 125–135.

Tietze S. Generating 3D landscapes from Aerial Photos Part 2. – URL: <https://ibareitall.com/generating-3d-landscapes-from-aerial-photos-part-2>.

Ławniczak M. Photogrammetry-based spatial analyses of settlements in Severynivka and Nemyriv // Baltic-Pontic Studies. – 2016. – Vol. 21. – P. 54–68.

Музеефікація архітектурно-археологічних пам'яток в Україні

У статті розглянуто загальні положення збереження та експонування архітектурно-археологічних комплексів та об'єктів, музеефікація яких є технологічним процесом і включає шість типів експозиції. На прикладі культурно-археологічного комплексу «Пересопниця» (Рівненська обл.) запропоновано створення природно-археологічного музею-заповідника (екомузее) у с. Пересопниця, де відкрито пам'ятки первісної доби, ранніх слов'ян, Київської Русі, XV–XVIII ст.

Ключові слова: збереження, експонування, Пересопниця, музей-заповідник, музеефікація, «археопарк», «археодром».

В статье рассмотрены общие положения сохранения и экспонирования архитектурно-археологических комплексов и объектов, музеефикация которых является технологическим процессом и включает шесть типов экспозиции. На примере культурно-археологического комплекса «Пересопница» (Ровенская обл.) предложено создание природно-археологического музея-заповедника (экомузее) в с. Пересопница, где были открыты памятники первобытной эпохи, ранних славян, Киевской Руси, XV–XVIII вв.

Ключевые слова: сохранение, экспонирование, Пересопница, музей-заповедник, музеефикация, «археопарк», «археодром».

The general provisions for preserving and exhibiting of the architectural and archaeological complexes and objects are considered in the paper. The museumification is regarded as a technological process. Six types of expositions are distinguished. By the example of the cultural and archeological complex «Peresopnytsya» (Rivne region) the natural and archaeological museum-reserve (ecomuseum) is proposed to create in Peresopnytsya village where the sites of Prehistory Age, Early Slavic Age, Kyivan Rus, XV–XVIII centuries are placed.

Keywords: preservation, exposition, Peresopnytsya, museum-reserving, museumification, «archeopark», «archeodrom».

У європейській музеологічній та пам'яткоохоронній практиці накопичено значний досвід збереження та експонування архітектурно-археологічних пам'яток у природному ландшафті. Упродовж останніх десятиріч в Україні також проводяться роботи, спрямовані на стабілізацію матеріальної структури розкритих комплексів та окремих об'єктів в існуючих музеях-заповідниках. Підготовлено цілий ряд наукових концепцій зі створення нових музеїв-заповідників із включенням до їхньої структури пам'яток архітектурної археології. Дослідниками запропоновано відповідне художнє та технічне рішення організації музейного простору в умовах музею просто неба [Титова, 2004; Вітченко, 2009; Вітченко, 2009а; Олексієнко, Северин, 2009; Сафонова, 2012; Сафонова, 2017].

Мета статті полягає в розгляді загальних підходів до музеефікації археологічних пам'яток і на конкретному прикладі нового «археопарку»-«археодрому», що розвивається в с. Пересопниця Рівненської обл., показати можливості створення комплексного природно-археологічного музею-заповідника (екомузее).

Проведення музеефікації як технологічного процесу залежить від виду, типу та стану збереженості розкритого комплексу чи окремого об'єкта. Музеефікація пам'яток

археології має складатися з таких етапів: археологічних, археолого-архітектурних (за необхідності) та геолого-гідрологічних досліджень, консервації, у виключних випадках – реставрації та реконструкції відкритих будівель, інженерного благоустрою території та створення експозиції на основі нерухомих та рухомих пам'яток. При музеефікації необхідно враховувати структурні елементи культурного шару – скупчення, рештки жител, рештки господарських будівель, виробничих комплексів тощо. Потрібно розрізняти музеефікацію археологічних пам'яток, розташованих власне просто неба (наприклад, «відкриті поселення») від експонування їх у печерах, гротах, під скельними навісами (т. зв. закриті («напівзакриті») об'єкти). При цьому необхідно зберегти не тільки зовнішній вигляд пам'ятки (здебільшого це стосується архітектурно-археологічних об'єктів), а також їх матеріальну структуру. Консервація пам'яток повинна забезпечити збереження їх у тому вигляді, у якому вони дійшли до нашого часу або були розкопані й досліджені археологами, палеонтологами, геологами, палеогеографами, архітекторами. Участь палеонтологів, геологів та палеогеографів особливо важлива при вивченні пам'яток палеолітичного часу. Критеріями до експонування відкритих у ході археологічних розкопок

об'єктів мають бути такі: історико-культурна значущість; ступінь збереженості; характер матеріалу; масштаби археологічних розкопок і ступінь вивчення пам'ятки; доступність для відвідувачів; по-можливості, врахування всіх культурних шарів пам'ятки; можливість довготривалої консервації; існування інтерпретації археологічних джерел (може бути декілька гіпотез щодо реконструкції давнього поселення, а на місці розкопок відтворено тільки одну з них). При музеєфікації необхідна участь реставратора.

Програми зі збереження з подальшим експонуванням таких пам'яток *in situ* повинні включати інженерно-геологічну оцінку (паспорт) території, де розташований той чи інший об'єкт, і ту саму оцінку стану матеріальної структури розкритої пам'ятки, методів консервації, інженерно-технічних заходів з охорони: встановлення захисних ґрат, обладнання сходів (переважно це стосується печер, гротів, скельних навісів), спорудження павільйонів, навісів тощо.

Застосування на пам'ятках різних методів консервації залежить від виду об'єкта, його збереженості, а також від обраного типу експозиції:

1. **Відкрита експозиція** передбачає експонування решток комплексу або об'єкта *in situ* (музеєфікований культурний шар по всій площі поширення знахідок). Пам'ятка має виступати як цілісний об'єкт музейного показу просто неба (особливо це стосується архітектурно-археологічних пам'яток доби неоліту, енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, раннього та пізнього середньовіччя).

2. **Фрагментарна відкрита експозиція** передбачає створення експозиції *in situ* на окремих ділянках розкопів просто неба (культурний шар лише частково музеєфіковується). Пам'ятка, таким чином, виступає у вигляді фрагментів об'єкта музейного показу.

3. **Напіввідкрита (комбінована) експозиція** передбачає створення експозиції як *in situ* просто неба, так і під навісами чи в павільйонах.

4. **Павільйонний спосіб** експонування музеєфікованих пам'яток (переважно це відноситься до «відкритих поселень» палеоліту та мезоліту).

5. **«Закрита експозиція»** передбачає експонування культурного шару в павільйонному режимі як просто неба, так і під землею (для археолого-архітектурних пам'яток раннього та пізнього середньовіччя).

6. **Заповідна територія** в межах поширення культурного шару при неможливості консервації як усього культурного шару, так і окремих ділянок великого наукового значення.

Одним із цікавих реалізованих проєктів є культурно-археологічний центр «Пересопниця», відкритий 2011 року в с. Пересопниця Рівненського району Рівненської області. До 2012 року він входив до складу Рівненського обласного краєзнавчого музею на правах відділу. З 2012 року має статус Комунального закладу Рівненської обласної ради. Автори наукової концепції – академік НАН України П.П. Толочко та археолог Б.А. Прищеп (Рівненський державний гуманітарний університет). Тематико-експозиційний план та науково-освітні програми розроблені М.В. Федоришиним. Разом з Б.А. Прищепою ним підготовлено концепцію «археодрому» – музею-скансена «Князівське місто XII–XIII ст.» з натурними макетами-реконструкціями. Комплекс складається із частково реконструйованого Пересопницького городища XII–XIII ст., макета-реконструкції в натуральну величину садиби мешканця Пересопниці XII ст. (умовно має назву «Садиба князівського дружинника»), макета-реконструкції «Фортеця XII ст.», «Давньоруського тиру», відновленої гончарної печі XII ст. (автор А. Оленич), кам'яного хреста в ур. Пастівник над похованнями XII–XIII ст., будинку музею (розташовані археологічний музей та музей Пересопницького Євангелія, автор проєкту, архітектор В. Ковальчук), дерев'яної Миколаївської церкви та дзвіниці XVIII ст. (за даними М.В. Федоришина); XIX ст. (за О.В. Жуковою). У 1989 році в селі встановлено пам'ятний знак (автор К. Литвин) Пересопницькому Євангелію (1556–1561) (Євангеліє написане давньоукраїнською мовою) (іл. 1–8). На території «археодрому» проводяться наукові конференції та семінари, театралізовані фестивалі. Планується створення постійно діючої археологічної експедиції, у якій можуть брати участь і

відвідувачі музею [Прищеп, Войтюк, 2012; Федоришин, 2012; Федоришин, 2013; Федоришин, 2016; Жукова, 2013; Пересопницьке Євангеліє 1556–1561, 2011].

Пам'ятки цієї території археологічними методами вивчаються з 1898 року (дослідження К. Мельник-Антонович). Значний внесок у вивчення об'єктів, відкритих у Пересопниці, у другій половині ХХ ст. зробили В. Шоломьянець-Терський, С.В. Терський [Терський, 2003]. Дослідження тривають під керівництвом Б.А. Прищепи [Прищеп, 2016]. У Пересопниці відомі артефакти пізнього палеоліту (околиці східної частини), а також об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н.е.) доби неоліту в ур. Замостя. Добре збереглися об'єкти VIII–X ст. та XII – першої половини XIII ст.

«Археопарк»-«археодром» розташований у мальовничій місцевості на р. Стубла в оточенні чудових пейзажів. У невеликому населеному пункті відсутні будь-які об'єкти промислового виробництва. Це один з небагатьох пунктів на Рівненщині, який в екологічному плані є перспективним для відпочинку та туризму, а також для оздоровлення. Усе це дає підставу порушити питання про створення на базі культурно-археологічного комплексу природно-археологічного музею-заповідника (екомузею), що може складатися з таких комплексів: власне будинку екомузею з монографічною експозицією, яка розкриватиме особливості місцевої природи та природоохоронну діяльність; етнологічного

музею з експозицією, що буде знайомити з традиціями, ремеслами та промислами населення Рівненського Полісся; «археопарку» з експозицією *in situ*, яка передбачає музеєфікацію розкритих комплексів доби ранніх слов'ян, Київської Русі; «археодрому» із секцією «Архітектура кам'яного віку», центральним експонатом якого може стати натурна реконструкція господарчо-побутового комплексу з житлом культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту. У зв'язку з тим, що археологічні розкопки тривають, і в результаті польових досліджень накопичується дедалі більше артефактів, то доцільним є спорудження окремого будинку археологічного музею з обладнаним фондосховищем та лабораторією з вивчення та консервації знайдених артефактів. Необхідна розробка інфраструктури: кемпінгів, готелю, а також прокладання регулярного екскурсійного автобусного маршруту між м. Рівним та с. Пересопниця.

Таким чином, найкращим способом експонування *in situ* архітектурно-археологічних пам'яток є організація музею просто неба. Для збереження відкритих будівельних решток необхідно розробляти конструкції павільйонів різного типу. Необхідно систематично здійснювати гео-екологічний моніторинг за станом збереженості відкритих об'єктів.

Подальший розвиток культурно-археологічного комплексу у с. Пересопниця дасть можливість поживавити екоетноархеологічний туризм у регіоні.

Джерела та література

Вітченко Д.М. Сучасні методи показу нерухомих пам'яток археології в аспекті охорони та використання // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2009. – № 13. – С. 14–22.

Вітченко Д.М. Символічне означення нерухомих пам'яток археології як фактор їх збереження (на прикладі городищ) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2009а. – № 14. – С. 8–17.

Жукова О.В. Створення археопарків як елементу музейного ландшафту в Україні (на прикладі культурно-археологічного центру «Пересопниця») // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Національний заповідник «Глухів», 2013. – Вип. 6. – С. 17–21.

Олексієнко А.М., Северин В.Д. Музей під відкритим небом. Концепція системи експозицій історико-археологічного заповідника «Верхній Салтів» (на прикладі комплексного курсового проекту спеціалізації «Інтер'єр і обладнання» ХДАДМ) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2009. – № 8. – С. 86–98.

Іл. 1. Загальний вигляд будинку культурно-археологічного комплексу «Пересопниця». Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 2. Піч XII ст. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 3. Макет-реконструкція садиби XII ст. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 4. Макет-реконструкція садиби XII ст. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 5. Макет-реконструкція садиби XII ст. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 6. Макет-реконструкція фрагменту укріплення городища XII ст. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 7. Церква Святого Миколая та дзвіниця XVIII ст. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Іл. 8 Кам'яний хрест, встановлений 2011 р. в ур. Пастівник на місці монастиря XII–XVII ст. при церкві Різдва Богородиці. Фото Д. Кепіна, 2017 р.

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Видання друге, доповнене / підгот. І.П. Чепіга за участю А.А. Гнатенко. – Київ: НАН України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд, 2011. – 752 с.

Прищепя Б.А., Войтюк О.П. Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2011. – Київ: Волинські старожитності, 2012. – С. 409–410.

Прищепя Б.А. Погоринські міста в X–XIII ст. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 297 с.

Сафонова Т.Р. Дизайн-засоби інформаційного насичення у створенні експозиції // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2012. – № 6. – С. 44–47.

Сафонова Т.Р. Дизайн рішення проектування експозиції в центральній частині міста Львова // Paradigm of knowledge. – 2017. – № 2 (22). – С. 1–26.

Терський С. Пересопниця: Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.

Титова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях // Праці Центру пам'ятокознавства. – Київ: Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2004. – Вип. 6. – С. 106–110.

Федоришин М. Пересопницький музейний комплекс як приклад збереження історичного середовища // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології та музеєзнавства. – Рівне, 2012. – Вип. 12. – С. 23–24.

Федоришин М. Пересопниця літописна XII–XIV ст. – Дрогобич: Коло, 2013. – 28 с.

Федоришин М. Історія монастиря у Пересопниці. – Дрогобич: Коло, 2016. – 32 с.

До передісторії повернення пам'яток історії та культури релігійним громадам

У статті викладено обставини ініціювання процесу реституції культових будівель та споруд у СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х років у зв'язку з масштабними системними реформами епохи пізнього СРСР. Формальним поштовхом для початку реституції стало святкування 1000-річчя Хрещення Русі 1988 року.

Ключові слова: 1000-річчя Хрещення Русі, СРСР, реституція, культові споруди.

В статье изложены обстоятельства инициирования процесса реституции культовых зданий и сооружений в СССР в конце 1980 – в начале 1990-х годов в связи с масштабными системными реформами эпохи позднего СССР. Формальным поводом для начала реституции стало празднование 1000-летия Крещения Руси в 1988 году.

Ключевые слова: 1000-летие Крещения Руси, СССР, реституция, культовые сооружения.

The paper deals with the circumstances of the initiation of the process of restitution of religious buildings and structures in the USSR in the late 1980s and early 1990s. in connection with large-scale systemic reforms in the late USSR. A formal reason for the restitution process was the celebration of 1000th Anniversary of the Baptism of Rus' in 1988.

Keywords: 1000th Anniversary of the Baptism of Rus', USSR, the restitution, religious buildings.

В ініціюванні процесу масового повернення культових споруд релігійним конфесіям у СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х років ключовим, безумовно, стало святкування 1000-річчя Хрещення Русі. Це була подія, без перебільшення, світового значення. Від самого початку такий ювілей перевершував формат події внутрішньо церковного життя. Виходячи з міжнародної обстановки епохи холодної війни, він був приречений опинитися в центрі ідеологічного протистояння СРСР та Заходу. Тому й усі події, що його супроводжували, були також від самого початку розраховані на міжнародний резонанс.

Проте, незважаючи на значущість події для багатьох сфер суспільного життя епохи пізнього СРСР, а також пострадянського часу, поряд з його досить широким висвітленням, святкування 1000-річчя Хрещення Русі ще не отримало своєї належної оцінки¹. І це є доволі незрозуміло та нез'ясовно.

Початково ініціатива святкування 1000-річчя Хрещення Русі походила від Ро-

сійської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ²). Після Другої Світової війни центр РПЦЗ перебував у США. З початком холодної війни (особливо з кінця 1950-х років³) Закордонна Церква займала активну антирадянську позицію. З початком В'єтнамської війни РПЦЗ офіційно висловила підтримку США⁴. У 1970 році вона також офіційно анафематувала В.І. Леніна (у СРСР у цей час урочисто святкували 100-річчя від дня його народження) та інших більшовиків-гонителів Церкви Христової. У 1971 році РПЦЗ було прийнято рішення розпочати збір матеріалів про новомучеників і сповідників російських, причому зазначено, що сонм новомучеників має бути очолений «Царем Мучеником и Царской семьей» [Определения Архиерейского Собора 1971, с. 46]. Цілком зрозуміло, що владою СРСР Закордонна Церква сприймалася як ідеологічний і політичний ворог. У джерелах вона іменувалася як «эмигрантская религиозно-политическая группировка» [Карловацкий раскол 1985, с. 195].

¹ Виняток становить досить велика дослідницька література, яка стосується змін церковно-державних відносин, пов'язаних із цим ювілеєм (праці Г. Штріккера, М.І. Одинцова, Д.В. Поспіловський, М.В. Шкаровського, С.В. Фірсова та ін.).

² Від: Русская Православная Церковь за границей.

³ Протистояння існувало і в міжцерковних відносинах між Московською патріархією та РПЦЗ. З початком 1950-х років з ініціативи РПЦЗ євхаристійне спілкування між Церквами було розірване. У подальшому криза посилювалася, з 1959 року кліриків Московської патріархії РПЦЗ було вирішено приймати через публічне покаяння [Определения Архиерейского Собора 1959, с. 201].

⁴ Зокрема, 12 грудня 1966 року президенту США Л. Джонсону від єпархіальних зборів Східно-Американської єпархії була надіслана схвальна телеграма [Телеграмма президенту Джонсону 1966, с. 14]. За зауваженням сучасного дослідника Д.П. Анашкіна, «с момента своего основания Русская Церковь за границей, будучи Церковью белой эмиграции, была антикоммунистической <...> Многие из них видели смысл эмиграции в возможности продолжения сопротивления с коммунизмом, если и не военного, то по крайней мере идейного» [Анашкин, 2015, с. 91].

9 жовтня 1976 року Архієрейським Собором РПЦЗ було прийнято рішення про формування спеціальної «Комісії по подготовке празднования тысячелетия Крещения Руси» [Архиерейский Собор, *эл. ресурс*]. У 1977 році вона була утворена⁵. Комісію очолив протопресвітер Олександр Кисельов⁶ – людина досить непростой долі⁷. За його ініціативою 1978 року в Нью-Йорку було засновано щоквартальний журнал «Русское возрождение». Від самого початку заявлялося, що журнал призначений не тільки для російської еміграції, але й для поширення в Радянському Союзі. Загалом публікації носили просвітницьку спрямованість⁸ і мали «досить зважений, збалансований характер» [Попов 2005, с. 35]. Утім, у СРСР він розглядався насамперед як ще один друкований орган РПЦЗ (і небезпідставно, оскільки, «це видання, фактично завжди відстоювало точку зору Російської Зарубіжної Церкви» [Кашеваров 2015, с. 260]), тобто інструмент впливу ідеологічного ворога. У 1981 році Зарубіжна Церква канонізувала царську сім'ю. Приблизно з цього ж часу з її боку стали висуватися вимоги до Московської патріархії канонізувати імпера-

тора Миколу II та новомучеників російських. Причому канонізація висувалася як умова (заздалегідь неприйнятна) для початку діалогу про об'єднання⁹.

В умовах протистояння наддержав – СРСР та США – однією з головних складових конфронтації була ідеологічна боротьба. Радянське керівництво не могло допустити, щоб ініціатива святкування такої знакової історичної події виходила лише від РПЦЗ – ворога, який пропагував відверто антирадянські й антикомуністичні погляди, зводячи їх до рангу релігійної доктрини¹⁰. Тому зустрічна ініціатива про святкування ювілею, яка виходила від Московської патріархії в кінці 1980 року¹¹, не тільки не викликала заперечень, але й отримала підтримку радянського керівництва¹².

Торкаючись положення Церкви в СРСР цього періоду, можна говорити про те, що найбільш характерною рисою його була стабільність. За часів «застою» та пізнього СРСР не проводилося будь-яких масштабних антирелігійних акцій. Офіційна державна пропаганда носила науково-атеїстичний характер¹³. Водночас продовжувала діяти колишня лінія

⁵ До неї ввійшли відомі діячі російського зарубіжжя: князі Т. Багратіон-Мухранський, А. Оболенський, А. Щербатов, професор університету Мінесоти В.І. Алексєєв, свящ. В. Потапов, музикант М.Л. Ростропович.

⁶ У той період – секретар архієпископа Віталія (Устинова) – майбутнього першоієрарха РПЦЗ (1985-2001).

⁷ Його батьки – емігранти «першої хвилі» – покинули Росію 1918 року. Сам протопресвітер О. Кисельов у 1933–1940 роках – священик в Естонії, потім до 1945 року – у гітлерівській Німеччині, де активно підтримував та допомагав колаборантам-власівцям. З 1949 року проживав у США. З 1991 року – у СРСР, де жив на спокої у московському Донському монастирі. З 1938 року – близько знайомий з майбутнім патріархом Алексієм II (1990–2008).

⁸ Зокрема, протопресвітер О. Кисельов на сторінках журналу постійно популяризував ідею відродити святкування дня св. Володимира як церковно-національне свято.

⁹ Звертає на себе увагу і сам час висунення вимог. Як відомо, за рік до цього, у 1980 році в Москві проходила Олімпіада, яка супроводжувалася бойкотом з боку низки країн Заходу.

¹⁰ Радянський автор підручників з наукового атеїзму і матеріалів для Відділу агітації та пропаганди при ЦК КПРС М.С. Гордієнко (щоправда, після розпаду СРСР досить стрімко і успішно «перекваліфікувався» в релігієзнавця й водночас адепта саєнтології), у 1986 році «впевнено» доводив (обґрунтовуючи, таким чином, одночасно й офіційну точку зору Агітпропу), що планований ювілей 1000-річчя Хрещення Русі, РПЦЗ використовує «в чисто политических и идеологически-диверсионных целях», а також «усиления пропаганды <...> воинствующего антикоммунизма, настоящего на патологической ненависти к социалистическому укладу жизни и сопровождающегося открытыми призывами к насильственному уничтожению советского общественного и государственного строя» [Гордієнко 1986, с. 265].

¹¹ На підставі Синодального рішення від 23 грудня 1980 року [Определения Священного Синода 1981, с. 4–5].

¹² Незважаючи на те, що впродовж трьох років (1982–1985) змінилося чотири керівники СРСР (Л.І. Брежнев, Ю.В. Андропов, К.У. Черненко, М.С. Горбачов), позиція керівництва Радянської держави щодо святкування 1000-річчя Хрещення Русі залишалася незмінною. Утім, остаточної ясності щодо формату ювілею, мабуть, у влади не було. За свідченням тодішнього голови Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР (1984–1989) К.М. Харчева, оскільки «позиция государства по отношению к юбилею рождалась с нуля», вона «неоднократно пересматривалась» [Кирилл (Сахаров), *игум., эл. ресурс*].

¹³ Прикладом може служити доповідь «Актуальные вопросы идеологии, массово-политической работы партии» члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС К.У. Черненка на червневому пленумі ЦК КПРС 1983 року. К.У. Черненко (який через півроку, 13 лютого 1984 року, буде обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС та головою Радянської держави) відзначав, що акцент у боротьбі з релігією необхідно робити на пропагандистсько-освітню діяльність: «Нельзя ослаблять работу и с такой специфической группой населения, как верующие <...> коммунисты последовательные атеисты, но свое мировоззрение они никому не навязывают. Наш метод – образование, убеждения, пропаганда» [Черненко 1984, с. 597].

КПРС на відокремлення Церкви від суспільного життя. Починаючи з повоєнного часу, як і у всій попередній радянській історії, у цей період для Церкви держава залишала тільки одну сферу діяльності – миротворчу¹⁴. Природно, що перебуваючи в стабільному, але дуже залежному становищі, Церква сама не могла провести урочистостей на відповідному рівні. У даному випадку міжнародний престиж мав бути забезпечений підтримкою держави.

Практичні кроки в підтримці радянським керівництвом Церкви у святкуванні майбутнього ювілею були розпочаті 17 травня 1983 року актом передачі Московській патріархії комплексу будівель Данилова монастиря¹⁵. Цікаво відзначити, що 8 березня 1983 року Р. Рейган у своїй промові «Релігійна свобода і холодна війна» перед Національною асоціацією євангелістів США у Флориді, вжив щодо СРСР вираз, який на багато років став ідеологічним кліше: «імперія зла».

Відносно будівель Данилова монастиря слід зазначити, що на час передачі Церкві, ця найдавніша пам'ятка церковного зодчества¹⁶ перебувала в досить жалюгідному стані. До 1983 року тут була розташована дитяча виправна колонія МВС. Ремонтно-реставраційні роботи в монастирі здійснювалися за допомогою держави. Офіційно роботи очолювала спеціальна комісія¹⁷, але вона працювала в тісному зв'язку з державними структурами,

наглядовими архітектурними органами, а також Товариством охорони пам'яток історії та культури. Були задіяні кращі реставратори й будівельники.

У листопаді 1984 року відбулася досить знакова подія в церковно-державних відносинах. Головою Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР (своєрідним «міністром у справах релігій») був призначений кадровий дипломат К.М. Харчев. До і після нього цю посаду обіймали представники спецслужб або партноменклатури. З приходом до влади на початку 1985 року М.С. Горбачова у СРСР починаються масштабні системні реформи (так звана «перебудова»), які охоплювали всі галузі суспільно-політичного та економічного життя. До 1986 року був узятий курс на побудову «демократичного соціалізму». І в контексті цієї «демократизації» тоді ж К.М. Харчев виступив з ініціативою: для зміцнення зовнішньополітичного іміджу Радянського Союзу широко відсвяткувати 1000-річчя Хрещення Русі. Ініціатива отримала схвалення. Політичне керівництво Радянської держави обрало курс на подальшу легалізацію Церкви з метою вбудовування її у концепцію «суспільства розвиненого соціалізму»¹⁸. З цього моменту ювілей розглядався як важлива суспільна подія¹⁹. У свою чергу і у церковній пресі зазначалося його значення для Радянської держави.

¹⁴ Церковні ієрархи активно заохочувалися державою. Зокрема, 23 січня 1979 року Голова Президії Верховної Ради УРСР О.Ф. Вагченко вручив орден «Дружбы народів» екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філаретові (Денисенку). Як зазначалося в Указі, митрополит був нагороджений «за патриотическую деятельность в защиту мира». Того ж дня голова Українського республіканського комітету захисту миру Олесь Гончар вручив митрополиту Філарету почесну медаль Радянського комітету захисту миру «Борцу за мир» та медаль Радянського фонду миру [ЦДАГО України, оп. 7, спр. 123, арк. 10].

¹⁵ Монастирський комплекс передавався церкві «для создания в нем и на прилегающем участке Административного центра Московского Патриархата; разрешено также строительство новых служебных помещений на этой территории» [О передаче Московскому 1983, с. 2].

¹⁶ Монастир було засновано 1282 року молодшим сином Олександра Невського – Даниїлом.

¹⁷ Її очолював майбутній патріарх Алексій II, на той час митрополит Естонський і Таллінський.

¹⁸ Ілюстрацією нового партійного курсу є виступ 1988 року (у розпал «перебудови») К.М. Харчева перед викладачами Вищої партійної школи в Москві. Крім іншого, він вказував: «Встают вопросы, что партии выгоднее – верующий в Бога, ни во что не верующий или верующий и в Бога, и в коммунизм. Я думаю, что из двух зол выбирают меньшее. По Ленину, партия должна держать под контролем все сферы жизни граждан, а т. к. верующих никуда не денешь и наша история показала, что религия – это “всерьез и надолго”, то искренне верующего для партии легче сделать верующим также и в коммунизм. И тут перед нами встает задача: воспитание нового типа священника. Подбор и постановка священников – дело партии!» [Религия и перестройка 1995, с. 354]. Час засвідчив, що створити феномен священника, який би з'єднав свої християнські переконання з марксистськими, виявилось неможливо, зате порівняно легко й просто, на превеликий жаль, вдалося виростити значну кількість безпринципних священнослужителів.

¹⁹ Досить чітко про це висловився на передодні ювілейних свят, у січні 1988 року, К.М. Харчев: «Наша практическая задача максимально использовать 1000-летие в интересах нашего государства, необходимо отсечь посягательства Запада на использование этого юбилея в своих реакционных целях <...> Вопросы 1000-летия решаются в ЦК КПСС» [цит. за: Маслова 2005, с. 126–127].

У рамках підготовки до святкування ювілею були проведені три міжнародні наукові церковні конференції. Перша з них – церковно-історична – відбулася в Києві 21–28 червня 1986 року. Незважаючи на міжнародний формат, її можна охарактеризувати як виключно внутрішньоцерковну подію (як за складом учасників, так і за питаннями, яких вони торкалися на конференції). До цього часу відносяться і перші звернення церковних ієрархів з проханням про передачу церкві хоча б частини будівель ансамблю Києво-Печерської лаври для проведення богослужінь. Надалі, аж до 1988 року, екзарх України митрополит Філарет (Денисенко) і патріарх Пимен (Ізвєков) неодноразово зверталися до Ради у справах релігій по УРСР і особисто до керівника України В.В. Щербицького, однак ці прохання завжди відхилялися²⁰.

З наближенням ювілею Церква дедалі активніше починає брати участь у процесах, пов'язаних зі змінами в радянському суспільстві, спричинених «перебудовою». Посилюється її роль і на міжнародній арені. Якщо раніше церковні діячі брали участь у миротворчих й екуменічних форумах, то з 1987 року сфера діяльності розширюється. Для участі у XXIV Генеральній конференції ЮНЕСКО 1987 року в Парижі до складу радянської делегації було включено митрополита Крутицького і Коломенського Ювеналія (Пояркова)²¹, заступника голови Синодальної комісії з підготовки та проведення святкування 1000-річчя Хрещення Русі²². У жовтні 1987 року ЮНЕСКО прийняла резолюцію «Про 1000-річчя введення християнства на Русі». Розроблено широку програму ювілейних заходів, центральними з яких були симпозіум та виставка у штаб-квартирі організації. Усім 159 державам – членам ЮНЕСКО було рекомендовано у 1988–1989 роках відзначити цей ювілей.

У грудні 1987 року до кола осіб, які супроводжували М.С. Горбачова на саміт до Вашингтона²³, було введено делегацію РПЦ.

За результатами спільної зустрічі духовенства СРСР та США було складено спільне Послання, підписане головою Відділу зовнішніх церковних відносин Московської патріархії митрополитом Філаретом (Вахромєєвим) та генеральним секретарем Національної ради Церков Христа у США Арі Брауером. Цікаво відмітити, що це був перший і єдиний документ, підписаний одним з керівників РПЦ, де містилась пряма, хоч і дуже обережна, критика уряду не тільки іншої країни, але й власної.

З 11 по 18 травня 1987 року в Москві відбулася друга із запланованих науково-церковних конференцій, яка мала назву «Богословие и духовность Русской Православной Церкви». На відміну від першої конференції в Києві, московська відбувалася вже за широкої участі світських учених. Тільки АН СРСР була представлена сімома провідними гуманітарними науково-дослідними інститутами. У конференції брали участь наукові співробітники бібліотек АН СРСР, державних консерваторій та музеїв – Третьяковської галереї, Музею ім. Андрія Рубльова, Калужького обласного художнього музею та Кирило-Білозерського заповідника. За свідченнями учасників, багато хто з них підходив під благословення до єпископів абсолютно відкрито. Дух конференції був суто науковий. Зустрічалися та дискутували колеги, незалежно від того, чи були вони представниками духовної чи світської науки. Те ж саме стосувалося третьої, лєнінградської, конференції (31 січня – 5 лютого 1988 року) за темою «Литургическая жизнь и церковное искусство РПЦ». Але ця конференція відрізнялася від обох попередніх тим, що перші дві висвітлювалися тільки в церковній пресі, а лєнінградська – і державними ЗМІ.

Сама тональність офіційних ЗМІ у ставленні до Церкви в цей період стає іншою. У 1987 році різко змінюється спрямованість одного з рупорів атеїстичної пропаганди – журналу «Наука і релігія»: з антирелігій-

²⁰ На одному з документів, які обґрунтовують відмову (від 29 квітня 1987 року), стоїть підпис майбутнього президента України Л.М. Кравчука, на той час завідувача Відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ України [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2980, арк. 11].

²¹ У даний час є найстаршим за хіротонією (26 грудня 1965 року) правлячим архієреєм РПЦ.

²² Очолював Комісію безпосередньо патріарх Пимен.

²³ Під час цієї радянсько-американської зустрічі на вищому рівні 7 грудня 1987 року було підписано один з епохальних документів – Договір про ліквідацію ракет середньої та малої дальності.

ного видання він стає своєрідним форумом віруючих і невіруючих. У ньому друкується досить багато матеріалів про православних священиків, бесід з ними, описів їхньої діяльності – і все це в позитивному дусі. Із запланованих ошуканців священики раптом перетворюються на інтелігентних, вдумливих і чуйних людей, що намагаються допомогти людям у біді. Наприклад, публікується бесіда зі священиком про сповідь, про те, як і з чим люди звертаються до священика і чого від нього очікують. І тут же подано позитивний коментар радянського психіатра, який говорить про психотерапевтичну функцію сповіді та пастирства.

Водночас в інших виданнях публікуються статті представників науки і мистецтва С.С. Аверінцева, Д.С. Лихачова, Л.М. Гумільова та ін., спрямовані на підняття статусу Церкви в очах радянської громадськості. Особливо варто відзначити статтю «Тисячелетие Крещения Руси» академіка ракетно-космічної галузі Бориса Вікторовича Раушенбаха²⁴ в серпневому номері (№ 12) журналу «Комуніст» за 1987 рік²⁵ Стаття була перевидана багатьма мовами в провідних журналах (зокрема в «Кур'єрі ЮНЕСКО») та викликала широкий резонанс у світі.

Таким чином, 1987 рік можна вважати переломним у суспільній свідомості щодо ставлення до майбутнього ювілею та Православної Церкви в цілому. Питання реституції культових споруд саме собою ставало насущним. Але відбувалося все досить спонтанно, що свідчить про те, що будь-якого плану передачі храмових споруд не існувало.

17 листопада 1987 року Радянський уряд передав Церкві Оптину пустинь. Причому ініціатива передачі монастирського комплексу походила від держави. Про те, як це відбувалося, К.М. Харчев казав: <...> я не помню, чтобы кто-то в РПЦ просил нас вернуть Толгский монастырь, Оптину пустынь. Оптину пустынь предложил вернуть член Политбюро Александр Яковлев <...> Я говорю: “Такое только во сне может привидеться”. Он: “Давай попробуем!” Так и передали. Совет обращался в ЦК, дескать, по просьбе Церкви» [Харчев, эл. ресурс]. Через місяць, у грудні 1987 року, у Ярославлі Церкві було повернуто Толгський монастир (заснований 1314 року). Монастир до свого закриття у 1928 році був чоловічим, але 1987 року відроджений як жіночий²⁶. Переломною подією у взаєминах церкви та Радянської влади стала зустріч у Кремлі 29 квітня 1988 року М.С. Горбачова з патріархом Пименом та членами Синоду. Слід підкреслити, що за всю історію існування СРСР це була друга (та остання) зустріч керівника держави та Церкви (перша відбулася в 1943 році між І.В. Сталіним та митрополитом Сергієм (Страгородським) з приводу відновлення патріаршества). Ініціатива проведення зустрічі належала Раді у справах релігій. Провідна роль у її організації належала голові Ради К.М. Харчеву. Зустріч підтвердила поворот у релігійній політиці Радянської держави до діалогу та співпраці із церквою.

М.С. Горбачову був представлений докладний меморандум із зазначенням, чого потребує Церква та віруючі

²⁴ Всесвітньовідомий академік космічної галузі. Під час польоту автоматичної міжпланетної станції «Луна-3» (1959) колектив під керівництвом Б.В. Раушенбаха вперше у світі вирішив задачу управління апаратами в космічному просторі. Система орієнтації станції, сконструйована під керівництвом академіка, окрім іншого, дозволила людству вперше побачити зворотний бік Місяця та зафіксувати його фотографічно. У 1987 році входив до складу радянської делегації на XXIV Генеральній конференції ЮНЕСКО (як і митрополит Ювеналій), де виступив від делегації з доповіддю з нагоди 1000-річного ювілею вітчизняної історії.

²⁵ Згідно зі словами академіка, у серпні 1987 року з редакції журналу «Комуніст» йому подзвонили та попросили написати статтю з приводу стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), своєрідного проекту «зоряних воєн» президента США Р. Рейгана. Для Б.В. Раушенбаха як вченого авантюризм проекту була очевидною (про що він до цього говорив у своїх статтях у фахових виданнях). Він вважав непотрібною ще одну публікацію на цю тематику, та ще й у партійному виданні. Тому відповів: «Какая все это ерунда, разве это важно? Вот наступает тысячелетие Крещения Руси, а вы, странные люди, ничего об этом не пишете!» «А вы что, и об этом можете написать?» – спросили его. – «Конечно, могу...», – ответил Раушенбах, и статья была заказана» [цит. за: Борисова, эл. ресурс]. Слід зазначити, що Б.В. Раушенбах, один з основоположників радянської і світової космонавтики, ніколи не приховував свого позитивного ставлення до Православної Церкви.

²⁶ При реституції монастирських комплексів звертає на себе увагу певна «симетрія» в діях влади: оскільки був повернутий чоловічий монастир – Оптина пустинь, то потрібно вже повернути і жіночий, байдуже, що він завжди був чоловічим.

в СРСР²⁷. У меморандумі також вказувалося на необхідність скасування перепон до відновлення, повернення та побудови храмів. Держава пішла назустріч проханням Церкви, у тому числі й у питанні реституції культових споруд. Протягом лише 1988 року православним віруючим було передано 788 храмів [Бессонов 1990, с. 254]. Протягом 1988–1989 років Церкві було передано 29 монастирів [Бессонов 1990, с. 254], зокрема й частини приміщень на території Дальніх печер Києво-Печерської лаври [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3329, арк. 13].

Влада часто відмовлялася передавати церковні будівлі, що використовувалися в господарських або соціально-культурних потребах. Між віруючими та владою іноді справа доходила до конфліктів, які в деяких випадках набували гострого характеру (наприклад, голодування та сидячі страйки перед храмами, про що повідомлялося в ЗМІ). Іноді відбувалося зворотнє: «пропозиція» з передачі культових споруд з боку держави «випереджала» можливості Церкви. Зокрема, на початку 1988 року було прийнято рішення про передачу Соловецького монастиря. Утім, патріарх Пимен особисто відхилив цю пропозицію. Лише через 2 роки – 25 жовтня 1990 року –

на Соловках було відкрито монастир [Спасо-Преображенский, эл. ресурс].

Торкаючись самих ювілейних урочистостей, слід сказати, що 1000-річчя Хрещення Русі стало дійсно народним святом²⁸. Програма ювілею включала офіційні святкування, які проходили з 5 по 16 червня 1988 року, а також проведення Помісного Собору РПЦ (6–9 червня). Було організовано урочистий концерт у Великому театрі, влаштований прийом у Голови Ради Міністрів СРСР М.І. Рижкова. Для участі в ювілейних урочистостях прибули 211 делегацій (понад 450 осіб) з 89 країн світу [Бессонов 1990, с. 254]. Найбільш урочисті акції пройшли в містах, тісно пов'язаних з історією Православної Церкви на Русі, – Києві, Володимирі, Ленінграді, Москві. Упродовж наступних місяців ювілей відзначався в багатьох містах величезної країни.

Таким чином, ювілейні урочистості 1000-річчя Хрещення Русі перетворилися на великі церковно-політичні акції, у своєрідний державний православний ювілей в атеїстичній країні, якою був СРСР. Вони підтвердили радикальні зміни у сфері державно-церковних відносин, і передача культових споруд стала одним із закономірних наслідків цих змін.

Джерела та література

Анашкин Д.П. Русская Православная Церковь за границей и война во Вьетнаме (по материалам зарубежной церковной печати) // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – Москва, 2015. – Вып. 3 (64). – С. 88–100.

Архиерейский Собор Русской Православной Церкви Заграницей (Нью-Йорк, 29 сентября / 11 октября 1976 г.). Протокол № 10 // Документы Соборов РПЦЗ. – URL: <https://sinod.ruschurchabroad.org/documents%20sobor.htm>.

Бессонов М.Н. Православие в наши дни. – Москва, 1990.

Борисова М. Жизнь в эпоху перемен // Фома. – URL: <https://foma.ru/zhizn-v-epokhu-peremen.html>.

Гордиенко Н.С. «Крещение Руси»: факты против легенд и мифов. – Ленинград, 1986.

Карловацкий раскол // Атеистический словарь. – Москва, 1985. – С. 195.

Кашеваров А.Н. Журнал «Русское Возрождение» – орган Комиссии по подготовке празднования в русском зарубежье 1000-летия Крещения Руси // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Альманах. – Вып. 3: Материалы научной конференции «Равноапостольный

²⁷ Цікаво відмітити, що незважаючи на «демократію», «гласність» та інші атрибути епохи «перебудови», які панували в суспільстві, за М.І. Одинцовим, «робота над документом, в котрому содержались виступлення сторін і просьби Церкви, проходила в умовах сверхсекретності, даби исключить всякую возможность утечки информации» [Одинцов 2002, с. 43].

²⁸ Наприклад, очевидець урочистостей канадський історик українського походження Д.В. Поспіловський свідчить, що «1000-летие в 1988 г. было действительно отпраздновано как всенародный праздник» [Поспеловский 1995, с. 395–396].

князь Владимир и формирование русской цивилизации». Санкт-Петербург, 23–24 сентября 2015 г. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 258–267.

Кирилл (Сахаров), игум. Вскоре после 1000-летия Крещения Руси... (воспоминания). – URL: <http://zavtra.ru/blogs/vskore-posle-1000-letiya-krescheniya-rusi>.

Маслова И.И. Вероисповедная политика в СССР: поворот курса (1985–1991 гг.). – Москва, 2005.

О передаче Московскому Патриархату Даниловского монастыря в Москве // ЖМП. – 1983. – № 8. – С. 2.

Одинцов М.И. Русская Православная Церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом. – Москва, 2002.

Определение Архиерейского Синода Русской Православной Церкви За границей 1970 г. // Законодательство Русской Православной Церкви За границей: (1921–2007) / сост. Д.П. Анашкин. – Москва, 2013.

Определения Архиерейского Собора Русской Православной Церкви за границей // Церковная жизнь. – 1959. – № 11–12. – С. 200–201.

Определения Архиерейского Собора Русской Православной Церкви за границей // Церковная жизнь. – 1971. – № 7–12. – С. 35–39.

Определения Священного Синода об образовании и составе Комиссии для подготовки и проведения юбилея 1000-летия Крещения Руси // ЖМП. – 1981. – № 2. – С. 4–5.

Попов А.В. Российское православное зарубежье: История и источники. С приложением систематической библиографии. – Москва, 2005.

Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995.

Религия и перестройка (из сокращенной записи доклада председателя Совета по делам религий К.М. Харчева на встрече с преподавателями ВПШ) // Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / сост. Г. Штриккер. – Москва, 1995. – Кн. 1–2. – С. 216–218.

Спасо-Преображенский Соловецкий ставропигиальный мужской монастырь. – URL: / <http://solovki-monastyr.ru/abbey/revival/>.

Телеграмма президенту Джонсону от епархиального собрания Восточно-Американской епархии Русской Зарубежной Церкви // Православная Русь. – 1966. – № 24. – С. 14.

Харчев К.М. Перестройка наделила Церковь правами, а обязанностями не успела. Председатель Совета по делам религий в 1984–1989 годах вспоминает и оценивает реформы в отношении государства и верующих // Независимая газета. – URL: http://www.ng.ru/fair/2018-10-11/1_7330_religion.html.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 123, арк. 10.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2980, арк. 11–12.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 329, арк. 13.

Черненко К.У. Актуальные вопросы идеологии, массово-политической работы партии. Доклад на июньском (1983 г.) Пленуме ЦК КПСС // *Черненко К.У.* Избранные речи и статьи. – Москва, 1984.

Скорочення

Вестник ПСТГУ – Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.

ЖМП – Журнал Московской Патриархии.

ЦДАГО України – Центральный державный архив громадських об'єднань України

Київська «археологиня» початку ХІХ століття Анна Турчанинова: джерела versus історіографія

У статті на основі розширеної джерельної бази зроблено спробу проаналізувати міру причетності А.О. Турчанинової до археологічних розкопок у Києві на початку ХІХ ст. Висунуто гіпотезу щодо причин появи та простежено розвиток історіографічної версії про археологічну діяльність Турчанинової. Показано, що наявні джерела акцентують захоплення Турчанинової магнетизмом і не згадують про її причетність до розшуків старожитностей. **Ключові слова:** Анна Турчанинова, київські старожитності, джерела особового походження, археологічні дослідження, магнетизм.

В статье на основе расширенной источниковой базы сделана попытка проанализировать степень причастности А.А. Турчаниновой к археологическим раскопкам в Киеве в начале ХІХ в. Выдвинута гипотеза о причинах появления и прослежено развитие историографической версии об археологической деятельности Турчаниновой. Показано, что имеющиеся источники акцентируют увлечение Турчаниновой магнетизмом и не упоминают о ее причастности к поискам древностей.

Ключевые слова: Анна Турчанинова, киевские древности, источники личного происхождения, археологические исследования, магнетизм.

In the paper basing on the expanded source base the attempt to analyze the degree of involvement of A. Turchaninova to the archaeological excavations in Kyiv at the beginning of the 19th century was made. The hypothesis about the reasons of appearance of the historiographical version of archaeological activity of Turchaninova was put forward and the author watched its development. It is shown that the available sources accentuate Turchaninova's passion for magnetism and do not mention her involvement in the search for antiquities.

Keywords: Anna Turchaninova, Kyiv antiquities, sources of personal origin, archaeological research, magnetism.

У дореволюційних словникових статтях, присвячених Анні Олександрівні Турчанинової, дефініції схожі між собою. «Азбучный указатель имен русских деятелей», опублікований у 1888 році, визначав Турчанинову як «писательницу, автора книг по французски» [Азбучный указатель 1888, с. 363]¹. У виданому 1889 року «Библиографическом словаре русских писательниц» М.М. Голицина, оскільки профіль словника а ргіогі вказував на приналежність до літературних кіл, лише зазначалося: «Турчанинова, Анна Александровна, девица». Далі було вміщено список її опублікованих творів [Голицын 1889, с. 252]. Словник Брокгауза та Єфрона поєднав дефініції попередників: «Турчанинова (Анна Александровна) – девица, писательница конца ХVІІІ и начала ХІХ в.». У кінці статті після

списку публікацій було зазначено, що «современники говорят о Турчаниновой как о магнетизерше» [Энциклопедический словарь 1902, с. 248–249].

Скромну інформацію цих видань відтворюють сучасні інтернет-довідники – більше опертися нема на що: не тільки в радянські часи, але і в подальшому ім'я Анни Турчанинової виявилось вилученим з «паперового» інформаційно-довідкового простору². Можливо (але про це краще судити літературознавцям), на певному етапі вичерпався інтерес, який був пов'язаний з її літературними пробами³. Незважаючи на наявність притеттєвих публікацій творів Турчанинової (що було, з урахуванням гендерного фактору, нечастим явищем наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.), навряд чи можна говорити про її

¹ Показчик передував роботі над «Русским биографическим словарем». Видання Словника не було завершено. Том зі статтею про Турчанинову не вийшов. Тут і далі розкриваємо скорочення в текстах джерел і публікацій курсивом.

² Статті про А. Турчанинову не було в «Литературной энциклопедии» (1929–1939), «Большой советской» та «Советской исторической» енциклопедіях. Відсутня вона і в «Большой российской энциклопедии», «Енциклопедії історії України», «Словаре писателей ХVІІІ века», відповідний випуск якого (з прізвищами на літеру Т) вийшов 2010 року. Оптимістичні очікування пов'язані з майбутнім виходом шостого тому унікального наукового видання – біографічного словника «Русские писатели. 1800–1917».

³ Ще в 1830 та 1833 роках у «Дамском журнале» автор «Материалов для истории русских женщин-авторов» М. Макаров зазначив, що «ее [Турчанинової. – Т.А.] стихотворения правильны, имеют много неоспоримых достоинств; но они уже мало принадлежат господствующему вкусу» [цит. за: Хайдер 2000, с. 131–153].

популярність у письменницькому середовищі і в сучасників-читачів. Принаймні, вона не залишила літературного сліду в їхніх спогадах і в журнальній критиці.

Сказане не означає, що Анна Турчанинова була зовсім невідома сучасникам і забута нащадками. До свідчень сучасників ми звернемося нижче. Що ж стосується нелітературних, вельми нетривіальних, сфер її діяльності, то їх актуалізація відбувалася по мірі зміни парадигм в історико-культурному процесі. Зокрема, разом з інституціоналізацією археології та зростанням інтересу до її минулого, однією з таких сфер діяльності стали археологічні розкопки початку ХІХ ст. в Києві й Вишгороді, до яких, на думку ряду авторів, Турчанинова була безпосередньо причетна.

Саме розгляд версії про археологічну діяльність А.О. Турчанинаної в Києві в перші десятиліття ХІХ ст. є метою цієї статті. Оскільки джерела до археологічної частини кількісно мізерні й маловиразні, стає особливо важливим прояснити їх відомості за допомогою того історико-біографічного матеріалу, який дають інші документи, тобто розглянути археологічні події у відображеному іншими джерелами світлі. Що ми й спробуємо зробити.

Життя, діяльність (або її аспекти), особистість Анни Олександрівни Турчанинаної ніколи не були предметом спеціального наукового вивчення, тому вживати термін *історіографія* в контексті нашої теми можна лише з деякими застереженнями: сьогодні мова йде не про сукупність історичних досліджень про життя й діяльність Турчанинаної, а про наявний у публікаціях набір згадок і констатацій про окремі, розрізнені сторони її діяльності.

В археологічній частині цієї (умовно кажучи) історіографії помітні два напрямки. Частина авторів (здебільшого – киевознавчих та історіографічних праць) кажуть про участь А. Турчанинаної в київських розкопках початку ХІХ ст., не піддаючи цей факт сумніву. Інша частина не згадує про діяльність А. Турчанинаної на ниві київської археології. Це, головним чином, археологи, причетні до дослідження пам'яток, розкопки яких «інкримінують» Турчаниновій, – Борисоглібської церкви

у Вишгороді та ділянок біля Михайлівського Золотоверхого монастиря. Археологи не проявляють інтересу до Турчанинаної, мабуть, через те, що немає ані писемних, ані археологічних джерел, які давали б достовірну інформацію про її знахідки і могли б впливати на інтерпретації в новітніх дослідженнях.

Зрозуміло, що в рамках нашої теми ми зупинимося на публікаціях, які наполягають на археологічній діяльності А. Турчанинаної. Одним з перших про її участь у київських розкопках написав М. Закревський. У 1858 році в його «Летописи и описания города Киева» короткою фразою згадано розкопки біля Михайлівського монастиря: «Г-жа Турчанинова производила в 1811 г. поиски в этом монастыре» [Закревский 1858, с. 173]. Джерело цієї інформації не вказано. У розширеному й доповненому варіанті книги, виданому під назвою «Описание Киева», Закревський знову писав: «В 1811 г. госпожа Турчанинова производила поиски в ограде Михайловской обители; но результаты ее раскопок остались для публики неизвестны; впрочем все археологические поиски г-жи Турчаниновой были, сколько известно, безуспешны» [Закревский 1868а, с. 547]. Тут зроблено посилання на перший том «Опису», але там не має очікуваного джерела відомостей, а тільки згадано розкопки у Вишгороді: «<...> в 1816 г. г-жа Турчанинова открыла все основание бывшей церкви [Борисоглібської. – Т. А.], однако ж древностей не нашла» [Закревский 1868, с. 262–263]⁴. Таким чином, Закревський без будь-яких посилань назвав обидва місця, де нібито вела розкопки Турчанинова.

Професор Київського університету В.С. Іконніков у своєму фундаментальному «Опыте русской историографии» (1891) згадав вишгородський епізод розкопок і А. Турчанинову, розглядаючи діяльність графа М. Румянцова та співробітництво з ним київського історика М. Берлінського. Іконніков вказав, що «разыскания в Вышгороде действительно были произведены, а расходы на них взяла на себя А.А. Турчанинова, о происхождении и семье которой старался узнать гр. Румянцов» [Иконников 1891, с. 188]. Показово, що через кілька сторінок після процитованої фрази

⁴ Ця фраза повністю повторена з «Летописи и описания» [див.: Закревский 1858, с. 89].

Іконніков зауважив, що в ті роки в Києві були «известны, как любители и изыскатели древностей: К.А. Лохвицкий, Турчанинов [виділено нами. – Т. А.], А.С. Анненков» [Іконніков 1891, с. 192]. Тобто, серед відомих дослідників київських старожитностей названий Турчанинов (причому, без ініціалів), а не Турчанинова. В іменному покажчику до цього тому «Опыта» є дві позиції – «Турчанинов, археол.» і «Турчанинова А.А.». Навряд чи все це могло бути випадковою помилкою. Отже, тут Іконніков каже, що А. Турчанинова взяла на себе витрати на розкопки, а якийсь «археолог» Турчанинов був «изыскателем древностей».

Проте в нарисі Іконнікова «Киев в 1654–1855 годах» (1904), перелік осіб зазнав змін: «К этому времени относятся разыскания древностей К.А. Лохвицкого, А.А. Турчаниновой и А.С. Анненкова» [Іконніков 1904, с. 131]. Безіменний «археолог» Турчанинов зник, або став А.А. Турчаниною, яка вже причетна до розшуків старожитностей. Важко сказати, чому Іконніков здійснив таку зміну. Адже в 1896 році, тобто в період між його «Опытом русской историографии» і книгою про Київ, вийшла стаття добре йому відомого історика і знавця Києва В.І. Щербини, де автор теж згадав Турчанинову в контексті співробітництва М. Берлинського та М. Румянцева: «<...> разыскания в Вышгороде, о которых просил Румянцев, были произведены в 1816 г., и Берлинский приложил к (несохранившемуся) письму от 12 июля “план разработки около церкви Вышгородской”, расходы на которую [“разработку”, тобто розкопки. – Т. А.] приняла на себя А.А. Турчанинова» [Щербина 1896, с. 405]. Таким чином, твердження Закревського про «розкриття» пам'яток Турчаниною спочатку не вплинуло на В. Іконнікова та В. Щербину, які працювали в Києві й добре знали київські архіви; обидва автори говорили тільки про фінансову участь Турчанинової в розкопках. Раптом пізніше Іконніков «зробив» Турчанинову археологинею.

Можливо, наведеними працями не вичерпуються згадки Турчанинової як особи, причетної до археологічних подій, але це ті авторитетні в києвознавстві публікації, до яких в подальшому зверталися дослідники.

У середині ХХ ст. у двотомному «Древнем Киеве» (1958–1961) М. Каргер, кажучи про діяльність А. Турчанинової, скомпілював відомості М. Закревського та В. Щербини. «Из письма М.Ф. Берлинского к гр. Н.П. Румянцеву известно, – писал Каргер, – что в 1816 г. по просьбе Румянцева им, совместно с помещицей А. Турчаниновой и на её средства были произведены раскопки в Вышгороде» [Каргер 1958, с. 33]. Каргер подав цитату з листа Берлинського, пославшись на згадану вище статтю В. Щербини: «О Турчаниновой, стяжавшей печальную известность ее “сокрушительными” раскопками на территории Михайловского Златоверхого монастыря, Берлинский писал как о “девице, с самых молодых лет единственно занимавшейся ученостью, имеющей вкус к познаниям древностей и искусств, упражняющейся в чтении отборных сочинений и всю жизнь свою (по смерти родителей) посвящающей на полезные изыскания”» [Каргер 1958, с. 33]. Каргер недвозначно казав про участь Турчанинової в розкопках, характеризуючи їх як «дилетантские» [Каргер 1958, с. 35].

У другому томі книги Каргер повторив, що «в 1811 г. какие-то раскопки в Михайловском монастыре производила местная любительница археологии Турчанинова, но результаты ее “поисков” остались неизвестными» [Каргер 1961, с. 169]. Згадано й вишгородські розкопки 1816 року, «производившиеся помещицей Турчаниновой, археологические увлечения которой причинили немало разрушений развалинам древних архитектурных памятников Киева» [Каргер 1961, с. 321]. Без будь-яких посилань, лише за допомогою граматичної категорії (використання множини – «немало разрушений», «памятников»), діяльність Турчанинової набувала більшого масштабу; складається враження, що мова йде про значну кількість пам'яток.

Легко помітити, що єдиний витяг з писемного джерела, наведений для підтвердження участі Турчанинової в нібито спільних з Берлинським розкопках у Вишгороді, насправді не містить такої інформації.

О.О. Формозов висловив думку, що історіографічні розділи «Древнего Киева» М. Каргера мають «самостоятельное значение» та «исследовательский характер» [Фор-

мозов 1975, с. 6]. Не піддаючи сумніву безпосередню участь А. Турчанинової в київських розкопках, Формозов пішов ще далі та в невеликому дописі (1981) намагався відповісти на питання про цілі такої діяльності. Результат виявився, м'яко кажучи, несподіваним. На основі декількох припущень («представляется вероятным», «это позволяет предположить» та ін.) було зроблено висновок: «Можно поэтому с достаточной долей уверенности сказать, что мистики Турчанинова и Лохвицкий занялись раскопками в Киеве не из интереса к материальной культуре русского средневековья, а в поисках масонских тайн, сохранившихся якобы на древнейших киевских зданиях» [Формозов 1981, с. 313]. Залишаючи цей пасаж без коментарів, зауважимо, що він не отримав розвитку ні в працях самого Формозова, ні в публікаціях інших авторів.

Хоча ім'я А. Турчанинової час від часу з'являється на сторінках наукових праць, говорити про увагу до неї дослідників було б перебільшенням [див. напр.: *Линёва* 1999; *Беляев* 2000, с. 446]. Навіть якщо вона є одним із ключових акторів розвитку історичного сюжету, автори не намагаються відтворити її історико-біографічного портрету [див. напр.: *Кондаков* 2014, с. 264]⁵.

Дещо осторонь стоїть праця, на яку ми змушені звернути увагу як на таку, що викликає занепокоєння за подальшу історіографічну долю не тільки А. Турчанинової, але й усєї київської археології початку ХІХ ст. Це дисертація І.В. Якімової «Феномен гендерної археології на теренах України на зламі епох (друга половина ХІХ – 1930-ті рр.)» [Якімова 2016]⁶. Працю захищено за спеціальністю «07.00.06

– історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», проте говорити про джерелознавчу складову цього дослідження напевно чи можна, принаймні в частині, яка стосується А. Турчанинової. Так, автор повідомляє: «Коли і за яких обставин родина Турчанинових переїхала до Києва, нам, на жаль, невідомо», – хоча про це є свідчення в опублікованих джерелах. Переплутано біографічні дані, почерпнуті з Інтернету, а не з джерел, зокрема й опублікованих⁷. Характеристика, яку М. Берлінський дав А. Турчанинової в особистому листі, видана за її біографію та використана для висновків про те, «що Турчанинова «від юних років займалася наукою», присвятивши більшу частину свого життя археологічним дослідженням» (sic!) [Якімова 2016, с. 69]. Переклади текстів джерел зроблені без урахування лексичного наповнення, характерного для початку ХІХ ст.

Настійливо повторювана теза про існування «археологічного осередка» або «кола дослідників старовини» як неформального історичного/археологічного гуртка не підтверджена автором, та й не може бути підтверджена, оскільки є історіографічною легендою. Лишається сподіватися, що текст дисертації не стане доступним для широкого кола читачів у вигляді опублікованої монографії.

Звернемося до тих історичних джерел, які дають певне уявлення про Анну Олександрівну Турчанинову та дозволяють краще зрозуміти, чи було в її житті місце захопленню старовиною і археологією, чи займалася вона розкопками київських пам'яток або була в полоні інших інтересів⁸.

⁵ Автор каже про особливе значення Турчанинової, якій «удалось на десятилетие вовлечь в орбиту своей деятельности одного из крупнейших чиновников империи А.Н. Голицына»; проте сама ця значима особа не розглядається в книзі.

⁶ В наше завдання не входить рецензування праці, але не можна не відзначити невідповідність теми до змісту дисертації. «Гендерна археологія» розглядається з погляду «жіночого дискурсу» в археологічній науці України, тому автор вважає об'єктом дослідження «дисциплінарне та професійне становлення української археологічної науки другої половини ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.».

⁷ Приклад: «Мати – Олександра Філадельфівна Турчанинова, уроджена Дьячкова», – наполягає автор дисертації (с. 109). Однак, мати та донька Турчанинови були повними тезками. Турчанинова-молодша встановила надгробні плити на могилах своїх батьків, похованих у Видубецькому монастирі. Написи на плитах: «Здесь покоится тело полковника Александра Александровича Турчанинова Скончавшегося в Киеве 1801 года марта 28 дня Памятник сей посвящает ему дочь его Анна Александровна Турчанинова»; «Здесь погребено тело полковницы Анны Александровны Турчаниновой Скончавшейся в Киеве 1815 года апреля 26 дня Памятник сей посвящает ей дочь ее Анна Александровна Турчанинова» [див.: *Ульяновский* 2009, с. 579–580].

⁸ Обмежений обсяг статті не дає можливості привести в тексті дані всіх виявлених джерел, які згадують А. Турчанинову; але ми залишаємо їх у списку використаної літератури.

Найраніше свідство сучасника про Турчанінову має відношення до Києва. Філіп Філіпович Вігель (1786–1856), майбутній знаменитий мемуарист, а в кінці 1798 року – дванадцятирічний хлопчик, мав переїхати до батьків з Москви до Києва, де Вігель-старший був обер-комендантом. Дізнавшись, що «одна московская барыня, на житье переселившаяся в Киев», їхатиме по тому ж маршруту, Вігелі попросили довести їх сина. Цією панею була Анна Олександрівна Турчанінова, але не наша героїня, а її мати, з якою (нагадаємо) вона була повною тезкою.

Вігель переказав історію прізвища Турчанінова: батько Анни – полонене турчєня, подароване імператрицею Єлизаветою Петрівною майбутньому Петру ІІІ. Ставши першим камердинером і улюбленцем імператора, він міг би зробити запаморочливу кар'єру. Але 17 липня 1762 року імператор був убитий, на престол зійшла Катерина ІІ. Камердинер поваленого імператора повинен був ховатися. Проте йому вдалося купити маєток в Орловській губернії, одружитися на сусідській дівчині, обзавестися будинком у Москві. 8 грудня 1774 року в Турчанінових народилася донька Анна⁹.

Сходження на престол Павла І (у листопаді 1796 року), котрий ревно шанував пам'ять свого батька Петра ІІІ, дозволили Турчанінову значно покращити матеріальне становище. Його дружина, відбуваючи прощу до Києва, дізналася про розпродаж маєтків Станіслава Понятовського, купила селище Степанці з тисячею душ кріпаків «и потом подвластного ей мужа выписала из Орла». Покинувши Орловщину, сімейство перебралося в новий маєток, навідуючись і в свої московські володіння.

На думку мемуариста, у родині Турчанінових тільки молодша донька Анна «была примечательна и сделалась даже впоследствии известною» [Вігель 2003, с. 107]. Пам'ять Вігеля назавжди зберегла перші враження від спілкування з Анною: «Чистота ли ее души сквозь неопрятную оболочку сообщалась младенческой душе моей или магнетическая сила ее глаз <...> действовала тогда и на меня: я находился под ее очарованием» [Вігель 2003, с. 107]. Доповнити портрет Тур-

чанінової можна більш пізнім (петербурзького періоду) описом Вігеля, де він говорить про незмінність її вигляду і знову акцентує, здавалося б, досить відразливі риси, які, проте, не вплинули на його ставлення до «девицы»: «черные, прекрасные, мутные и блуждающие глаза ее все еще горели прежним жаром; черные длинные нечесанные космы, как и прежде, выбивались из-под черной скуфьи, и вся она, как черная трюфель в масле, совершенно сохранилась в своем сальном одеянии» [Вігель 2003, с. 108].

Неохайність господині, її «запыленный, засаленный кабинетец», зміна настрою і дивацтва не могли заступити ті риси її характеру, які приваблювали юного Вігеля: «я не нашел в ней тени педантства: всегда веселая, часто шутливая, она объяснялась с детскою простотой <...> Разговоры ее были для меня чрезвычайно привлекательны» [Вігель 2003, с. 107]. Завдяки Анні відбулося його «перше знайомство з російськими музами». Вона змушувала Вігеля читати оди й вірші, хвалилася дружбою з багатьма відомими людьми – професорами Московського університету, «вечними мужами», поетами.

Знайомство продовжилося в Києві. Через сорок років Вігель згадував: «Не имея еще двадцати лет от роду, она избегала общества, одевалась неряхою, занималась преимущественно математическими науками, знала латинский и греческий языки, собиралась учиться по-еврейски и даже пописывала стихи, хотя весьма неудачно; у нас ее знали под именем философи. Вся киевская ученость скрывалась тогда под иноческими мантиями в стенах Братского монастыря; она открыла ее и, чуждая мирских слабостей, не побоялась свести явную тесную дружбу с некоторыми монахами, преподававшими науки в духовной академии» [Вігель 2003, с. 107].

А. Турчанінова не просто «пописывала стихи», її твори публікувалися. У 1798 році 24-річна «літераторка» отримала рескрипт імператора Павла І: «Анна Александровна. Присланные вами ко мне сочинения вашего стихи под названием Приношение праху блаженной и вечно-достойной памяти государя императора родителя моего [Петра ІІІ. – Т. А.]

⁹ Ця дата приведена в книзі: [Проценко 1994, с. 35]. Упорядники книги [Мир Пушкина 2015, с. 52] указують дату 9 грудня.

принял я с чувством, им приличным, и одобряя дарования разума вашего, делающие честь вашему полу, посылаю вам при сем знак моего благоволения. Пребываю к вам благосклонный» [Из рескриптов 1904, с. 695]. У тому ж році твори Турчанінової публікували в «Приятном и полезном препровождении времени», «Чтениях в Беседе любителей русского слова». Свої вірші вона передавала великому поету Г.Р. Державіну [РНБ, РО, ф. 47, т. 25, № 43].

У віршах молодої поетеси – оспівування смерті як звільнення від усього гріховного заради духовної досконалості, відмова від світу пристрастей і всіх земних матеріальних благ, мрії про «утехи добродетели».

...Хижина уединенна,
Сердца моего предмет
Бедность мне твоя любезна
Отделенна ты сует...
(Уединение)

Належність до поетичного цеху епохи потрібно було підтверджувати, вводячи символічні риси в життєві реалії. Обитель поета – не палац, а «хижина», де непримітне життя без «сует» наближає до природних почуттів. Навмисна неохайність одягу – опозиція світським вимогам до «мундиру» [див.: Манн 2001]. Згодом, змінюючи соціальну позицію, Турчанінова буде своїм майже театральним костюмом час від часу демонструвати вільне життя, не стиснуте світськими умовностями (вірогідно, до цього спонукало й походження Турчанінової, мода на орієнталізм тощо). Близька знайома Анни княжна Катерина Урусова (1747 – після 1817) у зверненому до подруги вірші писала:

Ты учишь презирать тщету мирских сует,
ты учишь в Боге жить, и смерти
не страшиться <...>

(«К Анне Алекс. Турчаниновой») [РНБ, РО, ф. 247, т. 25, № 43, л. 106 об.]

Переворот 11 березня 1801 року, у результаті якого Павла I спіткала доля його батька, а на престол зійшов Олександр I, мабуть, нічого не змінив у житті Турчанінової.

У 1803 році побачили світ її «Отрывки из сочинений» та «Натуральная этика или законы нравственности, от созерцания природы непосредственно проистекающие», а в 1817 році в Парижі вийшли «Lettres philosophiques de Mr. Fontaine et de m^{lle} Tourchaninoff»¹⁰.

Як відомо, у письменників, та й взагалі у творчих натур, є кілька біографій. Крім реальної біографії, яка закарбувала події життя, сама творча особистість формує свою біографічну легенду. Обидві біографії мають умовчання й умовності, слугують матеріалом для інтерпретацій сучасниками та нащадками [див. напр.: Смирнов 2009]. Наявність кількох біографій передбачає різноманітний поведінковий репертуар, вміння «переоблачитися» в буквальному і в переносному сенсі. Анна Турчанінова добре володіла мистецтвом соціального перевтілення. Спогади про неї сучасників створюють враження, що мова йде про різних осіб – настільки вдало вона подавала свій образ, точніше – образи, з урахуванням тієї соціокультурної «сцени» і «глядача», яким вона мала явити себе.

Ілля Федорович Тимковський, візитатор Харківського навчального округу, юрист, педагог, літератор 1803 року писав до Анни Олександрівни: «Всякий раз, когда мне приходилось думать – что случается нередко – о ваших упражнениях разума и вкуса, о вашей доброте ко мне, я воображаю уже вас в Киеве» [ІР НБУВ, ф. III, од. 7185]¹¹. І в його спогадах, написаних понад сорок років по тому, є схвальний відгук про «А.А.Т.»¹², яка стала «достойным украшением дней моих», проведених у Києві, та мала «дух объемлющий, всегда вознесенный, жаждущий знания в древности, поэзии, философии, свойствах и таинствах природы, который пламенно искал и требовал то уравненного соответствия, то иных путей; лицо историческое» [Тимковский 1852, с. 38–39].

З не меншим захопленням згадував Турчанінову князь Іван Михайлович Долгорукий. У 1810 році він подорожував до Одеси й Ки-

¹⁰ Словник Брокгауза і Єфрона повідомляє, що вона удосконалювала освіту не тільки в Петербурзі, але і в Лондоні та Парижі.

¹¹ Лист від 23 жовтня 1803 року з Харкова до Петербурга. Для Тимковського, випускника Київської Академії, Київ був не чужим містом.

¹² «А.А.Т.» – так своїми ініціалами підписувала твори та називала себе Турчанінова.

сва. В Одесі Долгорукі зупинилися в будинку Турчанинової.

«[К] счастию нашему, мы прямо пристали к одной госпоже Турчаниновой <...> я имел к ней письмо. Она очень охотно нас приняла, отдала нам в доме своем лучшие комнаты верхнего этажа <...>

Госпожа Турчанинова писывала стихи и достойна быть известною в отечестве своем по редким ее дарованиям и учености; обширная память ее исчерпала все источники Словесности. Иностранные языки, даже и академические, как-то: греческий и латинский ей не незнакомы. Она пишет прекрасно, изъясняется просто и вразумительно <...> Она любит иногда пошутить. Беседа ее занимательна <...> [О]на до того привязана к строгому уединению, что зачинала скучать в Одессе от двух, или трех, только знакомств, ею в течении нескольких лет там приобретенных <...>. Чтоб далее уехать от людей, она готовилась, дождавшись спокойно-го времени, сесть на корабль, объехать Грецию и берегами Средиземного моря приблизиться к Италии. “Как? сказал я ей; Вы не боитесь моря и такого отважного для вашего пола путешествия?” – “Природа, отвечала она мне, не произвела для меня ни чего страшного: это чувство мне не знакомо”. <...> Узнав Одессу, увидел я, что ее дом в наилучшей части города, <...> он, впрочем, очень хорошо прибран: я нашел для охотника до чтения прекрасную, не огромную, но прямо отборную, библиотеку; любитель живописи постоял бы с удовольствием пред некоторыми картинами; словом в доме госпожи Турчаниновой образованный человек найдет все то, что может действовать на ум, глаза и сердце, и я сохраню в памяти моей на всегда пользу и прелесть ее беседы» [Долгорукий 1870а, с. 134–135].

У Києві Долгорукі знову скористалися гостинністю Турчанинової. Київський будинок був «хорошо построен, прибран со вкусом, на лучшем самом месте, против Лавры» [Долгорукий 1870а, с. 263].

Незмінно підкреслювана Вігелем нечистота (запиленість, засаленість та ін.) «кабінетца» і самої господині – і прекрасні одеський і київський будинки, які добре і зі смаком

прибрані, у яких із комфортом і задоволенням (у тому числі інтелектуальним) зупинявся прискіпливий аристократ Долгорукий, – були атрибутами однієї особи. Турчанинова явила двом різним людям два свої образи – кожному відповідно до культурних конвенцій мікросоціумів, з урахуванням рольових ідентичностей господині обох осель. Але цим рольовий репертуар Турчанинової не обмежувався.

За спогадами поета-любителя О.А. Кононова [Из записок 1859, стб. 308], на початку 1830-х років у будинку сенатора М.О. Салтикова «много говорил о Турчаниновой» не хто інший, як О.С. Пушкін, але мова йшла зовсім не про її поезію. Пушкін розповідав, що Турчанинова, яку він знав особисто, «удивляла всех своим глазным магнетизмом» і навіть «готовит о том сочинение» [Лернер 1935, с. 101, 103].

Пушкіністи вважають, що зустріч Пушкіна з Турчаниною відбулася саме в Києві завдяки спільному близькому знайомому – генералу М.М. Раєвському (1771–1829), який після війни 1812 року жив у Києві. Від початку 1816 року він командував піхотним корпусом 1-ї Армії. Вігель писав: «Тут [у Києві. – Т. А.] прославился он только тем, что всех насильно магнетизировал и сжег обширный, в старинном вкусе, Елисаветою Петровной построенный, деревянный дворец, в коем помещались прежде наместники» [Вигель 2003а, с. 1040].

«Известный бородинский герой Н.Н. Раевский многих излечил посредством магнетизма», – згадував декабрист М.І. Муравйов-Апостол. – «Известно, что государь Александр Павлович, не жалуя Раевского, отнял у него командование корпусом, высказав, что не приходится корпусному командиру знакомиться с магнетизмом» [Воспоминания 1886, с. 550].

Захоплення магнетизмом було повсюдним, і немає підстав приписувати саме Турчанинової роль першовідкривача магнетизму для Раєвського. Але гострий інтерес до навчання Ф. Месмера (ще одна назва магнетизму – месмеризм) зблизив її із сім'єю Раєвських у Києві¹³.

¹³ Її згадає в листі до батька й дяді син генерала Микола Раєвський-молодший [Письмо Н.Н. Раевского-мл. 1908, с. 527]; у щоденнику М. Берлинського відзначені зустрічі, учасниками яких були генерал і Турчанинови.

Серед київських знайомих Турчанинової були й згадані Вігелем священнослужителі, зокрема знаменитий київський проповідник протоієрей Києво-Софійського собору Іоанн Леванда. 9 листопада 1802 року він писав Турчанинової: «Я был и буду счастлив; я видел и держал перстень, который Александр I прислал вам сюда, не зная, что вас тут нет <...> Носите, украшайте трудящуюся для нашего Христа руку» [Киево-софийский протоиерей 1878, с. 350].

У серпні 1803 року Леванда звернувся до Турчанинової за протекцією в виключно церковному питанні – ішлося про бажання київського митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні) залишити єпархію через хворобу. Леванда просив Турчанинову поклопотатися перед митрополитом Амвросієм¹⁴, щоб завадити цьому [Киево-софийский протоиерей 1878, с. 382]. Хтозна, можливо, вона й допомогла б, якби височайший указ про звільнення митрополита не був підписаний за два дні до листа Леванди [Євгеній (Болховітінов) 1995, с. 244].

Широковідомим був і вплив, який мала Турчанинова на митрополита Серапіона (Александровського) [Терновский 1883, с. 120]. У його щоденнику часто згадувалася «госпожа философка» Анна Олександрівна [Хроника 1884, с. 451 и др.]. 25 червня 1814 року митрополит Серапіон записав: «<...> был прот. Кринитский с известием о смерти протопопы Леванды. И тогда же была г-жа Турчанинова с просьбою, чтобы покойный погребен был в самом соборе Софийском. 27 июня. суббота. В сей день было отпевание протоиерею Леванде в соборе Софийском, где в приделе Благовещенском и погребен» [Киево-софийский протоиерей... 1878а, с. 331]. Прохання Турчанинової було виконано. Через шість років уже колишній митрополит Серапіон оселився в будинку «філософки».

Імовірно, були спроби зацікавити магнетизмом нового київського митрополита Єв-

генія (Болховітінова). Незабаром після його прибуття до Києва у квітні 1822 року М. Берлінський записав у щоденнику: «Я у Евгения по саду о магнетизме». У жовтні того ж року: «У Евгения поздо о магнетизме мой план Киева» [ІР НБУВ, ф. 175, од. 1057, арк. 16–17].

Євгеній, напевно, був знайомий з Турчаниновою – навряд чи можна було уникнути зустрічі з нею при частих візитах до колишнього митрополита Серапіона [див.: Хроника 1884]. Однак нам не відомо жодної згадки про Турчанинову в листуванні Євгенія, ні в його рукописних «записках и выписках». Так само й тема магнетизму, найвірогідніше, не отримала продовження ні в спілкуванні з М. Берлінським, ні в листах митрополита, ні в спогадах про нього сучасників¹⁵.

У 1823–1824 роках з ініціативи митрополита Євгенія було розпочато археологічне вивчення Десятинної церкви. Але в цьому контексті ім'я Турчанинової в Києві теж не звучало. Не трапляється воно і в численних рукописах одного з перших київських археологів-любителів К. Лохвицького.

У Києві Анна Олександрівна була наїздами. У Петербурзі та Москві вона практикувала як «магнетизерка». До 1824 року ця діяльність досягла такого масштабу, що на її знахарські заняття змушені були звернути увагу в Міністерстві внутрішніх справ. Член Ради Міністерства О.А. Пржецлавський писав: «В Петербурге разнесся слух о какой-то Турчаниновой. Рассказывали, что она излечивает всякие телесные недостатки без других ортопедических приборов, кроме досок, лестниц и деревянных молотов, и их употребляет по указаниям самих же больных, которых для этого магнетизирует глазами. В дальней Коломне, в деревянном доме, она устроила род лазарета, где у ней жили и были пользуеться десятки горбатых, кривобоких, кривоногих и т. п., детей обоого пола» [Воспоминания 1874, с. 669–670].

¹⁴ Амвросій (Подобедов; 1742-1818) – в 1803 р. митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький, Естляндський та Выборзький.

¹⁵ При цьому не викликає сумніву, що митрополит Євгеній знав про магнетизм. Учення Ф. Месмера, яке в XVIII – на початку XIX ст. мало значний вплив на медичну практику, не могло не зацікавити Євгенія, який вважав, що і в медицині, і в духовного вчення один предмет – людина. Серед паперів митрополита був рукопис з виписками із книги по магнетизму, виданої в Парижі 1819 року. Митрополит власноручно виправив у ній граматичні помилки, транскрипції імен і вписав кілька фраз, тобто він уважно ознайомився з текстом, а можливо, доручив переклад учням однієї з духовних шкіл (текст написано кількома почерками) [ІР НБУВ, 644/414С].

Від генерал-штаб-доктора громадянської частини С.Ф. Гаєвського надійшла доповідна, «что как *госпожа* Турчанинова не имеет ни права, ни законного дозволения лечить, то следует заведения ее закрыть, или, по крайней мере, строго освидетельствовать». Міністр В.С. Ланської, знаючи, що Турчаниновий протегував член Державної ради адмірал М.С. Мордвинов, відкладав рішення. Але Гаєвський наполягав, і міністр вирішив на власні очі побачити ці сеанси. Чиновник, який супроводжував Ланського, згадував:

«Турчанинова приняла нас свысока. Она была женщина лет около сорока [насправді їй було 50 років. – Т. А.], сильная брюнетка, с некрасивым, суровым лицом. И выражение это, и приемы, и все в ее наружности видимо рассчитано было на эффект. Она сидела одна на красном диване прямая и неподвижная; на ней было черное шерстяное платье, на голове красная шапочка, из-под которой густые и длинные волосы, черные как смоль, были распущены по плечам. Большие, черные, блестящие ее глаза подтверждали некоторым образом молву о их магнитической силе <...> Представление началось <...> Наконец принесли на доске маленького четырех или пятилетнего, барона Дризена <...> По вдохновению глаз Турчаниновой, он велел себя подкидывать на доске. После нескольких минут, волшебница спросила: “что ты чувствуешь?” Мальчик подумал немного, потом, как бы припомнив, торопливо сказал: “спинная кость расправляется”. Эта фраза, произнесенная ребенком, была таким явным заученым уроком, что министр посмотрел на меня с улыбкою; он тут же встал и простился. В карете он сказал: “Какая комедия! Не правдали? Да и плохо разыгранная. Скажу Гаевскому, пусть делает как знает”.

Вскоре потом заведение Турчаниновой было закрыто и она сама переехала в Москву», – стверджував Пржецлавський [Воспоминания 1874, с. 669–670]¹⁶.

Однією з мемуаристок, що залишили спогади про Турчанинову-магнетизерку, була М.Ф. Каменська (1817–1898), донька відомого художника, віце-президента Академії мистецтв Ф.П. Толстого. Манери й зовнішність

Турчанинової залишили в пам'яті Каменської незабутнє враження:

«Эту странную женщину я очень хорошо помню, – писала Каменська про 1831 рік. – Наружность ее была такая необыкновенная, что кажется забыть ее было бы невозможно; она была высока ростом, худа как доска, голова маленькая, лицо сморщенное, черное, на котором блестели, как две точки, два черных глаза <...> А по одежде ее и не узнаешь сразу, что она такое – женщина или мужчина? Я ее никогда иначе не видала, как во фризовой шинели с мелкими пелеринами, которые и тогда даже носили только старые крепостные лакеи <...> На голове у нее всегда была надета черная бархатная скуфейка, из-под которой на обоих висках болталось по жидовскому пейсику. Из женского платья я на ней помню только видневшуюся из-под шинели черную короткую юбку, а из-под этой юбки выглядывали опять-таки мужские, смазные мужицкие сапоги. Надо сказать правду, что она была довольно-таки страшная» [Каменская 1991, с. 193].

Каменська була впевнена в меркантильних мотивах усієї діяльності Турчанинової («лишь бы ей за это платили»).

Слава магнетизерки приносила міцні зв'язки з першими особами держави. «Важной особенностью Турчаниновой как “ясновидящей” было то, что она давала политические советы» [Кондаков 2014, с. 257], – пише Ю.Є. Кондаков, який дослідив «Журнал магнетических кризисов» одного з найвпливовіших сановників князя О.М. Голицина, і висловлює припущення: «Не исключено, что именно розенкрейцеры управляли действиями А.А. Турчаниновой, на десятилетие подчинившей своему влиянию князя А.Н. Голицына» [Кондаков 2014, с. 267].

У 1843 році ректор Санкт-Петербурзького університету П.О. Плетньов повідомляв професору Я.К. Гроту новини з Криму, де перебував Голицин (лист від 18 вересня): «Известная магнетизерка Турчанинова (уже старуха за 60 лет) теперь там же и хочет выучиться по-турецки с тем, чтобы, отправившись в Константинополь, попробовать магнетическую

¹⁶ Однак насправді «лікувальні» сеанси Турчанинової активно тривали і в 1830-х, і в 1840-х роках.

силу глаз своих над чумою» [Переписка 1896, с. 116–117]. Насправді Турчаниновій було майже 70 років, але вона, як і раніше, була сповнена енергії.

Однак її ідеї і плани ні на початку століття, ні ближче до його середини не були пов'язані зі старожитностями та їх відкриттям. У джерелах – спогадах і листуванні сучасників Турчанинової – немає згадок про її захоплення старожитностями. Її інтереси й діяльність були зосереджені на іншому. Яким же чином виникла історіографічна версія про археологічні розкопки Турчанинової в Києві? Придивімося уважно до ще однієї групи джерел.

Прихильники думки, що Турчанинова вела розкопки в Києві, посилаються на лист М.Ф. Берлінського графу М.П. Румянцеву від 19 липня 1816 року, де заочно представляючи Анну Олександрівну графу, Берлінський повідомляв, що вона «оставшаяся дочь бригадира Александра Ивановича Турчанинова¹⁷, жительствовавшего в Киеве, который, как и ее мать, здесь скончались и погребены в Киево-Выдубицком монастыре», і далі запевняв: «Анна Александровна с самых молодых лет единственно занимается ученостью, имеет вкус в познаниях древностей и искусств, упражняется в чтении отборных сочинений и всю жизнь свою (после смерти родителей) посвящает на полезные изыскания; к чему способствует ей достаточное недвижимое имение» [ІР НБУВ, ф. III, од. 10770]. Такі нечіткі формулювання відкривали широкі можливості для тлумачень: з одного боку, ними могли бути описані ті захоплення Турчанинової, з якими ми вже ознайомилися за спогадами її сучасників, і в той же час вони могли відповідати очікуванням графа Румянцева, який підбирав «комісіонерів» для пошуків старожитностей. На жаль, не зберігся більш ранній лист Берлінського, у якому могло починатися заочне представлення Турчанинової. Проте звернімо увагу, що в процитованому листі Берлінський не згадав про розкопки 1811 року, які приписують Турчаниновій деякі історики, хоча тут було б доречно послатися на її археологічний досвід (якби він існував).

М. Берлінського пов'язували з родиною Турчанинових особливі стосунки. Автор найбільш ґрунтовної роботи про М.Ф. Берлінського дійшов висновку, що «знакомство с Турчаниновыми, благодаря тому, что оно в свое время было довольно близким, увеличило известность М. Ф. высшему обществу настолько, что его начинают считать чем-то вроде официального историка г. Киева» [ІР НБУВ, ф. 175, од. 1047, арк. 12].

Прямої відповіді на питання, чому М. Берлінський вирішив представити А. Турчанинову графу М. Румянцеву, документи не дають, але, якщо розглянути наявні свідчення в хронологічній послідовності, можна зробити деякі припущення.

Після особистого знайомства Берлінського з Румянцевим, що відбулося під час приїзду графа до Києва 1814 року, між ними зав'язалося листування. У кінці 1815 року в листі від 19 листопада Румянцев просив «сделать разыскания о древних надгробных надписях» у Вишгороді [Іконников 1891, с. 188]. Прохання було сприйняте як заклик до розкопок. Але пізньої осені розкопки були неможливі. Максим Федорович поїхав до Вишгорода 5 травня 1816 року та записав у щоденнику: «Митрополита [Серапіона. – Т. А.] племянник, рано с ним 1-е в Вышгород где Турчанинов, рыли около церкви»¹⁸. Наступного дня Берлінський знову вирушив до Вишгорода: «6 (мая): С Шульговским у Вышгород <...> 7 (мая): У Турчаниновой, она до митрополита. 11 (мая): Звощиком в Вышгород, не застал Турчанинова. 14 (мая): Из Лавры у Турчанинова. 18 (мая): От директора у Турчанинова Раевский. 25 (мая): С Андриевским в Вышгород и Межигорье».

Отже, Берлінський згадує двох Турчанинових – жінку та чоловіка. До того ж у Вишгороді буває тільки Турчанинов. До Турчанинової Берлінський потрапляє на другий день після початку «риття», і він згадує її візит до митрополита Серапіона. Можна припустити, що цей візит був пов'язаний з розкопками і з бажанням заручитися підтримкою митрополита.

¹⁷ Берлінський помилився; по-батькові Турчанинова було Олександрович (див. вище примітку 7).

¹⁸ Копія щоденника М. Берлінського, зроблена М. Семейкіним, який працював над дослідженням про Берлінського: [ІР НБУВ, ф. 175, од. 1075, арк. 8].

Безсумнівно, що згадана в щоденнику Берлінського Турчанинова – це Анна Олександрівна. А хто Турчанинов? Батько Анни помер 1801 року. У неї було два брати – Петро та Павло. Щоденник не дає відповіді, хто з них був у Вишгороді. Нагадаємо, що у В. Іконнікова спочатку мова теж ішла про археолога Турчанинова.

Подальші записи щоденника про відвідування Вишгорода в 1820–1821 роках не містять нових згадок про розкопки, Турчанинова тут також не згадується [див.: ІР НБУВ, ф. 175, од. 1075, арк. 14, 18].

Восени 1825 року Київ відвідав видавець «Отечественных записок» П.П. Свиньїн. Берлінський записав у щоденнику: «22 (сентября): С Свиньїным в Вышгороде и фабрику обедали там. Писал о Вышгороде вечером» [ІР НБУВ, ф. 175, од. 1075, арк. 26]. Свиньїн розповів про подорож у своєму журналі та в «Трудах» історичного товариства:

«[С] почтенным археологом киевским Максимом Федоровичем Берлинским мы сделали весьма любопытную и приятную поездку в Вышгород<...>.

Нет никакого сомнения, что мощи *Бориса и Глеба* сокрыты в *Вышгороде* и должны быть над колодцем, находящимся около алтаря; <...> при обрытии госпожею Турчаниновою церковного фундамента, замечено было, что в эту сторону простирался каменный свод, который боялись тронуть, дабы не разрушить церкви. Госпожею Турчаниновою изрыты и некоторые вниз лежащие курганы; но говорят, что весьма мало найдено в них и, кажется, только в одном сыскана медная рукоятка от какого то оружия посреди пепла угольев: что заставляет догадываться, что тут был похоронен воин во время язычества, когда сжигали еще тела умерших» [Извлечение 1826, с. 203–204].

Про причетність Турчанинової до «обрытия» Борисоглібської церкви Свиньїн, безумовно, почув від Берлінського. Але зауважимо, що в 1820 році, тобто після розкопок (1816) і до відвідувань Румянцева та Свиньїна (1821; 1825) вийшла книга М. Берлінського «Краткое описание Киева», у якій Максим Федорович, кажучи про розкопки в Вишгороді, ні словом не згадав Турчанинову: «В 1816 году нарочно открыто все основание бывшей

церкви; но никаких не отыскано достопамятностей» [Берлинский 1820, с. 120].

Створений 1835 року Тимчасовий комітет для розшукування київських старожитностей, узагальнюючи інформацію про «ход открытия» пам'яток у попередній період, також не згадав про Вишгородський епізод. Історичну записку задалегідь було направлено М. Берлінському, але він не доповнив її відомостями про ті розкопки [ІР НБУВ, ф. II, од. 22953, арк. 25–26].

Проте, коли восени 1837 року О.С. Анненков звернувся до Тимчасового комітету за дозволом на розкопки «Киевского уезда в селе Вышгороде», уточнюючи місце їх проведення, він назвав «церковную площадь недалеко от того места, где делала поиски прежде г-жа Турчанинова» [ІР НБУВ, ф. II, од. 22942, арк. 71]. Було зроблено запит на ім'я митрополита Філарета (Амфітеатрова), а заключення було отримане від єпископа Чигиринського Інокентія (Борисова). Він відповів, що дозволити копати поблизу Вишгородської Борисоглібської церкви «нельзя, потому что, когда г-жа Турчанинова делала попытку на счет отыскания чего-нибудь при Вышгородской церкви, то оная церковь близка была к падению» [ІР НБУВ, ф. II, од. 22955, арк. 3 зв.–4].

Тим часом Анненков почав копати поблизу Михайлівського монастиря. 7 листопада 1837 року він повідомив Комітету про результати розкопок і додав: «<...> на сем месте Дмитриевского монастыря полагають должно оставались и следы фундаментов древних зданий, но как все почти сие место прежде глубоко изрыто г-жею Турчаниновою делавшею поиски, то и фундаменты сии истреблены совершенно» [ІР НБУВ, ф. III, од. 22943, арк. 9].

В опублікованому звіті Комітету за 1837 рік було повторено, що О. Анненков на місці давнього монастиря Святого Димитрія, «не нашел никакого следа фундаментов; и полагает, что они истреблены во время прежних поисков г-жи Турчаниновой, при которых все это место глубоко изрыто рвами» [Отчет 1838, с. 83].

Підведемо деякі підсумки. Джерела, які є на сьогодні в нашому розпорядженні, не містять визначеної інформації про причетність Анни Турчанинової до розкопок у Вишгороді та поблизу Михайлівського монастиря в Ки-

сві. Безпосередній учасник вишгородських розкопок, їх організатор М. Берлінський у своєму щоденнику згадує як свого напарника не Турчанинову, а Турчанинова (щоправда, йдеться про копію щоденника, отже, існує імовірність опіски; але таке написання повторено кілька разів). У «Кратком описании Киева» (1820) Берлінський не назвав жодного з Турчанинових.

Ім'я Анни Турчанинової у зв'язку з розкопками з'являлося тоді, коли мова йшла про їх руйнівні наслідки. Ці наслідки помічали відвідувачі місця розкопок, яких супроводжував М. Берлінський. Очевидно, він давав пояснення, але з часом його усні коментарі потрапляли на сторінки публікацій (Свиньїна, Закревського). Зауваження О. Анненкова, ймовірно, також ґрунтувалися на інформації Берлінського: у момент розкопок 1816 року Анненкова ще не було в Києві, але в 1820–1830-х роках він тісно спілкувався з Берлінським, про що свідчить щоденник останнього.

Джерела дозволяють зробити припущення, що заможна й незалежна поміщиця А. Турчанинова дала гроші на розкопки, у яких безпосередню участь брав один з її братів під керівництвом М. Берлінського, близького знайомого родини. Коли розповсюдилися чутки, що «рытье земли» вплинуло на стан збереження будівлі Борисоглібської церкви, прізвище Берлінського зникло зі списку учасників, а Турчанинова замінили на Турчанинову, оскільки брати Анни Олександрівни були на військовій службі й поява в скандальному контексті була небажаною.

Можна сказати зі значною долею вірогідності, що П. Свиньїн, О. Анненков, М. Закревський, які писали про розкопки Турчанинової, отримували інформацію при особистому спілкуванні з М. Берлінським¹⁹. Автори кінця ХІХ ст. В. Іконніков і В. Щербина, які

багато працювали з київськими архівними документами, згадували тільки про фінансову участь Турчанинової в розкопках.

Роль учасниці київських розкопок початку ХІХ ст. за А. Турчаниновою в історіографії ХХ ст. закріпило твердження М. Каргера. Однак його фраза, що «[и]з письма М.Ф. Берлинского к гр. Н.П. Румянцеву известно, что в 1816 г. по просьбе Румянцева им, совместно с помещицей А. Турчаниновой и на её средства были произведены раскопки в Вышгороде», не відповідає дійсності. У листі Берлінського відсутні відомості про «совместные» розкопки. Щодо матеріальної підтримки заходу, натяк на неї можна побачити в словах Берлінського, які Каргер не наводить у цитаті з листа. Ця фраза звучить так: «<...> [Турчанинова] обещалась возвратиться в Киев и довершить дело Вышгородской церкви, как я вашему сиятельству в предыдущем письме имел честь о сем донести» [Щербина 1896, с. 405]. Але, очевидно, своєї обіцянки Анна Олександрівна не дотрималася, а «предыдущее письмо» Берлінського, на жаль, залишається невідомим.

Це не єдина джерельна лакуна, яка чекає на своє заповнення. Архівні пошуки можуть принести результати, які скорегують картину, відтворену на підставі зібраних матеріалів. Однак декілька висновків уже сьогодні очевидні.

Наскільки тусклий, спрощений образ дають дослідники в коротких згадках про Турчанинову, настільки ж поліхромний, непересічний, інтригуючий образ «змальовують» історичні джерела. Анна Турчанинова дійсно була «лицо историческое», ця незвичайна особистість, її діяльність, навички поведінки, механізми впливу та інші риси заслуговують на спеціальне дослідження. Водночас визначення її як археолога (навіть аматора) на сьогодні є безпідставним.

¹⁹ Про Свиньїна та Анненкова було сказано вище; Закревський також був добре знайомий і навіть співпрацював з Берлінським в середині 1820-х років, до свого від'їзду з Києва. У рукописних доповненнях до «Описания Киева» М. Закревський згадав про те, що «по желанию М. Берлинского» виконав малюнки речей зі скарбу, знайденого в 1824 році [Варшавська, Федорова 1997, с. 59]. Берлінський не афішував своєї участі в розкопках перед Закревським, інакше Закревський згадав би поважного київського історика в даному контексті.

Джерела та література

- ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського), 644/414С.
ІР НБУВ, ф. 175, од. 1047. Семейкин Н. [М.Ф. Берлинский] Вставки к курсовому сочинению.
ІР НБУВ, ф. 175, од. 1057.
ІР НБУВ, ф. 175, од. 1075. Копія щоденника М. Берлинського, зроблена М. Семейкіним.
ІР НБУВ, ф. II, од. 22942.
ІР НБУВ, ф. II, од. 22953.
ІР НБУВ, ф. II, од. 22955.
ІР НБУВ, ф. III, од. 10770. Лист М.Ф. Берлинського графу М.П. Румянцеву від 19 червня 1816 р.
ІР НБУВ, ф. III, од. 22943.
ІР НБУВ, ф. III, од. 7185. Лист І.Ф. Тимковського А.О. Турчаніновій від 23 жовтня 1803 р.
РНБ, РО, ф. 247, т. 25, № 43.
Азбучный указатель имен русских деятелей, имеющих быть помещенными в «Биографический Словарь», издаваемый Императорским русским историческим обществом. – Ч. II. М–Ф // Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 62.
Беляев Л.А. Христианские древности: Введение в сравнительное изучение. – Санкт-Петербург, 2000.
Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города... – Санкт-Петербург, 1820.
Варшавська М., Федорова Л. «До готової колоди добре вогонь підкладати» // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 41–71.
Вигель Ф.Ф. Записки: в 2 кн. – Москва, 2003. – Кн. 1.
Вигель Ф.Ф. Записки: в 2 кн. – Москва, 2003а. – Кн. 2.
Воспоминания Матвея Ивановича Муравьева-Апостола // Русская старина. – 1886. – Сентябрь. – С. 519–552.
Воспоминания О.А. Пржецлавского. 1818–1831 // Русская старина. – 1874. – № 12. – С. 665–698.
Голицын Н.Н. Библиографический словарь русских писательниц. – Санкт-Петербург, 1889.
Дмитриева Е., Шедеви Ф. Александр I, Мария Павловна, Елизавета Алексеевна: Переписка из трех углов (1804–1826). Дневник [Марии Павловны] 1805–1808 годов. – Москва, 2017.
Долгорукий И.М. Путешествие в Киев в 1817 г. – Москва, 1870.
Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870а.
Долгоруков И.М. Капище моего сердца или словарь всех тех лиц, с коими я был в разных отношениях в течение моей жизни. – Москва, 1997.
Євгеній (Болховітін), митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – Киев, 1995.
Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. – Москва, 1858.
Закревский Н.В. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. 1.
Закревский Н.В. Описание Киева. – Москва, 1868а. – Т. 2.
Записки графа Федора Петровича Толстого. – Москва, 2001.
Из записок А.А. Кононова // Библиографические записки. – Москва, 1859. – Т. II. – № 10. – Стб. 305–312.
Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году // Труды и записки Общества истории и древностей. – 1826. – Ч. III. – Кн. 1. – С. 181–219.
Иконников В.С. Киев в 1654–1855 годах. – Киев, 1904.
Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1891. – Т. I. – Кн. 1.
Каменская М.Ф. Воспоминания. – Москва, 1991.
Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.

- Каргер М.К.* Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. 2.
- Киево-софийский протоиерей Иоанн Васильевич Леванда // Труды КДА. – 1878а. – Август. – № 8. – С. 276–365.
- Киево-софийский протоиерей Иоанн Васильевич Леванда. (Письма Леванды) // Труды КДА. – 1878. – Ноябрь. – № 11. – С. 301–406.
- Кондаков Ю.Е.* Князь А.Н. Голицын: придворный, чиновник, христианин. – Санкт-Петербург, 2014.
- Лернер Н.О.* Пушкинологовические этюды // Звенья. – 1935. – Т. 5. – С. 44–187.
- Линёва Е.А.* Предпосылки и история зарождения отечественной археологии // Vita Antiqua. – 1999. – № 1. – С. 99–106.
- Манн Ю.В.* Русская литература XIX века: Эпоха романтизма. – Москва, 2001.
- Мир Пушкина. Дневник Надежды Осиповны и Сергея Львовича Пушкиных в письмах к дочери Ольге Сергеевне Павлицевой. 1828–1835. – Санкт-Петербург, 2015.
- О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – Ч. 12. – С. 261–279.
- Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1837 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Ч. 18. – С. 77–89.
- Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1838 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1839. – Ч. 21. – С. 67–84.
- Переписка Я.К. Грота с П.А. Плетневым. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. II.
- Письмо Н.Н. Раевского-мл. отцу и В.Л. Давыдову. Ноябрь–декабрь 1821 г. // Архив Раевских. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 526–529.
- Проценко Л.* Київський некрополь. Путівник-довідник. – Киев, 1994.
- Из рескриптов императора Павла I // Русская старина. – 1904. – Т. 119. – Сентябрь. – С. 691–700.
- Смирнов С.* Монументализация фантомов. Некоторые особенности бытования идеологической биографии Н.А. Некрасова // Вопросы литературы. – 2009. – № 6. – С. 77–99.
- Терновский Ф.А.* Серапион, митрополит Киевский // Киевская старина. – 1883. – № 9–10. – С. 88–134.
- Тимковский И.Ф.* Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 18. – С. 27–48.
- Ульяновский В.* Выдубицкий Чуда Архангела Михаила монастырь. – Киев, 2009.
- Формозов А.А.* К истории археологических раскопок в Киеве в начале XIX века // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 312–313.
- Формозов А.А.* Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии // Советская археология. – 1975. – № 4. – С. 5–13.
- Хайдер К.* «В сей книжке есть что-то занимательное, но...» Восприятие русских писательниц в Дамском журнале // Пол. Гендер. Культура. Немецкие и русские исследования. – Москва, 2000. – Вып. 2. – С. 131–153.
- Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824) // Киевская Старина. – 1884. – № 7. – С. 421–466.
- Шероцкий К.В.* Киев. Путеводитель. – Киев, 1917.
- Щавелёв С.П.* Власть археологии и археология власти (Смирнов А.С. Власть и организация археологической науки в Российской империи (очерки институциональной истории науки XIX – начала XX века). М.: Институт археологии РАН, 2011. 592 с.) // Российский археологический ежегодник. – 2012. – № 2. – С. 765–780.
- Щербина В.И.* Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 396–417.
- Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 34: Трумп – Углеродистый кальций.
- Якімова І.В.* Феномен гендерної археології на теренах України на зламі епох (друга половина XIX – 1930-ті рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровск, 2016.

Відомості про діячів української культури в бібліографічних дослідженнях Київського митрополита Євгенія (Болховітінова)

Статтю присвячено систематизації відомостей про біографії двадцяти восьми діячів культури, які походили з українських земель, у «Словаре русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России» митрополита Євгенія (Болховітінова).

Ключові слова: біографії, діячі української культури, митрополит Євгеній (Болховітінов), кінець XVIII – перша третина XIX ст.

Статья посвящена систематизации сведений о биографиях двадцати восьми деятелей культуры, родом из украинских земель, в «Словаре русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России» митрополита Евгения (Болховитинова).

Ключевые слова: биографии, деятели украинской культуры, митрополит Евгений (Болховитинов), конец XVIII – первая треть XIX в.

The paper deals with the systematization of the biographies of the 28 cultural figures, originated from the Ukrainian lands, in the «Dictionary of Russian secular writers compatriots and foreigners who wrote about Russia» of the Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov).

Keywords: biographies, figures of Ukrainian culture, Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov), the end of the 18th – the first third of the 19th century.

История писателей есть существенная часть Истории Словесности, потому что даже они составляют эпохи и периоды ея.
[Евгений 1845, т. 1, с. 5]

Словники митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова) містять дуже важливу та різноманітну інформацію щодо вивчення творчості діячів української культури. Так, підготовлений ним «Словарь русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России», опублікований 1845 року, не втратив свого значення й донині. Оскільки енциклопедичних українознавчих видань в XIX ст. ще не було, а друкувалися лише окремі регіональні чи фахові видання, словник митрополита став і першим біографічним довідником в Україні. До того ж деякі біографії укладачі інших словників просто передруковували зі словника Болховітінова (зокрема, біографії Н. Амбодика, Г. Базилевича, М. Березовського, Д. Бортнянського), подекуди вказуючи і джерело інформації [Рукавіцина 1995, с. 11]. Бібліографічні дослідження митрополита Євгенія неодноразово привертала увагу істориків, але його роботи майже не використовувалися як джерело для вивчення української культури. Вже зверталася увага на те, що археографічне і текстологічне опрацювання розсіяного архіву Є.О. Болховітінова є досить перспективним для сучасних поглиблених досліджень у галузі пам'яткознавства і літературознавства [Рукавіцина-Гордзієвська 2010,

с. 59]. На нашу думку, комплексний розгляд словників Є.О. Болховітінова та систематизація інформації про діячів культури, які походили з українських земель, є дуже актуальними з таких причин:

1. Зазначена інформація свідчить про високий рівень розвитку української культури у XVIII – першій половині XIX ст.
2. Ця інформація фіксує суттєвий внесок українства в культуру Російської імперії.
3. Вона засвідчує участь українців у найрізноманітніших сферах культури.
4. Нарешті, у спадщині Є.О. Болховітінова можна знайти імена видатних українців, які нині вже, на жаль, призабуті, а відтак повернути їх із небуття.

Ми порівнюємо відомості, що їх навів про цих видатних українців митрополит Євгеній (Болховітінов), з відповідною інформацією, що міститься в інших енциклопедичних виданнях XIX ст.

«Словарь русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России» складається з двох томів і містить біографічні відомості про 451 видатного діяча Російської імперії. За нашими підрахунками, 29 із них були родом з українських земель, що складає 15,5 %. Аналіз біографії українців засвідчує, що найбільше в ці часи їх приваблю-

вала наука, тому біографічні відомості про них ми будемо систематизувати за відповідними галузями і розпочнемо саме з учених.

Учені-медики

Амбодік Нестор Максимович – лікар, доктор медицини, професор, статський радник та член Вільного економічного товариства. Народився 1740 року на землях, що їх митрополит Євгеній називає «Малоросією». Навчався в Київській академії, продовжив освіту, вивчаючи медицину при Петербурзькому шпиталі, а згодом – за кордоном. Автор наукових праць з медицини, а також перекладач. Помер у 1812 році [Евгеній 1845, т. 1, с. 3–4]. Інформація про Н.М. Амбодіка міститься також в енциклопедичному словнику Брокгауза та Єфрона. Утім, вона дуже стисла. Про «малоросійське» походження лікаря в ньому не йдеться. У словнику зазначено, що він «знаменитый русский врач XVIII ст.» [Энциклопедический словарь, 1890, т. Iа, с. 616].

Базилевич Григорій Іванович – доктор медицини та хірургії, колезький радник. Народився в родині священика 1853 року в Охтирському повіті Слобідсько-Української губернії. У 1770 році вступив до Харківської духовної колегії. Здібний студент («дарованими своїми он много отличался от своих сверстников»), згодом став викладачем колегії. Продовжив навчання в Санкт-Петербурзі, де вивчав медицину вільним студентом медико-хірургічного училища. Потім став лікарем, а 1787 року був відправлений до Страсбургського університету. У 1791 році захистив дисертацію «О системе всасывающих сосудов...». Удосконалював знання у Франції та Німеччині. Повернувшись до Росії, обіймав посаду професора патології та терапії при Петербурзькому медико-хірургічному училищі у 1795 році. Один з перших у Російській імперії отримав звання клінічного професора. Помер у 1802 році [Євгеній 1845, т. 1, с. 12–14]. У словнику Брокгауза і Єфрона відомості про Г.І. Базилевича майже тотожні. Цікавою, проте, є одна деталь. Констатуємо, що лікар походить із Харківської губернії, автор замітки про нього називає Г.І. Базилевича «природным россиянином» [Энциклопедический словарь 1891, т. IIа, с. 694–695].

Карпинський Нікон Карпович – статський радник, генерал штаб-лікар департаменту військових сухопутних сил, член Петербурзької академії наук. Кавалер ордена св. Володимира 4 ступеня. Автор наукових праць із медицини. Народився 1754 року в с. Денисівка Лубенського повіту Полтавської губернії, помер у Санкт-Петербурзі 1810-го [Евгеній 1845, т. 1, с. 276–278]. У словнику О.О. Половцова ми також знайдемо інформацію про цього лікаря, і вона є більш докладною. Зокрема, ретельно перераховуються навчальні заклади, де навчався Н.К. Карпинський, та заклади, де він викладав медицину й анатомію [Русский биографический словарь 1896–1913, с. 356].

Політковський Федір Герасимович – статський радник, доктор медицини, натурології, історії, хімії, професор Московського університету, автор наукових праць із фізики та хімії. Народився 1754 року в Чернігівській губернії, навчався в Чернігівській семінарії [Евгеній 1845, т. 2, с. 129–130]. Відомості про Ф.Г. Політківського, що містяться в словнику Болховітінова, достатньо вичерпні. У словнику Брокгауза та Єфрона на «малоросійському» походженні Ф.Г. Політківського не наголошується, але, як і в праці Болховітінова, детально розглядається його внесок до медицини, фізики, хімії, перераховуються найзначніші наукові праці, чого у словнику митрополита немає [Энциклопедический словарь 1898, т. XXIV, с. 314]. У словнику О.О. Половцова інформація більш стисла. Повідомляється, що він походить із Чернігівської губернії, здобув початкову освіту в Чернігівській семінарії, а згодом став професором «натуральної історії» та практичної медицини [Русский биографический словарь 1896–1913, с. 368–370].

Тихорський Фома Трофимович – статський радник, доктор медицини, доктор Петербурзької академії наук. Народився в м. Переяславі, навчався в Київській академії. Помер у Петербурзі 1754 року [Евгеній 1845, т. 2, с. 167]. Така ж коротка і майже тотожна інформація наводиться у словнику Брокгауза та Єфрона [Энциклопедический словарь 1901, т. XXXIII, с. 301] і словнику О.О. Половцова. Останній до того ж повідомляє, що джерелом його інформації була саме праця митрополита [Русский биографический словарь 1896–1913, с. 594].

Учені природничої галузі

Аршеневський Василь Кіндратович – надвірний радник, професор математики при Московському університеті, викладач фортифікації, артилерії та балістики. Народився в Києві 1758 року, де здобув початкову освіту. Вищу освіту здобув у Московській університетській гімназії, де навчався з 1774 року. Згодом став викладачем арифметики та обіймав посаду перекладача з латини та німецької мови при університеті. Отримав різноманітні наукові ступені: магістра філософії та вільних наук, ад'юнкта філософського факультету тощо. Автор наукових праць з математики. Помер у 1808 році [Евгеній 1845, т. 1, с. 6–7]. Словник Брокгауза та Єфрона подає інформацію про педагогічні здібності В.К. Аршеневського та назви його наукових праць: «О начале, связи и взаимном пособии математических наук и пользе оных» (1794), «О связи чистой математики с физикою» (1802) [Энциклопедический словарь 1890, т. II, с. 285].

Моїсеєнков Федір Петрович – учений-мінералог, ад'юдант Петербурзької академії наук, майстер Гірського корпусу. У 1783 році на прохання кримського хана Шагін-Гірея займався дослідженнями в галузі мінералогії в Криму. Син городничого, народився в Харківській губернії. Помер 1781 року у віці 27 років [Евгеній 1845, т. 2, с. 90–92]. Більш детально написано про Ф.П. Моїсеєнкова у словнику Брокгауза та Єфрона. Там, зокрема, повідомляється, що мінералог приділяв багато уваги літературним перекладам, у т. ч. творів античних авторів [Энциклопедический словарь 1890, с. 293].

Луценко Єфим Петрович – колезький асесор. Народився 1776 року в Чернігівській губернії. Навчався в Чернігівській семінарії, продовжив освіту в Московському університеті. Обіймав посаду наставника Школи практичного землеробства. Автор статей у московських журналах, перекладач [Евгеній 1845, т. 2, с. 40]. Зі статті Б.Л. Модзолевського можна дізнатися, що агрономія не була головним заняттям у житті Є.П. Луценка. Він постає скоріше як наполегливий перекладач. Зокрема, він здійснив переклади наукових праць та літературних творів. Сам писав вірші, але дуже посередні [Модзолевский 1898, с. 73–88].

Учені-історики та архівісти. Філософи

Бантиш-Каменський Микола Миколайович – статський радник, кавалер різних орденів, керував Державним Архівом колегії іноземних справ у Москві, член Російської академії Московського університетського товариства історії та старожитностей російських. Народився в Ніжині 1738 року. Здобув освіту в Київській та Московській академіях, а згодом – у Московському університеті [Евгеній 1845, т. 1, с. 16–18]. О.О. Половцов наводить про М.М. Бантиш-Каменського значно більше інформації. Він пише про молдавське коріння цього видатного діяча, докладно розглядає основні напрями його наукової діяльності в галузі архівної справи, а також повідомляє про те, що під час війни 1812 року М.М. Бантиш-Каменський врятував рукописні й друковані фонди Архіву Колегії іноземних справ, вивізни їх із Москви до Володимира, а потім до Нижнього Новгороду [Русский биографический словарь 1900, т. 2, с. 591–593].

Каченовський Михайло Трофимович – надвірний радник, доктор філософії при Московському університеті, член Товариства історії та старожитностей російських, автор наукових праць, перекладач. Народився в Харкові 1775 року [Евгеній 1845, т. 1, с. 278].

Переверзєв Іван Афансьєвич – колезький асесор, директор Харківського народного училища. Автор «Топографического описания Харьковскаго Наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах...» (1788), а також «Кратких правил Российскаго Правописания для употребления Малороссиян по свойству Украинскаго диалекта» (1788). Помер у Харкові 1794 року [Евгеній 1845, т. 2, с. 117].

Симоновський Петро – сотник Київського полку. Навчався в Київській академії. Автор книги «Краткое описание Малороссийскаго казацкаго народа с начала происхожденія и разнообразнаго по временам состоянія по 1761 г.» [Евгеній 1845, т. 2, с. 163].

Рубан Василь Григорович – колезький радник, директор екатеринославських училищ. Поет, публікував вірші, а з 1769 року – видавав щотижневик у Петербурзі. У 1783 році видав «Краткое известие

о Малороссии». Родом з українських земель, навчався в Київській Академії [Евгеній 1845, т. 2, с. 151–152]. Більш докладна інформація про В.Г. Рубана надається в Словнику Брокгауза та Єфрона. Зазначається, що він народився в Білгороді, імовірно, у родині козака. Після закінчення Московського університету В.Г. Рубан займався перекладами з іноземних мов. Опинившись у 1778 році в Санкт-Петербурзі, він активно залучився до літературного життя, зокрема, намагався видавати гумористичний журнал, який, щоправда, не мав успіху серед читачів. Водночас В.Г. Рубан друкував важливі історичні документи XVII–XVIII ст., матеріали з історії училищ у Росії та Україні, російсько-турецьких війн тощо [Энциклопедический словарь 1890, т. II, с. 297].

Козицький Григорій Васильович – статський радник, лектор філософії при Санкт-Петербурзькій академії наук, статс-секретар Катерини II, автор статей із філософії, перекладач. За дорученням Катерини II переклав латиною Наказ Комісії [Евгеній 1845, т. 1, с. 295–297]. У О.О. Половцова міститься більш детальна інформація про Г.В. Козицького. Зокрема, можна дізнатися, що він походить з «малоросійських» дворян, навчався в Київській академії, а потім у навчальних закладах Германії. Уже під час навчання Г.В. Козицький почав перекладати літературні твори. Потрапивши до Санкт-Петербурга, він, за підтримки Ломоносова, став викладачем красномовства, давньогрецької мови та латини в університеті. Головною справою його життя була перекладацька робота [Русский биографический словарь 1896–1913, с. 713–715].

Про Михайла Трофимовича Каченовського [Евгеній 1845, т. 1, с. 278], Івана Опанасовича Переверзева [Евгеній 1845, т. 2, с. 117] та Петра Симоновського [Евгеній 1845, т. 2, с. 163] відомостей в інших словниках XIX ст. нам знайти не вдалося.

Письменники та поети

Богданович Іполит Федорович – колезький радник, член Російської академії. Драматург, поет, перекладач (зокрема, «весьма удачно», за оцінкою митрополита Євгенія, переклав Вольтера). Народився в м. Суми. З 1788 року очолював Державний

санкт-петербурзький архів. До вступу Олександра I на престол підготував вірші й отримав у нагороду перстень від імператора. Помер у 1803 році [Евгеній 1845, т. 1, с. 43–47]. Досить докладно творчий шлях І.Ф. Богдановича висвітлено в О.О. Половцова. Згідно наведеної там інформації, він народився в Полтавській губернії. Навчався в Юстицколегії в Москві та водночас у математичній школі, а згодом – в університеті. З дитинства юнак любив читати вірші. Першими його творами були байки, казки, сонети, епіграми. Пізніше він писав поеми, драматичні твори, зробив багато перекладів. Він видавав журнал, у якому друкувались твори Еразма Роттердамського, Вольтера, Д'Аламбера, Руссо [Русский биографический словарь 1896–1913, с. 386].

Боян – поет-співець давньої Русі, відомий за згадкою у «Слові о полку Ігоревім». Митрополит Євгеній розглядає різні версії щодо походження давнього поета [Евгеній 1845, т. 1, с. 57–60].

Володимир Всеволодович Мономах – великий князь київський з 1113 по 1125 рік. Митрополит Євгеній, окрім життєпису князя, аналізує літературний твір, автором якого є Мономах – «Духовная грамота детям своїм», більше відома як «Повчання дітям». За словами митрополита, «<...> грамота сия весьма замечательна по многим описаниям древних нравов, обыкновений и образа жизни наших князей» [Евгеній 1845, т. 1, с. 84].

Галінковський Яків Андрійович – письменник, автор романів. Народився 1777 року в м. Прилуках Полтавської губернії. Навчався в Київській академії та Московському університеті. Помер у Петербурзі 1816 року [Евгеній 1845, т. 1, с. 107–108]. Більш докладні відомості про нього можна знайти в Словнику Брокгауза та Єфрона. Зокрема, там аналізуються твори Я.А. Галінковського «Глафира, или Прекрасная Валдайка», «Часы задумчивости», сповнені сентиментальними роздумами. Утім, згодом автор відійшов від сентименталізму. Я.А. Галінковський почав критикувати письменників та поетів, які «слишком прирастались проповедовать свою чувствительность при всяком кусточке, при всяком ручейке в окружностях нашего города». У Санкт-Петербурзі Я.А. Галінков-

ський почав видавати журнал «Корифей, или Ключ литературы» (1802–1807), який був справжньою енциклопедією з теорії літератури. У ньому розглядалися різноманітні літературні напрями, постійно провокувалися дискусії з Карамзіним, якого Я.А. Галінковський усе життя вважав своїм опонентом на теренах літератури [Энциклопедический словарь 1890, т. II, с. 157–158].

Герасим Данилович – автор «Предисловия о пользе, важности и святости книг Святого Писания» до Острозької біблії 1581 року – одній з перших надрукованих книг на українських землях. При ній було надруковано декілька його віршів [Евгений 1845, т. 1, с. 156].

Золотницький Володимир Трохимович – армійський полковник (служив у Дніпровському пікінерному полку в комісії по розводу татар), письменник, за оцінкою автора «нравоучительных, довольно изрядных книг», перекладач із французької та німецької мов [Евгений 1845, т. 1, с. 232]. У О.О. Половцова інформація є значно більшою за обсягом. Там зазначається, що В.Т. Золотницький був сином священника з Київської губернії, навчався в Київській академії, а потім – у Московському університеті. Закінчивши навчання, він деякий час викладав німецьку мову, працював перекладачем. В.Т. Золотницький розробив план організації училищ у Російській імперії, брав участь у воєнних діях проти турків, служив прокурором у м. Кременчузі та м. Катеринославі. Водночас він писав літературні твори філософської спрямованості, у яких, зокрема, міркував на теми моралі та людських пристрастей, добра та зла, шкідливості атеїзму [Энциклопедический словарь 1890, т. II, с. 205–207].

Ігорів пісноспівець – невідомий автор «Слова о полку Игоревім». Митрополит Євгеній вважав, що давній поет, імовірно, був мирянином, а не духовною особою, бо в «Слові...» він наводить язичницькі божества. Також митрополит звертає увагу на питання мови написання твору давньоруської літератури [Евгений 1845, т. 1, с. 242–243].

Климовський Семен – козак Харківського полку, поет, автор збірки віршів «О правде и великодушии благодетелей» (1724). На думку митрополита Євгенія, можливо, був авто-

ром пісні «Не хочу я никого, только тебе одного» [Евгений 1845, т. 1, с. 286]. У О.О. Половцова С. Климовський постає як «стихотворец первой четверти XVIII в., казак», який у серпні 1724 року підніс Петру I два великі за обсягом віршовані рукописи: «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их» та «О смирении высочайших», де намагався довести царю, що той має бути смиренним, оскільки «существом телеси равен есть всякому человеку». На той час це був дуже сміливий вчинок. Представники російської творчої еліти ставилися до творчості С. Климовського дуже скептично. Наприклад, Н.М. Карамзін сприймав його як «ученика природы, к сожалению не доученного искусством», писав, що в його творах «много хороших чувств и даже хороших стихов (без определенного течения стоп)» [Энциклопедический словарь 1890, т. II, с. 451–453].

Котляревський Іван Петрович – письменник, поет, драматург, основоположник сучасної української літератури, громадський діяч, автор поеми «Енеїда», написаної народною українською мовою. Народився в Полтавській губернії, закінчив Чернігівську семінарію. [Евгений 1845, т. 1, с. 311]. У словнику Брокгауза та Єфрона про І.П. Котляревського також написано чимало, а «Енеїда» характеризується як «классическое произведение малорусской литературы по простоте и изяществу стиля и истинно-хохлацкой иронии». Згадуються й інші твори цього митця – «оперетки» «Наталка Полтавка» та «Москаль Чаривник». Про них сказано, що вони «до настоящего времени занимают первостепенное место в малороссийском репертуаре» [Энциклопедический словарь 1895, т. XVI, с. 442].

Кузьменський Григорій – сотник Чернігівського полку. Написав для імператриці Єлизавети Петрівни промову у віршах [Евгений 1845, т. 1, с. 323].

Перекрестович Даниїл – автор книги «Дары Духа», що була надрукована в Чернігові 1688 року [Евгений 1845, т. 2, с. 117]. У словнику О.О. Половцова Д. Перекрестович також фігурує, але як Перекрестов. Якоїсь нової інформації, порівняно з тією, яку знаходимо в митрополита, там немає [Русский биографический словарь 1896–1913, с. 504].

Композитори

Березовський Максим Созонтович – видатний композитор, музикант. Родом з українських земель, навчався в Київській академії. У 1765 році був відправлений на навчання в Італію, де став студентом Болонської музичної спілки. Досяг значних успіхів та визнання в Європі. За словами митрополита Євгенія, «успехи его в музыкальном искусстве приобрели ему в самой Италии отменное уважение» [Евгений 1845, т. 1, с. 35]. Композитор отримав почесний титул академіка Болонської академії та капельмейстера Болонської музичної спілки, що «можно почитать редким в сей земле уважением к иностранцу» [Евгений 1845, т. 1, с. 36]. На нашу думку, з великою повагою та співчуттям Болховітінов пише про Максима Созоновича. У словнику Брокгауза та Єфрона також міститься докладна розповідь про трагічну долю композитора. Щодо біографічних фактів із життя М.С. Березовського нічого нового там немає, проте робиться глибокий аналіз його творчості [Энциклопедический словарь 1891, т. IIIа, с. 518–519].

Бортнянський Дмитро Степанович – музикант, композитор, диригент, почесний член Петербурзької академії художеств, обіймав посаду директора Придворної капели. Народився в м. Глухові 1752 року. Бортнянський був першим композитором у Російській імперії, музичні твори якого почали виходити друком. За оцінкою митрополита Євгенія, «концертов его больше всех его предшественников» [Евгений 1845, т. 1, с. 55–57]. У словнику Брокгауза та Єфрона також міститься стаття про цього композитора. Вона подає більш докладну інформацію, порівняно із словником Болховітінова. Там Д.С. Бортнянський постає як «знаменитый русский композитор церковной музыки» [Энциклопедический словарь 1891, т. IV, с. 449–450].

Діячі, відомі просвітницькою діяльністю

Острозький Костянтин Костянтинович – князь, воєвода київський та маршал волинський. Митрополит Євгеній вважав, що князь Острозький «заслуживает место хотя не между писателями российскими, по крайней мере между споспешниками просвещения западных славянских племен». Звертає ува-

гу митрополит не лише на просвітницьку діяльність Острозького, але й на його роль як захисника православної віри [Евгений 1845, т. 1, с. 302–306].

Висновки

Авторкою було опрацьовано та систематизовано біографії 28 діячів культури українського походження, відомості про яких містяться в «Словаре русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России» митрополита Євгенія (Болховітінова). Зокрема, розглянуто інформацію про п'ятьох учених у галузі медицини, про трьох – у галузі природничих наук, про шістьох істориків і філософів, про одинадцятьох письменників і поетів та про одного діяча в галузі просвіти. Отже, можемо дійти таких висновків:

1. У XIX ст. саме Болховітінов залучив до свого словника найбільше імен видатних українців.

2. Митрополит завжди підкреслював етнічну належність діячів, про яких він писав, натомість для авторів інших енциклопедичних видань часто це не було важливим: діячі поставали лише як «росіяни», оскільки працювали на теренах Російської імперії.

3. Замітки митрополита часто бували надто стислими, ніж відповідні замітки авторів інших словників, бо його не дуже цікавили нюанси особистого життя осіб, про яких він наводив інформацію, та їх поневір'яння. Важливішим для митрополита був внесок цих осіб до розвитку культури. Але слід звернути увагу, що, характеризуючи біографічні дані та культурну діяльність, митрополит Євгеній (Болховітінов) іноді дає особисту оцінку творчим і науковим досягненням деяких діячів.

4. Митрополит Євгеній (Болховітінов) мав великий вплив на пізніших авторів енциклопедій – останні нерідко використовували наведену ним інформацію.

Слід також звернути увагу на те, що більшість з указаних діячів культури починали свою освіту в навчальних закладах, що розташовувалися на українських землях, а саме: у Київській академії, Харківській та Чернігівській семінаріях, а згодом продовжували навчання в Московському університеті та інших навчальних закладах Російської імперії

або за кордоном. Багато з них були перекладачами, деякі присвятили свої наукові праці дослідженням українських земель, мови та історії.

Свідчень про Герасима Даниловича [Евгеній 1845, т. 1, с. 156] та Григорія Кузьменського [Евгеній 1845, т. 1, с. 323] в енциклопедичних виданнях XIX ст. нам знайти не вдалося.

Джерела та література

Евгеній (Болховитинов, Евфимий Алексеевич). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России // Сочинения митрополита Евгения: в 2 т. – Москва, 1845.

Модзольский Б.Л. Пушкин и Ефим Петрович Люценко // Русская старина. – 1898. – № 4. – С. 73–88.

Рукавіцина Є.В. Бібліотека і архів митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова): автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук по спеціальності 05.25.04 – книгознавство / Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України. – Київ, 1995.

Рукавіцина-Гордієвська Є.В. Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов): Бібліографія, Бібліотека. Архів. – Київ, 2010.

Русский биографический словарь / изд. под наблюдением председателя Императорского русского исторического общества А.А. Половцова. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 8: Ибак – Ключарев.

Русский биографический словарь / изд. под наблюдением председателя Императорского русского исторического общества А.А. Половцова. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. : Алексинский – Бестужев-Рюмин.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 82 т. и 4 доп. т. – Москва, 2001.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Гнера Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів Музею історії Десятинної церкви

Дятлов Владислав – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Етингоф Ольга – доктор мистецтвознавства, головний науковий співробітник Російського державного гуманітарного університету і Науково-дослідного інституту теорії та історії образотворчих мистецтв при Російській академії мистецтв

Журухіна Олена – завідувач Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Кепін Дмитро – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу музеології та науково-технічної інформації Національного науково-природничого музею НАН України

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Комар Олексій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коренюк Юрій – кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Науково-експозиційного відділу Музею історії Десятинної церкви

Кукуїшко Артур – старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Левченко Тетяна – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Луценко Роман – старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України

Орлова Валентина – старший науковий співробітник Науково-екскурсійного відділу Музею історії Десятинної церкви

Пашковський Олександр – археолог Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів Музею історії Десятинної церкви

Пекарська Людмила – доктор філософії, завідувач Бібліотеки та Архіву імені Тараса Шевченка в Лондоні

Писаренко Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Ричка Володимир – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

Стерлігова Ірина – кандидат мистецтвознавства, професор Московського державного університету, головний науковий співробітник Державного інституту мистецтвознавства

Титова Олена – кандидат історичних наук, доктор філософії з історичних наук (PhD), доцент, директор Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Толочко Петро – доктор історичних наук, академік НАН України, професор

Хамайко Наталя – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Чміль Леся – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 6

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

246-47-62

Підписано до друку 19 листопада 2018 року

Формат 210 × 297

Умов. вид. арк. 20

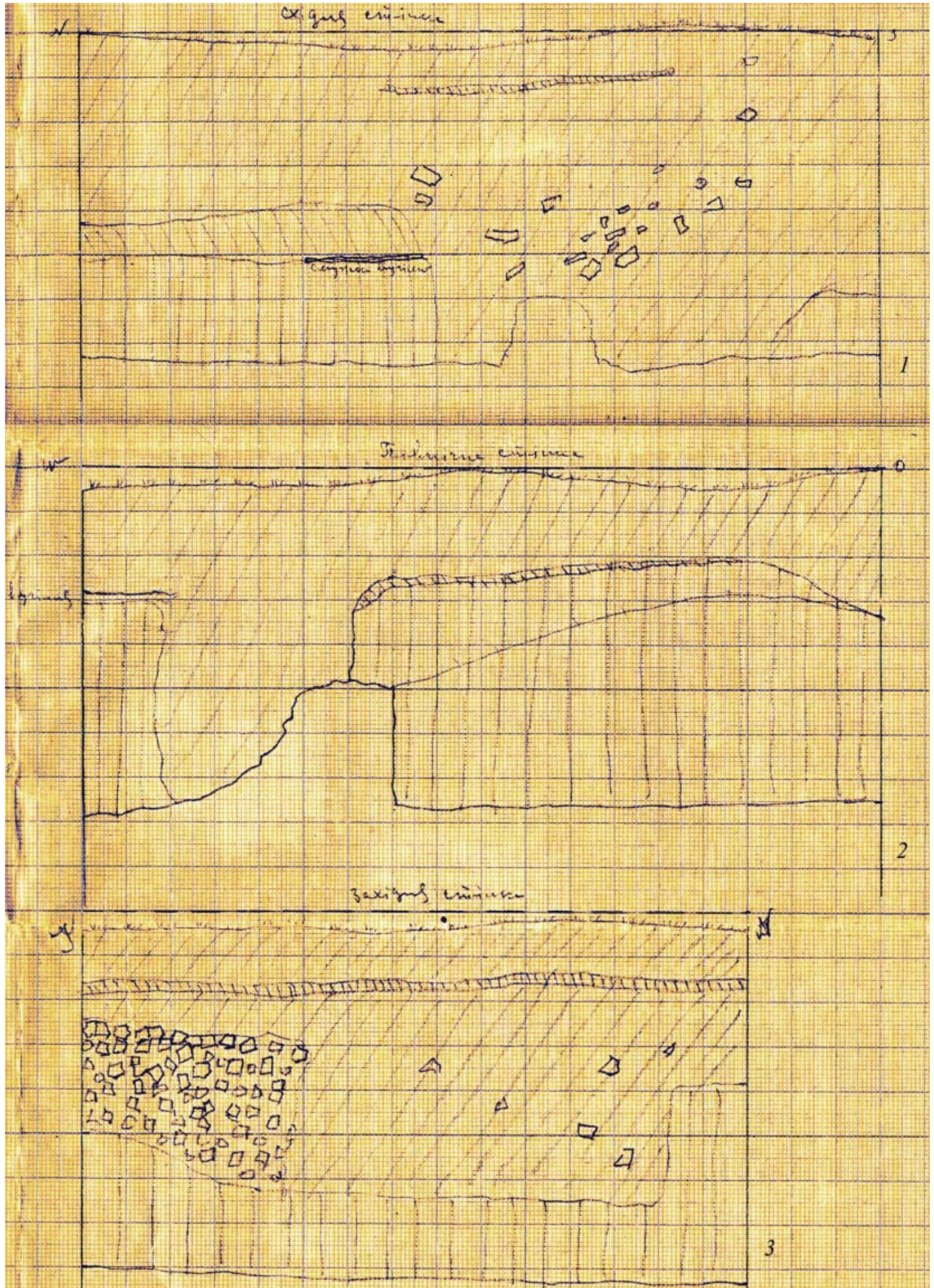
Наклад 110 прим.

Адреса редакції:

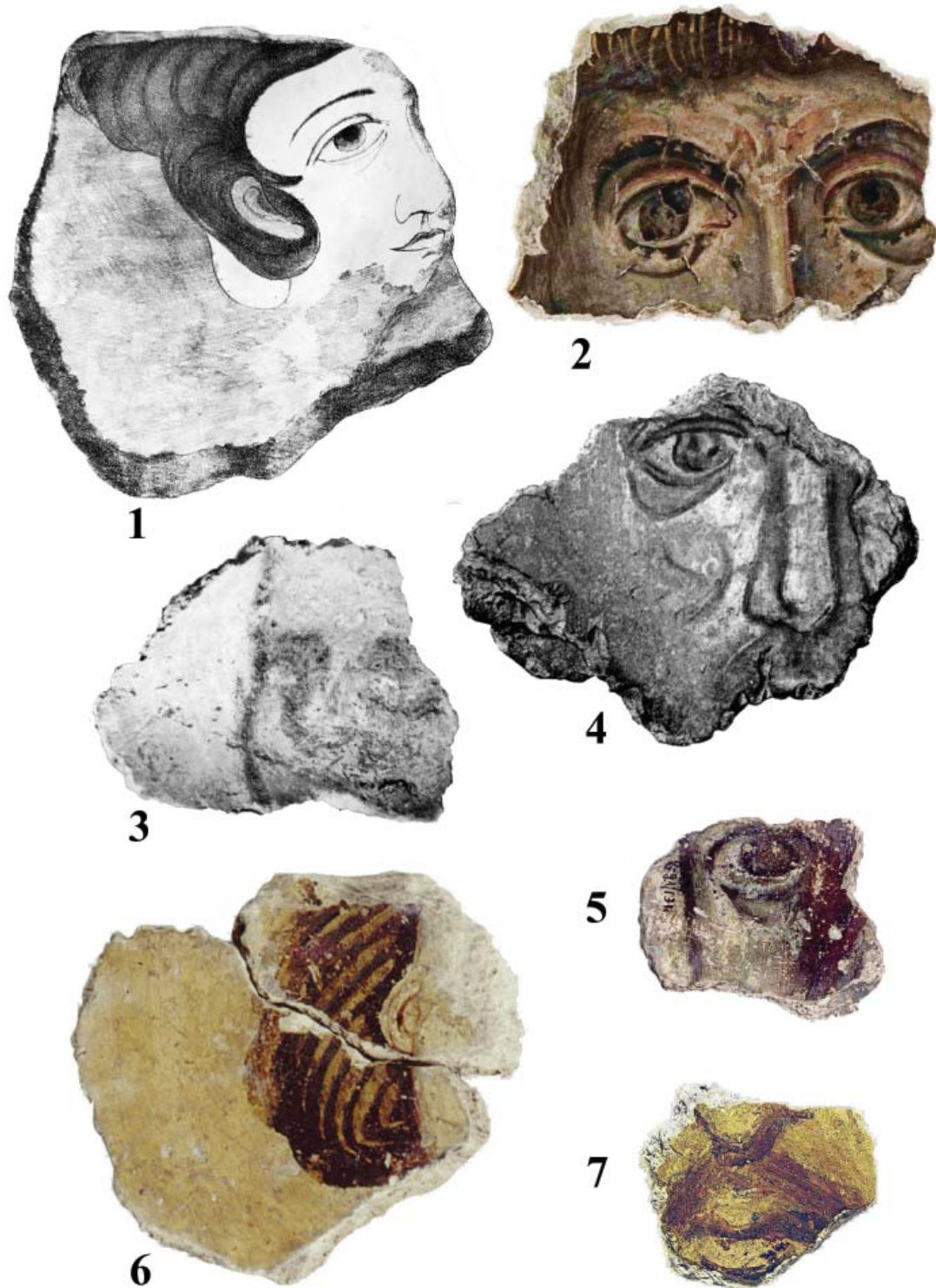
01001 Київ-1, вул. Володимирська, 6

e-mail: desitinnai@ukr.net

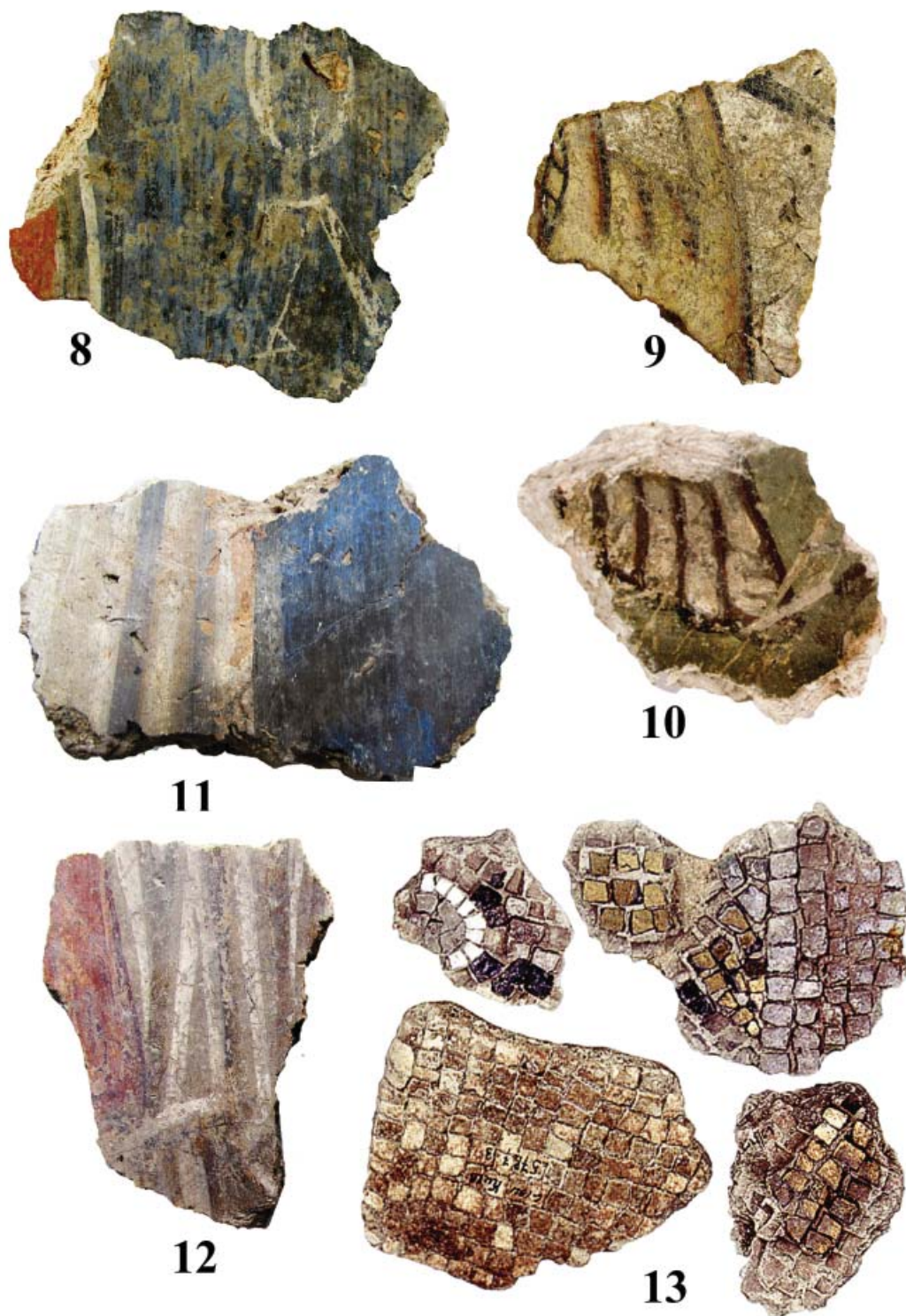
mdch.kiev.ua

Іл. 7. Піч № 2, стратиграфії стінок шурфа. Розкопки 1936 р. [за: Зацепіна 1936]

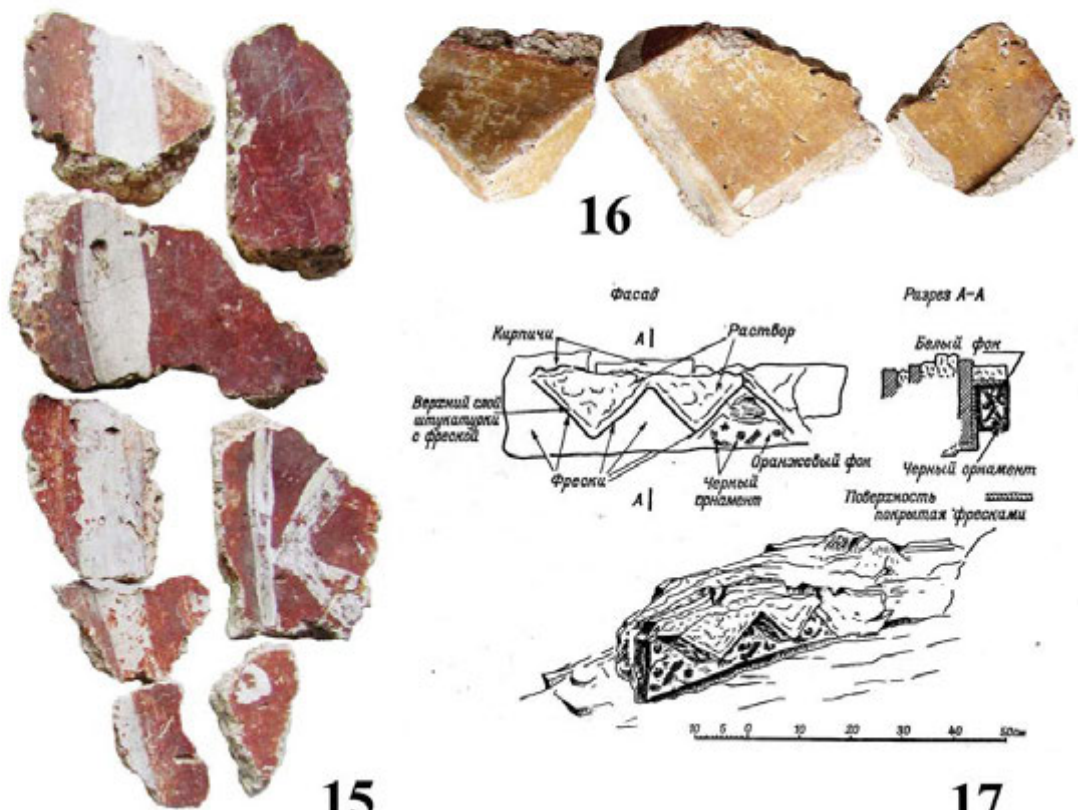
1 – фрагмент фрески із зображеннями лика ангела (знахідка XIX ст.). Нині втрачений [за: Галерея, 1857, табл. IX: 1, 2]; 2 – фрагмент фрески із зображенням частини лика (знахідка XIX ст.). Нині втрачений, копія Л. Дурново [за: Сычев, 1928, с. 96–97, вклейка]; 3 – фрагмент фрески із зображенням лика (розкопки 1908–1910 рр.). Санкт-Петербург, ДЕ [за: Ганзенко, 2005, с. 160]; 4 – фрагмент фрески із зображенням частини лика (розкопки території на південь від Десятинної церкви 1911 р.). Нині втрачений [за: Каргер, 1961, табл. XI]; 5 – фрагмент фрески із зображенням частини лика (розкопки 1936 р.). Київ, НІМУ [за: Ганзенко, Коренюк, Меднікова, 1996, каталог №14]; 6 – фрагмент фрески із зображенням частини лика (розкопки 1937 р.). Київ, НЗ «СК» [за: Фурман, 1996, каталог №1]; 7 – фрагмент фрески із зображенням частини лика (розкопки Десятинної церкви 2006 р.). Київ, ІА НАНУ, Київська експедиція [за: Васильев, 2010, ил. 3]

- 8 – фрагмент фрески із зображенням частини німба та залишком напису діпінто (розкопки Десятинної церкви 2006 р.). Київ, ІА НАНУ, Київська експедиція [за: Васильєв, 2012а, ил. 1: 7];
9 – фрагмент фрески із зображенням частини кисті руки (розкопки Десятинної церкви 2007 р.). Київ, ІА НАНУ, Київська експедиція [за: Васильєв, 2010, ил. 2];
10 – фрагмент фрески із зображенням частини ступні (розкопки західної частини Десятинної церкви 1939 р.) Київ, НМІУ [за: Ганзенко, Коренюк, Меднікова, 1996, каталог, №15];
11 – фрагмент фрески із зображеннями складок одягу (розкопки 1936–1939 рр.). Київ, НЗ «СК»;
12 – фрагмент фрески із зображеннями складок одягу (розкопки 1936–1939 рр.). Київ, НЗ «СК»;
13 – фрагменти мозаїк із залишками неатрибутованих зображень (розкопки 1911, 1936–1937 рр.). Київ, НМІУ [за: Ганзенко, Коренюк, Меднікова, 1996, каталог №1–4]

14

16

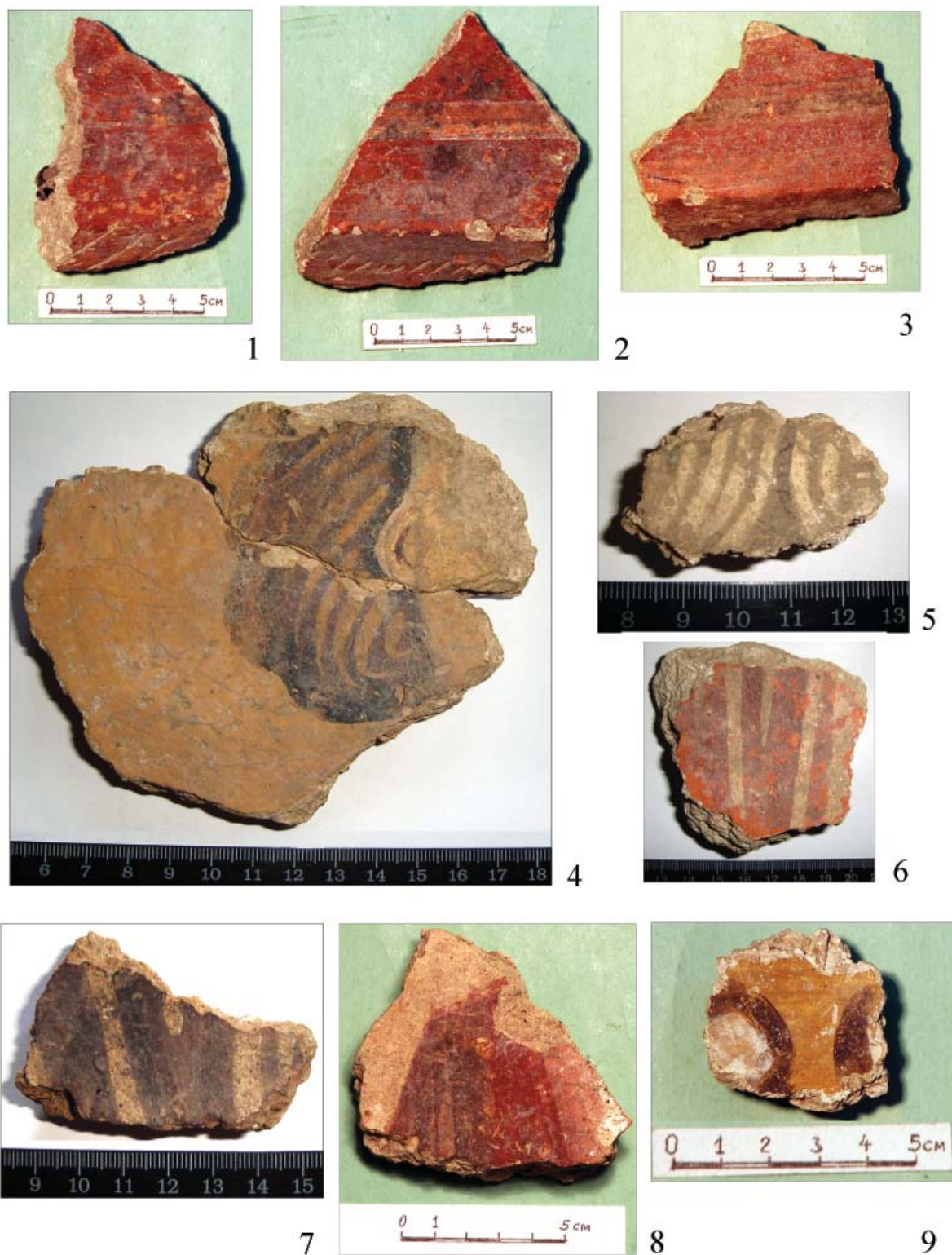
15

17

14 – фрагменти фресок із частинами орнаментів (розкопки 1936–1939 рр.). Київ, НЗ «СК»;
 15 – фрагменти фресок із залишками фасадної поліхромії (розкопки 1937 р.) Ділянки біля північно-східного кута Десятинної церкви. Київ, НЗ «СК»;
 16 – фрагменти фрескового пофарбування зубців поребрика, розкопки 1937 р. ділянки біля північно-східного кута Десятинної церкви. Київ, НЗ «СК»;
 17 – креслення зубців поребрика закомари з фресковою орнаментациєю, розкопки 1948 р. ділянки на захід від Десятинної церкви [за: Каргер, 1961, рис. 15]

- 18 – фрагмент фрески з частинами орнаментальних фризів на муруванні лопатки. Розкопки 2010 р. північно-західного кута галерей Десятинної церкви. Київ, ІА НАНУ, Київська експедиція: а) загальний вигляд фрагмента в розкопці; б) орнаментальний фриз на одній із граней лопатки;
- 19 – фрагмент фрески з тлом лицевого зображення та частиною орнаментального фризу на блоці мурування. Розкопки 2009 р. північно-західного кута галерей Десятинної церкви. Київ, ІА НАНУ, Київська експедиція [за: Васильєв, 2012б, ил. 1: 1, 2]; 20 – фрагменти тиньку типу I з тильного боку. Розкопки 1936–1939 рр. Київ, НЗ «СК»; 21 – фрагменти тиньку типу II з тильного боку. Розкопки 1937 р. ділянки біля північно-східного кута Десятинної церкви. Київ, НЗ «СК»; 22 – фрагменти тиньку типу III з тильного боку (видно два різні за складом шари розчину). Розкопки 1937 р. ділянки біля північно-східного кута Десятинної церкви. Київ, НЗ «СК»;
- 23 – фрагмент фрески (клеєвого розпису?) із частиною орнаменту. Розкопки 1982 р. поряд із західним палацом. Київ, Музей історії м. Києва: а) лицевий бік розпису; б) торець тинькової основи;
- 24 – фрагмент фрески церкви на Золотих воротах. Розкопки 1971–1972 рр. Київ, НЗ «СК»;
- 25 – зерно шлакоподібного наповнювача в масі вапняного в’язучого розчину фрескового тиньку типу I Десятинної церкви. Шліф розчину в поляризованому світлі [за: Стріленко, Івакін, Козюба, 2010, ил. 1: 3]; 26 – зерно шлакоподібного наповнювача в масі вапняного в’язучого розчину мозаїчного тиньку Софії Київської (дослідження Р. Гуцуляка, Н. Шевченко, 2014 р.)

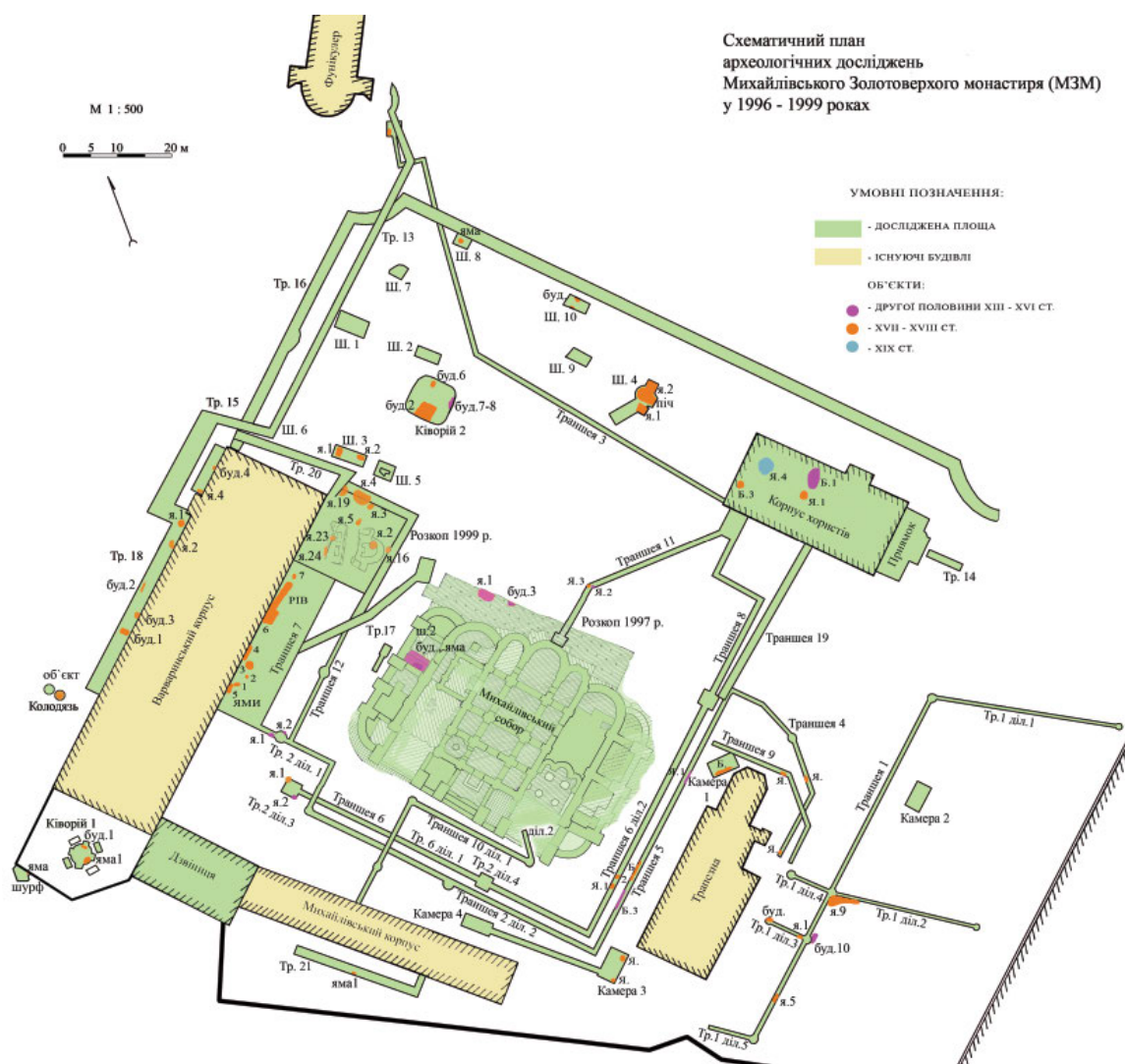
Іл. 1. Фрагменти фресок Десятинної церкви (фонди НЗ «СК»):
1–3 – кутові розмежувальні смуги;
4 – частина лику;
5 – фрагмент зображення зачіски;
6, 7 – фрагменти одягу з графічними складками;
8, 9 – фрагменти одягу з перлинами

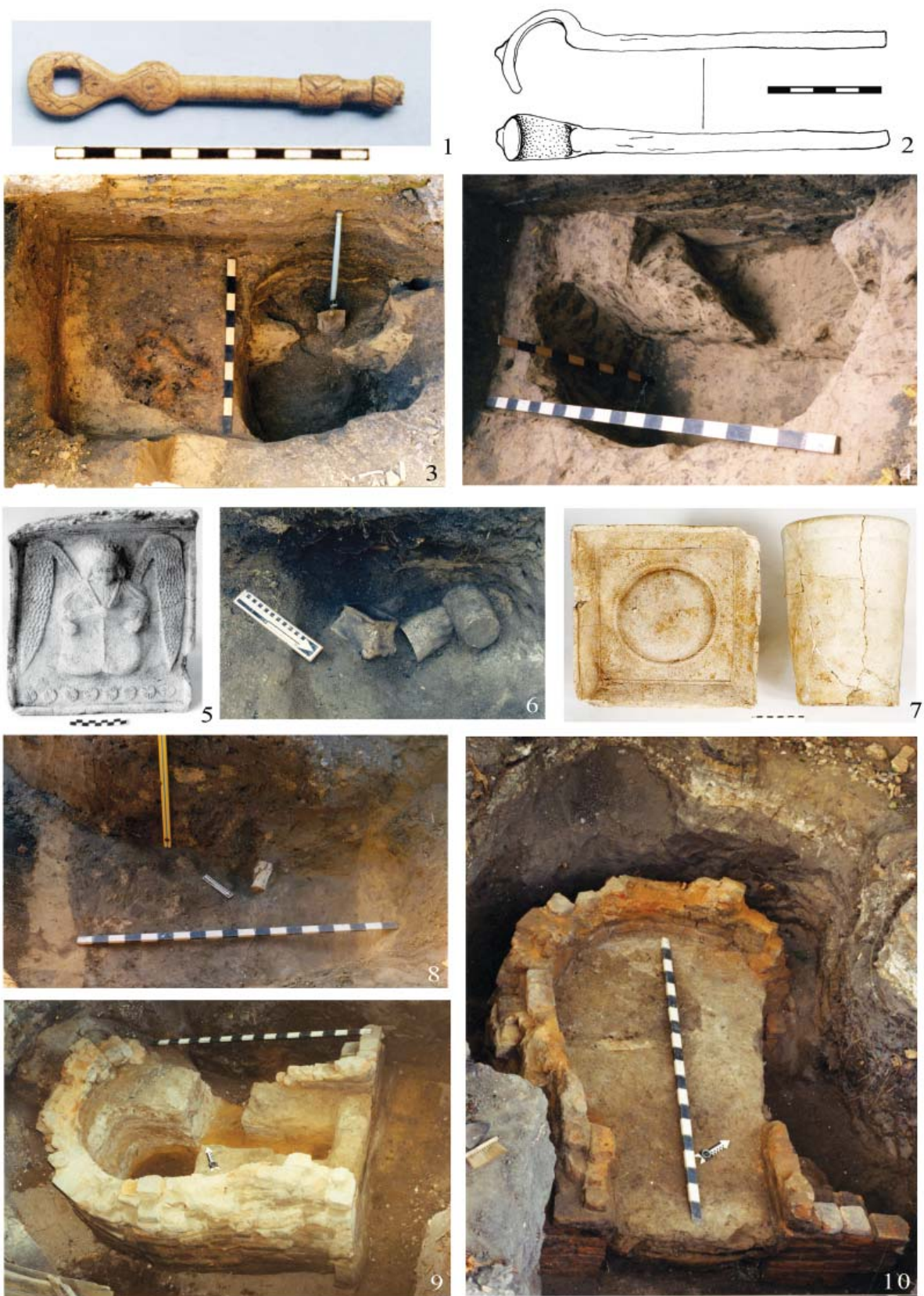
Іл. 2. Фрагменти фресок Десятинної церкви (фонди НЗ «СК»):
10, 11 – фрагменти одягу з перлинами;
12, 13 – фрагменти одягу з графічно-живописними композиціями з перлинами;
14, 15, 16, 17 – фрагменти квітково-листяного орнаменту (з'єднувальні стебла);
18 – фрагмент рамки облямування;
19 – фрагмент із невизначеним зображенням

Ил. 1. Фрагмент фибулы. Инв. № ДМ-6901.
 Фото Д. Клочко

Пл. 1. Схематичний план археологічних досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996–1999 рр.

Іл. 2. Об'єкти XV–XVII ст. та знахідки з них: 1, 2 – кістяний виріб та залізний «ложкар» з ями 2 траншеї 2 (ділянка 3);
3, 4, 5 – будівля та яма в шурфі під фундаментами північної галереї церкви та кахля з ями;
6, 7 – заповнення ями 1 в траншеї 2 та кахлі з ями;
8 – керамічний куваль у заповненні ями в траншеї 9; 9, 10 – піч у шурфі 4

Лл. 3. Об'єкти XVII–XIX ст. та знахідки з них:
1, 2 – заповнення ями 7 у траншеї 7 та кістяний виріб з нього;
3, 4 – ями 2 і 3 розкопу 1999 р.;
5, 6, 7 – стратиграфія заповнення ями 2 в шурфі 4 та кахлі з ями;
8 – фаянсова тарілка з будівлі 6 ківорія 2

Іл. 1. Богоматір Знамення. Воскомастична іконка. Кінець XV – XVII ст.
Національний музей історії України

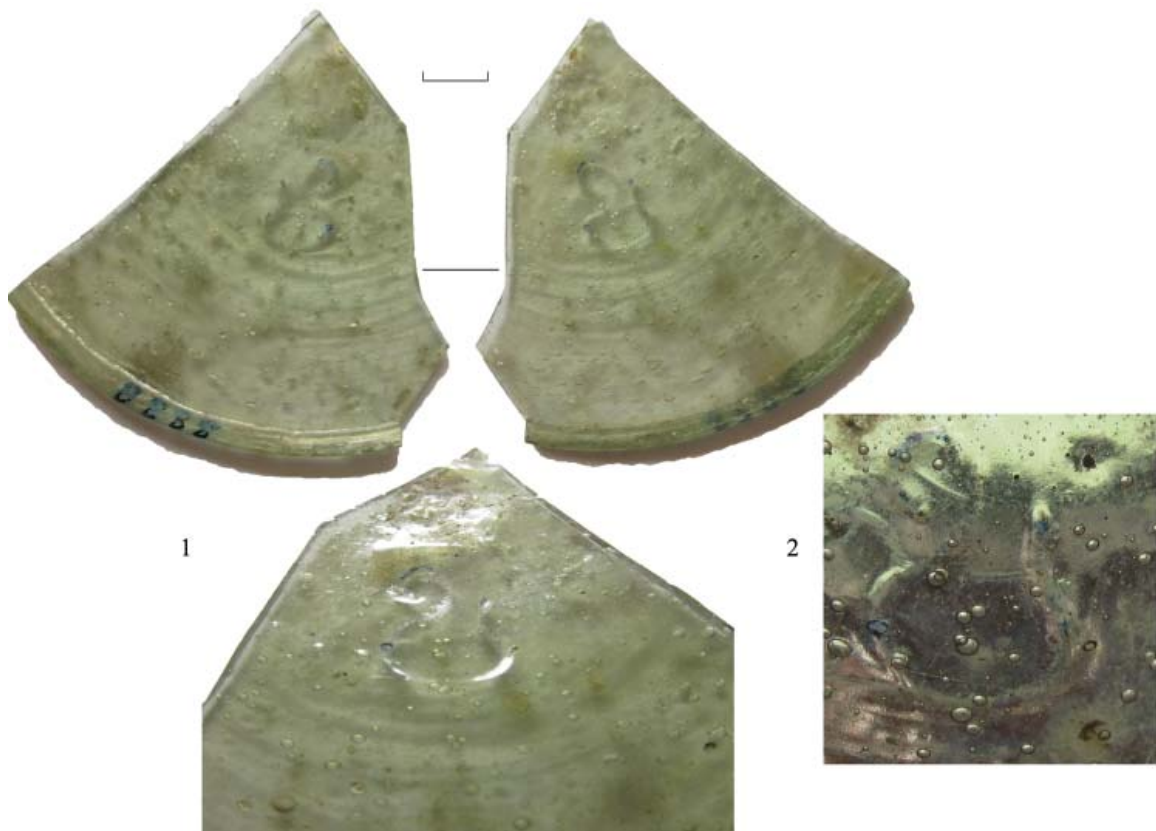
Іл. 2. Печатки митрополита київського, галицького і всієї Русі Іова Борецького 1620–1631 рр.:
1 – матриця. Свинцево-олов'яний сплав.
Музей історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих;
2 – відбиток печатки. ЦДІАК (ф. 220, оп. 1, спр. 111, арк. 2 зв.)

Іл. 1. Уламки віконного скла з розкопок Десятинної церкви.
Наукові фонди ІА НАНУ. Світлина О. Журухіної

Іл. 3. Зразки віконного скла з розкопок на території НЗ «СК» різних років.
Світлина О. Журухіної

Іл. 4. Фрагмент віконного скла з міткою, заповненою синьою фарбою (Київ, Софійський собор). Фонди НЗ «СК». Світлина О. Журухіної

Іл. 5. Фрагмент віконного скла з міткою (Київ, Софійський собор). Фонди НЗ «СК». Світлина О. Журухіної

Іл. 6. Уламки віконного скла
Михайлівського Золотоверхого собору.
Світлина О. Журухіної

Іл. 7. Фрагменти скла з розкопок храму
Федорівського монастиря. Фонди Музею історії
м. Києва. Світлина О. Журухіної

Іл. 8. Залишки склоробного виробництва з майстерні на території Києво-Печерської лаври.
Наукові фонди ІА НАНУ. Світлина О. Журухіної

Іл. 9. Віконні диски зі склоробної майстерні в Переяславі-Хмельницькому.
Експозиція Музею архітектури давньоруського Переяслава. Світлина Л. Чміль

Іл. 10. Уламки віконного скла зі склоробної майстерні в Переяславі-Хмельницькому.
Експозиція Музею архітектури давньоруського Переяслава. Світлина Л. Чміль

Іл. 11. Фрагмент віконного скла ромбоподібної форми (Київ, майдан Незалежності, 2001 р.).
Світлина О. Журухіної

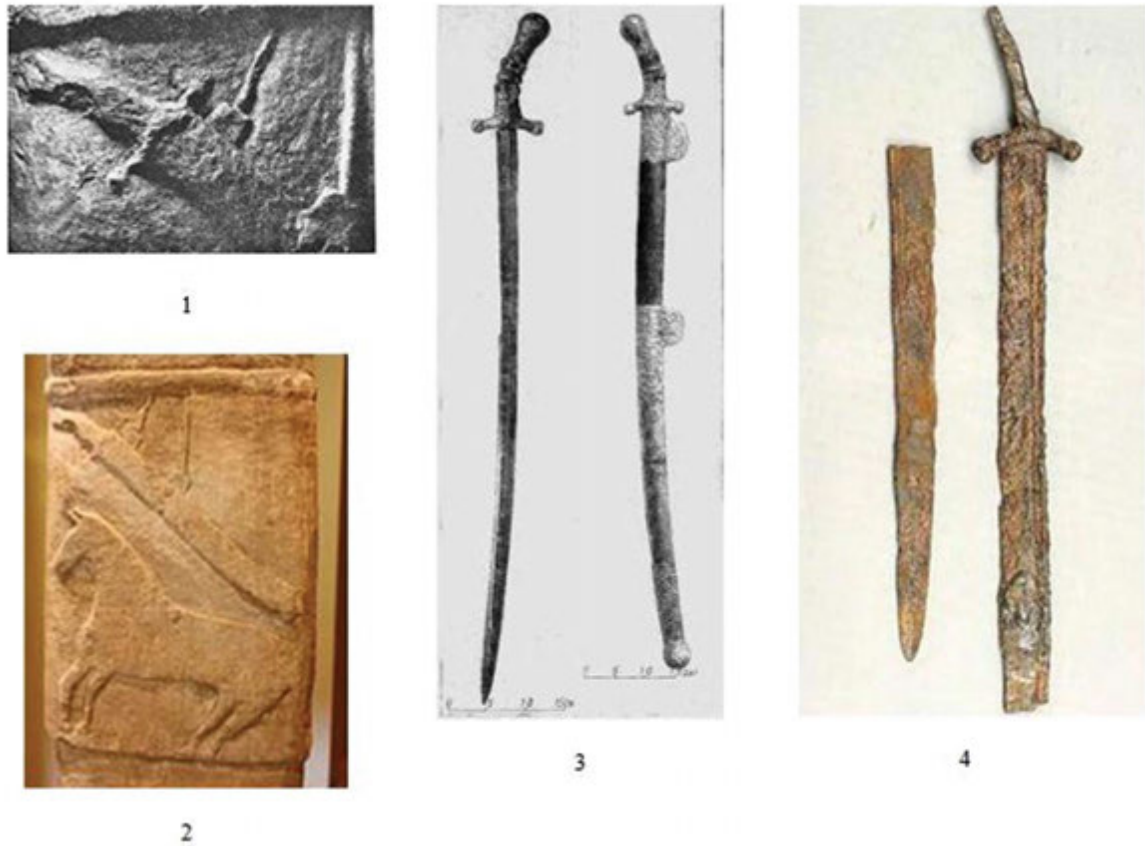
Іл. 13. Уламки свинцевої рамки для кріплення вітражного скла (Київ, Михайлівський Золотоверхий собор). Світлина А. Чекановського

Іл. 14. Рама Михайлівського приділу з боку південної галереї (приділ святих Антонія і Феодосія), звільнена від мурування [за: Коренюк та ін. 2003, іл. 12]

Іл. 17. Фрагмент круглого віконного скла, поверхня якого вкрита сіткою дрібних тріщин (Київ, розкопки Подолу, 1981 р.). Світлина О. Журухіної

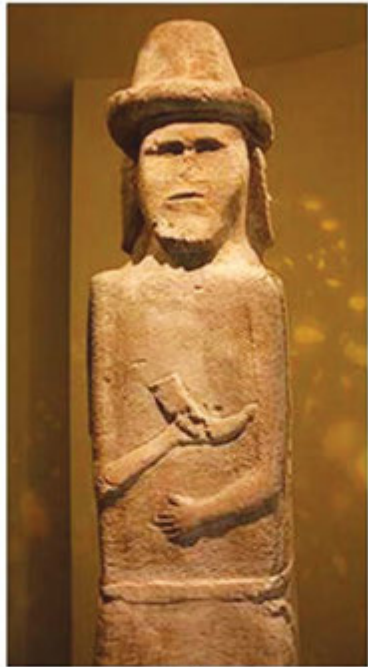

Іл. 5. Порівняння шабель:

- 1 – руків'я та скоби піхов шаблі Збруцького ідола [за: Leńczyk 1964, tab. IV, 3];
2 – загальний вигляд композиції шаблі і коня на *Ідолі*;
3 – «шабля Карла Великого»: окремо клинок і шабля у піхвах [за: Кирпичников 1965];
4 – шабля із Шестовицького кургану № 61 (4). 945–960 рр.
[URL: https://zen.yandex.ru/media/history_of_weapons/]

Іл. 7. 1 – божество з персем Збруцького ідола; 2 – кельтський бог Цернунн.
Зображення на казані I ст. до н. е. з Гундеструпа (Данія)

1

2

Іл. 8. Божество з рогом достатку
Збруцького ідола:

1 – за сучасним фото [URL:
<https://sergiuscaesar.livejournal.com/112002.html>];
2 – [за: Leńczyk 1964, tab. III, 3]

1

2

3

Іл. 9. 1 – Збруцький ідол, загальний вигляд;
2 – Борис і Гліб, ікона XVI ст. із с. Потелич на Львівщині
[за О. Комаром і Н. Хамайко];
3 – князь Святослав Ярославич із сім'єю. *Ізборник Святослава 1073 р.* (арк. 1. зв.). Реконструкція [URL: <https://www.google.com.ua/search?q=ізборник+святослава+1073&rlz>]

Іл. 2. Зіставлення плану Борисоглібського монастиря 1751 р. із сучасним космічним знімком ур. Вал з ресурсу Googl Maps та позначенням місця розкопів 2017 р.

Іл. 3. Залишки печі для випалювання вапна у І процесі досліджень. Вигляд з півдня

Іл. 6. Камера печі. Вигляд згори

Іл. 7. Цегла в муруванні північно-західної стінки печі

Табл. 1 (№ 1–28). Фрагменты фресок Георгиевского собора, находки Вл.В. Седова 2014–2015 гг.
Фото О. Этингоф

Табл. 2 (№ 29–54). Фрагменты фресок Георгиевского собора, находки Вл.В. Седова 2013–2018 гг.
Фото О. Этингоф. № 35, 38–39 – фото Вл.В. Седова

Ил. 1. № 2. Голова старца, фрагмент. Фото О. Этингоф

Ил. 2. № 5. Голова Богоматери. Фото О. Этингоф

Ил. 3. № 10. Лик ангела или юноши (фрагмент). Фото О. Этингоф

Ил. 4. № 14. Лик ангела или юноши (фрагмент). Фото О. Этингоф

Ил. 5. № 15. Голова средовека в короне (ветхозаветного царя?) (фрагмент). Фото О. Этингоф

Ил. 6. № 16. Голова средовека (Христа?) (фрагмент). Фото О. Этингоф

Ил. 7. № 23. Лик старца (фрагмент). Фото О. Этингоф

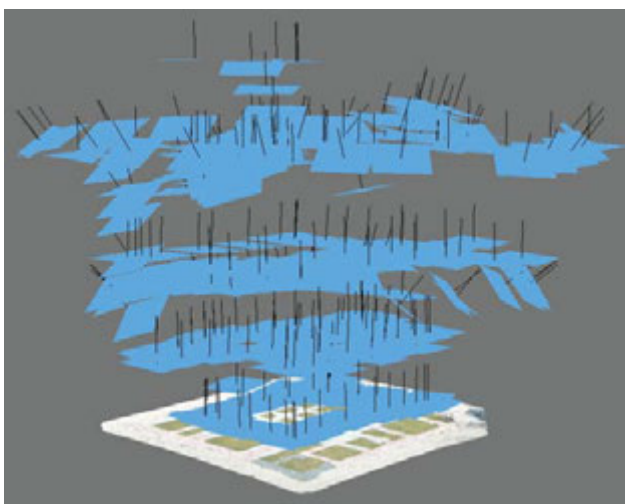
Ил. 8. № 28. Лик (фрагмент). Фото О. Этингоф

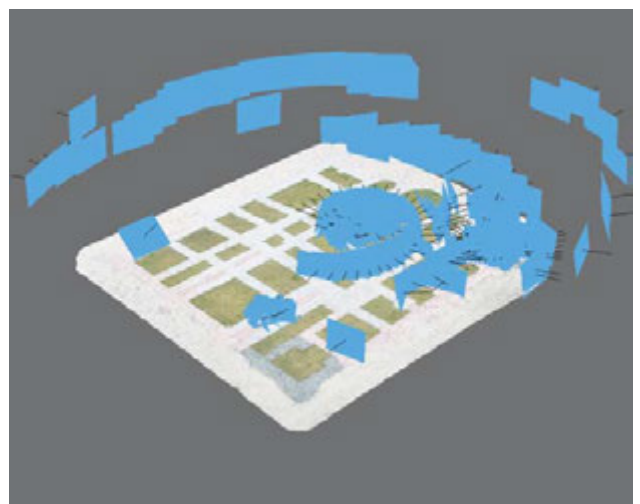
Ил. 9. № 20. Голова средовека (фрагмент). Фото О. Этингоф

Іл. 1. Графік польоту квадрокоптера

Іл. 2. Розташування в просторі знімків,
зроблених із дрона

Іл. 3. Розташування в просторі фотографій,
зроблених із землі

Іл. 4. Розріджена хмара точок

Іл. 5. Щільна хмара точок

Іл. 6. Полігональна модель

Іл. 7. Тривимірна модель з текстурою